

**Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

ΝΙΚΟΣ ΧΡ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

**Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ**

Νίκος Χρ. Χαραλάμπους
Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Λευκωσία, Δεκέμβριος 2025

Εκδότης:
Εκδόσεις Hippasus
Αρσινόης 74, 1010 Λευκωσία, Κύπρος
Τηλ: 22 66 22 50
info@hippasus-publishing.eu
www.hippasus-publishing.eu

Σχεδιαστική επιμέλεια, σελίδωση,
σχεδιασμός εξωφύλλου: π. Θωμάς Κωστή
Συντονισμός παραγωγής έκδοσης: Ήρα Ιωάννου Αιμιλιανίδου

ISBN: 978-9963-676-67-5 (έντυπο)
978-9963-676-68-2 (ebook)

Copyright © 2025 Hippasus Communications & Publishing Ltd.

Το Δικαίωμα Πνευματικής Ιδιοκτησίας είναι αυτόματο και ουδεμία εγγραφή χρειάζεται. Ο περί Πνευματικής Ιδιοκτησίας Νόμος 59/76 (όπως τροποποιήθηκε με τους Νόμους, Ν.63/77, Ν.18(Ι)/93, Ν.54(Ι)/99, Ν.12(Ι)/2001, Ν.128(Ι)/2002 και Ν.128(Ι)/2004), προστατεύει τους Κυπρίους πολίτες για τα έργα τους που δημοσιεύονται οπουδήποτε και τους πολίτες ξένων χωρών για τα έργα τους που δημοσιεύονται στην Κύπρο. Απαγορεύεται γενικά η αναπαραγωγή, η αναδημοσίευση, η μετάφραση, ή η μετάδοση του βιβλίου ή μέρους του με οποιοδήποτε τρόπο ή μορφή χωρίς την γραπτή άδεια του εκδότη.

*Αφιερώνεται
στα αγαπημένα μου εγγόνια
και στα παιδιά όλου του κόσμου,
με την ευχή να ζήσουν
σ' ένα πιο όμορφο, δίκαιο
και ηθικό κόσμο.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	15
ΚΕΦ. 1: Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	25
I. ΟΙ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ	25
II. Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ.....	33
III. Ο ΠΛΑΤΩΝ	36
IV. Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ.....	49
V. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΕΣ	63
ΚΕΦ. 2: Η ΠΟΙΗΣΗ	67
I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	67
II. ΤΑ ΟΜΗΡΙΚΑ ΕΠΗ	68
III. Ο ΗΣΙΟΔΟΣ.....	73
IV. ΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ.....	77
V. ΔΙΘΥΡΑΜΒΟΣ. Ο ΠΙΝΔΑΡΟΣ	79
ΚΕΦ. 3: ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΟ.....	83
I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	83
II. ΟΙ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ	89
III. ΚΩΜΩΔΙΕΣ	201

ΚΕΦ. 4: Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ	261
I. Ο ΗΡΟΔΟΤΟΣ	261
II. Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ	262
III. Ο ΞΕΝΟΦΩΝ.....	265
ΚΕΦ. 5: Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ	267
I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	267
II. Ο ΛΥΣΙΑΣ	269
III. Ο ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ.....	276
IV. Ο ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ	292
V. Ο ΑΙΣΧΙΝΗΣ.....	315
ΚΕΦ. 6: ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ	325
I. Η ΓΑΥΠΤΙΚΗ	325
II. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ.....	327
III. ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ.....	329
ΚΕΦ. 7: Η ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ	331
I. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	331
II. ΟΙ ΟΛΥΜΠΙΟΙ ΘΕΟΙ.....	336
III. ΕΟΡΤΕΣ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ.....	344
Δ. ΤΑ ΜΑΝΤΕΙΑ	349
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	353

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ανά χείρας βιβλίο μπορεί να θεωρηθεί ως συμπλήρωμα των όσων παρατέθηκαν σε προηγούμενα βιβλία μου για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Γράφτηκε για να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στον πνευματικό πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας, ο οποίος, μαζί με τον ρωμαϊκό, αποτέλεσαν τις ρίζες των σημερινών ευρωπαϊκών αξιών.

Το κείμενο του βιβλίου το απαρτίζουν η Εισαγωγή και επτά Κεφάλαια.

Στην αρχή του κειμένου, στην Εισαγωγή, επιχειρείται μια αναφορά στη συλλογική ταυτότητα των αρχαίων Ελλήνων. Παρά το ότι δεν μπορεί να γίνεται λόγος για συλλογική εθνική ταυτότητα, αφού η ιδέα του έθνους αποτελεί νεότερο ιστορικό φαινόμενο και η κρατική εξουσία ασκείτο στον ελληνικό χώρο από πολλές πόλεις – κράτη, αποτελεί αδιαμφισβήτητη ιστορική αλήθεια ότι υπήρχε στους αρχαίους Έλληνες ένας συνεκτικός δεσμός. Ο ελληνισμός στην αρχαία εποχή, αποτελούσε μια ιστορικά συγκροτημένη ενότητα, βασισμένη σ' ένα κοινό πολιτισμό, κοινή γλώσσα και παιδεία.

Ακολουθώς, παρατίθενται εισαγωγικές αναφορές για την ανάπτυξη του πνευματικού πολιτισμού στην αρχαία Ελλάδα. Κατά την κλασική περίοδο, το κέντρο της διανοητικής δραστηριότητας των Ελλήνων υπήρξε η Αθήνα. Για περισσότερα από τριάντα χρόνια, από το 461-429 π.Χ., κυρίαρχη μορφή στην πόλη των Αθηνών ήταν ο Περικλής, άνθρωπος ρωμαλέος με δυνατό και ελεύθερο πνεύμα. Επιχειρείται μια λεπτομερής αναφορά στον «χρυσό αιώνα» του Περικλή.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το πρώτο Κεφάλαιο αναφέρεται στην ανάπτυξη της Φιλοσοφίας, αρχής γενομένης από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους: Θαλής ο Μιλήσιος, Αναξίμανδρος, Αναξίμενης, Πυθαγόρας, Ξενοφάνης, Παρμενίδης, Ζήνων ο Ελεάτης, Ηράκλειτος, Αναξαγόρας.

Ακολουθεί εκτενής ανάλυση της διδασκαλίας του Σωκράτη, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Το Κεφάλαιο τελειώνει με αναφορά στους φιλοσόφους της ελληνιστικής περιόδου, τους Στωικούς και τον Επίκουρο και, στη συνέχεια, τον Επίκτητο, τον Μάρκο Αυρήλιο και τον Σενέκα.

Το δεύτερο Κεφάλαιο αναφέρεται στην Ποίηση η οποία ήταν για τους ανθρώπους της ελληνικής αρχαιότητας βιολογική ανάγκη. Γίνεται αναφορά στα Ομηρικά Έπη, στον Ησίοδο, στα ιαμβικά και ελεγειακά ποιήματα και στον Πίνδαρο.

Και το τρίτο Κεφάλαιο ασχολείται με την Ποίηση, αλλά με τη μορφή που εμφανίζεται στις τραγωδίες και στις κωμωδίες. Για τον αρχαίο Αθηναίο πολίτη, το θέατρο δεν αποτελούσε μια καθημερινή ψυχαγωγία. Σε όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα και σε μεγάλο διάστημα του 4ου π.Χ., οι θεατρικές παραστάσεις δίνονταν σε δυο μόνο ευκαιρίες κάθε χρόνο και ήταν πάντοτε ενταγμένες μέσα σε ένα σύνολο θρησκευτικών εορταστικών εκδηλώσεων. Αρχικά, εμφανίστηκαν μέσα στα πλαίσια της πιο σημαντικής από τις διονυσιακές εορτές, στα Μεγάλα Διονύσια. Οι θεατρικές παραστάσεις ήταν, στην ουσία, δραματικοί αγώνες μεταξύ των ποιητών που συνέγραφαν τα έργα και κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος των εορτασμών των Μεγάλων Διονυσίων που, συνήθως, διαρκούσαν έξι μέρες. Η παρουσίαση των έργων είχε θρησκευτικό χαρακτήρα, αλλά και ανταγωνιστικό. Το βραβείο ήταν ένα απλό στεφάνι κισσού, αλλά η δόξα μεγάλη.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η γένεση της τραγωδίας συνδέεται με τον διθύραμβο, χωρικό άσμα με περιεχόμενο διονυσιακό. Στο αρχικό της στάδιο, η τραγωδία ήταν ένα κατασκευάσμα άτεχνο, με μιμικούς διθυράμβους, που συχνά παρουσίαζαν ένα μύθο, μέσω μιας ομάδας σατύρων. Με τον καιρό, σημειώθηκε μια σημαντική καινοτομία, με την εισαγωγή, στη θέση των σατύρων, των χορών που τους αποτελούσαν άλλα πρόσωπα, και την ανάπτυξη μύθων όχι διονυσιακών. Επίσης, μια άλλη καινοτομία, που σημειώθηκε, ήταν η παρουσίαση γυναικείων προσώπων.

Η κωμωδία, παρουσιάζεται μισό περίπου αιώνα μετά την πρώτη παράσταση τραγωδίας. Η τραγωδία γεννήθηκε και έλαμψε μέσα στις ηρωικές στιγμές των Περσικών πολέμων. Ήταν μια εποχή που η Αθήνα γνώρισε ημέρες δόξας και μεγαλείου. Αντίθετα, η κωμωδία εμφανίστηκε στον κόσμο όταν, τη δοξασμένη εποχή των Περσικών πολέμων, την έχει διαδεχθεί η παρακμή και η διχόνοια.

Οι πιο σημαντικοί ποιητές, όσον αφορά την τραγωδία, ήταν ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης και, όσον αφορά την κωμωδία, ο Αριστοφάνης. Στο Κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση αρκετών από τα γνωστά τους έργα.

Το τέταρτο Κεφάλαιο αναφέρεται στην ανάπτυξη της Ιστοριογραφίας. Οι πρώτοι ιστοριογράφοι εγκατέλειψαν την ποιητική γλώσσα και έγραφαν σε πεζό λόγο. Στη συνέχεια, άρχισε να αναπτύσσεται στην Ιωνία η επιστημονική ιστοριογραφία. Ο Ηρόδοτος, κατά τον Κικέρωνα, θεωρείται ο «πατέρας της ιστορίας», με τη σημερινή μορφή της επιστημονικής ιστοριογραφίας. Άλλος μέγας ιστορικός ήταν ο Θουκυδίδης. Ο Θουκυδίδης είναι ο πρώτος που, αντίθετα με τον Ηρόδοτο, γράφει πολιτική αποκλειστικά ιστορία. Η εξιστόρηση του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.) φαί-

νεται να είναι το μοναδικό ιστορικό του έργου. Ακολουθεί ο Ξενοφών που υπήρξε μεταξύ των μαθητών του Σωκράτη. Ο Ξενοφών είναι ένας από τους πολυγραφοτέρους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς.

Θέμα του πέμπτου Κεφαλαίου είναι η Ρητορική. Η αξία του έντεχνου λόγου αναγνωρίστηκε πολύ νωρίς στην Ελλάδα και αποτέλεσε ουσιώδες στοιχείο του δημόσιου βίου. Η ρητορική στον αρχαίο ελληνικό κόσμο άρχισε να καλλιεργείται ως τέχνη του λόγου στη Σικελία της Κάτω Ιταλίας στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. Στη συνέχεια, το επίκεντρο της νέας αυτής τέχνης βρίσκεται στην Αθήνα. Σε τούτο, συνέβαλαν η εδραίωση της δημοκρατίας και η εμφάνιση των σοφιστών, για τους οποίους η ρητορική αποτελούσε μεγάλο μέρος της διδασκαλίας τους. Ο πιο σημαντικός από τους σοφιστές, ρήτορας της εποχής, ήταν ο Γοργίας. Από τους ρήτορες της ελληνικής αρχαιότητας, ξεχωρίζουν ο Λυσίας, ο Ισοκράτης, ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης. Στο Κεφάλαιο επιχειρείται μια συνοπτική αναφορά στους πιο σημαντικούς, κατά την κρίση του συγγραφέα, λόγους που εκφωνήθηκαν από αυτούς, οι οποίοι μπορεί να διαιρεθούν σε δικανικούς, που εκφωνούνταν στα δικαστήρια, σε ρητορικούς, που απάγγελλαν οι ρήτορες με την ευκαιρία μεγάλων εορτών και αφορούσαν επίκαιρα πολιτικά θέματα, και σε παραινετικούς.

Το έκτο Κεφάλαιο αναφέρεται στις Τέχνες και την Επιστήμη. Η τέχνη στην αρχαία Ελλάδα γνώρισε μεγάλη άνθηση, κυρίως τη γλυπτική, την αρχιτεκτονική και την αγγειογραφία. Στον τομέα της πλαστικής γλυπτικής, δημιουργείται η μορφή του «Κούρου», του γυμνού νέου. Δημιουργείται, επίσης, η μορφή της «Κόρης», με τα φιλάρεσκα ενδύματα και τη λιτή χάρη, που θα γίνουν «αγάλματα» της θεάς στα ιερά της Αρτέμιδος, της Ήρας και της Αθηνάς. Στα

κλασικά χρόνια ξεχωρίζουν τρεις μεγάλες μορφές της γλυπτικής: ο Μύρων, ο Φειδίας και ο Πραξιτέλης.

Η ελληνική αρχιτεκτονική κατόρθωσε να συνδυάσει την άμεση τεχνική δεξιότητα με την εξαιρετική ευαισθησία. Από τα «επτά θαύματα του κόσμου», τα πέντε ήταν αριστουργήματα της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Μετά τις πυραμίδες της Αιγύπτου, τους κρεμαστούς κήπους της Βαβυλώνας, ακολουθούσαν: το άγαλμα του Διός στην Ολυμπία, ο Ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο, το μαισωλείο της Αλικαρνασσού, ο κολοσσός της Ρόδου και ο φάρος της Αλεξάνδρειας. Η οικοδομική δραστηριότητα στην αρχαία Ελλάδα μέσα στον 5ο αιώνα π.Χ. είναι μοναδική και εκπληκτική. Από το 450 ως το 400 π.Χ. μέσα στην πόλη των Αθηνών, σε όλη την Αττική και έξω από αυτή, στη Δήλο, κτίζονται τέτοια κτίρια, που μας αφήνουν κατάπληκτους. Από αυτά, μπορούμε να αναφέρουμε τον Παρθενώνα, το Θησείο, τα Προπύλαια, τον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο.

Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα αποτελούσε, στην ουσία, έναν κλάδο της φιλοσοφίας. Οι περισσότεροι φιλόσοφοι, ασχολούνταν, ταυτόχρονα, με τις φυσικές και θεωρητικές επιστήμες. Η πιο ενδεικτική περίπτωση είναι αυτή του Αριστοτέλη ο οποίος έγραψε συστηματικά έργα για τη φυσική και βιολογία.

Η ανάπτυξη των μαθηματικών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο αρχίζει με τον Πυθαγόρα τον Σάμιο. Είναι αυτός που διατύπωσε το γνωστό «πυθαγόρειο θεώρημα».

Ο Ιπποκράτης από την Κω (460-357 π.Χ.) είναι αυτός που διαχώρισε την ιατρική από τη θρησκεία και τη μαγεία. Σ' αυτόν αποδόθηκαν πολλές πραγματείες αναφορικά με τη δημόσια υγεία, την υγιεινή, τη φροντίδα του ασθενή και τη χειρουργική.

Το βιβλίο τελειώνει με το έβδομο Κεφάλαιο το οποίο πραγμα-

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

τεύεται το θέμα της θρησκείας των αρχαίων Ελλήνων, της λεγόμενης «ολυμπιακής θρησκείας», η οποία αποτελούσε την επίσημη θρησκεία των Ελλήνων ως το τέλος της αρχαιότητας. Με βάση το σχήμα αυτό, υπάρχει μια ομάδα μεγάλων θεών που κυβερνούν τον κόσμο. Η ομάδα αυτή αποτελεί μια οικογένεια, από τον πατέρα, που είναι ο Δίας, και τη σύζυγό του την Ήρα. Στο Κεφάλαιο γίνεται αναφορά και στη θρησκευτική ζωή των αρχαίων Κυπρίων, που φαίνεται να ήταν εξ ολοκλήρου συνδεδεμένη με θέματα γονιμότητας.

Σταδιακά, στα κλασικά χρόνια, δημιουργείται μια επίσημη θρησκεία με επιδεικτικές εορτές, πομπώδεις παρελάσεις και πολυδάπανες θυσίες που απέβλεπαν περισσότερο στην ψυχαγωγία του κόσμου, παρά στην τόνωση της θρησκευτικότητάς του. Από τις εορτές που λάμβαναν χώρα, ξεχωρίζουν τα Ελευσίνια Μυστήρια.

Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν στη μοίρα. Στον Ησίοδο οι Μοίρες είναι τρεις θεές, κόρες της Νύχτας, οι οποίες, όπως και άλλες προολύμπιες θεότητες, είναι φοβερές εκδικήτριες, ο δε θυμός τους δεν απαλύνεται προτού τιμωρήσουν τους ενόχους, θεούς ή ανθρώπους.

Η επιθυμία των ατόμων να ζουν θεάρεστα και η ζωηρή επιθυμία τους να μαθαίνουν τι τους επιφυλάσσει το μέλλον, δημιούργησε, στα αρχαϊκά χρόνια, ένα πλήθος μαντείων και ένα πλήθος προφητών, μάντεων, οιωνοσκόπων και χρησμολόγων. Δια μέσου των μαντείων, οι θεοί αποκάλυπταν στους ανθρώπους όσα είναι ανεξίτηλα γραμμένα στο μεγάλο βιβλίο του πεπρωμένου. Παράλληλα, όμως, επέβαλαν όπως η αποκάλυψη αυτή να είναι κρυμμένη στην αμφισημία ενός αινιγματικό χρησμού. Το κύριο μαντείο ήταν στους Δελφούς. Μαντείο υπήρχε και στον Ωρωπό. Άλλα μαντεία ήταν το μαντείο της Δωδώνης και το μαντείο του Άμμωνα το οποίο βρισκόταν στη Λιβύη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όλες οι κοινωνίες έχουν ως βασικό συστατικό τους στοιχείο μια συλλογική ταυτότητα. Είναι η κοινή ταυτότητα που θέλουν να μοιράζονται τα μέλη μιας κοινωνίας. Στις μέρες μας, η συλλογική ταυτότητα είναι, κυρίως, εθνική. Ο όρος «συλλογική εθνική ταυτότητα» είναι συνυφασμένος με τους όρους «έθνος» και «εθνικισμός». Αλλά οι λέξεις αυτές δεν είχαν πάντοτε το ίδιο νόημα. Πριν από τον 18ο αιώνα μ.Χ., δεν υπήρχε το «έθνος» με την έννοια που έχει ο όρος αυτός σήμερα.

Έτσι, μπορεί ένας να υποστηρίξει ότι είναι αδόκιμο να χρησιμοποιείται ο όρος «έθνος» για την ελληνική αρχαιότητα, αφού το έθνος αποτελεί νεότερο ιστορικό φαινόμενο και η κρατική εξουσία ασκείτο στον ελληνικό χώρο από πολλές πόλεις-κράτη. Κάθε πόλη-κράτος ήταν μια αυτοδιοικούμενη κοινότητα με εδάφη που αποτελούνταν από μια αγροτική ενδοχώρα και ένα αστικό κέντρο. Πολλές ήταν εντελώς ανεξάρτητες, αλλά συνδέονταν μεταξύ τους με συμμαχίες, ενώ άλλες διατηρούσαν σχέσεις εξάρτησης με μεγαλύτερες και ισχυρότερες. Οι πιο πολλές πόλεις-κράτη είχαν κοινούς βασικούς θεσμούς.

Όμως, παρά τα πιο πάνω, αποτελεί αδιαμφισβήτητη ιστορική αλήθεια ότι υπήρχε στους αρχαίους Έλληνες ένας συνεκτικός δεσμός. Ο ελληνισμός στην αρχαία εποχή, αποτελούσε μια ιστορικά συγκροτημένη ενότητα, βασισμένη σ' ένα κοινό πολιτισμό, κοινή γλώσσα και παιδεία. Ο πιο ισχυρός συνεκτικός δεσμός ήταν η

γλώσσα. Κατά την κλασική περίοδο, τα ελληνικά ήταν γλώσσα με πολλές συναφείς τοπικές διαλέκτους, με κύριους κλάδους την αττική-ιωνική, τη δωρική, την αιολική και την αρκαδοκυπριακή.

Η συλλογική εθνοτική ταυτότητα υπήρχε σε τοπικό ή σε φυλετικό επίπεδο. Δεδομένου ότι η πόλη αποτελούσε τον βασικό θεσμό πολιτικής και κρατικής οργάνωσης στο μεγαλύτερο μέρος του αρχαίου ελληνικού κόσμου, αν πρόκειται να μιλήσουμε για «εθνική» ή, ακριβέστερα, «εθνοτική συλλογική ταυτότητα», αυτή καθοριζόταν από την πόλη καταγωγής κάποιου. Για παράδειγμα, Αθηναίος, Σπαρτιάτης, Αργεῖος, Θηβαῖος. Η συλλογική εθνοτική ταυτότητα υπήρχε μέσα στα όρια της συγκεκριμένης πόλης- κράτους. Ένα άλλο είδος συλλογικής εθνοτικής ταυτότητας βασιζόταν σε γεωγραφικές περιοχές, όπως η Βοιωτία, η Φωκίδα, στους κατοίκους των οποίων οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρονται ως «έθνη». Μια ακόμη εθνοτική ταυτότητα καθοριζόταν από το φύλο, συντελώντας στον γνωστό διαχωρισμό Δωριέων, Αιολών, Ιώνων και Μακεδόνων. Οι Δωριείς ήταν εγκατεστημένοι στις πόλεις της Πελοποννήσου, όπως στη Σπάρτη, στο Άργος, στην Κόρινθο, στην Κρήτη, σε μερικά νησιά του Αιγαίου, όπως στη Ρόδο και στην Κω, και σε πόλεις της Νότιας Μικράς Ασίας. Οι Ίωνες είχαν εγκατασταθεί, αρχικά, στην Αττική και στην Εύβοια και, στη συνέχεια, στη Μικρά Ασία. Οι Μακεδόνες ήταν ένα από τα ελληνικά φύλα τα οποία μετανάστευσαν από τον βορρά. Δεν ακολούθησαν την πορεία των άλλων Ελλήνων που ξαπλώθηκαν στα παράλια του Αιγαίου και στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Ο πνευματικός πολιτισμός στην αρχαία Ελλάδα ξεκίνησε από τη θρησκεία, τον μύθο και την ποίηση. Από τον Όμηρο, στον Πίνδαρο και στους κλασικούς δημιουργούς της τραγωδίας. Στην αρχαία Ελλάδα, κυρίως, από τον έκτο αιώνα, ευδοκίμησαν τα ανεξάρ-

τητα πνεύματα, όπως του Θαλή και του Αναξίμανδρου της Μιλήτου και του Ηράκλειτου της Εφέσου. Οι άνθρωποι αυτοί αφιέρωναν τη σκέψη τους στη βαθύτερη θεώρηση του κόσμου που ζούμε. Αναζητούσαν την πραγματική του φύση, την καταγωγή και τον προορισμό του, χωρίς να δέχονται τις έτοιμες απαντήσεις από εντολές και προφητείες.

Στην Ελλάδα, είχε αρχίσει να κυριαρχεί η ελεύθερη, συστηματική και ορθολογική σκέψη. Τα ταμπού και οι περιορισμοί, που κρατούσαν δέσμια τη σκέψη, είχαν παραμεριστεί. Εμφανίζονται οι «προσωκρατικοί» φιλόσοφοι. Μέσα σ' αυτήν τη μεγάλη ομάδα, έχουμε τον Ηράκλειτο, τον Παρμενίδα, τον Αναξαγόρα, τον Εμπεδοκλή. Ακολούθησαν οι σοφιστές και, μετά, οι μεγάλοι φιλόσοφοι Σωκράτης, Πλάτων και Αριστοτέλης.

Κατά την κλασική περίοδο, το κέντρο της διανοητικής δραστηριότητας των Ελλήνων υπήρξε η Αθήνα. Για περισσότερα από τριάντα χρόνια, από το 461-429 π.Χ., κυρίαρχη μορφή στην πόλη των Αθηνών ήταν ο Περικλής, άνθρωπος με δυνατό και ελεύθερο πνεύμα.

Ο Περικλής οικοδόμησε μια πνευματική Αθήνα. Γύρω του, είχε συγκεντρώσει αρχιτέκτονες και γλύπτες, ποιητές και δραματουργούς, φιλοσόφους και δασκάλους. Η Αθήνα ήταν το αδιαφιλονίκητο κέντρο του πνεύματος και της τέχνης. Ρήτορες γοήτευαν το κοινό, αρχιτέκτονες, γλύπτες και ζωγράφοι κατασκεύαζαν μεγαλουργήματα, συγγραφείς και ποιητές έγραφαν τις διαχρονικές τραγωδίες τους, κάνοντας το θέατρο την αγαπημένη ψυχαγωγία όλων. Ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης θα ανεβάσουν το δράμα στο ύψιστό του ποιητικό μεγαλείο. Στην Αθήνα, έρχεται ο Ηρόδοτος, για να παρουσιάσει την Ιστορία του το 438 π.Χ. Στην Αθήνα, θα εγκατα-

σταθεί και ο Αναξαγόρας, για να δώσει μια πρώτη περιγραφή του Ήλιου και των άστρων.

Ο Περικλής γεννήθηκε περί το 495 π.Χ. στον δήμο Χολαργού. Είναι γιος του περίφημου Αθηναίου στρατηγού Ξανθίππου, θριαμβευτή στη Ναυμαχία της Μυκάλης κατά των Περσών. Μεγαλώνοντας μέσα στις ανέσεις και τα προνόμια της αριστοκρατικής τάξης, ο Περικλής έλαβε την καλύτερη μόρφωση της εποχής. Οι δάσκαλοί του ήταν οι φιλόσοφοι Αναξαγόρας ο Κλαζομέσιος και Ζήνων ο Ελεάτης, αλλά και ο Πρωταγόρας και ο περίφημος μουσικός Δάμωνας. Τη βαθύτερη επίδραση στον νεαρό Περικλή, είχε ο μέντοράς του Αναξαγόρας.

Η πολιτική ενασχόληση του Περικλή φαίνεται να ξεκινά το 463 π.Χ., όταν τον συναντάμε στους κατηγορούς του Κίμωνα, γιου του στρατηγού Μιλτιάδη και ηγέτη της συντηρητικής παράταξης. Ο Περικλής είχε ήδη ενταχθεί στη δημοκρατική παράταξη του Εφιάλτη. Ο Εφιάλτης δολοφονείται από ολιγαρχικούς κύκλους.

Μετά τον θάνατο του αρχηγού των δημοκρατικών Εφιάλτη, ο Περικλής αναδείχθηκε σε απόλυτο κυρίαρχο της πολιτικής ζωής της Αθήνας, μια θέση που θα κρατήσει μέχρι τον θάνατό του το 429 π.Χ. Ο Περικλής κυβέρνησε την Αθήνα για τριάντα και πλέον χρόνια (461-429 π.Χ.) και κράτησε το αξίωμα του στρατηγού για δεκατέσσερα χρόνια (443-429 π.Χ.).

Αφού τακτοποίησε την κατάσταση στο εσωτερικό της Αθήνας, πέτυχε τη στρατιωτική πρωτοκαθεδρία της πόλης-κράτους του. Το αθηναϊκό ναυτικό έγινε περιώνυμο επί των ημερών του και απάλλαξε τις ελληνικές θάλασσες από την πειρατεία, προκαλώντας μια πρωτόγνωρη και απρόσκοπτη εμπορική άνθηση, αυξάνοντας, έτσι,

τα δημόσια έσοδα, αλλά και την επιρροή της Αθήνας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

Ο Περικλής, που οδήγησε την Αθήνα στον χρυσό αιώνα της άμεσης δημοκρατίας, των γραμμάτων, των τεχνών και του πολιτισμού, μεταμόρφωσε την πόλη του με τέτοιου κάλλους και σπουδαιότητας έργα που έμελλε να μείνουν αθάνατα. Ανοικοδόμησε τους ναούς και τα ιερά, που είχαν καταστραφεί από τους Πέρσες και, κυρίως, τον Παρθενώνα. Τη διεύθυνση για την κατασκευή των καλλιτεχνημάτων ανέθεσε στον σπουδαίο Φειδία, υπό την επίβλεψη του οποίου χτίστηκε ο Παρθενώνας, σύμφωνα με τον σχεδιασμό των Ικτίνου και Καλλικράτη, ενώ τα Προπύλαια της Ακρόπολης ήταν έργο του Μνησικλή.

Πλάι στα επιβλητικά λατρευτικά οικοδομήματα, στήθηκαν εντυπωσιακά αγάλματα, όπως το περίφημο χρυσελεφάντινο Άγαλμα της Αθηνάς στον Παρθενώνα, που ήταν έργο του Φειδία, αλλά και το χάλκινο της Προμάχου Αθηνάς, μεταξύ Προπυλαίων και Παρθενώνα, το οποίο ήταν τόσο ψηλό ώστε λεγόταν ότι ήταν ορατό ακόμα και από το Σούνιο.

Όμως, ολόκληρο το όραμά του για την πόλη δεν έμελλε να ολοκληρωθεί. Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος θα σημάνει το τέλος του Χρυσού Αιώνα του Περικλή και θα βάλει τη δημοκρατία σε πολλές περιπέτειες, καθώς σύντομα θα εκφυλιζόταν σε φαυλοκρατία. Έναυσμα στον Πελοποννησιακό Πόλεμο έδωσε η επίθεση των Θηβαίων, συμμάχων της Σπάρτης, εναντίον των Πλαταιών, συμμάχων της Αθήνας. Ο πόλεμος μεταξύ των δύο πόλεων-κρατών το 431 π.Χ. θα γενικεύονταν και θα γινόταν πανελλήνιος, κρατώντας 27 ολόκληρα χρόνια (431-404 π.Χ.).

Κατά τον Θουκυδίδη, αιτία του πολέμου ήταν «η αυξανόμενη

δύναμις των Αθηνών, η οποία επτόησε του Λακεδαιμονίου και τους εξώθησεν εις πόλεμον».¹

Έναν χρόνο μετά την κήρυξη του πολέμου, οι Αθηναίοι, συμμορφούμενοι προς πατροπαράδοτο έθιμο, τέλεσαν, με δημόσια δαπάνη, την κηδεία των πρώτων νεκρών. Τρεις μέρες διάρκεσε το λαϊκό προσκύνημα και, την ημέρα της ταφής, τον επικήδειο εκφώνησε ο ίδιος ο Περικλής. Ο λόγος του διασώθηκε από τον Θουκυδίδη και έμεινε γνωστός ως «Περικλέους Επιτάφιος», ένα λαμπρό μνημείο ιδεών αλλά και γλωσσικής δεινότητας. Στην αρχή του λόγου του, ο Περικλής αναφέρεται στο δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας και στις αρχές, από τις οποίες, εμπνεόμενοι οι Αθηναίοι, έφθασαν στην ακμή τους. Παρατίθενται μερικά αποσπάσματα:

«Ζώμεν τώντι υπό πολίτευμα, το οποίον δεν επιζητεί να αντιγράφει τους νόμους των άλλων, αλλ' είμεθα ημείς μάλλον υπόδειγμα εις τους άλλους, παρά μιμηταί αυτών. Και καλείται μεν το πολίτευμά μας δημοκρατία, λόγω του ότι η κυβέρνησις του κράτους ευρίσκεται όχι εις χείρας των ολίγων, αλλά των πολλών [...] έκαστος πολίτης προτιμάται εις τα δημόσια αξιώματα, όχι διότι ανήκει εις ορισμένη κοινωνικήν τάξιν, αλλά δια την προσωπικήν του αξίαν, εφόσον διακρίνεται εις κάποιον κλάδον. Ούτε, εξ άλλου, εκείνος που είναι πτωχός ημπορεί όμως να προσφέρει εις την πόλιν, ευρίσκει εμπόδιον εις τούτο, ένεκα της κοινωνικής του αφανείας [...] Χάρις εις το μεγαλείον της πόλεώς μας, εξ άλλου, τα πάντα εισρέουσιν εις αυτήν από όλα τα μέρη του κόσμου, και συμβαίνει τοιουτοτρόπως ν' απολαμβάνωμεν τ' αγαθά των άλλων ανθρώπων [...] έχομεν τας πύλας της πόλεώς μας ανοικτάς εις όλους, και ουδέποτε δια ξε-

¹ Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, Α', 23, κατά μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

νηλασίας εμποδίζομεν κανένα να μάθη ή ίδη κάτι τι, εκ φόβου μήπως, εάν δεν το κρύψωμεν, το ίδη κανείς από τους εχθρούς μας και ωφεληθή [...] Είμεθα ερασταί του ωραίου, αλλά και φίλοι, συγχρόνως, της απλότητος και καλλιεργούμεν το πνεύμα μας χωρίς θυσίαν του ανδρισμού μας (Φιλοκαλούμεν τε γαρ μετ' ευτελείας και φιλοσοφούμεν άνευ μαλακίας) [...] Εις την πόλιν μας, άλλωστε, εκείνοι που επιμελούνται τας προσωπικάς των υποθέσεις δεν αμελούν δια τούτο τας δημοσίας [...] όλοι εννοούν επαρκώς τα πολιτικά πράγματα. Διότι μόνο ημείς εκείνον που δεν μετέχει εις αυτά θεωρούμεν όχι φιλήσυχον, αλλ' άχρηστον πολίτην (μόνοι γαρ τον τε μηδέν των δε μετέχοντα ουκ απράγμονα, αλλ' αχρείον νομίζομεν)».²

Στη συνέχεια, ο Περικλής αναφέρθηκε στους τιμώμενους νεκρούς, οι οποίοι, κατά την ώρα του κινδύνου, οδηγούνταν από υψηλό αίσθημα τιμής προς την πατρίδα «και προσέφεραν την ζωή των ως τον ενδοξότερον υπέρ αυτής έρανον. Καθόσον, θυσιάζοντες την ζωήν των δια το κοινόν καλόν, εκέρδιζαν υπέρ εαυτών τον αθάνατον έπαινον, και τάφον επισημότατον [...] εις τον οποίον η δόξα των επιζή αείμνηστος, πανηγυριζομένη είτε δια λόγων, είτε δια τελετών εις κάθε ευκαιρίαν. Διότι των επιφανών ανδρών τάφος είναι όλη η γη (ανδρών γαρ επιφανών πάσα γη τάφος), και δεν διαμνημονεύονται αυτοί μόνον εις την δι' επιτυμβίων στηλών και επιγραφών, αλλά και εις την ξένην διατηρείται άγραφος η μνήμη των, χαραγμένη εις το πνεύμα εκάστου μάλλον παρά εις υλικά μνημεία».³

Στην αρχή του επόμενου θέρους, μετά την έναρξη του πολέμου, ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Αρχίδαμος κατέφτασε στην Αττική με μεγάλο στράτευμα, στο οποίο συμμετείχαν πολλές συμμαχικές των

² Ό.π., Β', 37- 40.

³ Ό.π., Β', 43.

Λακεδαιμονίων πόλεις (Πελοποννησιακή Συμμαχία). Η εκστρατεία αυτή, σκοπό είχε να καταστρέψει την Αθήνα, κατακαίγοντας τα πάντα στο πέρασμά της, αν και δεν θα τολμούσε τελικά να την πλησιάσει. Τα τείχη του Περικλή αποδείχτηκαν απόρθητα. Όμως, η Αθήνα κάμφθηκε από την πείνα και τον λοιμό. Ο θάνατος άρχισε να απλώνεται παντού και ο ίδιος ο Περικλής έχασε την αδελφή του και τους δυο του γιους από τον πρώτο του γάμο. Ο Περικλής προσβλήθηκε κι αυτός από τον φοβερό λοιμό, όπως και ο Θουκυδίδης.⁴ Οι Αθηναίοι στράφηκαν εναντίον του Περικλή, επιρρίπτοντάς του τις ευθύνες για την ένοπλη σύγκρουση και τη φρίκη του λοιμού. Ο Περικλής συγκάλεσε συνέλευση του λαού για να υπερασπίσει τον εαυτόν του. «Αλλ' η γενική εναντίον του Περικλέους αγανάκτησις κατευνάσθη μόνον αφού τον ετιμώρησαν δια χρηματικής ποινής. Πριν όμως περάσει πολύς καιρός, με την συνήθη αστασίαν του πλήθους, τον εξέλεξαν πάλιν στρατηγόν και του ενεπιστεύθησαν την γενικήν των πραγμάτων διεύθυνσιν... Επέζησεν δε δύο έτη και έξι μήνας μετά την έναρξιν του πολέμου, και αφού απέθανεν, έτι μάλλον κατεδείχθη η ορθότης των προβλέψεών του, ως προς τον πόλεμον».⁵

Ο Περικλής, προσβεβλημένος από την επιδημία και ψυχικά τάλαιπωρημένος, πέθανε τον Αύγουστο του 429 π.Χ., συμπαρασύροντας στον θάνατο και τον Χρυσό Αιώνα του. Ο θάνατός του ήταν καταστροφικός για την Αθήνα, καθώς οι πολιτικοί διάδοχοί του ήταν υποδεέστεροι και «... ηκολούθησαν, από προσωπικές φιλοδοξίας και ιδιοτέλειαν, επιζήμιον δια τας Αθήνας και τας προς τους συμμάχους σχέσεις πολιτικήν ...». Κατά τον Θουκυδίδη, ο Περικλής «... συνεκράτει τον λαόν, μολονότι σεβόμενος τας ελευθερίας του,

⁴ 'Ο.π., Β', 47, 48.

⁵ 'Ο.π., Β', 65.

και αυτός μάλλον ωδήγει αυτόν παρά ωδηγείτο από αυτόν [...] Ως εκ τούτου, αι Αθήναι, μολονότι κατ' όνομα δημοκρατία, εκυβερνώ- ντον πραγματικώς από τον πρώτον των πολίτην...».⁶

Η ορμητική ώθηση, που έδωσε ο Περικλής στην πνευματική ζωή της Αθήνας, συνεχίστηκε και μετά τον θάνατό του, παρά τη διακοπή της ειρηνικής περιόδου από τον μακροχρόνιο και καταστρεπτικό Πελοποννησιακό Πόλεμο, που κράτησε από το 431 ως το 404 π.Χ.

Με την ήττα της Αθήνας το 404 π.Χ., ένας θείος του Πλάτωνα, ο Κριτίας, επωφελούμενος από το γεγονός ότι οι Σπαρτιάτες κατέχουν την Αθήνα και τον Πειραιά, πρωτοστατεί σε μια στάση που ανατρέπει το δημοκρατικό καθεστώς. Εγκαθιδρύεται το καθεστώς των Τριάκοντα Τυράννων. Αυτοί, που βάλθηκαν να επιβάλουν την τάξη, φρόντισαν μόνο για το προσωπικό τους συμφέρον και επιδόθηκαν σε μια γενική καταλήστευση της πόλης. Τον Ιανουάριο του 403 π.Χ., μετά από επτά ή οκτώ μήνες στην εξουσία, οι Τριάκοντα εκδιώχθηκαν από τον Θρασύβουλο.

⁶ Ό.π., Β', 65.

ΚΕΦ. 1: Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ι. ΟΙ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Η ελληνική φιλοσοφία, που αναπτύσσεται για πρώτη φορά στη Μίλητο από τους Ίωνες της Μικράς Ασίας κατά τον 6ο αιώνα π.Χ. και, έπειτα, σε άλλες ελληνικές πόλεις, είναι πρωτοφανές πνευματικό δημιούργημα και δεν υπάρχει σε κανένα προηγούμενο πολιτισμό.

Το βασικό στοιχείο της φιλοσοφικής σκέψης των αρχαίων Ελλήνων είναι ο αντικειμενικός κόσμος και οι θαυμαστές μεταβολές του. Ήδη η κοσμογονική ποίηση, με εκφραστή τον Ησίοδο στη *Θεογονία* του, είχε θέσει το πρόβλημα της αρχής του κόσμου. Όμως, η φιλοσοφία θέτει το πρόβλημα αιτιοκρατικά. Η φιλοσοφία θέτει το ερώτημα: Ποια είναι η πρώτη αιτία όλων των όντων και των φαινομένων, τα οποία τα θεωρεί ως αποτέλεσμα αυτής της αιτίας; Πρόκειται γι' αυτό που αποκαλείται φιλοσοφία της φύσης.⁷

Θεμελιωτής αυτής της φιλοσοφίας της φύσης και, γενικά, της φιλοσοφίας, είναι ο Θαλής ο Μιλήσιος. Αυτός πρώτος έθεσε το φιλοσοφικό πρόβλημα της αρχής των όντων ή, όπως λέγει ο Αριστο-

⁷ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, *Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 422.

τέλης, «της πρώτης αιτίας». Ως πρώτη αιτία των όντων, που εξηγεί τη συνεχή μεταβολή τους, έθεσε ο Θαλής το ύδωρ. Κατά τον Αριστοτέλη, ο Θαλής έθεσε το ύδωρ ως πρώτη αρχή όλων των όντων, διότι παρατήρησε ότι η τροφή και το σπέρμα όλων των οργανικών όντων είναι υγρά και ότι το θερμό γίνεται από το υγρό και η αρχή του υγρού είναι το ύδωρ.⁸

Ο μαθητής και γνήσιος συνεχιστής της σκέψης του Θαλή, ο Μιλήςσιος Αναξίμανδρος είναι ο δημιουργός του γραπτού φιλοσοφικού λόγου. Η μεγάλη τομή που έκανε με τη φιλοσοφική σκέψη του ο Αναξίμανδρος, είναι ότι εισάγει πρώτος στην ιστορία της φιλοσοφίας την έννοια του απείρου. Ο Αναξίμανδρος, σύμφωνα με το σχόλιο του Σιμπλίκιου (6ος αιώνας π.Χ.) στο έργο *Φυσική Ακρόασις* του Αριστοτέλη, θεωρεί ότι η «αρχή», η καταγωγή των όντων, είναι το «άπειρον» (το απροσδιόριστο). «Άπειρον», βέβαια, θα καταλήξει να σημαίνει, στον ελληνικό φιλοσοφικό λόγο της εποχής του Αριστοτέλη και μετά, το «ατέρμον». Κατά τον Αναξίμανδρο, το «άπειρον» είναι η δεξαμενή, «το οντολογικό απόθεμα από το οποίο μπορεί να αναδυθεί ένας «κόσμος» που θα καταστραφεί και πάλι μέσα στο «χάος» από όπου ένας νέος κόσμος θα αναδυθεί και πάλιν».⁹

Τρίτος φιλόσοφος της Σχολής της Μιλήτου είναι ο Αναξιμένης. Από το βιβλίο του Αναξιμένη *Περί φύσεως* διασώθηκε μόνο ένα απόσπασμα. Αντίθετα με τη φιλοσοφική προσέγγιση του Αναξίμανδρου, ο Αναξιμένης είναι εμπειρικός, δίχως να απορρίπτει την έννοια του απείρου. Νοεί, όμως, την έννοια αυτή όχι ως απεριόριστη, ως άμορφη και ύλη δίχως ποιόν, αλλά ως ταυτόσημη με τον

⁸ Ό.π., σ. 423.

⁹ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σσ. 263-266.

αέρα. Έτσι, το άπειρο χάνει την πρωταρχική και ριζική του σημασία που είχε στον Αναξίμανδρο. Με άλλα λόγια ο Αναξίμενης επιστρέφει πάλι στα υλικά στοιχεία. Ένα υλικό στοιχείο, όπως το ύδωρ ή ο αήρ δεν είναι δυνατό να χαρακτηριστούν ως άπειρο.¹⁰

Ακολουθεί ο όμιλος των Πυθαγορείων φιλοσόφων, που εμφανίζονται, κατά το τέλος του 6ου αιώνα π.Χ. στις πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας στην Κάτω Ιταλία, ως κίνημα θρησκευτικό και πολιτικό, που οργάνωνε σ' αυτές «θιάσους». Ιδρυτής του ομίλου είναι ο Πυθαγόρας ο Σάμιος που γεννήθηκε κατά το 570 π.Χ. Έφυγε από την πατρίδα του και κατέληξε στην πόλη Κρότων, πόλη της Μεγάλης Ελλάδας, στην Κάτω Ιταλία,.

Η φιλοσοφία των Πυθαγορείων στηρίζεται στη θεμελιακή έννοια του μέτρου και της αρμονίας. Η αρμονία είναι η ένωση από πολλά και ποικίλα, ομόνοια αντιθέτων τάσεων. Τα ίδια περίπου υποστηρίζει και η φιλοσοφία του Ηρακλείτου, για την οποία γίνεται αναφορά πιο κάτω. Όμως, υπάρχουν και διαφορές ανάμεσά τους. Ο κόσμος, κατά τον Ηράκλειτο, αποτελεί ενότητα, όμως, η ενότητα αυτή είναι συλληπτή μόνο με τη διαίσθηση, την ενόραση. Ο κόσμος, κατά τους Πυθαγορείους, γίνεται αντικείμενο επιστημονικής, μαθηματικής γνώσης. Όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης, « επειδή οι Πυθαγόρειοι είχαν ανατραφεί μέσα στα μαθηματικά, πείσθηκαν ότι οι αρχές των όντων πρέπει να ζητηθούν μέσα σε μαθηματικές σχέσεις. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μέρος της πυθαγόρειας φιλοσοφίας που αναφέρεται στον τρόπο του βίου για τη σωτηρία της ψυχής, για την οποία μιλά και ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του. Ειδικά,

¹⁰ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 426.

η διδασκαλία των πυθαγορείων σκοπό είχε να βοηθήσει την ψυχή να ξαναγυρίσει στην αρχική της μορφή και καθαρότητα και, τέλος, να τη βγάλει από τον κύκλο των γεννήσεων. Τούτο, επιτυγχάνεται με τη γνώση.¹¹

Ο Ξενοφάνης θεωρείται ότι υπήρξε ιδρυτής της Ελεατικής Σχολής. Γεννήθηκε το 570 π.Χ. στον Κολοφώνα της Ιωνίας και άκμασε γύρω στα 540 π.Χ. στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας όπου εγκαταστάθηκε μετά την κατάκτηση της γενέτειράς του από τους Πέρσες. Ο Ξενοφάνης, εκτός από φιλόσοφος, υπήρξε ποιητής και ραψωδός. Η φιλοσοφία του είναι συγκεντρωμένη σε ένα μεγάλο φιλοσοφικό ποίημα το οποίο είχε τον τίτλο *Περί φύσεως* και στο οποίο ασκεί αυστηρή κριτική στις κρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις και την ηθική της εποχής του. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη στο *Μετά τα Φυσικά*, ο Ξενοφάνης, έχοντας θεωρήσει «τον όλον ουρανό» είτε ότι «το ένα είναι ο θεός».¹² Ο Ξενοφάνης απορρίπτει, συνεπώς, τον πολυθεϊσμό του Ομήρου και ονομάζει θεό το Ένα. Πρόκειται για την αφετηρία του προβλήματος που θα απασχολήσει έντονα τη θεολογία και φιλοσοφία μέχρι σήμερα.

Από τα αποσπάσματα του έργου του Ξενοφάνη, όπως τα αναλύει ο Κορνήλιος Καστοριάδης, παρατηρούμε: Στο 11ο απόσπασμα βρίσκεται η περίφημη κριτική του στον Όμηρο και στον Ησίοδο, τους οποίους κατηγορεί ότι απέδωσαν στους θεούς όλα όσα οι άνθρωποι θεωρούν επαίσχυντα: ψεύδη, μοιχείες, διπλοπροσωπίες. Στο 12ο θεωρεί ότι οι ποιητές αυτοί αποδίδουν στους θεούς «αθέμιστας» πράξεις, αντίθετες με τους κανόνες συμπεριφοράς και με τον νόμο. Στο 14ο και 15ο προχωρεί ακόμα πιο μακριά και στρέφει

¹¹ Ό.π., σ. 427.

¹² Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, Α5, 986b, 21.

την κριτική του εναντίον όλων των ανθρωπομορφικών θρησκειών: οι θνητοί θεωρούν ότι οι θεοί γεννιούνται, πως φοράνε ρούχα και έχουν φωνή και σώμα σαν το δικό τους. Αν τα βόδια, τα άλογα και τα λιοντάρια είχαν χέρια και μπορούσαν να σχεδιάσουν ή να σκαλίσουν όπως οι άνθρωποι, θα παρίσταναν θεούς με μορφή βοδιού, αλόγου ή λέοντος. Και στο 16ο συνεχίζει: για τους Αιθίοπες οι θεοί έχουν γαμψή μύτη και μαύρο δέρμα, για τους Θράκες γαλάζια μάτια και κόκκινα μαλλιά. Ο Ξενοφάνης αντιτάσσει στα παραπάνω τη δική του αντίληψη για τον θεό (απ. 23 – 26). Ένα θεό ο οποίος είναι όλος όραση, ακοή και στοχασμό (απ. 24) και δεν συγκρίνεται με τους θνητούς ούτε κατά το σώμα ούτε κατά τη σκέψη, (απ. 23). Στο απ. 34 λέει ότι ουδείς άνθρωπος γνωρίζει και δεν θα μπορέσει ποτέ να γνωρίσει τίποτα το σίγουρο για τους θεούς.¹³

Αξίζει, εδώ, να σημειώσουμε τα όσα αναφέρει ο Πλάτων στον σπουδαίο διάλογο στον *Τίμαιο*, ο οποίος, κατά μία έννοια, συμπεριλαμβάνει και την κοσμολογία και την οντολογία του φιλοσόφου. Στον διάλογο, ο Τίμαιος λέει ότι υπάρχει ένας «δημιουργός». Ένας τεχνίτης που κατασκευάζει τον «κόσμο», επιβάλλοντας, κατά το δυνατό, την τάξη σε ένα προϋπάρχον υπόστρωμα. Δεν υπάρχει αρμονία. Υπάρχει κάτι ανώτερο της ισχύος του δημιουργού: είναι η αντίσταση που προβάλλει το υπόστρωμα στην επιβολή της τάξης.¹⁴ Ο δημιουργός είναι ανίκανος να εκλογικεύσει από άκρου εις άκρον τον κόσμο που κατασκευάζει και, γι' αυτό, ο Πλάτωνας καταφεύγει συχνά στην έκφραση «κατά το δυνατόν». Η άποψη αυτή θα δια-

¹³ Κορνήλιου Καστοριάδη, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σσ. 281 και έπ.

¹⁴ Ό.π., σσ. 269-272.

τηρηθεί στην ελληνική σκέψη, σε τέλεια αντίθεση με την αντίληψη της σύγχρονης θεολογίας.¹⁵

Η μεγάλη, όμως, φιλοσοφική φυσιογνωμία της Ελεατικής Σχολής είναι ο Παρμενίδης, ο οποίος γεννήθηκε στην Ελέα το 515 π.Χ. και υπήρξε μαθητής του Ξενοφάνη. Το έργο του φέρει και αυτό τον τίτλο *Περί φύσεως*. Μόνο αποσπάσματα του ποιήματος περισώθηκαν.

Η φιλοσοφική σκέψη του Παρμενίδη δεν είναι ριζωμένη μέσα στη φύση, ούτε μέσα στην έννοια του θεού, αλλά μέσα στην έννοια της αλήθειας. Στο ποίημά του, είναι η θεά της αλήθειας που του εξαγγέλλει την έννοια του Είναι, του ενός και του αιωνίου Είναι. Το Είναι πρέπει να είναι Ένα, γι' αυτό και η αλήθεια πρέπει να είναι μία. Ούτε το Είναι ούτε η αλήθεια είναι δυνατό να υπάρχουν, να βρεθούν μέσα στα πολλά και αισθητά, δηλαδή μέσα στο Γίγνεσθαι, αφού μόνο το Είναι είναι πραγματικό, ενώ το Γίγνεσθαι είναι φαινομενικό. Η νόηση θα κρίνει τι υπάρχει και τι δεν υπάρχει. Η νόηση θα χωρίσει το Είναι από το Μη Είναι. Κατά τον Παρμενίδη, θα πρέπει να υπάρξει ταυτότητα του Είναι και του Νοείν. Τα δυο αυτά, το Νοείν και το Είναι, αποτελούν ολότητα και, τούτο, αποτελεί την αλήθεια.¹⁶

Το έργο του Παρμενίδη συνεχίστηκε από τον μαθητή του Ζήωνα τον Ελεάτη. Ο νεότερός των Ελεατών ήταν ο Μέλισσος ο Σάμιος.

Η δεύτερη πόλη της Ιωνίας, όπου εμφανίζεται η φιλοσοφία, εί-

¹⁵ Ό.π., σσ. 269-270.

¹⁶ Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σσ. 428, 429.

να η Έφεσος. Εδώ, γεννήθηκε το 540 π.Χ. ο μεγάλος φιλόσοφος Ηράκλειτος. Τη φιλοσοφία του Ηρακλείτου χαρακτηρίζει η έννοια του Λόγου, που έχει μεταφυσική έννοια. Είναι η αρχή από την οποία κατάγεται το γίνεσθαι, το είναι και η αλήθεια γι' αυτά.

Κατά τον Ηράκλειτο, η γένεση του κόσμου μοιάζει με τη φλόγα που τρέφεται μόνη της και τρώγεται μόνη της. Ό,τι ονομάζει «είναι», υπόκειται σ' αυτή τη μοίρα. Έτσι, δεν υπάρχουν όρια σταθερά μεταξύ ζωής και θανάτου, γιατί καθετί κατ' ουσία πεθαίνει τη στιγμή που γεννιέται και, συνεπώς, είναι και τα δυο μαζί, ζωή και θάνατος, και φανερώνουν την ουσία της γένεσης. Τα πράγματα δεν είναι, αυτά καθ' εαυτά, τίποτε το σταθερό, αλλά παριστάνουν απλώς τομές μέσα στη ροή της γένεσης, είναι παροδικές φάσεις του γίνεσθαι. Κάθε φάση του γίνεσθαι αποκτά κάποια σημασία επειδή βρίσκεται σε σχέση με τα προηγούμενα και τα επόμενα. Έτσι, αν η φάση του γίνεσθαι είναι η ζωή, πρέπει να τη συνδυάσουμε με την αντίθετη φάση του γίνεσθαι, που είναι ο θάνατος. Επομένως, για να καταλάβουμε τι γίνεται μέσα στον κόσμο, πρέπει με το νου μας να συνθέσουμε τα αντίθετα. Αυτή η σύνθεση των αντιθέτων μέσα στη νόησή μας, ονομάστηκε, στη νεότερη εποχή από τον Έγκελο «διαλεκτική σκέψη».¹⁷ Μόνο με τον νου μας μπορούμε να καταλάβουμε ότι ο κόσμος είναι μια ενότητα αντιθέσεων. Ο κόσμος είναι, κατά τον Ηράκλειτο, μια αρμονία που αντιμάχεται τον εαυτό της.

Στον Ηράκλειτο ανήκει η φράση «Τα πάντα ρει, μηδέποτε κατά τ' αυτό μένειν», που σημαίνει, όλα είναι ρευστά και τίποτα δεν μένει το ίδιο. Η διαρκής κίνηση και μεταβολή αποτελεί το θεμελιώδες χαρακτηριστικό της πραγματικότητας, το οποίο εξέφρασε ο

¹⁷ Ό.π., σ. 433.

φιλόσοφος με την εικόνα ενός ποταμού που παραμένει ίδιος, ενώ το νερό που κυλάει μέσα του αλλάζει διαρκώς. Ο κόσμος βρίσκεται σε αιώνια κίνηση και ροή, όπου διαρκώς έρχεται νέο ρεύμα και, συνεπώς, ποτέ δεν μπορεί να πει κανείς ότι περνάει από το ίδιο ποτάμι. Το ποτάμι, το ρεύμα είναι πάντα καινούργιο. Αλλά, και εμείς οι ίδιοι δεν είμαστε ποτέ οι ίδιοι. Γι' αυτό, προσθέτει ο Ηράκλειτος, «ποταμούς τοις αυτοίς εμβαίνομέν τε και ουκ εμβαίνομεν, εἰμέν τε ουκ εἰμεν» (στο ίδιο το ποτάμι και μπαίνουμε και δεν μπαίνουμε και είμαστε και δεν είμαστε, γιατί έχουμε στο μεταξύ αλλάξει).¹⁸

Ένας άλλος προσωκρατικός φιλόσοφος που ξεχωρίζει είναι ο Εμπεδοκλής, που γεννήθηκε στον Ακράδαντα της Σικελίας το 492 π.Χ. Ο Εμπεδοκλής είναι μια σύνθετη φυσιογνωμία γιατί είναι πολιτικός και γιατρός, ποιητής και φιλόσοφος, βιολόγος και θεολόγος και, συνάμα πρόδρομος της ρητορικής. Η κοσμοθεωρία του βρίσκεται στα ποιήματά του *Περί φύσεως* και *Καθαρμοί*. Στον Εμπεδοκλή, όπως και στον Ξενοφάνη, συνδυάζεται η φιλοσοφία με τη θρησκεία. Ο Εμπεδοκλής, όπως και ο Ξενοφάνης, δεν αποδέχεται του θεούς της λαϊκής ομηρικής θρησκείας. Η θεϊκή καταγωγή της ψυχής και η διδασκαλία για τη μετεμψύχωση ήταν τα κεντρικά σημεία της κοσμοθεωρίας του. Κατά τον Εμπεδοκλή, ο άνθρωπος μπορεί, με αποφυγή της αμαρτίας και με ασκητική ζωή, να επιτύχει ανώτερη μορφή ζωής με τη μετενσωμάτωση και να φθάσει στην αιωνιότητα.¹⁹

Ο Αναξαγόρας γεννήθηκε το 500 π.Χ. στις Κλαζομενές της Μικράς Ασίας. Σε ώριμη ηλικία μετέφερε τη φιλοσοφία του στην

¹⁸ Ό.π., σ. 434.

¹⁹ Ό.π., σσ. 435.

Αθήνα όπου έμεινε αρκετά χρόνια. Όπως αναφέρθηκε, υπήρξε δάσκαλος του Περικλή με τον οποίο συνδέθηκε στενά. Επίσης, μαθητές του Αναξαγόρα υπήρξαν ο Σωκράτης και ο Ευριπίδης.

Και ο Αναξαγόρας ασχολήθηκε με το Είναι. Κατ' αυτόν, το Είναι αποτελείται από μικρά σωματία, τα οποία αντιλαμβάνεται ως οντολογικές υποστάσεις. Τα στοιχεία αυτά είναι άπειρα. Από την αρχική χαώδη κατάσταση όλων αυτών των στοιχείων, προέκυψαν, με τον αποχωρισμό, τα κατ' ιδίαν όντα. Στο ερώτημα ποια δύναμη κίνησε ή ώθησε αυτά τα στοιχεία να αφήσουν εκείνη τη χαώδη κατάσταση στην οποία βρίσκονταν και να χωριστούν έτσι, ώστε να γίνει ο κόσμος, ο Αναξαγόρας, αφού θέτει το πρόβλημα της πρώτης αιτίας, απαντά ότι ο Νους ήταν η πρώτη αιτία. Ο Νους ήταν η δύναμη που χώρισε τα στοιχεία από τη χαώδη κατάσταση, τα έφερε σε κίνηση, με σκοπό να φέρει τάξη και αρμονία μέσα στον κόσμο. Ο Αναξαγόρας θεωρεί τον Νουν άπειρο και αυτοκυρίαρχο. Ο Νους είναι κυρίαρχος των πάντων, και των υλικών όντων και της ψυχής. Μόνο ο Νους ήταν δυνατό να συντάξει, να οργανώσει και να διακοσμήσει τα πάντα σύμφωνα με ένα σκοπό: Να δημιουργήσει τον κόσμο που θα είναι ένα αρμονικό σύνολο, ως ένα κόσμημα. Αυτό, άλλωστε, σημαίνει η λέξη «κόσμος», την οποία πρώτος χρησιμοποίησε για το σύμπαν ο Αναξαγόρας.²⁰

Η φιλοσοφία του Αναξαγόρα άσκησε μεγάλη επίδραση στη σκέψη του Σωκράτη, αλλά και του Πλάτωνα.

II. Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Στην περίοδο της αναταραχής, κατά την οποία ανατράπηκε το δημοκρατικό καθεστώς με την εγκαθίδρυση του καθεστώτος των

²⁰ Ό.π., σ. 436.

Τριάκοντα Τυράννων, αναπτύσσει τη σοφία του ο Σωκράτης (470-399 π.Χ.). Μια ομάδα νέων συγκεντρώθηκε γύρω από τον Σωκράτη ο οποίος, για τις ριζοσπαστικές φιλοσοφικές του ιδέες, καταδικάστηκε σε θάνατο. Όμως, οι νέοι που είχε συγκεντρώσει γύρω του, συνέχισαν τη διάδοση της διδασκαλίας του.

Ο Σωκράτης γεννήθηκε στην Αλωπεκή του δήμου των Αθηνών το 470 και πέθανε το 399 π.Χ. Ο πατέρας του ήταν μαρμαρογλύπτης. Στην αρχή, ακολούθησε το επάγγελμα του πατέρα του. Γρήγορα, όμως, παράτησε τη μαρμαρογλυπτική και αφοσιώθηκε στη φιλοσοφία. Τα πρώτα μαθήματα φιλοσοφίας τα πήρε από τους Αναξαγόρα και Αρχέλαο. Ο Αναξαγόρας είχε και άλλους ονομαστούς μαθητές: Τον Περικλή και τον Ευριπίδη. Η φιλοσοφία του Αναξαγόρα άσκησε μεγάλη επίδραση στη σκέψη του Σωκράτη, αλλά και του Πλάτωνα.

Ο Σωκράτης, δεν άφησε κανένα σύγγραμμα, γι' αυτό και είναι πολύ δύσκολο να καθοριστεί ακριβώς το περιεχόμενο της φιλοσοφίας του. Ό,τι είναι γνωστό για τον Σωκράτη, προήλθε, κυρίως, από όσα έγραψαν οι μαθητές του σχετικά με αυτόν, καθώς και από ορισμένους συγγραφείς που επικεντρώθηκαν στη μελέτη της προσωπικότητάς του.

Στην εποχή του Σωκράτη, υπήρχαν Σοφιστές που έκαναν στροφή της φιλοσοφίας προς τον άνθρωπο, ενώ, προηγουμένως, το κύριο θέμα της φιλοσοφίας των προσωκρατικών φιλοσόφων ήταν η φύση. Ωστόσο, οι Σοφιστές, ως μη φιλόσοφοι, δεν διείσδυσαν σε βάθος στη μελέτη της πραγματικής ουσίας του ανθρώπου. Αυτό ξεκίνησε με τον Σωκράτη. Έχει ειπωθεί για τον Σωκράτη πως «κατέβασε τη φιλοσοφία από τα άστρα στη γη», διότι χάρη στη δική του προσωπικότητα οι φιλόσοφοι έπαψαν να ασχολούνται με τα

φυσικά φαινόμενα και άρχισαν να ασχολούνται με τον ίδιο τον άνθρωπο και την κοινωνία του.

Όπως πληροφορούμαστε από τον Πλάτωνα, ο Σωκράτης, για να διατυπώνει τις απόψεις του, χρησιμοποιούσε τη μέθοδο της διαλεκτικής, που σημαίνει «διάλογος». Πρόκειται για μία μορφή διαλόγου η οποία χρησιμοποιήθηκε από τον Σωκράτη και κατά την οποία ο φιλόσοφος προσπαθούσε να οδηγήσει τον συνομιλητή του στην ορθή προσέγγιση του συζητούμενου θέματος. Στη συγκεκριμένη μέθοδο, ο Σωκράτης άφηγε τον συνομιλητή του να εκφράσει ελεύθερα την άποψή του σχετικά με το θέμα που συζητούσαν, θεωρώντας, αρχικά, αυτή την άποψη ως ολοκληρωμένη και θεμελιωμένη. Στη συνέχεια, μέσα από τη διαδικασία ερωτήσεων και απαντήσεων, δείχνει, μέσω απλοϊκών παραδειγμάτων, τη μη βασισμότητα των επιχειρημάτων του συνομιλητή του. Ο Σωκράτης χρησιμοποίησε την επαγωγική συλλογιστική μέθοδο, μέσω της οποίας σκόπευε να φτάσει στην εξαγωγή καθολικών συμπερασμάτων. Ξεκινούσε με παραδείγματα, παρμένα από την καθημερινότητα και την εμπειρία του, και κατέληγε στην εξαγωγή καθολικών συμπερασμάτων.

Καθοδηγούμενος από ένα «δαίμονα» -μια λέξη που είχε έννοια διαφορετική από τη σημερινή- αφυπνίζει τις συνειδήσεις, που κοιμούνται τον ύπνο των παραδεδεγμένων ιδεών. Αλευθύνεται σε όλες τις βαθμίδες της κοινωνίας, για να αμφισβητήσει όλες ανεξαιρέτα τις βεβαιότητες. Έτσι, προκαλεί τη γενική αντιπάθεια. Μεταξύ των πρώτων επικριτών του, είναι και ο Αριστοφάνης, ο οποίος στις «Νεφέλες» και σε άλλες κωμωδίες του, τον διακωμωδεί, με πολύ καυστικό τρόπο.

Στόχος όλων των επικριτών του είναι να απαλλαγούν από έναν

οχληρό και επικίνδυνο άνθρωπο, του οποίου το ακροατήριο μεγαλώνει συνεχώς και ο οποίος απειλεί την «καθεστηκυίαν τάξιν». Επιδιώκουν να τον εξοντώσουν είτε φυσικά, με μια θανατική καταδίκη, είτε ηθικά, με το να τον εξαναγκάσουν να πάει στην εξορία, πράγμα που θα καταρράκωνε το κύρος του. Στο τέλος, επιτυγχάνουν το πρώτο. Στο κατηγορητήριο, ο Σωκράτης κατηγορείται ότι «διαπράττει αδικία γιατί διαφθείρει τους νέους και δεν πιστεύει στους θεούς της πόλης, αλλά σε άλλους».

Η μήνυση του Σωκράτη, έγινε από τον ποιητή Μέλητο, καθώς και από τον πολιτικό και βυρσοδέψη Άνυτο και τον ρήτορα Λύκωνα. Το 399 π.Χ. ο φιλόσοφος βρέθηκε αντιμέτωπος με τους κατηγορούς του στο Δικαστήριο της Ηλιαίας. Εκεί, σε μία δίκη, η οποία έχει χαρακτηριστεί από πολλούς μελετητές ως παρωδία, διατυπώθηκαν εναντίον του κατηγορίες για ασέβεια προς τους θεούς και για διαφθορά των νέων. Ο φιλόσοφος βρέθηκε ένοχος της κατηγορίας που του προσάφθηκε και, στη συνέχεια, καταδικάστηκε, από τους δικαστές του, σε θάνατο.

III. Ο ΠΛΑΤΩΝ

Ο Πλάτων υπήρξε μαθητής του Σωκράτη και γεννήθηκε στον Κολλυτό της Αττικής το 427 π.Χ. Τρία χρόνια μετά τον θάνατο του Σωκράτη, ο Πλάτων, ηλικίας τότε περίπου 30 ετών, απογοητευμένος από την άδικη μεταχείριση που έτυχε ο μεγάλος του διδάσκαλος από τους Αθηναίους, έφυγε και πήγε στα Μέγαρα και από εκεί στην Κυρήνη, στην Αίγυπτο, στην Κάτω Ιταλία και στη Σικελία. Αργότερα, επέστρεψε και εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα, όπου και πέθανε το 347 π.Χ.

Το 387 π.Χ., ο Πλάτων ίδρυσε στην Αθήνα, στον τόπο που ήταν

αφιερωμένος στον αττικό ήρωα Ακάδημο, τη φιλοσοφική του σχολή, την Ακαδημία ή Ακαδήμεια.

Η διδασκαλία του διαιρείται σε δυο μέρη. Στο πρώτο, εξετάζονται τα θεμέλια και οι τρόποι του ανθρώπινου διαλογισμού και στο δεύτερο, οι πολιτικοί θεσμοί. Ο Πλάτωνας ήταν ο πρώτος που παρουσίασε ένα σχέδιο για μια ιδανική κοινωνία, διαφορετική και καλύτερη από τις άλλες. Πρόκειται για την ουτοπία του σε ένα από τα πρώτα του έργα, την *Πολιτεία*. Το τελευταίο ατελείωτο έργο του, οι *Νόμοι*, ήταν ένα σχεδιάγραμμα για τη δημιουργία μιας δεύτερης ουτοπικής πολιτείας.

Ο Πλάτων ασχολήθηκε με την πολιτική και αφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος της φιλοσοφίας του σ' αυτή. Ο Πλάτων, ο οποίος ήταν αριστοκράτης, απέδιδε τις συμφορές που είχε η πατρίδα του, τότε που ζούσε, στην αθηναϊκή δημοκρατία. Σε τούτο, συνέβαλε σημαντικά και ο συγκλονισμός του από το τραγικό τέλος του μεγάλου του διδασκάλου Σωκράτη, τον οποίον θεωρεί θύμα μιας μεγάλης αδικίας. Στο πλατωνικό έργο, τίθενται υπό συζήτηση και αμφισβήτηση, όχι μόνο το δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά, πιο γενικά, η πολιτική. Κατά την κρίση του Πλάτωνα, η δημοκρατία στις διάφορες μορφές της, είναι παρακμιακή. Κατά τον Πλάτωνα, το ανθρώπινο γένος δεν θα απαλλαγεί από τα βάσανά του, πριν έλθουν στην εξουσία οι σωστοί φιλόσοφοι ή πριν γίνουν οι κυβερνήτες αληθινοί φιλόσοφοι. Ο φιλόσοφος που θα κυβερνήσει, θα κάνει το δίκαιο να βασιλέψει και θα επιβάλει την τάξη που καθορίζει ο Λόγος.

Στα έργα του Πλάτωνα, που είναι γραμμένα, εκτός από την *Απολογία Σωκράτους*, σε μορφή διαλόγων και θεωρούνται ως άριστα μνημεία του αττικού πεζού λόγου, ανέπτυξε τη φιλοσοφία του διδασκάλου του, τη συμπλήρωσε και τη συστηματοποίησε.

Ο Πλάτων, στην ανάπτυξη των ιδεών του, επεξεργάστηκε μια μέθοδος η οποία συνίσταται στη θετική χρήση της τέχνης του διαλόγου, όπως την επεξεργάστηκε ο Σωκράτης. Η αλήθεια ανευρίσκεται με την ανταλλαγή επιχειρημάτων από μέρους των ομιλητών, που καταλήγει στη συναίνεση κάθε πιθανού συζητητή με αυτό που θέλει να μεταδώσει ο Πλάτων.

Οι καλύτεροι από τους διαλόγους του είναι το *Συμπόσιον*, ο *Κρίτων*, ο *Φαίδων*, ο *Φαίδρος*, η *Πολιτεία*, ο *Πολιτικός*, οι *Νόμοι*, ο *Γοργίας* και ο *Τίμαιος*. Πιο κάτω, θα επιχειρηθεί μια σύντομη αναφορά στα έργα του *Πολιτεία*, *Συμπόσιον*, *Απολογία Σωκράτους* και *Κρίτων*.

(1) Πολιτεία

Η *Πολιτεία* είναι ένα από τα γνωστότερα έργα του Πλάτωνα, το οποίο γράφτηκε σε δυο στάδια. Το πρώτο βιβλίο περίπου το 380 π.Χ. και τα υπόλοιπα γύρω στα 374 π.Χ. Στην *Πολιτεία*, ο Σωκράτης και άλλοι εξέχοντες Αθηναίοι και ξένοι συζητούν τη σημασία της δικαιοσύνης και εξετάζουν κατά πόσο είναι πιο ευτυχισμένος ένας δίκαιος άνθρωπος από έναν άδικο. Στην αρχή του διαλόγου, οι ομιλητές διαφωνούν για το πώς ορίζεται η δικαιοσύνη, καθώς ο γηραιός Κέφαλος την ορίζει ως τιμότητα στις συναλλαγές και συνέπεια στην απόδοση των χρεών, ενώ ο γιος του, Πολέμαρχος, θεωρεί δικαιοσύνη την απόδοση του καλού στους φίλους και του κακού στους εχθρούς. Ο Θρασύμαχος κρίνει ότι υφίσταται και το δίκαιο του ισχυρότερου και ο Γλαύκων υποστηρίζει ότι η δικαιοσύνη αποτελεί απλά μια κοινωνική σύμβαση, καθώς και ο δίκαιος και ο άδικος άνθρωπος θα έκαναν την αδικία, αν ήξεραν πως δεν θα τιμωρηθούν. Ο Σωκράτης εν μέρει συμφωνεί με όλους, ωστόσο δεν

δέχεται καμιά από τις προτάσεις, ως πλήρως ολοκληρωμένη, για να λειτουργήσει ως «ορισμός της δικαιοσύνης». Έτσι, προκειμένου να εξετάσουν το πώς η δικαιοσύνη μπορεί να εφαρμοστεί για τον καθένα και ταυτόχρονα για όλους, ερευνούν το πώς η έννοια της δικαιοσύνης εφαρμόζεται σε ολόκληρη την πόλη.

Ο Πλάτων κατασκευάζει μια ουτοπική πολιτεία, την «Καλλίπολη», με κυβερνώντες τους φιλόσοφους-βασιλείς. Ο Πλάτων υποστήριζε ότι «όταν οι φιλόσοφοι βασιλέψουν και οι βασιλιάδες φιλοσοφήσουν, μόνο τότε θα ευτυχίσουν οι λαοί». Στον *Πολιτικόν*, φαίνεται να υποτιμά, όπως και οι σοφιστές, τη σημασία των νόμων, όταν υποστηρίζει ότι έναντι των νόμων κατισχύει η θέληση των λεγομένων «βασιλικών» ανδρών, που άρχουν «κατ' επιστήμην» στην πολιτεία. «Το δ' άριστον ου τους νόμους εστίν ισχύειν, αλλ' άνδρα τον μετά φρονήσεως βασιλικόν», ο οποίος δικαιούται να άρχει «εάν τε κατά νόμους, εάν τε άνευ νόμων... και εκόντων και ακόντων... και παρά τα γεγραμμένα αναγκάζει δραν».²¹ Γι' αυτούς τους «βασιλικούς άνδρες», ο Αριστοτέλης θα παρατηρήσει στο έργο του *Πολιτικά* ότι «κατά δε των τοιούτων ουκ έστι νόμος, αυτοί γαρ εισί νόμος».²² Ο Πλάτων αναβαθμίζει τη σημασία των νόμων στο έργο του *Νόμοι*, όταν η «βασιλική επιστήμη δεν είναι τέλεια, όταν δεν υπάρχει φιλόσοφος βασιλεύων ή βασιλέας φιλοσοφών. Τότε, ο νόμος καθίσταται αναγκαίος ως υποκατάστατο». Τότε, «νόμους ανθρώποις αναγκαίον τίθεσθαι και ζην κατά νόμους».²³ Αναμφίβολα, η στάση του Πλάτωνος έναντι των νόμων είναι τολμηρή και κάπως εντυπω-

²¹ Πλάτωνος, *Πολιτικός*, 294a , 293c , 296d,b.

²² Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Γ, 1284a.

²³ Πλάτωνος, *Νόμοι*, 874 e.

σακή. Ιδίως, όταν τονίζει ότι οι αληθινοί αρχηγοί δεν πρέπει να βρίσκουν κανένα φραγμό.

Όμως, για να είμαστε δίκαιοι με τον Πλάτωνα, θα πρέπει να ανατρέξουμε σε όλα του τα έργα. Στο βιβλίο *Πολιτεία*, σχολιάζοντας τη θέση του Θρασύμαχου ότι οι νόμοι εξυπηρετούν το συμφέρον του ισχυροτέρου, τονίζει την ανάγκη όπως οι νόμοι γίνονται προς το συμφέρον όλης της πολιτείας. «Πιστεύουμε ότι οι νόμοι που δεν θεσπίστηκαν για το καλό ολόκληρης της πόλης είναι ανήθικοι και εκείνοι που τους έφτιαξαν δεν είναι σωστοί πολίτες αλλά στασιαστές...».²⁴ Στο βιβλίο *Νόμοι*, απαντώντας στον Πρωταγόρα, αποφαίνεται ότι «ο θεός είναι το βασικό μέτρο των πραγμάτων, πολύ περισσότερο από τον άνθρωπο». Επίσης, στο βιβλίο *Νόμοι*, βρίσκουμε αρκετά μέρη στα οποία είναι ευδιάκριτος ο σεβασμός στους νόμους ως μέγιστη αρετή. Θεωρεί ότι η σημαντικότερη εξουσία της πολιτείας πρέπει να δοθεί σ' εκείνους που υπακούουν στους νόμους καλύτερα από τους άλλους. Τους αποκαλεί «υπηρέτες του νόμου» και τονίζει: «Όπου ο νόμος είναι κυρίαρχος και οι άρχοντες θεωρούνται υπηρέτες του [...] οι άνθρωποι απολαμβάνουν όλα τα αγαθά που τους έδωσαν οι θεοί».²⁵

Η *Πολιτεία* περιλαμβάνει την «αλληγορία του σπηλαιού», με την οποία ο Πλάτων εξηγεί τη θεωρία των Ιδεών του. Η αλληγορία του σπηλαιού είναι μια προσπάθεια τεκμηρίωσης της θέσης του φιλόσοφου ως βασιλέα στην Ιδεώδη Πολιτεία. Μια ομάδα ανθρώπων ζουν στο κάτω μέρος μιας υπόγειας σπηλιάς, δεσμώτες σε όλη τους τη ζωή, από την παιδική τους ακόμη ηλικία, αλυσοδεμένοι σε έναν τοίχο, χωρίς να μπορούν να δουν έξω από το σπήλαιο, ούτε να

²⁴ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 715d.

²⁵ Πλάτωνος, *Νόμοι*, 715c.

δουν πίσω τους. Βλέπουν μόνο σκιές που προβάλλονται στο βάθος, πάνω στο τοίχωμα της σπηλιάς, καθώς είναι ακινητοποιημένοι και έχουν στραμμένη την πλάτη τους προς την είσοδο της σπηλιάς, που βρίσκεται επάνω, στην επιφάνεια της γης. Εκεί, στο βάθος πίσω και ψηλότερα από τους ακίνητους δεσμώτες, καίει φωτιά. Ανάμεσα στους δεσμώτες και τη φωτιά, σε δρόμο στον οποίο έχει χτιστεί ένας μικρός τοίχος, άνθρωποι κινούνται μεταφέροντας κάθε είδους πράγματα, άλλοι μιλώντας και άλλοι όχι. Τις σκιές αυτών βλέπουν οι δεσμώτες και σε αυτές αποδίδουν και τις φωνές που ακούν. Οι φυλακισμένοι πιστεύουν ότι οι σκιές αυτές είναι πραγματικές.

Το ότι οι φυλακισμένοι, ωστόσο, μπορούν να δουν μόνο τις σκιές αυτές, δε σημαίνει ότι ο υπαρκτός κόσμος περιορίζεται μόνο μέσα στο σπήλαιο. Αν κάποιος καταφέρει να λυθού από τις αλυσίδες και βγουν από το σπήλαιο και μπορέσουν να συνηθίσουν το φως, θα δουν καθαρά τον Ήλιο, που συμβολίζει το Αγαθό, και θα καταλάβουν ότι όσα έβλεπαν μέσα στο σπήλαιο ήταν απλά προβολές, σκιές της αλήθειας. Κάποιοι, το καταφέρνουν. Η φυγή από το σπήλαιο των απελευθερωμένων δεσμωτών, των φιλοσόφων, κρίνεται, με βάση τον μύθο, πως μόνο αυτοί είναι κατάλληλοι για τη διακυβέρνηση της Πολιτείας, εφόσον αυτοί έχουν γνωρίσει τον αληθινό κόσμο των Ιδεών, που φωτίζεται από το «Αγαθόν». Ως εκ τούτου, όσοι ελευθερώθηκαν, οι φιλόσοφοι, έχουν χρέος να επιστρέψουν πίσω και να διδάξουν και τους υπόλοιπους.²⁶

Η Ιδεώδης Πολιτεία χαρακτηρίζεται από τέσσερις αρετές: σοφία, ανδρεία, σωφροσύνη και δικαιοσύνη. Ο κάθε ένας στην κοινωνία, κάνει αυτό που χρειάζεται, ανάλογα με τον ρόλο του μέσα σε αυτήν, χωρίς να εμποδίζει τη λειτουργία των άλλων και να ξεφεύγει

²⁶ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, 514 a - 517c.

από τα πλαίσια που έχουν οριστεί για τον ίδιο. Χωρίς, δηλαδή, να είναι «πολυπράγμων».²⁷

Η Πολιτεία του Πλάτωνα, θα χωριστεί σε τρεις τάξεις: σε εκείνους που θα εξασφαλίζουν τη γεωργική παραγωγή, σε εκείνους που επαγρυπνούν για της ασφάλειά της και σε εκείνους που κυβερνούν. Δικαιολογεί αυτήν τη διάκριση, ως ακολούθως: Εφόσον στην Πολιτεία υπάρχει δικαιοσύνη, η ψυχή του κάθε ατόμου εμφανίζεται αρμονική και χωρίζεται σε τρία μέρη: το «επιθυμητικό», το οποίο εκφράζει τις βασικές ανάγκες του ατόμου, το «θυμοειδές», που επιχειρεί να πηρασέψει το επιθυμητικό και το «λογιστικόν», στο οποίο υπακούν τα δύο πρώτα. Τα τρία αυτά μέρη της ψυχής αντιστοιχούν στις ανάλογες τρεις τάξεις της Πολιτείας: το επιθυμητικόν στους «δημιουργούς», το θυμοειδές στους «φύλακες/επίκουρους» και το λογιστικόν στους «φύλακες/άρχοντες». Συνεπώς, η δικαιοσύνη ταυτίζεται με την αρμονία των διαφορετικών μερών της ψυχής.

Προκειμένου οι πολίτες της Καλλίπολης να διαχωριστούν στις τρεις πιο πάνω τάξεις, των δημιουργών, των φυλάκων/επίκουρων και των φυλάκων/αρχόντων, ο Πλάτων θεωρεί αναγκαίο να κατασκευαστεί ένα «γενναίον ψεύδος», για να πεισθούν οι πολίτες ότι είχε προεξοφληθεί η κατηγορία τους όταν βγήκαν από τα σπλάχνα της γης. Όταν τους δημιουργούσε ο Θεός, τους φύλακες/άρχοντες τους έφτιαξε από χρυσάφι, τους φύλακες/επίκουρους από ασήμι και τους δημιουργούς από σίδηρο και χαλκό. Ο χαρακτηρισμός «γενναίον», σχετίζεται με τον σκοπό για τον οποίον λέγεται: να πεισθούν οι πολίτες ότι πρέπει να αισθάνονται αδέρφια για να εξασφαλιστεί η διατήρηση και ευδαιμονία της πόλης. Ο Αριστοτέ-

²⁷ Ό.π., 433a-433b.

λης, στα *Ηθικά Νικομάχεια* και στα *Πολιτικά*, επικρίνει τη θεωρία αυτή και υποστηρίζει ότι θα προκαλεί στάσεις στην πόλη.

Ο Πλάτων δημιουργεί μια πόλη όπου δεν υπάρχει ιδιοκτησία, προσωπική ζωή και οικογένεια, ενώ η φιλοσοφία δεν είναι προσβάσιμη από τις κατώτερες τάξεις. Όλα θυσιάζονται για το κοινό καλό και ο καθένας περιορίζεται στις δραστηριότητες εκείνες που ταιριάζουν στη φύση του. Εφόσον υπάρχει κοινοκτημοσύνη, δεν υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα σε πλούσιους ή φτωχούς. Δεν υπάρχουν δούλοι, όπως και κανένας διαχωρισμός μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η κατάργηση του πλούτου, οδηγεί στην παρακμή της παραδοσιακής οικογένειας. Κανένα παιδί δε θα πρέπει να γνωρίζει τους γονείς του και το αντίστροφο. Οι άρχοντες σχηματίζουν ζεύγη για αναπαραγωγή, φροντίζοντας, όμως, να μην υπάρχει ερωτική ασυδοσία. Έτσι, παράγεται σταθερός πληθυσμός μέσω της ευγονικής, ενώ, παράλληλα, η κοινωνική συνοχή αυξάνεται. Από την ιδεώδη Πολιτεία αποκλείεται εκείνο το κομμάτι των τεχνών της ποίησης, της μουσικής και του θεάτρου, που δε στοχεύει στη λογική, αλλά στα πάθη.

Ο Πλάτων αφιερώνει μεγάλο τμήμα της *Πολιτείας* του στις συζητήσεις σχετικά με την Ιδεώδη Πολιτεία. Ωστόσο, παρέμενε το θέμα του τύπου διακυβέρνησης, οπότε η συζήτηση καταλήγει σε τέσσερα είδη πολιτευμάτων, τα οποία δεν μπορούν να επιβιώσουν. Αυτά είναι η τιμοκρατία, η ολιγαρχία, η δημοκρατία και η τυραννία. Ο Πλάτων ορίζει την τιμοκρατία ως ένα πολίτευμα, στο οποίο κυβερνούν άτομα που αγαπούν την τιμή και έχουν επιλεχθεί σύμφωνα με τον βαθμό τιμής που κατέχουν στην κοινωνία. Η τιμή συχνά εξισώνεται με τον πλούτο και την ιδιοκτησία. Το καθεστώς αυτό κρίνεται άδικο, γιατί διαχωρίζει πλούσιους και φτωχούς. Καθώς μεγαλώ-

νει αυτό το κοινωνικοοικονομικό χάσμα, αυξάνονται και οι εντάσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, δίνοντας χώρο για την εμφάνιση της δημοκρατίας. Οι φτωχοί ανατρέπουν τους ολιγαρχικούς και σύντομα παρέχουν ελευθερίες σε όλους τους πολίτες. Κάποιος δημαγωγός σύντομα διαφθείρεται από την εξουσία και γίνεται τύραννος, με τη βοήθεια μιας μικρής ομάδας οπαδών του.

(2) Συμπόσιον

Το *Συμπόσιον* γράφτηκε την ίδια περίοδο που γράφτηκε και η *Πολιτεία*. Με τα συμπόσια, οι αρχαίοι Έλληνες γιόρταζαν ένα εξαιρετικό γεγονός. Όταν τύγχανε να ήταν καλεσμένοι σε συμπόσιο πνευματικά καλλιεργημένοι άνθρωποι, όπως ήταν η περίπτωση στο *Συμπόσιον*, μετά το δείπνο και το ποτό, ακολουθούσε συζήτηση πάνω σε ένα ενδιαφέρον θέμα. Το συμπόσιο, που περιγράφει ο Πλάτων, οργάνωσε στο σπίτι του ο Αγάθων, για να γιορτάσει τη βράβευση της πρώτης τραγωδίας του στα Λήνια του 416 π.Χ. Στο συμπόσιο παρευρέθηκαν αξιόλογα πρόσωπα της εποχής, όπως ο Σωκράτης, ο Απολλόδωρος, ο Γλαύκων, ο Φαίδρος, ο Πausanίας, ο Ερυξίμαχος, ο Αριστοφάνης και ο Αλκιβιάδης. Στο συμπόσιο γίνεται αναφορά και στο φανταστικό πρόσωπο μιας γυναίκας, της Διοτίμας.

Στο *Συμπόσιον*, θέμα της συζήτησης, το οποίο εισηγήθηκε ο Ερυξίμαχος, ήταν ο έρωτας. Πρώτος, μίλησε ο Φαίδρος. Είπε, βασιζόμενος στα όσα υποστήριξαν ο Ησίοδος και ο Παρμενίδης, ότι ο έρωτας είναι ο παλαιότερος από τους θεούς, αγέννητος και αίτιο κάθε επιθυμίας. Ο έρωτας είναι η αιτία και των πιο μεγάλων αγαθών. Ακολούθησε ο Πausanίας, ο οποίος, βασιζόμενος στην ύπαρξη μιας «ουράνιας» και μιας «πάνδημης» Αφροδίτης, διέκρινε

τον έρωτα σε (α) ουράνιο και ωραίο και (β) σε πάνδημο και κακό. Ο πρώτος είναι έρωτας ψυχικός, είναι αγάπη και φιλία ανάμεσα σε νέους, ενώ ο δεύτερος είναι έρωτας σωματικός και έχει ως σκοπό την απόλαυση και όχι την καλλιέργεια μιας αρετής. Μετά τους Αριστοφάνη και Αγάθωνα, που μιλούν στη συνέχεια, τον λόγο λαμβάνει ο Σωκράτης. Στην αρχή, συζητά με τον Αγάθωνα για τις απόψεις για τον έρωτα που ο τελευταίος εξέφρασε και τον πείθει να αναιρέσει τα όσα αυτός είπε. Ο Σωκράτης ανατρέπει την άποψη του Αγάθωνα ότι ο έρωτας επιθυμεί τα ωραία, επειδή είναι ωραίος. Για τον Σωκράτη, αγαπά κανείς ό,τι δεν έχει, ό,τι του λείπει. Στη συνέχεια, ο Σωκράτης σοφίζεται να αφηγηθεί κάποια συζήτηση που έκανε, τάχα, πριν χρόνια, για τον έρωτα, με τη μάντισσα Διοτίμα. Ο Σωκράτης έβαλε στο στόμα της Διοτίμας τις απόψεις που ήθελε ο ίδιος να εκφράσει. Ο έρωτας, ανέπτυξε ο Σωκράτης, ούτε καλός είναι, ούτε ωραίος, αλλά, ούτε και το αντίθετο, δηλαδή αισχρός και κακός. Είναι όπως η ορθή γνώμη, όταν δεν μπορούμε να την αποδείξουμε. Ούτε επιστήμη, γνώση είναι, ούτε αμάθεια. Θεός, όπως τον νομίζουν οι άνθρωποι, δεν είναι ο έρωτας. Γιατί, όλοι οι θεοί πρέπει να είναι καλοί, ευτυχισμένοι και να μην τους λείπει τίποτε. Ο έρωτας βρίσκεται ανάμεσα θνητού και αθανάτου, Επίσης, ο έρωτας ευρίσκεται ανάμεσα στη σοφία και στην αμάθεια. Οι θεοί, αφού είναι σοφοί, μήτε αγαπούν τη σοφία, μήτε θέλουν να γίνουν σοφοί. Ο έρωτας είναι γιος του θεού Πόρου (Πλούτου) και της θεάς Πενίας. Δεν είναι ούτε φτωχός, ούτε πλούσιος.

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα όσα είπε ο Σωκράτης, δια στόματος Διοτίμας, για την αθανασία: «Όλοι οι άνθρωποι, Σωκράτη, εγκυμονούν και με το σώμα και με την ψυχή. Όταν φτάσουν σε ορισμένη ηλικία, η φύση μας αισθάνεται την ανάγκη να γεννή-

σει [...] Και σ' αυτήν την πράξη, υπάρχει κάτι το θεϊκό. Γιατί, η γονιμοποίηση και η γέννα είναι τα αθάνατα στοιχεία μέσα στη θνητή ζωική μας φύση [...] Επειδή η γέννα χαρίζει στον θνητό την αιώνια αναπαραγωγή και την αθανασία [...] Αφού ο έρωτας θέλει να έχει παντοτινά το αγαθό, λαχταρά και την αθανασία. Ο έρωτας, κατά συνέπεια, είναι και έρωτας της αθανασίας...». Τέτοιο είδος πόθου για την αθανασία είναι και η προσπάθεια για απόκτηση αθάνατης δόξας, για την οποία και κόπους και κινδύνους υποφέρουν και οικονομικές θυσίες πρόθυμα κάνουν οι άνθρωποι. «Εκείνοι που εγκυμονούν περισσότερο στην ψυχή παρά στο σώμα, ζητούν όσα πρέπει μια ψυχή να κυοφορήσει και να γεννήσει. Και τι είναι αυτά που πρέπει να κυοφορήσει; Η φρόνηση και οι άλλες αρετές. Αυτών οι γονείς είναι όλοι οι ποιητές και από τους τεχνίτες όσοι θεωρούνται δημιουργικοί. Ανώτερη και ωραιότερη μορφή φρόνησης είναι εκείνη που ρυθμίζει την τάξη στις πολιτείες και στα σπιτικά. Και τη λέμε φρόνηση και δικαιοσύνη».²⁸

(3) Απολογία Σωκράτους

Για τη δίκη και την καταδίκη του Σωκράτη, έγινε αναφορά πιο πάνω. Το έργο του Πλάτωνος *Απολογία Σωκράτους*, μας παρέχει μια εκτενή περιγραφή της δίκης του μεγάλου διδασκάλου του. Ο Πλάτων ασχολήθηκε, άμεσα ή έμμεσα, με τη δίκη, και στα έργα του *Ευθύφρων*, που αναφέρεται σε γεγονότα πριν από τη δίκη, *Κρίτων*, που αναφέρεται σε γεγονότα μετά τη δίκη και *Φαίδων*, όπου περιγράφονται οι τελευταίες στιγμές του Σωκράτη στη φυλακή. Για τη δίκη του Σωκράτη, έγραψε και ο Ξενοφών στο έργο του *Απομνημο-*

²⁸ Πλάτωνος, *Συμπόσιον*, σε μετάφραση Γιάννη Κουχτσόγλου.

νεύματα. Ο Ξενοφών ήταν μεταξύ των μαθητών του Σωκράτη, αλλά δεν ήταν παρών στη δίκη του.

Η δίκη διεξήχθη στο δικαστήριο της Ηλιαίας. Ουσιαστικά, δεν επρόκειτο περί δικαστηρίου με τη σημερινή του μορφή, αλλά περί συνέλευσης του λαού. Ήταν ένα σώμα δυσκολοκίνητο, που οι αποφάσεις λαμβάνονταν με ψηφοφορία, χωρίς δυνατότητα να προηγηθεί συζήτηση ανάμεσα στους δικαστές πριν τη λήψη της απόφασης. Το αδίκημα για το οποίο κατηγορείτο ο Σωκράτης, υπαγόταν στα «δημόσια αδικήματα» για τα οποία η δίκη άρχιζε με την «γραφήν». Στα δημόσια αδικήματα, η ποινή δεν οριζόταν από τον νόμο, αλλά από τους δικαστές.

Στη διάρκεια της δίκης, ο Σωκράτης έδειξε θάρρος και περηφάνια, ενώ η απαγγελία της ποινής δεν κατάφερε να τον βγάλει από τη θεϊκή του αταραξία. Από το έργο *Απολογία Σωκράτους*, προκύπτει ότι, κατά πάσα πιθανότητα, θα είχε αθωωθεί ή γλυτώσει τη θανατική καταδίκη αν φερόταν πιο ταπεινόφρονα, αλλά, όπως δήλωσε και ο ίδιος, δεν ήθελε να εξευτελίσει τον εαυτό του με ικεσίες. Στο δεύτερο μέρος της απολογίας του, αφού κηρύχθηκε ένοχος από το δικαστήριο, και οι κατηγοροί του πρότειναν τη θανατική ποινή, αντιπρότεινε, για να αμειφθεί για όσα πρόσφερε, να τρέφεται στο πρυτανείο. Πρόστιμο δεν μπορεί να δώσει γιατί δεν έχει χρήματα. Τώρα, μονάχα μια ασημένια μνα μπορεί να δώσει, δηλαδή εκατό δραχμές. Τον παρακινούν οι φίλοι του να προσφέρει, με δική τους εγγύηση, τριάντα μνας.

Μετά την καταδίκη του, παρέμεινε στο δεσμωτήριο 30 μέρες, γιατί ο νόμος απαγόρευε την εκτέλεση της θανατικής ποινής πριν από την επιστροφή του ιερού πλοίου από τις γιορτές της Δήλου. Άξια ειδικής αναφοράς είναι τα όσα είπε ο Σωκράτης προς τους δι-

καστές του, μετά την καταδίκη του σε θάνατο: «Μα και εσείς πρέπει, ω άνδρες Αθηναίοι, να στηρίζετε τις καλύτερες ελπίδες σας στον θάνατο. Και ένα πράγμα να σας απασχολεί, γιατί είναι αληθινό: ότι ο καλός ο άνθρωπος, ούτε όσο ζει, ούτε σαν πεθάνει, έχει να πάθει κακό, ούτε και τον ξεχνάν ποτέ οι θεοί. Φυσικά, ούτε και ό,τι έγινε σε μένα έγινε τυχαία, δίχως τη θέληση του θεού, αλλά τώρα ξέρω πια πως το να πεθάνω και να γλυτώσω από τις σκοτούρες του κόσμου είναι προτιμότερο για μένα. Γι' αυτό και η θεία μανία μου δεν με εμπόδισε. Μα ούτε και αισθάνομαι αγανάκτηση για τους κατηγορούς μου και για όσους με καταδίκασαν. Αν και αυτοί, δεν με κατηγόρησαν και δεν με καταδίκασαν για το καλό μου, μα για να με βλάψουν. Μόνο για τούτο τους κατακρίνω. Θέλω, ωστόσο, να παρακαλέσω κάτι τους δικαστές που με καταδίκασαν: όταν τα παιδιά μου γίνουν έφηβοι, να τα εκδικηθείτε βασανίζοντάς τα όπως σας βασάνισα εγώ, αν δείξουν πως νοιάζονται για τα λεφτά ή για ό,τι άλλο, παρά για την αρετή. Και αν, ακόμη, νομίζουν πως κάτι είναι δίχως να είναι, να τους ελεεινολογήσετε, όπως σας ελεεινολόγησα εγώ, γιατί δεν θα φροντίζουν τότε για εκείνα που πρέπει και θα φαντάζονται πως κάτι είναι χωρίς να αξίζουν τίποτε. Αν τα κάνετε αυτά, δίκαια θα ενεργήσετε και για μένα και για τα παιδιά μου. Μα καιρός είναι πια να πηγαίνουμε, εγώ για να πεθάνω, εσείς για να ζήσετε. Ποιος από μας πορεύεται προς το καλύτερο, αυτό κανένας δεν το ξέρει, παρά ο θεός μονάχα».²⁹

(4) Κρίτων

Από το έργο του Πλάτωνα *Κρίτων*, φαίνεται ότι ο Σωκράτης θα μπορούσε να σωθεί, αν ήθελε, αφού οι μαθητές του, μεταξύ των

²⁹ Πλάτωνος, *Απολογία Σωκράτους*, σε μετάφραση Γιάννη Κουχτσόγλου.

οποίων και ο Κρίτων, είχαν τη δυνατότητα να τον βοηθήσουν να αποδράσει, καθώς ο φρουρός του ήταν γνωστός τους και θα δεχόταν δωροδοκία και, παράλληλα, εάν το έκανε αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, θα έβρισκε ασφαλές καταφύγιο σε κάποια από τις πολλές πόλεις όπου είχε υποστηρικτές. Ο Κρίτων δε, θα ήταν ασφαλής από καταδίκη, γιατί, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν θα υπήρχαν επαρκή στοιχεία εναντίον του. Ο Σωκράτης, ωστόσο, παρέμεινε πιστός στις πεποιθήσεις του για αφοσίωση στους κειμένους νόμους. Για εβδομήντα χρόνια τους τηρούσε και αν τους παραβίαζε τώρα, επειδή αυτοί έδρασαν εις βάρος του, θα έπραττε άδικα. Έτσι, περίμενε τον θάνατο γαλήνια και ήπιε το κώνειο, όπως πρόσταζε ο νόμος.

IV. Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Η κριτική των μεθόδων σκέψης και διακυβέρνησης συνεχίστηκαν και μετά τον θάνατο του Πλάτωνα από τον μαθητή του, τον Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε περί το έτος 384 π.Χ. στα Στάγειρα, μια μικρή πόλη της Χαλκιδικής χερσονήσου. Ο πατέρας του Αριστοτέλη ονομαζόταν Νικόμαχος και ήταν ιατρός του βασιλέως της Μακεδονίας Αμύντα του Β', πατέρα του Φιλίππου του Β', επί της βασιλείας του οποίου η Μακεδονία έλαβε τη μέγιστη ακμή της. Ο Αριστοτέλης είχε την ατυχία να χάσει από νεαρής ηλικίας τον πατέρα του και την κηδεμονία του ανέλαβε ο προσωπικός φίλος του πατέρα του, ο Πρόξενος.

Το έτος 367 π.Χ., όταν ο Αριστοτέλης ήταν 17 ετών, πήγε στην Αθήνα για να σπουδάσει φιλοσοφία στην περιώνυμη Ακαδημία του Πλάτωνα. Τότε, βρισκόταν σε μεγάλη ακμή και η ρητορική σχολή, που είχε ιδρύσει ο Ισοκράτης. Ο Ισοκράτης υπήρξε ένας από τους

μέγιστους ρητοροδιδασκάλους στους χρόνους εκείνους, στους οποίους η φιλοσοφία και η ρητορική αποτελούσαν τους δυο βασικούς κλάδους για την αγωγή των νέων. Κατά την παραμονή του στην Αθήνα, ο Αριστοτέλης είχε διαρκή επικοινωνία με τη ρητορική σχολή του Ισοκράτη και φαίνεται ότι η ρητορική τέχνη του τελευταίου επέδρασε στο συγγραφικό ύφος του Αριστοτέλη.

Υπάρχει η άποψη ότι ο Αριστοτέλης, καταταχθείς στην Πλατωνική Ακαδημία, απέβλεπε να ακολουθήσει πολιτική σταδιοδρομία. Εξ άλλου, και ο Πλάτων κατεχόταν από ορμή προς τα πολιτικά, που τον οδήγησε, τελικά, στην πίστη του για την ανάγκη να συνενωθεί στο ίδιο πρόσωπο η πολιτική δύναμη και η φιλοσοφία, για να υπάρξει απαλλαγή των ανθρώπων από τα δεινά τους.

Μετά τον θάνατο του Πλάτωνα, κατά το έτος 348 π.Χ., και τη διαδοχή του στην Ακαδημία από τον στενό συγγενή του Σπεύσιππο, ο Αριστοτέλης με ένα άλλο μαθητή του Πλάτωνα, τον Ξενοκράτη από τη Χαλκηδόνα, πόλη κοντά στον Ελλήσποντο, έφυγαν από την Αθήνα και μετέβησαν στην Άσσο, μια μικρή πόλη στα μικρασιατικά παράλια, απέναντι από τη νήσο Λέσβο, όπου ίδρυσαν φιλοσοφική σχολή. Μετά από τρία χρόνια, ο Αριστοτέλης εγκατέλειψε την Άσσο και μετέβη στη Λέσβο όπου ίδρυσε φιλοσοφική σχολή στην οποία δίδασκε για τρία χρόνια. Διέκοψε την παραμονή του στη Λέσβο μετά από πρόσκληση του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου του Β΄ να προσέλθει στη βασιλική αυλή στην Πέλλα και να αναλάβει τη διδασκαλία και διαπαιδαγώγηση του γιου του Αλέξανδρου, που ήταν τότε, το 342 π.Χ., μόλις 3 ετών.

Το έτος 335 π.Χ., ένα έτος μετά τη δολοφονία του Φιλίππου και τη διαδοχή του από τον Αλέξανδρο, ο Αριστοτέλης επανήλθε στην Αθήνα και ίδρυσε δική του φιλοσοφική σχολή. Τη σχολή του, την

εγκατέστησε σε χώρο καλούμενο Λύκειο, κοντά στον ναό του Λυκείου Απόλλωνα, που βρισκόταν μεταξύ του Λυκαβηττού και του Ιλισού. Ο Αριστοτέλης είχε μισθώσει τον χώρο με το συγκρότημα των οικημάτων της σχολής του, επειδή δεν είχε τότε, ως μέτοικος που ήταν, το δικαίωμα που είχε ένας πολίτης να έχει δική του ακίνητη ιδιοκτησία.

Ο απροσδόκητος θάνατος του Αλεξάνδρου το 323 π.Χ., ενθάρρυνε αυτούς που διέκειντο εχθρικά προς τους Μακεδόνες και αύξησε τον αριθμό τους. Ξεσπάει εξέγερση εναντίον της υπό τον Αντίπατρο μακεδονικής διοίκησης των Αθηνών. Το μίσος τους στράφηκε και προς τον Μακεδόνα φιλόσοφο, εναντίον του οποίου υποβλήθηκε καταγγελία επί ασεβείας, που θα κατάληγε, πιθανότατα, σε καταδίκη σε θάνατο, αν γινόταν αποδεκτή. Η κατηγορία συνίστατο ότι απέδωσε θείες τιμές στον αποθανόντα φίλο του Ερμία, τύραννο του Ατάρνεως. Ο Αριστοτέλης, μη έχοντας ελπίδα, όπως παλαιότερα και ο Σωκράτης, να αντικρούσει επιτυχώς την εναντίον του κατηγορία, φρόντισε έγκαιρα να εγκαταλείψει την Αθήνα και να καταφύγει στη γειτονική Χαλκίδα, για να προφυλάξει, όπως είπτε, τους Αθηναίους από τη διάπραξη και άλλου εγκλήματος σε βάρος της φιλοσοφίας. Στο ίδιο έτος της μετάβασής του στη Χαλκίδα, το 322 π.Χ., ο Αριστοτέλης απεβίωσε. Το σώμα του μεταφέρθηκε στη γενέτειρα του πόλη, τα Στάγειρα, όπου και τάφηκε.

Οι εργασίες του Αριστοτέλη στη μεθοδολογία της σκέψης, οδήγησαν τη Λογική σε υψηλό επίπεδο. Ο Αριστοτέλης άρχισε μια συστηματική επιλογή και καταγραφή των γνώσεων που σήμερα ονομάζουμε Επιστήμη. Έγινε ο πατέρας των φυσικών επιστημών και ιδρυτής των πολιτικών επιστημών.

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ένας από τους πολυγραφότερους συγ-

γραφείς της αρχαίας Ελλάδας και ασχολήθηκε με όλα σχεδόν τα θέματα που έχουν σχέση με τις σημερινές επιστήμες. Η κληρονομιά του Αριστοτέλη στην ανθρωπότητα είναι περισσότερο γνωστή μέσα από τις φιλοσοφικές του πραγματείες για τη Λογική, τη Μεταφυσική, την Ηθική, την Πολιτική και αναμφίβολα τη Φυσική. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης υπήρξε ο θεμελιωτής πολλών επιστημών με κέντρο την έμβια ζωή, όπως της βιολογίας, της ζωολογίας, της συγκριτικής ανατομίας και της βοτανικής (αν και τα έργα του έχουν χαθεί). Για τον Αριστοτέλη «η φύση δεν κάνει τίποτε μάταια (φύσιν μηθέν ποιείν μάτην) και αποβλέπει πάντα στο άριστο ανάμεσα στα ενδεχόμενα για το κάθε τι».³⁰

Ο Αριστοτέλης, διαβιώντας σε ένα υγιές πνευματικό περιβάλλον στις Αθήνες, απαλλαγμένο από κάθε προκατάληψη, ουδέποτε δίδασκε δογματικά. Ακολουθώντας το παράδειγμα του Σωκράτη και του μεγάλου διδασκάλου του Πλάτωνα, καθιέρωσε στη Σχολή του τις ελεύθερες συζητήσεις και έθετε όλα τα θέματα κάτω από τη βάση της κριτικής. Για τούτο, ο Αριστοτέλης, στα έργα του, πήρε πολλαπλές θέσεις αντίθετες προς όσα δίδασκε ο Πλάτων. Όμως, αναμφίβολα, ο Αριστοτέλης δανείζεται από τον δάσκαλό του αρκετά. Ο δρόμος που ακολουθεί, μπορεί να είναι διαφορετικός από εκείνο του Πλάτωνα, όμως, είναι σφραγισμένος από τη διδασκαλία που δέχθηκε.

Κεντρικός πυρήνας στα φιλοσοφικά του έργα, είναι η μεσότης, δηλαδή το μέτρο. Στα *Ηθικά Νικομάχεια*, αναφερόμενος στην αρετή, την οποία θεωρεί ως βάση της ευδαιμονίας, την ορίζει, την αρετή, ως μεσότητα. Είναι δε, η αρετή μεσότης δυο κακιών, εκ των οποίων η μια ίσταται προς τα πάνω και είναι η κακία της υπερβολής, η δε άλλη ίσταται προς τα κάτω και είναι η κακία της έλλειψης.

³⁰ Αριστοτέλους, *Περί ζώων πορείας*, VIII 708a10-12.

Για παράδειγμα, η ανδρεία, ως ένα είδος αρετής ίσταται στο μέσο της αλόγιστης τόλμης, ως υπερβολής, και της δειλίας, ως έλλειψης.³¹

Πιο κάτω, γίνεται μια σύντομη αναφορά στα έργα του *Πολιτικά* και *Ηθικά Νικομάχεια*.

(1) Πολιτικά

Στα *Πολιτικά* τονίζει ότι η αρετή, ως ψυχικό αγαθό, συνδυαζόμενη προς «τον ευδαίμονα βίον», προς τον οποίο πρέπει να αποβλέπουν οι άνθρωποι που διαβιούν σε μια πολιτική κοινωνία, πρέπει να αποτελέσει τη βάση και το θεμέλιο του άριστου πολιτεύματος, το οποίο αποκαλεί «πολιτεία». Στο πολίτευμα αυτό, οι άνθρωποι τα μεν υλικά αγαθά θα πρέπει να έχουν σε μέτριο βαθμό, όπως οι πολίτες της μέσης τάξης, τα δε ψυχικά αγαθά, δηλαδή τις αρετές, σε υπερβολικό βαθμό. Διότι, εκείνοι που υπερέχουν κατά τα αγαθά, δηλαδή κατά τη δύναμη και τον πλούτο και τον αριθμό των φίλων και κατά τα άλλα παρόμοια, ούτε θέλουν ούτε γνωρίζουν να άρχονται και δεν γνωρίζουν να υπακούουν σε καμιά αρχή, αλλά να ασκούν μόνο δεσποτική εξουσία. Οι μη έχοντες αυτά τα αγαθά, δεν γνωρίζουν να άρχουν, αλλά μόνο να υποτάσσονται ως δούλοι στην εξουσία. Έτσι, από τις δυο αυτές τάξεις, δημιουργείται μια πόλη δούλων και δεσποτών, αλλά όχι πόλη ελευθέρων ανθρώπων. Ως εκ τούτου, άριστη είναι εκείνη η πολιτική κοινωνία η οποία στηρίζεται στους πολίτες της μέσης τάξης, οι οποίοι είναι το πολυπληθέστερο και ισχυρότερο μέρος της.³²

Ο Αριστοτέλης, στο έργο του, αναφέρεται στα τρία γνωστά είδη πολιτευμάτων, τα οποία θεωρεί ορθά, αν αποβλέπουν στην εξυπη-

³¹ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1107α.

³² Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Γ, 1295α και 1295β.

ρέτηση του συμφέροντος όλων των πολιτών και στις παρεκτροπές τους: της βασιλείας παρεκτροπή είναι η τυραννίς, της αριστοκρατίας η ολιγαρχία και της πολιτείας η δημοκρατία. Διότι η μεν τυραννίς αποβλέπει στην εξυπηρέτηση του μονάρχη, η δε ολιγαρχία αποβλέπει στο συμφέρον των πλουσίων και η δημοκρατία στο συμφέρον των πτωχών. Καμιά από αυτές αποβλέπει στην κοινή ωφέλεια όλων των πολιτών.³³ Η «πολιτεία», όπως αποκαλεί το πολίτευμα που προτείνει ο Αριστοτέλης, είναι ένα μικτό πολίτευμα από στοιχεία της ολιγαρχίας και της δημοκρατίας. Αποκλίνει περισσότερο προς τη δημοκρατία. Με τον συνδυασμό των ακροτήτων των δυο πολιτευμάτων, επιτυγχάνεται η μεσότητα. Βασικό στοιχείο της πολιτείας, είναι η ευνομία. Ευνομία δεν υπάρχει όταν υπάρχουν μεν καλοί νόμοι, αλλά οι πολίτες δεν υπακούουν σε αυτούς. Απαραίτητο είναι να υπάρχουν καλοί νόμοι και οι πολίτες να υπακούουν σε αυτούς.³⁴

Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι το πολίτευμα των Λακεδαιμονίων, όπως και το πολίτευμα που αποκαλεί «πολιτεία», έχει στοιχεία χαρακτηριστικά του δημοκρατικού και του ολιγαρχικού πολιτεύματος. Ως προς τα στοιχεία που είναι χαρακτηριστικά του δημοκρατικού πολιτεύματος, αναφέρει, πρώτα, τον τρόπο ανατροφής των παιδιών και των εφήβων. Τα τέκνα των πλουσίων και των πτωχών ανατρέφονται από την πολιτεία κατά τον ίδιο τρόπο. Όταν γίνουν άνδρες, όλοι οι Σπαρτιάτες πολίτες διάγουν τη ζωή τους με τον ίδιο τρόπο. Δεν υπάρχει τίποτε που να καθιστά φανερά τη διάκριση μεταξύ πλουσίων και πτωχών. Επίσης, και η ενδυμασία την οποία φορούν οι πλούσιοι είναι τέτοια, ώστε να μπορεί να κατασκευάσει

³³ 'Ο.π., Γ, 1279b.

³⁴ 'Ο.π., Δ, 1293b και 1294a.

όμοια με αυτή και ο κάθε πτωχός. Το ένδυμα των Λακώνων ήταν σε τέτοιο υπερβολικό βαθμό απλό και ευτελές, ώστε ο Αριστοτέλης να χαρακτηρίζει μια τέτοια συνήθεια αλαζονεία, διότι όχι μόνο η υπερβολική επίδειξη αλλά και η μεγάλη έλλειψη είναι χαρακτηριστικό του αλαζόνος.³⁵ Έχουν όλοι την ίδια διατροφή στα συσσίτια. Προσέτι, στα δυο ανώτατα αξιώματα, ο λαός εκλέγει τη Γερουσία και μετέχει στην αρχή των Εφόρων. Έχει, όμως, και στοιχεία ολιγαρχικά. Καθώς όλοι οι άρχοντες αναδεικνύονται με εκλογή και κανένας άρχοντας δεν ορίζεται με κλήρωση. Όμως, κατά τον Αριστοτέλη, στο πολίτευμα της Σπάρτης δεν υπάρχει ο αρμονικός συνδυασμός των δυο πολιτευμάτων, όπως στην «πολιτεία» του.³⁶

Κατά τον Αριστοτέλη, ο καλός πολίτης πρέπει να γνωρίζει και να έχει τη δύναμη να άρχει και να άρχεται, πάντοτε, όμως, σύμφωνα με τον νόμο. Ο νόμος είναι μεσότης. Περισσότερο ισχυροί από τους γραπτούς νόμους είναι οι «κατά τα έθνη νόμοι», οι άγραφοι δηλαδή νόμοι, οι οποίοι αναφέρονται και σε σημαντικότερα παρά οι γραπτοί νόμοι θέματα.³⁷ Αναφερόμενος στα διάφορα είδη της δημοκρατίας, κακίζει αυτό που κυρίαρχος είναι ο λαός και όχι ο νόμος. Τούτο, γίνεται όταν έχουν, λόγω συμπεριφοράς των δημαγωγών, εγκυρότητα τα ψηφίσματα και όχι οι νόμοι. Ψηφίσματα στην αρχαία Αθήνα ήταν αποφάσεις που λαμβάνονταν στις συνελεύσεις του λαού και είχαν ισχύ, έστω και αν ήταν αντίθετοι προς ισχύοντες νόμους. Όπου οι νόμοι δεν είναι κυρίαρχοι δρουν και επικρατούν οι δημαγωγοί και ο λαός καθίσταται ένας μονάρχης. Είναι αυτό που ο Όμηρος, στην *Ιλιάδα*, ονομάζει «πολυαρχία». Σε ένα τέτοιο πολί-

³⁵ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Δ, 1127b.

³⁶ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Δ, 1294b.

³⁷ Ό.π., Γ, 1277a, 1287b.

τευμα, οι κόλακες τυγχάνουν τιμών εκ μέρους του λαού και, ως εκ τούτου, ένα τέτοιο πολίτευμα είναι ανάλογο προς την τυραννίδα.³⁸

Τον Αριστοτέλη, όπως και τους άλλους αρχαίους ανθρώπους του πνεύματος, θα πρέπει να τον κρίνουμε με βάση τις επικρατούσες στην εποχή του πολιτικοκοινωνικές συνθήκες. Αν τον κρίνουμε με τα ματογυάλια του σήμερα, θα βρούμε πολλά αρνητικά να πούμε για τις απόψεις του. Πιθανό, να τον θεωρήσουμε ρατσιστή και σοβινιστή. Κατά τον Αριστοτέλη, υπάρχουν εκ φύσεως άτομα που λόγω της προορατικής δια της διανοίας τους ικανότητα, είναι προορισμένα να άρχουν και να δεσπάζουν των άλλων και άλλα, που λόγω του ότι μπορούν να εργάζονται και να μοχθούν μόνο με τη σωματική τους δύναμη, ρέπουν, από φυσική προδιάθεση, στο να υπακούουν στον άρχοντα και να είναι δούλοι. Προχωρεί περαιτέρω και, υιοθετώντας τα όσα αναφέρει ο Ευριπίδης στην *Ιφιγένεια την εν Αυλίδι*, υποστηρίζει ότι «είναι φυσικό να άρχουν οι Έλληνες των βαρβάρων» γιατί το βαρβαρικό γένος και το δουλικό είναι εκ φύσεως τα ίδια. Συμφωνεί με τα «κατά πόλεμον κρατούντα», σύμφωνα με τα οποία οι ηττημένοι στον πόλεμο θεωρούνται δούλοι και ανήκουν στην κυριότητα των νικητών, παρά το ότι, στην περίπτωση αυτή, η δουλεία είναι προϊόν της βίας.³⁹

(2) *Ηθικά Νικομάχεια*

Τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη είναι ένα έξοχο και μνημειώδες σύγγραμμα ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Τα *Ηθικά Νικομάχεια*, που συμπληρώνονται από τα *Πολιτικά*, τα εξέδωσε, μετά το θάνατό του Αριστοτέλη, ο γιος του Νικόμαχος.

³⁸ Ό.π., Δ, 1292a.

³⁹ Ό.π., Α, 1252a και b.

Η ηθική διδασκαλία του Αριστοτέλη είναι κατ' εξοχήν ανθρωπιστική. Στηρίζεται, βασικά, στον άνθρωπο με όλα τα χαρακτηριστικά του και τις δοθείσες από τη φύση ιδιότητές του, οι οποίες, κατά μεν την καλή τους όψη είναι αρετές, κατά δε την αντίθετη όψη είναι κακίες. Αναφέρεται στους διάφορους χαρακτηριστικούς τύπους των ανθρώπων, όπως τον ανδρείο, τον ελευθέριο (γενναϊόδωρο), τον μεγαλοπρεπή, τον δίκαιο και άλλους, προς τους οποίους αντιπαραθέτει τους αντίθετους χαρακτήρες, όπως τον δειλό, τον φιλάργυρο, τον μικροπρεπή, τον άδικο. Η ύψιστη αρετή, που εξασφαλίζει στον άνθρωπο την πραγματική ευδαιμονία και χαράσσει την κατευθυντήρια γραμμή για την πολιτική και κοινωνική συμβίωση των ανθρώπων, είναι η πολιτική αρετή. Η πολιτική αρετή προσιδιάζει με την ιδιότητα του ανθρώπου, ως πολίτη. Η επιστήμη, που θα βοηθήσει τον άνθρωπο να επιτύχει την πολιτική αρετή ή, με άλλα λόγια, η επιστήμη, που έχει τη φροντίδα της κοινής συμβίωσης των ανθρώπων σε μια πολιτική κοινωνία σύμφωνα με την αρετή, είναι η πολιτική επιστήμη. Η πολιτική επιστήμη έχει, πριν από κάθε άλλη, αρχηγικό χαρακτήρα, διότι αυτή ορίζει ποιες επιστήμες είναι αναγκαίο να υπάρχουν στις πόλεις και ποιες γνώσεις πρέπει να αποκτά κάθε πολίτης και μέχρι ποιου σημείου. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε, επίσης, ότι και οι αξιολογότερες τεχνικές ικανότητες υπάγονται στην πολιτική, όπως είναι η στρατηγική τέχνη, η οικονομική και η ρητορική, διότι και αυτές, όπως και η πολιτική, αποβλέπουν στον ίδιο τελικό σκοπό, που είναι το αγαθό της πόλης. Το αγαθό της πόλης είναι μεγαλύτερο και τελειότερο από το αγαθό του ενός πολίτη.⁴⁰ Με άλλα λόγια, το κοινό συμφέρον είναι ανώτερο και

⁴⁰ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Α, 1094a.

σπουδαιότερο του ατομικού, διότι στο κοινό συμφέρον περιλαμβάνεται και το ατομικό.

Ο Αριστοτέλης, ασχολούμενος με την αρετή, προβαίνει σε μια άξια ιδιαίτερης προσοχής διάκριση των εκουσίων πράξεων από τις ακούσιες, επειδή για μεν τα εκουσίως συμβαίνοντα γίνονται έπαινοι για τις καλές πράξεις και κατακρίσεις για τις κακές, τις άδικες πράξεις, για δε τα ακουσίως συμβαίνοντα παρέχουμε συγγνώμη και, ενίοτε, οίκτο. Περιπτώσεις ακουσίων πράξεων έχουμε «όταν κάποιος προβεί σε πράξεις, τις οποίες δεν έπρεπε να πραγματοποιήσει, σε πράξεις, δηλαδή, ανάρμοστες, λόγω τέτοιων περιστατικών, που υπερβαίνουν και ξεπερνούν τη φυσική αντοχή του ανθρώπου και τα οποία ουδείς άνθρωπος μπορεί να τα υπομείνει» (Όταν δια τοιαύτα πράξη τις α μη δει, α την ανθρωπίνην φύσιν υπερτείνει και μηδείς αν υπομείναι).⁴¹ Μια άδικη πράξη που ενεργείται λόγω άγνοιας των ιδιαίτερων περιστατικών και των ιδιαίτερων στοιχείων, που τη συναπαρτίζουν και τη συνθέτουν, θεωρείται ακούσια, όχι, όμως, όταν αυτή, παρά το ότι διαπράττεται λόγω άγνοιας, δεν προκαλεί στον πράττοντα ούτε λύπη ούτε μεταμέλεια. Επίσης, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για πράξη λόγω άγνοιας όταν ο τελών την πράξη βρίσκεται σε κατάσταση οργής ή μέθης.⁴² Στις περιπτώσεις αυτές, είναι φανερό ότι ο αγνοών έχει ο ίδιος την υπαιτιότητα της άγνοιας του και, για τον λόγο αυτό, οι νομοθέτες επιβάλλουν ποινές σε αυτούς, που διέπραξαν μια κακή πράξη λόγω μέθης, διπλάσιες από αυτές που επιβάλλονται σε αυτούς που τις διαπράττουν σε κατάσταση νηφαλιότητας.⁴³ Τον Αριστοτέλη απασχόλησε το θέμα

⁴¹ Ό.π., Α, 1110α.

⁴² Ό.π., Γ, 1110β.

⁴³ Ό.π., Γ, 1113β.

αν κάποιος βλάπτεται και αδικείται εκουσίως και καταλήγει στην άποψη ότι μπορεί να βλάπτεται κάποιος εκουσίως και να υφίσταται τις άδικες πράξεις, αλλά ουδείς αδικείται εκουσίως διότι ουδείς επιθυμεί να αδικείται.⁴⁴

Ο Αριστοτέλης θεωρεί τη δικαιοσύνη ως την κατ' εξοχήν τέλεια αρετή. Ο λόγος είναι γιατί ο κατέχων την αρετή της δικαιοσύνης μπορεί να κάνει χρήση της και σε σχέση προς ένα άλλο άνθρωπο και όχι μόνο σε σχέση με τον εαυτό του. Πολλοί άνθρωποι μπορούν να κάνουν χρήση αυτής της αρετής σε σχέση με τις δικές τους υποθέσεις και εργασίες, αλλά δεν μπορούν τούτο σε σχέση με θέματα που αφορούν άλλους. Για τούτο, θεωρεί ορθό αυτό που είτε ο Βίας, ένας από τους επτά σοφούς από την Πριήνη της Μικράς Ασίας, ότι «η άσκηση της αρχής (της εξουσίας) θα δείξει τι είναι ένας άνθρωπος» (αρχή άνδρα δείκνυσι).⁴⁵

Υπάρχουν πολλές μορφές δικαιοσύνης και, αντίστοιχα με αυτές, μέρη δικαίου. Ένα από αυτά είναι το διανεμητικό, το οποίο αποβλέπει στη διανομή τιμών (αξιωμάτων) ή χρημάτων ή των άλλων πραγμάτων που είναι δυνατό να διαμοιραστούν οι μετέχοντες της πολιτικής κοινότητας. Η διανομή γίνεται με βάση την αναλογία, τη γεωμετρική αναλογία, που προσδιορίζεται και από τα πρόσωπα και από τα πράγματα. Αν δεν είναι ίσοι οι άνθρωποι, δεν πρέπει να κατέχουν ίσα πράγματα.

Άλλο μέρος του δικαίου είναι το διορθωτικό, το οποίο διέπει τις ιδιωτικές συναλλαγές και σχέσεις, που διακανονίζεται με βάση την αριθμητική αναλογία και βασίζεται μόνο στα πράγματα. Τα πρόσωπα είναι ίσα. Δεν έχει καμιά σημασία αν ένας αξιόλογος (επει-

⁴⁴ Ό.π., Ε, 1136b.

⁴⁵ Ό.π., Ε, 1130a.

κής) άνθρωπος διαπράττει μια υπεξαίρεση σε βάρος ενός ασήμαντου (φαύλου) ανθρώπου ή ένας ασήμαντος σε βάρος ενός αξιόλογου. Ούτε αν η μοιχεία διαπράττεται από έναν αξιόλογο άνθρωπο ή από έναν ασήμαντο. Ο Νόμος αποβλέπει μόνο στο είδος της προξενούμενης βλάβης και μεταχειρίζεται και τον αξιόλογο και τον ασήμαντο ως ίσους.⁴⁶

Ο Αριστοτέλης δεν δέχεται την άποψη που υποστηρίζουν οι Πυθαγόρειοι φιλόσοφοι ότι το αντιπεπονηθός (αμοιβαιότητα) είναι δίκαιο και που τη στηρίζουν στον λόγο του Ραδαμάνθους, που είπε: «εάν κάποιος πάθει εκείνα που έπραξε, αυτό θα είναι το ορθό δίκαιο» (Ει κε πάθοι τα τ' έρεξε, δίκη κ' ιθεία γένοιτο). Ο Ραδάμανθους ήταν μυθικός ήρωας της Κρήτης και θεωρείτο ότι έθεσε τις βάσεις του δικαίου στην Κρήτη, το οποίο ανέπτυξε περαιτέρω ο αδελφός του Μίνωας. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, αν κάποιος, που κατέχει ένα αξίωμα, κτυπήσει έναν άλλο, δεν πρέπει να δεχθεί το ίδιο κτύπημα. Επίσης, αν κάποιος κτυπήσει έναν άρχοντα, δεν πρέπει μόνο να κτυπηθεί και αυτός, αλλά πρόσθετα πρέπει να του επιβληθεί και άλλη ποινή.⁴⁷

Κατά τον Αριστοτέλη, αμοιβαιότητα πρέπει να υπάρχει στις ανταλλαγές προϊόντων και στις αμοιβές για υπηρεσίες, διαφορετικά δεν υπάρχει ισότητα στις συναλλαγές. Προς εξυπηρέτηση της ανάγκης αυτής προήλθε το νόμισμα. Το νόμισμα είναι το μέσο για μέτρηση της αξίας όλων των πραγμάτων. Κατ' ακολουθία, μετρά και την υπεροχή και την έλλειψη, πόσα δηλαδή υποδήματα έχουν ίση αξία προς μια οικία ή προς μια ποσότητα τροφών. Χωρίς το νόμισμα, δεν είναι δυνατό να υπάρξει ανταλλαγή, ούτε επικοινωνία.

⁴⁶ Ό.π., Ε, 1132a.

⁴⁷ Ό.π., Ε, 1132b.

Το νόμισμα καθιερώθηκε ως μέσο προς ανταλλαγή των αναγκαίων πραγμάτων με συμφωνία (κατά συνθήκην) και για τούτο, πήρε την ονομασία νόμισμα. Δεν υπάρχει από τη φύση, αλλά με νόμο και εξαρτάται από μας να το μεταβάλουμε και να το καταστήσουμε άχρηστο.⁴⁸

Επίσης, υπάρχει το πολιτικό δίκαιο το οποίο έχει σχέση προς τους ανθρώπους, οι οποίοι μετέχουν κοινής πολιτικής ζωής, για εξασφάλιση των αναγκαίων εφοδίων του βίου και είναι ελεύθεροι πολίτες και ίσοι. Κατ' ακολουθία, σε όσους ανθρώπους δεν υπάρχει ελευθερία και ισότητα δεν υπάρχει πολιτικό δίκαιο μεταξύ τους. Δηλαδή, δίκαιο υπάρχει σε εκείνους για τους οποίους υπάρχει και νόμος που διακανονίζει τις μεταξύ τους σχέσεις και οι οποίοι είναι δυνατό να υποστούν αδικία. Για τούτο, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι δεν υπάγονται στο πολιτικό δίκαιο οι σχέσεις κυρίου και δούλου και πατέρα και τέκνου μέχρι την ενηλικίωση του τελευταίου. Ο δούλος ως κτήμα του κυρίου του και το τέκνο ως ανήκον στον πατέρα του μέχρι την ενηλικίωσή του, είναι ωσάν μέρη δικά του κυρίου και του πατέρα, αντίστοιχα. Συνεπώς, στις περιπτώσεις αυτές δεν τίθεται θέμα αδικίας, διότι δεν υπάρχει αδικία σε σχέση προς τον εαυτό μας.⁴⁹

Ενδιαφέρουσα είναι η προσέγγιση του Αριστοτέλη στο θέμα της αυτοκτονίας. Εκείνος ο οποίος σφάζει τον εαυτό του λόγω οργής, πράττει τούτο εκουσίως, κατ' αντίθεση προς τον ορθό λόγο, πράγμα το οποίο δεν επιτρέπει ο νόμος. Επομένως, ο σφάζων τον εαυτό του εκουσίως αδικεί. Δεν αδικεί τον εαυτό του, αλλά την πόλη.⁵⁰

⁴⁸ Ό.π., Ε, 1133a.

⁴⁹ Ό.π., Ε, 1134b.

⁵⁰ Ό.π., Ε, 1138a.

Το πολιτικό δίκαιο διακρίνεται σε νομικό και φυσικό. Τα νομικά δίκαια είναι κατασκευάσματα και δεν είναι παντού τα ίδια, όπως και τα πολιτεύματα. Ο Αριστοτέλης δεν δέχεται την άποψη ότι ο φυσικός νόμος είναι αμετάβλητος και παντού έχει την ίδια ισχύ, όπως το πυρ που και στους Έλληνες και στους Πέρσες έχει τη φυσική ιδιότητα να καίει.⁵¹

Ο Αριστοτέλης ασχολείται και με το θέμα της επεικειάς και του επαικούς και, ειδικότερα, με ποιο τρόπο συνάπτεται η μεν επείκεια προς τη δικαιοσύνη και το επαικές προς το δίκαιο. Η επείκεια είναι μεν δίκαιο, όχι, όμως, εκείνο το δίκαιο που βασίζεται επί του ισχύοντος νόμου, αλλά είναι επανόρθωση του νομίμου δικαίου. Αιτία δε αυτού είναι, ότι ο νόμος έχει καθ' ολοκληρία γενικό χαρακτήρα και δεν είναι δυνατό να ρυθμίσει ορθά όλες τις επί μέρους περιπτώσεις. Το σφάλμα δεν οφείλεται στον νόμο ούτε στον νομοθέτη αλλά στη φύση μιας συγκεκριμένης πράξης, διότι το περιεχόμενο των επί μέρους ανθρωπίνων πράξεων είναι απροσδιόριστο. Όταν, λοιπόν, παρουσιαστεί μια περίπτωση η οποία δεν ρυθμίζεται από τον νόμο, είναι ορθό να διορθώσουμε αυτήν την έλλειψη, διότι και ο ίδιος ο νομοθέτης θα αποδεχόταν αυτό, αν ήταν εκεί παρών, και θα περιλάμβανε αυτήν την περίπτωση στη νομοθεσία του. Για τον λόγο αυτό, η επείκεια έχει μεν τον χαρακτήρα του δικαίου, και είναι, μάλιστα, ανώτερη από κάποιο είδος δικαίου, όχι, όμως, του απολύτου δικαίου, αλλά μόνο σε σχέση με το συγκεκριμένο σφάλμα που υπάρχει στο απόλυτο δίκαιο. Και αυτή ακριβώς είναι η φύση της επεικειάς. Είναι, δηλαδή, επανόρθωση του νόμου στο σημείο που έχει έλλειψη, εξ αιτίας του ότι ο νόμος έχει καθολικό χαρακτήρα. Είναι αδύνατο να ρυθμίζονται ορισμένα θέματα με νόμο και, για τούτο,

⁵¹ Ό.π., Ε, 1134b.

σε τέτοιες περιπτώσεις, που δεν μπορούν να ρυθμίζονται με νόμο, είναι ανάγκη, για να τις ρυθμίσουμε, να εκδίδουμε ψηφίσματα.⁵² Ψηφίσματα ήταν διατάξεις που ρύθμιζαν επί μέρους, κατά περίπτωση, εμφανιζόμενες περιπτώσεις. Απέβλεπαν σε ό,τι αποβλέπουν σήμερα οι νομοθετικού περιεχομένου κανονιστικές πράξεις. Σε μερικές περιπτώσεις, θεσπίζονταν ψηφίσματα αντιβαίνοντα προς τις διατάξεις των νόμων και, τούτο, όπως αναφέρεται πιο πάνω, κακίζεται από τον Αριστοτέλη.

V. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΕΣ

Τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ακολούθησε η εποχή την οποία οι ιστορικοί ονομάζουν ελληνιστική εποχή, η οποία δεν σηματοδοτεί μόνο μια νέα εποχή στην ελληνική ιστορία. Με τον θάνατο του Αριστοτέλη, του τελευταίου Έλληνα κλασικού φιλοσόφου, που ακολούθησε τον θάνατο του Αλεξάνδρου, σημειώνεται και μια νέα εποχή στην ιστορία της φιλοσοφίας. Παρουσιάζονται δυο μεγάλα ελληνιστικά φιλοσοφικά ρεύματα, ο στωικισμός και ο επικουρισμός, που θα προσπαθήσουν να δώσουν μια άμεση απάντηση στα προβλήματα προσαρμογής, που παρουσίαζαν στο άτομο οι πολιτικοκοινωνικές μετατροπές.

Ο στωικισμός, αντλεί το όνομά του από τη Στοά, τοποθεσία της Αθήνας, όπου συνέρχονταν οι οπαδοί του. Η στωική φιλοσοφία συγκροτήθηκε προοδευτικά από τις διαδοχικές συνεισφορές των τριών πρώτων αρχηγών της σχολής: Του Ζήνωνα του Κιτιά (332 – 262 π.Χ.), ο οποίος ίδρυσε τη σχολή γύρω στα 300 π.Χ., του Κλεάνθη από την Άσσο και του Χρύσιππου. Ακολούθησαν ο Παναίτιος και ο Ποσειδώνιος. Στη Ρώμη, στα έτη της Αυτοκρατορίας, αναπτύ-

⁵² Ό.π., Ε, 1137b.

χθηκε ένας αναγεννημένος στωικισμός, που συνδέεται με τρία μεγάλα ονόματα: Τον Σενέκα, τον Επίκτητο και τον Μάρκο Αυρήλιο. Για τους στωικούς, η «Λογική» είναι επιστήμη και, τούτο, είναι από μόνο του μια σημαντική καινοτομία. Για τον Αριστοτέλη, η Λογική δεν είναι επιστήμη, αλλά μάλλον το όργανο της γνώσης. Για τους στωικούς, το μόνο αγαθό είναι η τιμότητα της βούλησης, το μόνο κακό είναι η φαυλότητα. Η αρρώστια, ο θάνατος, η πενία, η δουλεία δεν είναι κακά, αλλά «αδιάφορα» πράγματα. Ο σοφός εξ ορισμού είναι χαρούμενος, ακόμα και μέσα στις οδύνες, ενώ ο μοχθηρός είναι πάντα δυστυχής. Κατά τον στωικό φιλόσοφο Επίκτητο, από εμάς εξαρτώνται η γνώμη, η επιθυμία, η αποστροφή. Αυτά που δεν εξαρτώνται από εμάς είναι το σώμα, ο πλούτος, τα υψηλά αξιώματα. Άρα, σε εμάς έγκειται αφενός να έχουμε τίμια βούληση και αφετέρου να δείχνουμε αδιαφορία απέναντι σε ο,τιδήποτε δεν εξαρτάται από εμάς. Έτσι οπλισμένος ο σοφός, θα είναι ελεύθερος ακόμα και μέσα στη δουλειά, γιατί η μόνη αληθινή δουλεία είναι εκείνη των παθών, από την οποία έχει απελευθερωθεί. Το πάθος, που συσκοτίζει την κρίση μας, όχι μόνο πρέπει να μετριαστεί, όπως δίδασκε ο Αριστοτέλης, αλλά να ξεριζωθεί. Το ιδεώδες των στωικών είναι ένα ιδεώδες «απάθειας».⁵³

Οι ιστορικές συνθήκες που πλαισιώνουν την εμφάνιση του επικουρισμού είναι όμοιες με εκείνες, που την ίδια εποχή, συνοδεύουν τη γένεση του στωικισμού. Ο Επίκουρος, όπως και οι στωικοί, προέρχεται από την ελληνική διασπορά. Αν και, γεννήθηκε στη Σάμο, ο πατέρας του ήταν άποικος. Η φιλοσοφία του Επικούρου στόχευε

⁵³ Pierre Aubenque, Οι ελληνιστικές φιλοσοφίες, στο Φρανσουά Σατελέ (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Α', Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά Ακινάτη, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1989, σσ. 157 – 171.

να ξαναδώσει στον άνθρωπο, τον αλλοτριωμένο από τη δεισιδαιμονία, το νόημα της ατομικής του ύπαρξης. Όπως και άλλες ηθικές θεωρίες, έτσι και η επικούρεια είναι μια θεωρία για τον έσχατο σκοπό της ανθρώπινης ζωής, προς τον οποίο εκ φύσεως ρέπουν όλοι οι άνθρωποι. Αυτός ο σκοπός υποδηλώνεται με τον γενικό τίτλο «ευτυχία». Ενώ, για τους στωικούς η ευτυχία έγκειται στην αρετή και μόνο, σύμφωνα με τον Επίκουρο πρέπει να αναζητηθεί αποκλειστικά στην «ηδονή». Εξ ου και η ονομασία ηδονισμός που αποδόθηκε σε αυτήν τη διδασκαλία. Για τον Επίκουρο, η αληθινή ηδονή, αυτήν που πρέπει να αναζητήσουμε, είναι η ηδονή σε ακινησία, όπως το συναίσθημα της ευεξίας το οποίο δοκιμάζει ένας άνθρωπος όταν διψάει και δεν πίνει. Διακρίνεται από την ηδονή σε κίνηση, που οφείλεται σε μια πρόσκαιρη ανισορροπία του οργανισμού.

Ο Λόγος παίζει ρόλο στην καθοδήγηση της ηδονής. Ο Λόγος πρέπει να επαγρυπνεί ώστε η ηδονή να είναι πραγματική ηδονή και να μην αναμιγνύεται με κάποια οδύνη. Προκύπτει, ως εκ τούτου, η ανάγκη να περιορίσουμε τις επιθυμίες της σάρκας σε αυτές που είναι αναγκαίες και φυσικές. Γιατί, όντας αναγκαίες, όπως η πείνα και η δίψα, δεν καταστέλλονται και, όντας φυσικές, εύκολα θα βρουν στη φύση τρόπους να κορεστούν. Είναι γνωστή η περίφημη ρήση του Επίκουρου: «Για να ζήσουμε ευτυχισμένοι, πρέπει να ζήσουμε κρυμμένοι». Ο επικουρισμός, μας καλεί σε μια επιστροφή στη φύση, στις χαρές μιας ζωής απλής και ολιγαρκούς. Δεν είναι κάτι σαν ασκητισμός, αλλά μάλλον σαν μια απαίτηση που απορρέει από μια σοφή καθοδήγηση της επιθυμίας.⁵⁴

⁵⁴ Ό.π., σσ. 172-185.

ΚΕΦ. 2: Η ΠΟΙΗΣΗ

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η ποίηση ήταν και στην ελληνική αρχαιότητα βιολογική ανάγκη για τους ανθρώπους, για να τραγουδήσουν τις χαρές και τους καημούς τους, να τιμήσουν τους θεούς και τους ήρωές τους. Ιδιαίτερα, καλλιεργήθηκε κατά τη γεωμετρική εποχή (1000-700 π.Χ.), κατά την οποία η παράδοση φέρει τον Όμηρο ως κύριο εκπρόσωπο του ηρωικού έπους και τον Ησίοδο του διδακτικού.

Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η πατρίδα του Ομήρου. Εκείνο το οποίο είναι ιστορικά βέβαιο είναι ότι ο Όμηρος είναι ιστορικό πρόσωπο, που έζησε στη δεύτερη πενταετία του Η' αιώνα π.Χ.⁵⁵

Το ηρωικό έπος έχει θέμα τα κατορθώματα μιας ένδοξης περασμένης εποχής η οποία, όμως, για τον λαό δεν παύει να είναι πραγματική ιστορία, έστω και αν έχουν προστεθεί, μέσα στους αιώνες, πολλά φανταστικά στοιχεία.

Επικρατεί η άποψη ότι ηρωική ποίηση είχε αρχίσει να διαμορφώνεται πολύ πριν από τον Όμηρο.⁵⁶ Τα ομηρικά έπη βασίζονται σε μακρά προφορική παράδοση, η οποία εκτείνεται ίσως σε αιώνες,

⁵⁵ Ιωάννης Κακριδής, Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής (1000-700 π.Χ.), στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 163.

⁵⁶ Ό.π., σ. 159.

πλασμένη και συντηρούμενη από αοιδούς, τραγουδιστές που δεν περιορίζονται στην επανάληψη αλλά παρεμβάλλουν κάθε φορά παραλλαγές και συμπληρώματα.⁵⁷ Υπήρξαν πρώτα οι αοιδοί, που ανάγονται σε ένα απώτερο παρελθόν, πιθανότατα πλανόδιοι από κάποια στιγμή και μετά. Το κύριο έργο των αοιδών ήταν να καλλιεργήσουν τις μυθικές παραδόσεις του ελληνικού λαού, πλουτίζοντάς τις με άφθονες δικές τους προσθήκες. Καθώς η γραφή ήταν άγνωστη, οι αοιδοί απομνημονεύουν τα έπη τους ή κρατούν στον νου το γενικό διάγραμμα του μύθου και το αναπλάθουν αυτοσχεδιάζοντας.

Ύστερα, από τον 7ο αιώνα και εξής, οι ραψωδοί περιηγούνταν στην Ελλάδα, εκφωνώντας ή απαγγέλλοντας τα έπη με συνοδεία έγχορδου οργάνου, κατά τη διάρκεια καθιερωμένων δημόσιων εορτών ή και σε άλλες ευκαιρίες.⁵⁸

II. ΤΑ ΟΜΗΡΙΚΑ ΕΠΗ

Η χρονολόγηση των ομηρικών επών τοποθετείται μεταξύ των ετών 750 και 700 π.Χ. Υπάρχει χρονική απόσταση μεταξύ της Ιλιάδας και της Οδύσσειας. Επίσης, υπάρχουν διαφορές μεταξύ του κόσμου, του πραγματικού, του κοινωνικού και υλικού, στον οποίο αναφέρεται η Ιλιάδα και του κόσμου στον οποίο αναφέρεται η Οδύσεια.⁵⁹ Για τους λόγους αυτούς, προβλήθηκε η άποψη ότι τα δυο ποιήματα δεν τα έχει συνθέσει ένας ποιητής. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο Όμηρος είναι ο ποιητής μόνο της Οδύσσειας.⁶⁰

⁵⁷ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 140.

⁵⁸ Ό.π., σ. 137.

⁵⁹ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σσ. 113, 114.

⁶⁰ Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής (1000-700 π.Χ.)*, στο

Όμως, η κρατούσα άποψη είναι ότι και τα δυο έργα συνθέτουν τα ομηρικά έπη.

Επίσης, τα ομηρικά έπη περιγράφουν τον πραγματικό κόσμο της εποχής κατά την οποία συντέθηκαν. Ο κόσμος στον οποίο αναφέρεται ο θρύλος δεν είναι ο μυκηναϊκός. Τούτο επιβεβαιώνεται από την αποκρυπτογραφημένη Γραμμική Β την οποία είχαν οι Μυκηναίοι και την οποία ο Όμηρος αγνοεί και από άλλα υλικά τεκμήρια και αρχαιολογικά ευρήματα. Ο μυκηναϊκός κόσμος είναι πολύ απομακρυσμένος από τον ομηρικό. Η κοινωνική δομή που περιγράφεται στα ομηρικά έπη δεν είναι η ίδια με τη δομή του μυκηναϊκού κόσμου. Τα έπη περιγράφουν την πραγματική κοινωνία της εποχής των αιώνων. Περιγράφουν την κοινωνία του ελληνικού «Μεσαίωνα», μεταξύ του 11ου και του 9ου-8ου αιώνα π.Χ. Ένα παράδειγμα είναι η καύση των νεκρών που στον Όμηρο έχει αντικαταστήσει τις μυκηναϊκές ταφές.⁶¹

Στον Όμηρο, το έπος, ως μορφή και ως περιεχόμενο, παρουσιάζεται σε τέλεια ανάπτυξη. Ο εξάμετρος στίχος του έχει θαυμαστή ευκαμψία και ποικιλία και η γλώσσα του πλούτο μεγάλο και την ικανότητα να εκφράζει και τα πιο ελαφρά κινήματα της ψυχής.⁶²

Τα ομηρικά απαγγέλλονται συχνά στην Αθήνα, στη γιορτή των Παναθηναίων, στην οποία συμμετείχε το σύνολο του πληθυσμού, όπως, αργότερα, στις παραστάσεις των τραγωδιών κατά τον

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 163.

⁶¹ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σσ. 143-146.

⁶² Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής (1000-700 π.Χ.)*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 158.

5ο αιώνα, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών, των παιδιών και των δούλων. Από τη στιγμή που τα έπη διατίθενται σε γραπτή μορφή, διδάσκονται στα σχολεία και πάνω σ' αυτά οι νέοι μαθαίνουν ανάγνωση και γραφή. Ο Όμηρος γίνεται παιδαγωγός και δάσκαλος της Ελλάδας. Οι αναγνώστες και ακροατές των επών λάμβαναν πνευματική αγωγή και εκπαίδευση από αυτά, που δεν ήταν αναγκαστικά συνειδητή. Στα ομηρικά έπη το σημαντικό δεν ήταν ούτε η αλήθεια των αφηγήσεων ούτε και η ένταση της πίστης σ' αυτές. Το σημαντικό ήταν το πνεύμα και οι σημασίες των κειμένων. Παράδειγμα, το επεισόδιο με τους Κύκλωπες στην Οδύσσεια. Δεν μας ενδιαφέρει αν οι Κύκλωπες υπήρξαν πραγματικά και σε ποιον νησί. Το σημαντικό είναι ότι στο επεισόδιο με τους Κύκλωπες βρίσκουμε τη θέση, τον ορισμό αυτού που διακρίνει τα ανθρώπινα όντα από το μη ανθρώπινο, το τερατώδες, το απάνθρωπο. Οι Κύκλωπες δεν είχαν «θεμιστάς», δηλαδή νόμους, και δεν διέθεταν «βουλευφόρους αγοράς», δηλαδή λαϊκές διαβουλευόμενες αγορεύσεις (*Οδύσσεια*, ι, 112).⁶³

Το κείμενο των επών δεν είναι ούτε θρησκευτικό ούτε προφητικό. Είναι ποιητικό. Ο συγγραφέας δεν είναι προφήτης, είναι ποιητής. Ο ποιητής αυτός δεν απαγορεύει τίποτα, δεν επιβάλλει τίποτα, δεν δίνει διαταγές, δεν υπόσχεται τίποτα.⁶⁴

Τα ομηρικά έπη αντιμετωπίζονται όχι μόνο ως τα αρχαιότερα δείγματα ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, αλλά και ως οι πιο πρώιμες μορφές υψηλής λογοτεχνίας σε ολόκληρο τον κόσμο. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπεται η επίδραση που είχε στη διαμόρφωσή τους η

⁶³ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σσ. 136, 137.

⁶⁴ Ό.π., σ. 148.

λογοτεχνία των αρχαίων Σουμερίων.⁶⁵ Σήμερα, είναι αδιαμφισβήτητη η κληρονομιά των Σουμερίων στη λογοτεχνία των πολιτισμών που ακολούθησαν. Οι Ακκάδιοι, οι Βαβυλώνιοι και οι Ασσύριοι υιοθέτησαν πλήρως το λογοτεχνικό έργο των Σουμερίων και το συνέχισαν. Οι Χετταίοι και οι Χαναϊτες το μετάφρασαν στη γλώσσα τους και το μιμήθηκαν. Οι Εβραίοι και, σε κάποιο βαθμό, οι Έλληνες επηρεάστηκαν από αυτό.⁶⁶

Ειδικά, οι Ασσύριοι είχαν ένα ζωηρό ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία και την επιστήμη. Ο βασιλέας τους Assurbanipal δημιούργησε στην πρωτεύουσά τους Νινευή τεράστια βιβλιοθήκη, που περιείχε περίπου πέντε χιλιάδες λογοτεχνικά και επιστημονικά κείμενα. Το διασημότερο από τα λογοτεχνικά κείμενα της βιβλιοθήκης του Assurbanipal είναι το *Έπος του Γκιλγκαμές*, το οποίο ανήκει σε μια ομάδα αφηγηματικών κειμένων που σχετίζονται με τους θεούς και τους ήρωες της Σουμερίας. Στο έργο αυτό, που ανάγεται στην τρίτη π.Χ. χιλιετία και αναφέρεται στις περιπέτειες του Γκιλγκαμές (Gilgamesh), άρχοντα της πόλης-κράτους Uruk, άλλως Erech, υπάρχουν αρκετές κειμενικές ομοιότητες με τα ομηρικά έπη. Το *Έπος του Γκιλγκαμές* θα πρέπει να ήταν γνωστό στον μυκηναϊκό κόσμο των δυτικών παραλιών της Ανατολίας λόγω των επαφών που είχε με τους Χετταίους. Οι επαφές αυτές, συνέβαλαν αποφασιστικά στη μετάδοση στον ελληνικό κόσμο αρκετών κοσμογονικών και θρησκευτικών αντιλήψεων και εθίμων των πολιτισμών των λαών της Μεσοποταμίας, όπως των Σουμερίων και των Βαβυλω-

⁶⁵ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης, Τόμος Α΄*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2009, σ. 146.

⁶⁶ Samuel Noah Kramer, *The Sumerians: their history, culture, and character*, University of Chicago Press, Chicago 1963, σ. 166.

νίων, και άλλων λαών, όπως των Χουριτών (Hurrian), που οι Χετταίοι αφομοίωσαν.⁶⁷

Οι ιδέες των Σουμερίων, που περιέχονται στα λογοτεχνικά τους έργα, για την καταγωγή και τη λειτουργία του σύμπαντος, είχαν σημαντική επίδραση στα έπη του Ησιόδου και Ομήρου. Στους μύθους των Χουριτών (Hurrian), που αναφέρονται στα τραγούδια τους για τον Kumarbi-που είναι ο θεός Ένλιλ των Σουμερίων με άλλο όνομα, ο «πατέρας των θεών»-περιλαμβάνεται και αυτός που περιγράφει τη διαμάχη των θεών για την κυριαρχία του σύμπαντος. Αρχικά, κυριαρχούσε ο Alalu. Τον εκθρονίζει ο Anu και αυτόν ο γιος του Alalu Kumarbi, ο οποίος κόβει και καταπίνει τα γεννητικά όργανα του Anu και, από αυτό, καθίσταται έγκυος και γεννά τρεις θεότητες: τον Θεό της Καταιγίδας Teshub, τον Τίγρη Ποταμό και τον Tasmisu. Μπορεί ένας, βάσιμα, να σημειώσει τις ομοιότητες του Alalu με τον Ουρανό, του Anu με τον Κρόνο και του Teshub με τον Δία.⁶⁸

Επίσης, αναφορικά με τα ομηρικά έπη, παρατηρείται μια ομοιότητα των περιπετειών του Γκιλγκαμές και του Οδυσσέα. Ο πειρασμός που αντιμετώπισε ο Γκιλγκαμές από τη Σιδούρι (Siduri) έχει αρκετές ομοιότητες με τους πειρασμούς που αντιμετώπισε ο Οδυσσέας από την Καλυψώ και την Κίρκη. Ομοιότητα, επίσης, παρατηρείται στις αντιλήψεις για τη ζωή στον κάτω κόσμο, που επισκέφθηκαν οι δυο ήρωες, στον οποίο συνάντησαν μόνο τα φαντάσματα των προσφιλών τους προσώπων. Το κλασικό βαβυλωνιακό έργο το *Έπος της Δημιουργίας* περιγράφει πώς ο Μαρντούκ κατόρ-

⁶⁷ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο*, Εκδόσεις «Καθημερινή», Λευκωσία 2022, σ.125.

⁶⁸ Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, Oxford-New York 2004, σσ. 223-224.

θωσε να εξοντώσει την κακή δαίμονα Τιαμάτ, που προσομοιάζει με τον εβραϊκό Λεβιάθαν και, ίσως, τον ελληνικό Τυφώνα. Επίσης, διαπιστώνουμε μια ομοιότητα του τρόπου της εξόντωσης της Τιαμάτ, με αποκεφαλισμό, με αυτόν της Μέδουσας στην ελληνική μυθολογία.⁶⁹ Σύμφωνα με τον σχετικό μύθο, η Μέδουσα, που ήταν ιέρεια της θεάς Αθηνάς, μεταμορφώθηκε από την τελευταία σε τέρας, που αντί μαλλιά είχε φίδια. Την σκότωσε ο Περσέας με τη βοήθεια της Αθηνάς.

III. Ο ΗΣΙΟΔΟΣ

Το διδακτικό έπος είναι δεμένο με το έργο του Ησιόδου. Ο Ησιόδος έζησε στο τέλος του Η΄ αιώνα π.Χ., γύρω στα 700 π.Χ., και μεγάλωσε στο χωριό Άκρα της Βοιωτίας. Από παιδί έβοσκε πρόβατα στις πλαγιές του γειτονικού Ελικώνα. Την τεχνική του στίχου την έμαθε από περαστικούς ραψωδούς.⁷⁰

Ο Ησιόδος είναι ο προάγγελος της λυρικής ποίησης και της προσωκρατική φιλοσοφίας, που, ως πνευματικά κινήματα, καλύπτουν ολόκληρο τον αρχαϊκό ελληνισμό.

Από τα έργα του Ησιόδου, εκείνα που διασώθηκαν ακέραια είναι μόνο τρία, η *Θεογονία*, τα *Έργα και Ημέραι* και η *Ασπίς*.

⁶⁹ Joshua Free, *Sumerian Religion: Introducing the Anunnaki Gods of Mesopotamian Neopaganism*, χ.ε, 2021, σσ. 37, 38.

⁷⁰ Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής (1000-700 π.Χ.)*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β΄: Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 174.

(1) Θεογονία

Η Θεογονία συνεχίζει την καταλογική ποίηση, που έχει τις ρίζες της πριν από τον Όμηρο. Δίνει μια έκθεση της καταγωγής και της δομής του κόσμου και μια αναφορά για τη γενεαλογία των θεών. Ο Ησίοδος στη Θεογονία του υποστηρίζει ότι πριν από οτιδήποτε «χάος εγένετο». Σύμφωνα με τον Κορνήλιο Καστοριάδη, «καραδοκεί ο πειρασμός να ταυτίσουμε την έννοια του “χάους” με την τρέχουσα έννοια του όρου, δηλαδή με το άμορφο μείγμα. Ωστόσο, είναι ετυμολογικά σαφές ότι η λέξη χάος προέρχεται από το ρήμα “χαίνω”, που σημαίνει “χάσκω” (εξ ου και το χάσμα). Πρόκειται, λοιπόν, για το άδειο, για το κενό. Το άλλο νόημα, του άμορφου μείγματος, οι αρχαίοι Έλληνες το απέδιδαν με τη λέξη “κυκεών”. Στον στίχο 116 της Θεογονίας η λέξη Χάος υποδηλώνει το κενό.»⁷¹ Μπορούμε, λοιπόν, να μεταφράσουμε την έκφραση αυτή του Ησίοδου ως εξής: «στην αρχή έγινε το Κενό».

Μετά το Χάος έγινε η «ευρύτερος Γαία», η Γη. Από το Χάος θα βγει το Έρεβος (το απόλυτο σκοτάδι) και η Μαύρη Νύχτα και μετά από τη Νύχτα ο Αιθέρας, η Ημέρα. Η Γη γέννησε τη Θάλασσα, τον Χρόνο και άλλες πολλές φυσικές δυνάμεις. Ο Ύπνος και ο Θάνατος είναι αδέρφια, γιοι της Νύχτας.

Η Γη με παρθενογένεση θα φέρει στον κόσμο ένα ον ισότιμο με αυτήν, τον Ουρανό. Θα κοιμηθεί μαζί του -πρώτη καταγεγραμμένη αιμομιξία στην ελληνική ιστορία- και, από τη συνένωση αυτή, θα δημιουργηθεί η γενιά των Τιτάνων. Από τα παιδιά του Ουρανού και της Γης, τους Τιτάνες, το τελευταίο ήταν ο Κρόνος, ο οποίος με τη βοήθεια της μητέρας του Γης ανέτρεψε τον Ουρανό. Ο Κρόνος φο-

⁷¹ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σσ. 260-262.

βόταν τα παιδιά του και για να μην έχει την τύχη του πατέρα του κατάπιε κάθε νεογέννητο αρσενικό παιδί του. Όμως, το τελευταίο παιδί του Κρόνου, ο Ζευς ή Δίας, σώθηκε από τη Ρέα, γυναίκα του Κρόνου, με το τέχνασμα του σπαργανωμένου λίθου τον οποίο ο Κρόνος κατάπιε, νομίζοντας ότι ήταν το παιδί του. Ο Ζευς, αφού κρύφτηκε και μεγάλωσε στην Κρήτη, κατόρθωσε να ανατρέψει τον πατέρα του και να τον διαδεχθεί,⁷² αφού πρώτα τον ανάγκασε να φτύσει τα αδέλφια του. Οι Κρονίδες εγκαθίστανται τότε στον Όλυμπο, από όπου θα πολεμήσουν τους οχυρωμένους στις κορυφές του όρου Όθρυος Τιτάνες. Ο Δίας θα τους νικήσει χάρη στον κεραυνό που του χάρισαν οι Κύκλωπες και στη βοήθεια τριών τεράτων, των Εκατόγχειρων. Οι Τιτάνες θα κατακρημνιστούν στα Τάρταρα. Τα Τάρταρα περιγράφονται από τον Ησίοδο ως «μέρη φρικαλέα και μουχλιασμένα, που τα απεχθάνονται οι θεοί, για τεράστια Άβυσσο της οποίας τον πυθμένα είναι αδύνατο να φτάσει κανείς». Στα Τάρταρα ξεσπούν ακατάπαυστα καταιγίδες, διαρκείς ανεμοστρόβιλοι που θα κατατρόμαζαν ακόμα και τους θεούς.⁷³ Έχουμε εδώ, στη *Θεογονία* του Ησίοδου, την ιδέα μιας ριζικής δημιουργίας, μιας δημιουργίας εκ του μηδενός και μιας δημιουργίας του ίδιου του μηδενός.

(2) Έργα και Ημέραι

Το έπος *Έργα και Ημέραι* είναι το πιο γνήσιο δείγμα του διδακτικού έπους και μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος εγχειριδίου Ηθικής. Σε ποιητικό αγώνα στη Χαλκίδα πήρε το πρώτο βραβείο.

Στο έπος αυτό ο Ησίοδος επιχειρεί μια γενεαλογία του πολιτι-

⁷² Νικόλαος Παπαχατζής, *Ελληνική Μυθολογία, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β΄: Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 97.

⁷³ Ησίοδου, *Θεογονία*, στίχοι 736-819.

σμού. Διακρίνει πέντε γένη ανθρώπων, που έζησαν διαδοχικά πάνω στη Γη. Πρώτα, έζησε το χρυσό γένος, Οι άνθρωποι ήταν τότε σαν θεοί, χωρίς πόνους και βάσανα, χωρίς γεράματα και άλλα δεινά. Αποκοτούσαν τα καλά της γης χωρίς κόπο. Ύστερα, ήλθε το ασημένιο γένος. Οι άνθρωποι δεν είχαν την αίσθηση του μέτρου και δεν τιμούσαν τους θεούς. Η παιδική ηλικία εκείνων των ανθρώπων δι-αρκούσε εκατό χρόνια, αλλά, μόλις περνούσαν την εφηβεία, ερχό-ταν ο θάνατος που έφερνε μαζί του πολύ πόνο. Ακολούθησε το χάλ-κινο γένος. Οι άνθρωποι είχαν σκληρή καρδιά και αλληλοφαγόθη-καν με τον πόλεμο. Τότε, φάνηκε το γένος των ηρώων ή ημιθέων. Ήταν άνθρωποι πιο δίκαιοι, αλλά και αυτούς τους εξαφάνισε ο πό-λεμος. Τέλος, ήλθε το σιδερένιο γένος. Ο ποιητής εύχεται να μην αξιωνόταν να ανήκει σ' αυτό.

Με το έπος αυτό, επιχειρείται να περιγραφεί η κρίση που περνά η κοινωνία στα χρόνια του Ησιόδου. Ο κώδικας των αξιών αλλάζει. Ανάμεσα στα αδέρφια δεν υπάρχει αγάπη, ούτε τιμή στον γονιό. Το καλό και το δίκαιο δεν έχουν πέραση. Το δίκαιο το παίρνουν στο χέρι τους οι θρασεείς και οι άτιμοι.⁷⁴

Ο Ησιόδος, με αυτό το διδακτικό του έπος, προβάλλει μια κοι-νωνία που αποστρέφεται τον πόλεμο. Αρνείται τη βία ως μέθοδο ενέργειας και προβάλλει το θεσμό του δικαίου. Για τον ποιητή, η βία ταιριάζει στα κτήνη, ενώ στους ανθρώπους ταιριάζει η δικαιοσύνη. Όπου επικρατεί η δικαιοσύνη, οι άνθρωποι ευημερούν.

⁷⁴ Ιωάννης Κακριδής, *Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής* (1000-700 π.Χ.), στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθη-νών, Αθήνα 1971, σ. 178.

(3) Ασπίς

Η *Ασπίς*, με έντονα στοιχεία του ηρωικού έπους, περιγράφει τον αγώνα του Ηρακλή εναντίον του Κύκνου, γιου του Άρη. Ο Κύκνος ήταν ένας ληστής που εμπόδιζε τους πιστούς του Απόλλωνα να πάνε στους Δελφούς για προσκύνημα. Ο Ησίοδος, περιγράφοντας την ασπίδα του Ηρακλή, παρά το ότι μιμείται τον Όμηρο που και αυτός περιέγραψε την ασπίδα του Αχιλλέα, ακολουθεί αντίθετη προσέγγιση. Ενώ, στην ασπίδα του ήρωα της Ιλιάδας οι παραστάσεις αποδίδουν την πολυμορφία της ζωής, στην ασπίδα του Ηρακλή αποκαλύπτουν τη φρίκη του πολέμου. Ο ποιητής εξυμνεί ένα ήρωα της ειρήνης και όχι του πολέμου.⁷⁵

IV. ΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η ποίηση κατά την αρχαϊκή περίοδο (από τον Ζ΄ ως τον Ε΄ αιώνα π.Χ.) χωρίζεται σε ιαμβική, ελεγειακή και κυρίως λυρική.

Στην περίοδο αυτή, στα ιαμβικά και ελεγειακά ποιήματα τα προσωπικά αισθήματα και οι προσωπικές εμπειρίες αντικατέστησαν τους μύθους.

Τα ιαμβικά ποιήματα ήταν ολόκληρα γραμμένα στο ίδιο μέτρο, με βασική μονάδα τον ίαμβο και απαγγέλλονταν χωρίς μουσική συνοδεία. Για την προέλευση της λέξης «ίαμβος» δεν υπάρχει καμία τεκμηριωμένη άποψη. Οι ρίζες της ανάγονται στις πανάρχαιες τελετές των Ελευσινίων, με τα άσεμνα αστεία (ιάμβους), καθώς και στην κοινωνική κριτική. Χρησιμοποιήθηκε, πάντως, για να προσδιορίσει ποιήματα των οποίων το περιεχόμενο ήταν περιπαικτικό και είχαν σκοπό να διορθώσουν τα ελαττώματα ατόμων ή του κοινωνι-

⁷⁵ Ό.π., σ. 174.

κού συνόλου. Ο Αρχίλοχος θεωρείται ο πατέρας της ιαμβικής ποίησης και, ίσως και της ελεγειακής. Νεότερος του Αρχιλόχου ήταν ο Σιμωνίδης ο Αμοργίνος, που έζησε περί το 650 π.Χ. Σημαντικότερος του Σιμωνίδη ήταν ο Ιππώναξ ο Εφέσιος.⁷⁶

Στις ελεγείες ανήκουν όλα τα ποιητικά έργα που είναι γραμμένα σε ελεγειακό δίστιχο, ένα δίστιχο όπου ο πρώτος και μεγαλύτερος στίχος του ταυτίζεται με τον δακτυλικό εξάμετρο στίχο του έπους. Στην αρχαιοελληνική και ρωμαϊκή παράδοση η ελεγεία συνδέεται πολλαπλά με τον θρήνο. Την εκφορά της ελεγείας συνόδευε ο αυλός.

Στα ιστορικά χρόνια η ελεγεία έχει επεκταθεί σε πολλά και ποικίλα θεματικά πεδία. Εμφανίζονται οι λυρικοί ποιητές που μπορούσαν να εκφράσουν σε ελεγειακά δίστιχα οποιοδήποτε συναίσθημα, σκέψη κλπ.

Στην κυρίως λυρική ποίηση, το ποίημα απαγγελλόταν από τον ποιητή με τη συνοδεία της λύρας. Η λυρική ποίηση ήταν ή μονωδία, όταν ο ίδιος ο ποιητής τραγουδούσε το ποίημά του συνοδευόμενος με τη μουσική υπόκρουση της λύρας, ή χορική ποίηση, όταν τραγουδούσε το ποίημα ολόκληρος χορός. Από τους λυρικούς ποιητές, ξεχωρίζουν δυο Λέσβιοι ποιητές, ο Αλκαίος και η Σαπφώ. Δυο γενεές πριν, έζησε ο Τέρπανδρος ο οποίος φημιζόταν για τη δεξιότητά του ως τραγουδιστής, που έπαιζε συγχρόνως και λύρα.

Ο Αλκαίος γεννήθηκε γύρω στο 620 π.Χ. Πολλά σημαντικά αποσπάσματα από τα ποιήματα του Αλκαίου έχουν πολιτικό χαρακτήρα. Από τα πολιτικά ποιήματα του Αλκαίου, περίφημο εί-

⁷⁶ Κωνσταντίνος Τρυπάνης, Η ελληνική ποίηση (700-479 π.Χ.), στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 412.

να εκείνο που συγκρίνει την πόλη την οποία κυβερνά τύραννος με πλοίο που το κτυπά η θύελλα. Την αλληγορία αυτή, τη μεταχειρίστηκαν αργότερα ο Σοφοκλής, ο Περικλής και ο Οράτιος.⁷⁷ Όμως, η ποίηση του Αλκαίου δεν είναι μόνο πολιτική. Έγραψε και ύμνους για τους θεούς και ποιήματα μυθολογικού περιεχομένου, καθώς και συμποσιακά και ερωτικά μέλη.

Σε ολόκληρη την ιστορία της ελληνικής ποίησης καμιά γυναίκα δεν είχε τη φήμη ή την επίδραση της Σαπφούς. Την ονόμασαν «δεκάτη Μούσα» και έστησαν τις προτομές της σε διάφορες ελληνικές πόλεις. Η Σαπφώ γεννήθηκε στη Λέσβο το 715 π.Χ. Μετά από μια εξορία της στη Σικελία, επέστρεψε στην πατρίδα της και ίδρυσε ένα μορφωτικό ίδρυμα, όπου νέες μάθαιναν μουσική και χορό. Το σχολείο αυτό είναι η πηγή της έμπνευσής της για τα κύρια θέματα της ποίησής της.

Το μόνο ακέραιο ποίημα της Σαπφούς που έχουμε είναι η *Ωδή στην Αφροδίτη*, όπου η ποιήτρια παρακαλεί τη θεά να τη βοηθήσει στον έρωτα που τη βασανίζει. Όμως, πολύ σημαντικά είναι τα αποσπάσματα από άλλα ποιήματά της, που διέσωσε ο Ψευδολογγίνος, στα οποία περιγράφει τα αισθήματά της, όταν άκουε πως κάποιο κορίτσι έφευγε από τη σχολή της για να παντρευτεί.⁷⁸ Αρκετοί έκριναν ότι η Σαπφώ ήταν φύση διεστραμμένη, όπως, άλλωστε, την είχε παρουσιάσει και η αρχαία κωμωδία.

V. ΔΙΘΥΡΑΜΒΟΣ. Ο ΠΙΝΔΑΡΟΣ

Κατά την κλασική περίοδο καλλιεργείται ένα νέο είδος λυρικής ποίησης, ο διθύραμβος, που προορίζεται για τις θρησκευτικές εορ-

⁷⁷ Ό.π., σ. 416.

⁷⁸ Ό.π., σ. 416.

τές. Ο διθύραμβος ήταν ένα παλαιό ποιητικό είδος, αφιερωμένο στη λατρεία του Διονύσου. Ως έντεχνη ποίηση με αφηγηματικό περιεχόμενο, για να ψάλλεται από ανδρικό χορό, ο διθύραμβος αναφέρεται ότι δημιουργήθηκε γύρω στο 600 π.Χ. από τον Αρίονα στην Κόρινθο και, στη συνέχεια, καθιερώνεται στην Αθήνα. Στην Αθήνα, οι διθυραμβικοί αγώνες γίνονται στα Μεγάλα Διονύσια, πριν από τις μέρες των παραστάσεων των τραγωδιών. Διθυραμβικοί αγώνες στα Μεγάλα Διονύσια στην Αθήνα μαρτυρούνται από το 509/8 π.Χ. Οι περισσότεροι διθυραμβοποιοί στις αθηναϊκές εορτές είναι ξένοι.⁷⁹ Μεταξύ αυτών, ξεχωρίζει ο Πίνδαρος.

Ο Πίνδαρος, ο μεγαλύτερος από τους λυρικούς ποιητές της Ελλάδος γεννήθηκε στις Κυνός Κεφαλές, ένα χωριό κοντά στις Θήβες, γύρω στο 518 π.Χ. Έμαθε μουσική από τα μικρά του χρόνια από τον πατέρα του, ο οποίος ήταν φημισμένος μουσικός αυλού και από τους έξοχους Αθηναίους μουσικούς Αγαθοκλή και Απολλόδωρο. Έζησε το περισσότερο μέρος της ζωής του στη Θήβα και στους Δελφούς, όπου το μαντείο του είχε αναθέσει να εκφωνεί ύμνους προς τους Θεούς. Οι Θηβαίοι τον ονόμαζαν «ο αετός των Θηβών». Το 438 π.Χ., σε ηλικία ογδόντα ετών, πέθανε στο θέατρο του Άργους, τη στιγμή που εκφωνούσε ένα από τα ποιήματά του.

Ο Πίνδαρος έγραψε ένα τεράστιο αριθμό ποιημάτων τα οποία είχαν ταξινομηθεί από τους Αλεξανδρινούς συγγραφείς σε δέκα επτά βιβλία. Η ποίηση του περιλάμβανε διθυράμβους, παιάνες, σχόλια, εγκώμια, προσόδια, παρθένια και επινίκια. Από αυτά σώθηκαν μόνο τέσσερα, που περιέχουν επινίκια, ενώ από τα υπόλοιπα έχουν απομείνει μόνο μερικά κομμάτια.

⁷⁹ Νίκος Κονομής, *Λυρική Ποίηση, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄ 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 426.

Τα επινίκια ήταν ύμνοι που εξυμνούσαν τους νικητές των αγώνων και απαγγέλλονταν από τον χορό, συνήθως στο τόπο της νίκης ή κατά τη διάρκεια τελετής προς τιμήν του νικητή, μετά την επιστροφή του στο σπίτι. Είναι ένα σύνολο από 44 ύμνους για αθλητικούς θριάμβους που διαιρούνται σε *Ολυμπιονίκους*, *Πυθιονίκους*, *Νεμεονίκους*, *Ισθμιονίκους* και αναφέρονται στους τέσσερις μεγάλους πανελλήνιους αγώνες: τα Ολύμπια, τα Πύθια, τα Νέμεα και τα Ισθμια.

Από τα επινίκια του Πινδάρου, ξεχωρίζουν τα πιο κάτω:

Ο *1ος Ολυμπιόνικος* συνετέθη προς τιμή του Ιέρωνα, τυράννου των Συρακουσών και της νίκης του στην αρματοδρομία στους Ολυμπιακούς αγώνες του 476 π.Χ. Από την αρχαιότητα έως σήμερα θεωρείται ο πιο σημαντικός και αξιομνημόνευτος επίνικος του Πινδάρου.

Ο *14ος Ολυμπιόνικος* προς τιμή του νεαρού Ασώπιχου και της νίκης του στο στάδιο το 488 π.Χ. αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα δείγματα επινίκων του Πινδάρου. Συνιστά μια ιδιαίτερη περίπτωση επινίκιας ωδής καθώς η αναφορά στον νικητή γίνεται μόνο στους τελευταίους στίχους της ωδής ενώ όλοι οι υπόλοιποι στίχοι εστιάζονται στην εξύμνηση των Χαρίτων.

Ο *2ος Ολυμπιόνικος*, αφιερωμένος στον τύραννο του Ακράγαντα Θήρωνα.

Ο *7ος Ολυμπιόνικος*, γραμμένο για τον περίφημο Διαγόρα τον Ρόδιο, όπου το νησί της Ρόδου παρουσιάζεται να αναδύεται από τη θάλασσα και το λούζει μια χρυσή βροχή,

Ο *10ος Νεμεόνικος*, εμπνευσμένος από τον μύθο των Διόσκουρων και τις στιγμές που ο Πολυδεύκης παραιτείται από την

αθανασία, ανασταίνοντας τον αδελφό του Κάστορα με μια πράξη αγάπης και ο *Ιος Πυθιόνικος*, αφιερωμένος και αυτός στον Ιέρωνα.

Από τις βαθιές αλλαγές που γίνονται στο πνευματικό κλίμα της Αθήνας στα τελευταία πενήντα χρόνια του 5ου αιώνα, ήταν φυσικό να επηρεασθεί και ο διθύραμβος. Τραγωδία και διθύραμβος, μέσα στην παράλληλη εξέλιξή τους, βρέθηκαν σε αδιάκοπη αλληλοεπίδραση. Σημειώνεται μια ανανέωση του διθυράμβου, που γίνεται τόσο στον τομέα της μουσικής όσον και του λόγου. Ο μουσικός ρυθμός, που ως τότε ήταν ο ίδιος με τον ρυθμό του λόγου, άρχισε να αποκτά αυτοτέλεια. Γενικά, η θαυμαστή ανάπτυξη του δράματος στην Αθήνα, κατά την περίοδο αυτή, προκάλεσε την παρακμή του διθυράμβου.

Οι γνωστότεροι αντιπρόσωποι του «νέου» διθυράμβου ήταν ο Φρόνις, ο Κινησίας και ο Τιμόθεος. Ο Αριστοφάνης χλευάζει τους νεωτερισμούς αυτούς και, ειδικά, τον Κινησία, στις *Όρνιθες*. Επίσης, και ο Πλάτωνας στους *Νόμους* καταδικάζει με καυστικά λόγια την κατάπτωση της «παλαιάς μουσικής» και την έβλεπε ως απειλή κατά των ηθών και της πολιτείας.⁸⁰

⁸⁰ Θρασύβουλος Γεωργιάδης, Μουσική, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 346.

ΚΕΦ. 3: ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΟ

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Για τον αρχαίο Αθηναίο πολίτη, το θέατρο δεν αποτελούσε μια καθημερινή ψυχαγωγία. Σε όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα και σε μεγάλο διάστημα του 4ου π.Χ., οι θεατρικές παραστάσεις δίνονταν σε δυο μόνο ευκαιρίες κάθε χρόνο και ήταν πάντοτε ενταγμένες μέσα σε ένα σύνολο θρησκευτικών εορταστικών εκδηλώσεων. Αρχικά, εμφανίστηκαν μέσα στα πλαίσια της πιο σημαντικής από τις διονυσιακές εορτές, στα Μεγάλα Διονύσια. Με αυτή τη λαμπρότερη από τις εορτές για τον Διόνυσο, συνδέεται η εμφάνιση του αρχαίου ελληνικού δράματος, που με τις τρεις μορφές του, την τραγική, τη σατυρική και την κωμική, αποτελεί μια από τις κορυφαίες πνευματικές εκφράσεις των κλασικών χρόνων. Αργότερα, παρουσιάζονταν και στα Λήναια και σε άλλες μικρότερες εορτές. Οι θεατρικές παραστάσεις ήταν, στην ουσία, δραματικοί αγώνες μεταξύ των ποιητών που συνέγραφαν τα έργα και κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος των εορτασμών των Μεγάλων Διονυσίων που, συνήθως, διαρκούσαν έξι μέρες. Η παρουσίαση των έργων είχε θρησκευτικό χαρακτήρα, αλλά και ανταγωνιστικό. Το βραβείο ήταν ένα απλό στεφάνι κισσού, αλλά η δόξα μεγάλη.

Για την προετοιμασία της εορτής και, ειδικά, των θεατρικών

παραστάσεων, μεγάλη ήταν η συμβολή και παρέμβαση του κράτους. Η κρατική παρέμβαση από τον ίδιο τον άρχοντα, βοηθούμενο από ομάδα επιμελητών, αφορούσε την επιλογή των ποιητών, που θα παρουσίαζαν τα έργα τους, των υποκριτών, που θα ερμήνευαν τους βασικούς ρόλους και των «χορηγών», που θα επωμίζονταν μέρος της οικονομικής δαπάνης για της παραστάσεις. Κατά κανόνα, η ανάληψη της ευθύνης του χορηγού αποτελούσε μεγάλη τιμή για το άτομο που την αναλάμβανε και γινόταν θεληματικά και, μάλιστα, από σημαίνοντα πρόσωπα, όπως π.χ. ο Θεμιστοκλής και ο Περικλής.

Πολύ σημαντικό ήταν ο ρόλος των δέκα κριτών, που έδιναν την τελική κρίση για τους δραματικούς αγώνες, κατατάσσοντας σε τρεις θέσεις τους ποιητές, μαζί με τους αντίστοιχους χορηγούς. Οι δέκα Αθηναίοι, που ορίζονταν να κρίνουν τις παραστάσεις, εκπροσωπούσαν, στην κυριολεξία, τον ανώνυμο και μέσο θεατή. Δεν επρόκειτο περί «ειδικών», εφοδιασμένων με ιδιαίτερη καλλιτεχνική παιδεία. Κληρώνονταν το πρωί της πρώτης ημέρας των παραστάσεων από ένα αριθμό εκατό υποψηφίων, δέκα από κάθε φυλή.

Το οικοδόμημα του αρχαίου ελληνικού θεάτρου, αποτελείται, βασικά, από τρία στοιχεία: την ορχήστρα, τη σκηνή και το κοίλον. Η ορχήστρα ήταν ένα κυκλικό πλάτωμα για τις κινήσεις του χορού, η σκηνή ένα επίμηκες κτίσμα που χρησίμευε για φόντο και για αλλαγή σκηνικών και το κοίλον μια αμφιθεατρική πλαγιά στην οποία έπαιρναν θέση οι θεατές και η οποία, αργότερα, διαμορφώθηκε σε κερκίδες. Το πρώτο θέατρο, που μπορούμε να πούμε ότι ήταν το πρώτο θέατρο του κόσμου, οικοδομήθηκε στο ιερό του Διονύσου Ελευθερέως, κάτω από τη νότια πλευρά της Ακρόπολης, περι-

που στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ.⁸¹ Βασικό στοιχείο των θεατρικών παραστάσεων ήταν η χρήση του προσωπίου, συχνή στις πρωτόγονες λατρείες και, κυρίως, στη λατρεία του Διονύσου. Τα προσωπία ήταν σαν μεγάλες μάσκες, με μεγάλα ανοίγματα στα μάτια και το στόμα. Τα γυναικεία πρόσωπα υποδύονταν άνδρες. Επίσης, οι υποκριτές φορούσαν κοθόρνους, ψηλά υποδήματα και διάφορα παραγεμίσματα κάτω από τα ενδύματά τους, ώστε να φαίνονται πιο μεγαλόσωμοι, όπως ο λαός φανταζόταν τους ήρωες. Ο Χορός αντιπροσώπευε τη φωνή του λαού ή τον άλλο εαυτό του ήρωα και τον προειδοποιούσε.

Η γένεση της τραγωδίας συνδέεται με τον διθύραμβο, χωρικό άσμα με περιεχόμενο διονυσιακό. Στο αρχικό της στάδιο, η τραγωδία ήταν ένα κατασκευάσμα άτεχνο, με μιμικούς διθυράμβους, που συχνά παρουσίαζαν ένα μύθο, μέσω μιας ομάδας σατύρων. Από αυτήν την αρχική μορφή της τραγωδίας, φαίνεται ότι προέρχονται και οι όροι «τραγωδία» και τραγωδός». Τη λυρική καταγωγή της τραγωδίας δείχνει το όνομά της. Στην αρχή ήταν τράγων ωδή, δηλαδή άσμα Χορού μεταμφιεσμένου σε Σατύρους. Η λέξη «τραγωδία», είναι σύνθετη, από τη λέξη «τράγος» και το ρήμα «άδω». Μπορεί να σημαίνει «άσμα τράγων» (τραγόμορφων χορευτών) ή «άσμα για τον τράγο» (ως βραβείο ή σφάγιο).⁸² Με τον καιρό, σημειώθηκε μια σημαντική καινοτομία, με την εισαγωγή, στη θέση των σατύρων, των χορών που τους αποτελούσαν άλλα πρόσωπα, και την ανά-

⁸¹ Νίκος Χουρμουζιάδης, *Θέατρο: Οι Δραματικοί Αγώνες στην Αθήνα*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σσ. 366, 367.

⁸² Ό.π., σ. 353.

πτυξη μύθων όχι διονυσιακών. Επίσης, μια άλλη καινοτομία που σημειώθηκε, ήταν η παρουσίαση γυναικείων προσώπων.

Όμως, το διονυσιακό στοιχείο δεν εξαφανίστηκε. Επανεμφανίζεται ως ένα συγγενικό με την τραγωδία δραματικό είδος, το σατυρικό δράμα. Η βασική διαφορά από την τραγωδία είναι η παρουσία ενός χορού σατύρων, που όχι μόνο εκπροσωπούσαν το διονυσιακό στοιχείο, αλλά δημιουργούσαν με τον ερωτισμό, την αμετροέπεια και την αφέλεια, ένα ιδιαίτερο κλίμα κεφιού, με πολλές καθαρά κωμικές στιγμές. Το σατυρικό δράμα είχε εξωτερικά τη μορφή της τραγωδίας, αλλά η θεματολογία του παρουσιαζόταν μέσω φαιδρής όψης. Προκαλούσε το γέλιο, αλλά δε σατίριζε. Η κωμωδία όμως καυτηρίαζε, σατίριζε με τρόπο αυστηρό και αμείλικτο πρόσωπα και πράγματα από τη σύγχρονη ζωή καταστάσεις πολιτικές και κοινωνικές. Το σατυρικό δράμα δεν προκύπτει από τη σάτιρα, αλλά από τους Σατύρους, οι οποίοι ήταν δαίμονες των δασών. Επειδή τους φαντάζονταν με πυκνό τρίχωμα και ζωηρούς, εύθυμους και ασυγκράτητους, τους έλεγαν και τράγους. Το μόνο ακέραιο δείγμα σατυρικού δράματος που σώζεται είναι ο «Κύκλωψ» και ανήκει στον Ευριπίδη. Όμως, και άλλοι τραγικοί ποιητές έγραψαν σατυρικά δράματα, που δεν έχουν σωθεί.

Για το αρχαίο ελληνικό θέατρο ασχολήθηκε και ο πολυγραφότατος Αριστοτέλης στο έργο του *Ποιητική*. Πιο κάτω, παρατίθενται αποσπάσματα από το έργο του, από τα οποία προβάλλονται οι σχετικές με το θέμα απόψεις του: Κατά τον Αριστοτέλη, η επική ποίηση και η ποίηση της τραγωδίας, και επίσης η κωμωδία, η ποίηση των διθυράμβων και το μεγαλύτερο μέρος της αυλητικής και κιθαριστικής τέχνης είναι, ως σύνολο, όλες τους μιμήσεις. Διαφέρουν όμως μεταξύ τους από τρεις απόψεις: α) από την άποψη των μέσων με τα

οποία κάνουν τη μίμηση, β) από την άποψη ότι μιμούνται διαφορετικά πράγματα, γ) από την άποψη ότι τη μίμηση την κάνουν με διαφορετικό και όχι με τον ίδιο τρόπο».⁸³ Με δεδομένο ότι ο ποιητής είναι μιμητής, κάτι σαν τον ζωγράφο ή όποιον άλλο εικονοποιό, δεν μπορεί παρά να αναπαριστάνει τα πράγματα κάθε φορά με έναν από τους εξής τρεις τρόπους: είτε όπως ήταν ή είναι, είτε όπως τα λένε και τα πιστεύουν, είτε όπως πρέπει να είναι.

Αναφορικά με την τραγωδία, θεωρεί ότι το σημαντικότερο από τα μέρη της είναι η πλοκή των γεγονότων. Έργο του ποιητή δεν είναι να μιλάει για όσα συνέβησαν στο παρελθόν, αλλά γι' αυτά που θα ήταν αναμενόμενο να συμβούν, γι' αυτά δηλαδή που θα ήταν δυνατό να συμβούν σύμφωνα με ό,τι είναι λογικά πιθανό και σύμφωνα με ό,τι επιβάλλεται στον άνθρωπο κατανάγκην. Γιατί [1451b] ο ιστορικός και ο ποιητής δεν διαφέρουν μεταξύ τους κατά το ότι ο ένας μιλάει έμμετρα και ο άλλος δίχως μέτρο (το έργο, πράγματι, του Ηρόδοτου θα μπορούσαμε να το βάλουμε σε έμμετρο λόγο, πάλι όμως θα ήταν ένα είδος ιστορίας, το ίδιο με ή χωρίς μέτρο): η διαφορά τους βρίσκεται στο ότι ο ένας μιλάει για όσα συνέβησαν στο παρελθόν, ενώ ο άλλος για όσα θα ήταν αναμενόμενο να συμβούν. Αυτός είναι και ο λόγος που η ποίηση έχει μέσα της σε μεγαλύτερο βαθμό φιλοσοφικά χαρακτηριστικά, και είναι πιο σημαντική από την ιστορία:

Η πλοκή, αν πρόκειται για τραγωδία, με δεδομένο ότι πρέπει να μιμείται πράγματα που προκαλούν φόβο και συμπόνια- γιατί αυτό είναι το διακριτικό γνώρισμα αυτού του είδους μίμησης- είναι, πριν από όλα, φανερό ότι ούτε οι καλοί άνθρωποι πρέπει να παρουσιά-

⁸³ Αριστοτέλους, *Ποιητική*, 1447a και επόμενα, κατά μετάφραση Δ. Λυπουρλή, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας.

ζονται να περνούν από την ευτυχία στη δυστυχία (γιατί αυτό δεν προκαλεί φόβο ούτε συμπόνια, αλλά αποτροπιασμό), ούτε οι κακοί από τη δυστυχία στην ευτυχία (γιατί αυτό είναι από όλα το πιο αταίριαστο με την τραγωδία). [1453a]. Ο τέλεια, λοιπόν, δομημένος μύθος πρέπει να οδηγεί σε μεταβολή όχι από τη δυστυχία στην ευτυχία αλλά, αντίθετα, από την ευτυχία στη δυστυχία, και μάλιστα όχι λόγω κακίας, αλλά λόγω κάποιου μεγάλου σφάλματος ενός ανθρώπου.

Πρέπει, όμως, ο ποιητής να μη μετατρέπει την τραγωδία σε μια σύνθεση του τύπου της επικής ποίησης. Λέγοντας «σύνθεση επικού τύπου», ο Αριστοτέλης εννοεί αυτήν που αποτελείται από πολλούς μύθους, σαν να ήθελε, επί παραδείγματι, κανείς να συνθέσει σε μια τραγωδία όλο τον μύθο της Ιλιάδας. Στο επικό ποίημα, λόγω της έκτασής του, τα μέρη παίρνουν το ανάλογο μέγεθος, στα δράματα, όμως, ένα τέτοιο μέγεθος οδηγεί σε αποτέλεσμα πολύ αντίθετο με το αναμενόμενο. Ιδού και η απόδειξη: Όσοι χώρεσαν σε ένα ποίημα ολόκληρο τον μύθο της άλωσης της Τροίας και όχι ένα μέρος του, όπως έκανε ο Ευριπίδης, ή ολόκληρο τον μύθο της Νιόβης και όχι όπως έκανε ο Αισχύλος, ή αποτυγχάνουν γενικά ή γνωρίζουν αποτυχίες στους θεατρικούς αγώνες και ο Αγάθωνας σ' αυτό μόνο το σημείο απέτυχε. Αλλά και ο Χορός πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένας από τους υποκριτές και ως μέρος του όλου, και ότι συμμετέχει στη δράση όχι όπως στον Ευριπίδη αλλά όπως στον Σοφοκλή. (1455b).

II. ΟΙ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ

A. Ο ΑΙΣΧΥΛΟΣ

Ο Αισχύλος γεννήθηκε στην Ελευσίνα το 525 π.Χ. και πέθανε στη Γέλα της Σικελίας το 456. Πρωτοεμφανίστηκε στην αθηναϊκή σκηνή γύρω στο 500 και κέρδισε την πρώτη από τις δώδεκα θεατρικές του νίκες το 486. Έγραψε περίπου ενενήντα έργα, από τα οποία μάς σώζονται μόνο τα επτά. Τα έξι από αυτά καλύπτουν μόνο την τελευταία δεκαετία της ζωής του. Έτσι, είναι δύσκολο να αποτιμηθεί το μέγεθος και η όλη προσφορά του στην εξέλιξη του δράματος.

Στη συγκρότηση της πνευματικής του προσωπικότητας, συνέβαλε αποφασιστικά η συμμετοχή του στους Μηδικούς αγώνες. Στο επιτύμβιο, που λέγεται ότι έγραψε ο ίδιος για τον εαυτό του, από την πλούσια δράση του μνημονεύεται μόνο η συμμετοχή του στη μάχη του Μαραθώνα.

(1) Πέρσες

Το πρώτο από τα σωζόμενα κείμενα τραγωδίας, που αναμφισβήτητα είναι και το πρώτο κείμενο της παγκόσμιας δραματουργίας, είναι το έργο του Αισχύλου *Πέρσες*, που ανεβάστηκε το 472 π.Χ. Στο έργο αυτό, συναντούμε την τραγωδία ως αυτόνομο ποιητικό είδος, στο οποίο ο θεατής παρακολουθεί τη θεατρική παρουσίαση, σε ποιητικό λόγο, ενός παραδοσιακού μύθου. Στους *Πέρσες*, η τραγωδία ωριμάζει και γίνεται φορέας ενός νέου πνεύματος. Έκτοτε, η τραγωδία εκδηλώνει μια καινούργια θέση του ανθρώπου απέναντι στα ζωτικά προβλήματα του κόσμου: τη ριζική χειραφέτησή του από τους κοινωνικούς παράγοντες που καθόριζαν ως τότε τη σκέψη του και, ειδικά, την καταξίωση της ατομικής ελευθερίας,

με αμεσότερη συνέπεια την πνευματική αναζήτηση. Είναι η εποχή που ακμάζει η αθηναϊκή δημοκρατία και το δράμα, με την πιο πάνω μορφή του, θεωρείται γνήσιο παιδί της. Στην ανάπτυξη αυτού του πνεύματος συνέβαλαν και οι Μηδικόι Πόλεμοι. Η αγωνία του κινδύνου στην αρχή, η αίσθηση του θριάμβου σε λίγο και, τελικά, η πίστη ότι οι θεοί έσωσαν την πόλη.

Στους *Πέρσες* του, ο Αισχύλος, αν και γράφει το έργο του βασιζόμενος σε ένα πρόσφατο ένδοξο ιστορικό γεγονός, τη νίκη των Ελλήνων στη Σαλαμίνα, επικεντρώνεται στους ηττημένους. Η δράση τοποθετείται στον τόπο όπου αναγγέλλεται η συμφορά, στα Σούσα, την πρωτεύουσα της Περσίας. Ήρωες του δράματος είναι ο Ξέρξης, ο νεκρός Δαρείος και η Βασίλισσα. Ο Ξέρξης γίνεται το σύμβολο του ανθρώπου που μέθυσε από τη μεγάλη του δύναμη και, όταν αποφάσισε να τη χρησιμοποιήσει, έφερε τη μεγάλη καταστροφή στον λαό του, χωρίς να πραγματοποιήσει κανένα από τους σκοπούς του. Την ίδια ανθρώπινη τραγική πορεία συναντούμε και στην *Ορέστεια*: Ο άνθρωπος φτάνει κάποτε σε ένα σημείο από όπου την υπέρβαση, από υπέρμετρη αυτοπεποίθηση και αλαζονεία, ενός επιτρεπτού ορίου, την διαδέχεται η «ύβρις», που οδηγεί σε μια ανόσια πράξη και την πτώση του δυνατού.

Στην πάροδο, με την οποία αρχίζει το δράμα, είναι διάχυτο ένα προμήνυμα καταστροφής από τον Χορό, που συγκροτείται από γέροντες Πέρσες. Ο Χορός, αφού αναφέρεται στις μεγάλες νίκες των Περσών, εκδηλώνει την αγωνία του για την τύχη του στρατού τους, που εκστράτευσε εναντίον της Ελλάδας. Η κακή προαισθήση εδραιώνεται σε λίγο με το ανησυχητικό όνειρο που έρχεται να διηγηθεί η Βασίλισσα, μητέρα του Ξέρξη και χήρα του Δαρείου. Και τη Βασίλισσα την τρώει η αγωνία «μη ο πολύς πλούτος κλωστήσει και

σκορπίσει χάμω την παλιά ευτυχία που έχτισε ο Δαρείος με το θέλημα του θεού» (μη μέγας Πλούτος κονίσσας ούδας ανατρέψη ποδιόλβον, ον ο Δαρείος ήρεν ουκ άνευ θεών τινός) (στ. 163, 164).

Ακολουθεί η εμφάνιση ενός Πέρση αγγελιαφόρου ο οποίος αφηγείται τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στη μάχη της Σαλαμίνας. Ο αγγελιαφόρος, αφού αναφέρεται στην αριθμητική υπεροχή του περσικού στόλου έναντι του ελληνικού, αποδίδει τη νίκη των Ελλήνων σε κάποιο θεό τους, γιατί οι θεοί προστατεύουν την πόλη της Παλλάδος θεάς (στ. 345-347). Περαιτέρω, ο Αισχύλος παρουσιάζει τον αγγελιοφόρο να εξυμνεί την ανδρεία και φιλοπατρία των Ελλήνων και να αναφέρει την ιαχή τους πριν τη ναυμαχία: «Εμπρός, Ελλήνων εσείς παιδιά, εμπρός να λευτερώσετε πατρίδα, τέκνα και γυναίκες και των πατρικών σας θεών τα ιερά, προγόνων τάφους. Για όλα τούτα είναι που πολεμάτε αυτή την ώρα».⁸⁴ (Ω παίδες Ελλήνων, ίτε, ελευθερούτε πατρίδα, ελευθερούτε δε παίδας, γυναίκας, θεών τε πατρώων έδη, θήκας τε προγόνων. Νυν υπέρ πάντων αγών) (στ. 402-405). Χορός και Βασίλισσα θρηνούν για την καταστροφή. Οι γέροντες του Χορού, θρηνούν για την απώλεια του μεγαλείου της αυτοκρατορίας τους. Οι λαοί της Ασίας δεν θα ακούνε πια στους νόμους τους και θα πάνουν να δίνουν φόρους και, επί πλέον, «όπως έπεσε τώρα ο ζυγός της δουλείας και θα λείψει το χαλινάρι από τις γλώσσες του όχλου, κάθε στόμα θα ανοίξει» (στ. 591-595). Στον θρήνο της, η Βασίλισσα παρατηρεί πως «όταν το κακό ξεσπάσει, μέγάλος τρόμος πάνει τους ανθρώπους, ενώ, σαν οι θεοί δεξιά τα φέρνουν, νομίζουν πως η τύχη θα είναι πάντα ευνοϊκή μαζί τους» (στ.598-603).

⁸⁴ Αισχύλου, *Τραγωδίαί, Α: Ικέτιδες-Πέρσαι*, κατά μετάφραση Β. Τάσου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 98.

Στη συνέχεια, ο ποιητής παρουσιάζει τη Βασίλισσα να σπεύδει να προσφέρει χοές, που εξευμενίζουν τους νεκρούς, και καλεί τα μέλη του χορού να συνοδεύσουν με ύμνους ιερούς τη θυσία που προσφέρει και να καλέσουν την ψυχή του Δαρείου να έλθει από τον Άδη. Κατά τον Αισχύλο, τα ταφικά έθιμα των Περσών, ήταν τα ίδια με αυτά των Ελλήνων. Έτσι, οι χοές που προσφέρει η Βασίλισσα ήταν από καθαρό γάλα αγελάδας, μέλι, καθαρό νερό παρθένας πηγής, κρασί, καρπό ελιάς και ένα μπουκέτο από λουλούδια. Κατά τον Αισχύλο, επίσης, όπως τούτο προκύπτει από τις διάφορες αναφορές του στο κείμενο, οι θεοί των Ελλήνων ήταν και θεοί των Περσών. Παρενθετικά, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι Πέρσες ασπάζονταν για πολλούς αιώνες, τον ζωροαστρισμό, που στηρίζεται στις διδαχές του Ζαρατούστρα (Ζωροάστρη στα ελληνικά). Η διδασκαλία του είναι καταγραμμένη σε ένα κείμενο, την *Avesta* (Αβέστα).⁸⁵

Στο επόμενο επεισόδιο, έρχεται το φάσμα του Δαρείου από τον Άδη, ύστερα από την επίκληση του Χορού και τις χοές της Βασίλισσας. Ο ποιητής εξυμνεί την πατριαρχική, γεμάτη σωφροσύνη, μορφή του νεκρού βασιλιά, που επιχείρησε την πρώτη εκστρατεία εναντίον της Ελλάδας. Ο Δαρείος ψέγει τον γιο του που προκάλεσε τον Δία να του σφεντονήσει την κατάρα στο κεφάλι του για την υπέρμετρη και υπερφίαλη συμπεριφορά του, θαρρώντας φαντασμένα πως θα έδενε με σιδερένιες αλυσίδες της Έλλης τον πορθμό και πως θα σταματούσε το ρέμα του Βοσπόρου, για να ανοίξει δρόμο στον στρατό του και, έτσι, «άνθρωπος αυτός, να γονατίσει όλους αντάμα τους θεούς μαζί, ακόμη και τον πανσέβαστο τον Ποσειδώνα ήθελε να σβήσει. Μήπως, δεν ήταν βλάβη τούτη που τον

⁸⁵ Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής (περ. 3000-323 π.Χ.)*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2016, σσ. 421, 422.

βρήκε στο μυαλό;» (στ. 749,750). Ο Δαρειός, στη συνέχεια, αναφέρεται στον Κύρο «που πρόσφερε ειρήνη στους λαούς του για πάντα και υποδούλωσε στο σκήπτρο Λυδούς και Φρύγες και όλη την Ιωνία με τη βία, γιατί είχε γνώση μέσα στο κεφάλι και το θεό φίλο». Ο ποιητής, τονίζοντας τη μεγάλη πίστη του στις θεϊκές δυνάμεις, παρουσιάζει τον Δαρειό να αποδίδει την ήττα των Περσών στο ότι «ως ήλθαν στην Ελλάδα, άπλωσαν χέρι ιερόσυλο στον θεών τα αγάλματα και δώσαν φωτιά στους ναούς τους». Δια στόματος Δαρειού αναφέρει «πως ποτέ του ο δόλιος θνητός δεν πρέπει να το πάρει απάνω του πάρα πολύ, γιατί η ύβρις (υπεροψία) καρποφορεί του ολέθρου στάχυ και θερισμό σου δίνει μόνο δάκρυα» και «γιατί άτεγκτος κριτής ο Δίας μένει και την πολλή την έπαρση σκληρά χτυπάει» (στ. 829-823, 827-828).

Το έργο κλείνει με την εμφάνιση του Ξέρξη, που θρηνεί και αυτός, μαζί με τον Χορό, για το μέγεθος της καταστροφής. Τον οδυρμό τους, τον εκδηλώνουν με ουρλιαχτά και σπαραγμούς, χτυπώντας δυνατά το στήθος τους, σχίζοντας τα ρούχα τους και ξεριζώνοντας τα μαλλιά και τα γένια τους.

(2) *Ικέτιδες*

Οι *Ικέτιδες* είναι το πρώτο μέρος μιας τριλογίας με θέμα την ιστορία των Δαναΐδων, που αποτελούν τον Χορό. Οι Δαναΐδες είναι οι πενήντα θυγατέρες του Δαναού. Φθάνουν στο Άργος από την Αίγυπτο, προσπαθώντας, με τη βοήθεια του πατέρα τους, να αποφύγουν ένα αιμομικτικό γάμο με τα ξαδέλφια τους, τους γιους του Αιγύπτου, που τους καταδιώκουν. Σύμφωνα με τον σχετικό μύθο, ο Δαναός και ο Αίγυπτος είναι αδελφοί, απόγονοι του Έπαφου που γέννησε η Ιώ όταν συννευρέθηκε με τον Δία.

Η τραγωδία αρχίζει με τον Χορό των Δαναΐδων να απευθύνουν παράκληση στον Δία να τις προστατεύσει. Αναφέρονται στην καταγωγή τους από το Άργος και την προγονή τους, την Ιώ. Ο πατέρας τους, τις ενημερώνει πως κάποιος έρχεται και τις συμβουλεύει, για να προφυλαχθούν, να μαζευτούν αμέσως κοντά στους βωμούς των θεών, γιατί «ο βωμός τους είναι πιο δυνατός από τείχη ή ασπίδα» (κρείσσον δε πύργους βωμός, άρρηκτον σάκος) (στ. 189,190). Τις συμβουλεύει, επίσης, να κρατούν στο αριστερό τους χέρι κλαρί ικεσίας και να μιλούν στους ξένους ταπεινωμένες κλαίγοντας, όπως ταιριάζει στους πρόσφυγες.

Σε λίγο, καταφθάνει ο βασιλέας του Άργους Πελασγός. Όταν τις αντικρύζει, εντυπωσιάζεται τόσο πολύ από το βαρβαρικό τους ντύσιμο, ώστε εκφράζει αμφιβολία αν αυτές προέρχονται από το Άργος ή από οποιοδήποτε άλλο μέρος της Ελλάδας. Παρά τον ισχυρισμό τους ότι η γενιά τους φτάνει από το Άργος, ο Πελασγός δηλώνει πως δεν μπορεί να δώσει πίστη στον ισχυρισμό τους, γιατί βρίσκει πως μοιάζουν πολύ με γυναίκες από τη Λιβύη, την Αίγυπτο, την Κύπρο, τις Ινδίες, ή, ακόμα, με τις Αμαζόνες. Το σχετικό με την Κύπρο μέρος, στους στίχους 282 και 283, αναφέρει: «Όμοια με σας, επίσης, είναι ο κυπριακός χαρακτήρας που έχει αποτυπωθεί σε γυναικείες μορφές από άρρενες τεχνίτες» (Κύπριος χαρακτήρ τ' εν γυναικείοις τύποις εικώς πέπληκται τεκτόνων προς αρσένων). Πολλή συζήτηση έγινε για το αν ο Αισχύλος, με την πιο πάνω φράση, δια στόματος Πελασγού, αμφισβητεί την ελληνικότητα των Κυπρίων.⁸⁶

⁸⁶ Κωνσταντίνος Ε. Χατζηστεφάνου, *Ο φερόμενος ως «Κύπριος Χαρακτήρ» του Αισχύλου και η διάλυση ενός μύθου: Μια νέα διόρθωση και ερμηνεία των Αισχύλου Ικετίδων 282-283*, Μελέται και Υπομνήματα ΙΙ, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 1990, σελ. 301.

Η ορθή, κατά τη γνώμη μου, προσέγγιση στο θέμα, είναι ότι, με την πιο πάνω φράση, υποδηλώνεται, απλά, η ιδιοτυπία στην ενδυμασία και εμφάνιση των Κυπρίων και όχι η διαφορετική εθνολογική τους καταγωγή. Εξ άλλου, κατά την εποχή εκείνη, δεν μπορούμε να ομιλούμε για συλλογική εθνική ή εθνοτική ταυτότητα των Ελλήνων.

Οι Δαναΐδες, για να πείσουν τον Πελασγό, αρχίζουν και εξιστορούν τις περιπέτειες που είχε η Ιώ όταν αποκάλυψε η Ήρα τις ερωτικές της σχέσεις με τον Δία. Τότε ο Ζευς, για να την προστατεύσει από το μένος της συζύγου του, τη μεταμόρφωσε σε αγελάδα. Η Ήρα, όμως, υποχρέωσε τον Δία να της παραδώσει την ωραία αγελάδα, πράγμα που εκείνος αναγκάστηκε να κάνει. Η Ήρα εμπιστεύτηκε τη φύλαξη της αγελάδας στον πανόπτη με χίλια μάτια γίγαντα Άργο, τον οποίο, όμως, σκότωσε, με οδηγίες του Δία, ο Ερμής. Περαιτέρω, η Ήρα έστειλε έναν οίστρο (μύγα βοδιών) για να τη βασανίζει. Τότε η Ιώ, καταδιωκόμενη από τον οίστρο, άρχισε να περιπλανάται και, τελικά, θα φτάσει στην Αίγυπτο. Στην πόλη Κάνωβο, ο Δίας, με ένα άγγιγμα θα της δώσει το λογικό της. Από την επαφή της με τον Δία, θα γεννήσει ένα γιο, τον Έταφο. Από αυτόν, θα γεννηθεί η Λιβύη και από τη Λιβύη ο Βήλος. Γιοι του Βήλου είναι ο Δαναός και ο Αίγυπτος.

Στο έργο, ο βασιλέας του Άργους πείθεται, αλλά αντιμετωπίζει το δίλημμα: να δεχθεί τις ικέτιδες, θέτοντας σε κίνδυνο την ασφάλεια του λαού του ή να τις αποκρούσει, καταπατώντας ένα θεϊκό νόμο. Τελικά, αφού λαμβάνει και τη γνώμη του λαού του, ακολουθεί τον πρώτο δρόμο. Στο τέταρτο Επεισόδιο, καταφθάνουν οι Αιγύπτιοι και, μέσω του Κήρυκα, απειλούν τις Δαναΐδες ότι θα τις κακοποιήσουν αν δεν πάνε στα καράβια τους.

Ο Πελασγός τις προστατεύει και τους παρέχει άσυλο. Ο Δαναός

τις συμβουλεύει να συμπεριφέρονται ενάρετα «γιατί η τιμή από τη ζωή πιο πάνω είναι» (το σωφρονείν τιμώσα του βίου πλέον) (στ. 1013). Στην Έξοδο, ενώ ο Χορός δοξάζει τους θεούς για την ευεργεσία τους, παρεμβαίνουν οι Θεραπαίνοι (Ακόλουθες) για να αναφέρουν πως ο δικός τους ύμνος δεν ξεχνά και την Κυπρίδα (Αφροδίτη), που περισσή τιμή της πρέπει «και την παραστέκουν, της μητέρας παραστάτες, η Πειθώ η παντογητεύτρα και ο ασίγαστος ο Πόθος και η Αρμονία που ταιριάζει στη μεγάλη Αφροδίτη και το σμάρι (σμήνος) των Ερώτων» (στ.1038-1042).⁸⁷ Οι Δαναΐδες σε καμιά περίπτωση δεν θα δεχθούν ένα γάμο με τους Αιγυπτίους και εναποθέτουν τις ελπίδες τους στον Δία, που έσωσε και την Ιώ. Έτσι, τελειώνει το πρώτο δράμα της τριλογίας.

Η απόφαση που πήρε ο Πελασγός να προστατέψει τις Δαναΐδες, τον οδηγεί, στο δεύτερο δράμα (*Αιγύπτιοι*), στον θάνατο. Επίσης, στο δράμα αυτό, υπάρχει και ένα άλλο σκέλος, βασικό για τη σύνθεση της τριλογίας, που αφορά τις ίδιες τις Δαναΐδες, οι οποίες βαθμιαία μεταμορφώνονται, από παθητικά θύματα ενός φόβου, σε ενεργητικές ιερόσυλες δυνάμεις, αφού εκδηλώνουν την αποστροφή τους, γενικά, στην ιδέα του γάμου. Η «ύβρις» τους λαμβάνει συγκεκριμένη μορφή στη δεύτερη τραγωδία: Με την προσποίηση ενός γάμου, δολοφονούν όλες εκτός από μια, την Υπερμήστρα, τους νυμφίους.

Στο τρίτο μέρος (*Δαναΐδες*), το ηθικό πρόβλημα της δολοφονίας αντιμετωπίζεται από ένα δικαστήριο Αργείων, ενώ το τέλος της τραγικής πορείας σημειώνεται με την εμφάνιση της Αφροδίτης,

⁸⁷ Αισχύλου, *Τραγωδία, Α: Ικέτιδες-Πέρσαι*, κατά μετάφραση Β. Τάσου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 98.

που υπερασπίζει τη δύναμη του έρωτα στη δημιουργία του κόσμου και την υποταγή των Δαναΐδων στον φυσικό νόμο.

(3) Προμηθεύς Δεσμώτης

Στην τραγωδία *Προμηθεύς Δεσμώτης*, ο Αισχύλος πραγματεύεται την ηρωική αντίσταση του αλυσοδεμένου στον Καύκασο Προμηθέα να υποκύψει στο θέλημα του Δία. Θεωρείται, από τους περισσότερους κριτικούς, το πρώτο μέρος τριλογίας, που συμπληρώνεται από τα έργα *Προμηθεύς Λύομενος* και *Προμηθεύς Πυρφόρος*.

Η τραγωδία *Προμηθεύς Δεσμώτης* είναι ένα από τα πιο βαθυστόχαστα έργα του αρχαίου ελληνικού θεάτρου. Συμβολίζει την πάλη του ανθρώπου με τον θεό. Ο πυρήνας του έργου, είναι το θέμα ενός ασταμάτητου αγώνα κατά της δύναμης της εξουσίας, που, στην προκειμένη περίπτωση, συμβολίζεται με τον Δία. Το θέμα της τραγωδίας, είναι η τιμωρία του Τιτάνα Προμηθέα από τον βασιλέα των θεών Δία, στην αρχή της βασιλείας του. Οι βασικοί «ήρωες» είναι θεοί. Είναι ένας μύθος δίχως λύση, η οποία έρχεται, πιθανώς, στον *Προμηθέα Λύομενο*.

Στην αρχαία Ελλάδα, πριν από τους ολύμπιους θεούς, υπήρχαν αρκετοί κοσμογονικοί και θεογονικοί μύθοι που είχαν βασικό σκοπό να δώσουν απάντηση στο αιώνιο πρόβλημα της προέλευσης του κόσμου. Σύμφωνα με αυτούς του μύθους, η δημιουργία άρχισε από το Χάος, από την άμορφη ύλη. Όχι από το μηδέν. Από το Χάος προήλθε η Γαία (Γη), αχανής επίπεδη επιφάνεια, στην αρχή με κάμπους και νερά και αργότερα με βουνά. Η Γη δημιούργησε και ύψωσε από πάνω της τον Ουρανό και τον παντρεύτηκε. Από τα παιδιά του Ουρανού, τους Τιτάνες, το υστερογέννητο ήταν ο Κρόνος, ο οποίος με τη βοήθεια της μητέρας του Γαίας ανέτρεψε τον Ουρανό.

Ο Κρόνος φοβόταν τα παιδιά του και, για να μην έχει την τύχη του πατέρα του, κατάπινε κάθε νεογέννητο αρσενικό παιδί του. Όμως, το τελευταίο παιδί του Κρόνου, ο Ζευς ή Δίας, σώθηκε από τη μητέρα του Ρέα, που ήταν αδελφή και συνάμα σύζυγος του Κρόνου, με το τέχνασμα του σπαργανωμένου λίθου τον οποίο ο Κρόνος κατάπιε, νομίζοντας ότι ήταν το παιδί του. Ο Ζευς, αφού κρύφτηκε και μεγάλωσε στην Κρήτη, κατόρθωσε να ανατρέψει τον πατέρα του και να τον διαδεχθεί.⁸⁸ Ο Προμηθέας είναι Τιτάνας που ανήκει στην προολύμπια γενιά. Είναι, επίσης, λιποτάκτης επειδή βοήθησε τους θεούς του Ολύμπου να νικήσουν τους αδελφούς του Τιτάνες, οι οποίοι ανήκαν στη γενιά του Κρόνου.

Πίσω από το πλέγμα της καλλιτεχνικής του δημιουργίας, ο Αισχύλος, στον *Προμηθέα Δεσμώτη*, μας επιτρέπει να διακρίνουμε αρκετά καθαρά τις δικές του ηθικές και θρησκευτικές αντιλήψεις και το ηθικό και θρησκευτικό ρεύμα της εποχής του, στο οποίο καθορίζεται η έννοια της αμαρτίας, της ύβρεως, της ενοχής και της βίας. Σε όλα σχεδόν τα έργα του Αισχύλου, είναι ορατή η ύβρις, αν και με διαφορετικό τρόπο. Ο Προμηθέας, όμως, όντας θεός ο ίδιος, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως υβριστής. Η δική του «αμαρτία» είναι η αμφισβήτηση της εξουσίας του Δία, δηλαδή η ανατροπή της τάξης, αν και δεν είναι αυτή η μόνη διαφορά του έργου από τα άλλα. Ο *Προμηθεύς Δεσμώτης* δεν έχει ήρωες με την έννοια του όρου όπως την αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Στο έργο δεν συμμετέχει θνητός, μόνο οι θεότητες, που παρουσιάζονται για να εκφέρουν επί σκηνης τις θεολογικές και θρησκευτικές απόψεις του ποιητή.

Το δράμα αρχίζει, στην Εισαγωγή, με τη βίαιη σκηνή της σταύ-

⁸⁸ Νικόλαος Παπαχατζής, *Ελληνική Μυθολογία, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 97.

ρωσης του Προμηθέα στον βράχο, κάπου στον Καύκασο. Τα δύο πρόσωπα που μιλούν από την αρχή του έργου, το Κράτος και ο Ήφαιστος, παρουσιάζουν εμφανείς διαφορές. Το Κράτος, άτεγκτο, προστάζει τον Ήφαιστο να εκτελέσει τη διαταγή του Δία και να αλυσοδέσει τον Προμηθέα στον ερημικό Σκυθικό βράχο, για να πληρώσει για το έγκλημά του να κλέψει από τους θεούς τη φωτιά και να τη δωρίσει στους ανθρώπους. Ο Ήφαιστος συμβάλλει, εκών άκων και με δάκρυα στα μάτια, με την τέχνη του, στο μαρτύριο ενός συγγενικού θεού, αν αναλογιστούμε την τιτανική φύση του. Το Κράτος τον επιτιμά γιατί δεν επιτρέπονται δάκρυα για τους εχθρούς του Δία και τον καλεί να φυλαχθεί για να μη κλάψει τον εαυτό του.

Ο Προμηθέας, από τον πρώτο μονόλογο, εμφανίζεται συνειδητός ως προς την απόφαση να υπομείνει το μαρτύριο που επισύρει ο άθλος του. Τη μοίρα του, τη γνώριζε από πριν. Ωστόσο, στον Χορό, τον οποίον αποτελούν τέκνα του Ωκεανού και της Τηθύας, με τη μορφή πουλιών, αναφέρει πως, παρά τα σκληρά βάσανά του, είναι ο Δίας που έχει την ανάγκη του, για να μάθει την τρανή προφητεία πότε θα χάσει την εξουσία του. Γνωρίζει από τη μητέρα του Γαία - που είχε μεν μια μορφή, αλλά προσδιορισμένη με πολλά ονόματα, άλλοτε ως Θέμις και άλλοτε ως Θέτις - το μυστικό της μελλοντικής συντριβής του Δία. Θα του την αποκαλύψει μόνο αν απελευθερωθεί από τα δεσμά του και γλυτώσει από τα βάσανά του.

Επίσης, στον Χορό παραθέτει ποια είναι τα «αμαρτήματά» του, για τα οποία πληρώνει τόσο σκληρά. Στην αρχή, περιγράφει πώς με τη δική του συνδρομή ο Δίας γκρέμισε τον Κρόνο και όσους Τιτάνες τον συνέτρεχαν στα Τάρταρα. Όταν ο Δίας κατέλαβε την εξουσία, παραμελούσε το ανθρώπινο γένος και είχε σκοπό να το αφανίσει και να το αντικαταστήσει με ένα άλλο καινούργιο ανθρώπινο

γένος. Τότε, ο Προμηθέας τόλμησε, μόνος, να αντιταχθεί στα σχέδια του Δία και να σώσει τους ανθρώπους. Βλέποντας την κατάντια του ανθρώπινου γένους και την αδυναμία του απέναντι στη φύση, ο Προμηθέας αποφασίζει να του χαρίσει τη φωτιά. Έτσι, επισκεπτόμενος το εργαστήριο του θεού Ήφαιστου, τοποθετεί τη φωτιά σε ένα κούφιο βλαστό νάρθηκα και τη δίνει κρυφά στους ανθρώπους. Ο Προμηθέας έμαθε τους ανθρώπους να χειρίζονται τη φωτιά, να δημιουργούν εργαλεία, να κτίζουν σπίτια και να πάψουν να ζουν σαν μυρμήγκια σε σπήλαια. Τους έμαθε τις τέχνες και τα γράμματα και πώς να εξηγούν τα όνειρα. Επίσης, τους έμαθε πώς να καταπολεμούν κάθε αρρώστια, χρησιμοποιώντας κάθε λογής φάρμακα.

Τον Προμηθέα επισκέπτεται ο αδελφός του Ωκεανός, που του αναφέρει πως συμπάσχει για τα πάθη του. Αλλά, του δίνει τη συμβουλή: «Μάθε τον εαυτό σου και τον τρόπο σου να κάνεις σύμφωνα με τους νέους καιρούς, αφού ένας νέος άρχοντας τους θεούς ορίζει τώρα»⁸⁹ (γίγνωσκε σαυτόν και μεθάρμοσαι τρόπους νέους. Νέος γαρ και τύραννος εν θεοίς) (στ.309-310). Του υπόσχεται ότι θα φροντίσει να βρει τρόπο για να τον γλυτώσει από τα δεινά του, αλλά θα πρέπει να καθίσει φρόνιμος, γιατί «η αχαλίνωτη γλώσσα ζημιώνει» (γλώσση ματαία ζημία προστρίβεται) (στ.329). Ο Προμηθέας θεωρεί ότι οι προσπάθειες του Ωκεανού να μεταπείσει τον Δία δεν θα φέρουν αποτέλεσμα και τον προτρέπει να καθίσει ήσυχος, για να μη βρει τον μπελά του για χάρη του. Δεν θέλει να ζημιωθούν και άλλοι. Του φτάνει η τύχη του αδελφού του Άτλαντα που τον έταξε να φέρει αιωνίως πάνω στους ώμους του τον ουράνιο θόλο, δηλαδή τον ουρανό, βάρος πελώριο. Αναφέρει, επίσης, ένα άλλο παιδί της

⁸⁹ Αισχύλου, *Τραγωδία, Β: Προμηθέας Δεσμώτης - Επτά επί Θήβας*, κατά μετάφραση Β. Τάσου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 99.

Γαίας, τον φοβερό εκατοκέφαλο Τυφώνα. Ο Τυφώνας εναντιώθηκε στους θεούς και, σφυρίζοντας από το στόμα τρομακτικές κραυγές και εκτοξεύοντας από τα μάτια φωτιά, θέλησε να ρίξει τον Δία από τον θρόνο του. Αλλά, ο Δίας τον συνέτριψε με κεραυνό και τώρα κείται θαμμένο, κοντά στην άκρη της θάλασσας, κάτω από την Αίτνα και στην κορυφή του όρους που έχει ο Ήφαιστος το εργαστήριό του και από εκεί θα ξεχυθούν μια μέρα κρουνοί φωτιάς που θα καταστρέψουν τους πλούσιους κάμπους της Σικελίας.

Ο Χορός εκφράζει την ελπίδα να γλυτώσει ο Προμηθέας από τα δεσμά του και να λάβει δύναμη περισσότερη από τον Δία. Ο Προμηθέας τους απαντά πως η μοίρα δεν του γράφει τέτοια λύση, μα, αφού καμφθεί από τα βάσανα, στο τέλος θα λυθεί, γιατί «η τέχνη είναι πιο δυνατή από την ανάγκη». Τούτο, το προστάζουν οι Μοίρες «που είναι πιο δυνατές από τον Δία». (στ. 511-518).

Στην τραγωδία παρουσιάζεται και η Ιώ. Σύμφωνα με τους σωζόμενους μύθους, ήταν θυγατέρα του βασιλέα του Άργους Ίναχου. Ήταν ιέρεια της Ήρας και έγινε ερωμένη του Δία. Σύμφωνα με τις διάφορες πηγές, η περιπέτειά της άρχισε όταν η Ήρα αντιλήφθηκε την παράνομη σχέση. Τότε ο Ζευς, για να την προστατεύσει από το μένος της συζύγου του, τη μεταμόρφωσε σε αγελάδα. Η Ήρα, όμως, υποχρέωσε τον Δία να αρνηθεί, με όρκο, την παράνομη σχέση του και να της παραδώσει την ωραία αγελάδα, πράγμα που εκείνος αναγκάστηκε να κάνει. Η Ήρα εμπιστεύτηκε τη φύλαξη της αγελάδας στον πανόπτη με χίλια μάτια γίγαντα Άργο. Ο Ζευς ανέθεσε στον Ερμή να τερματίσει την κατάσταση και να βοηθήσει τον έρωτά του, απελευθερώνοντας την Ιώ. Ο Ερμής αποκοίμισε, με τη γοητεία του αυλού, όλα τα μάτια του Άργου, και, ενώ κοιμόταν, τον αποκεφάλισε. Η Ιώ περιπλανήθηκε ως αγελάδα στην περιοχή

γύρω από τις Μυκήνες. Η Ήρα, όμως, δεν παραιτήθηκε από την εκδίκησή της και έστειλε έναν οίστρο (μύγα των βοδιών) για να την βασανίζει. Τότε η Ιώ καταδιωκόμενη από τον οίστρο άρχισε να περιπλανάται σε όλη την Ελλάδα. Διέτρεξε την ακτή του Ιονίου πελάγους (που εξαιτίας της πήρε το όνομά του), έφθασε στην Ιλλυρία, διέσχισε όλη την Σκυθία και έφθασε στον Προμηθέα, που ήταν δεμένος στον Καύκασο.

Η Ιώ θρηνεί για τα βάσανά της. Την ακούει ο Προμηθέας και της γνωστοποιεί πως γνωρίζει τα όσα αυτή τραβά. Η Ιώ, αφού μαθαίνει από τον Προμηθέα ποιος είναι και τον λόγο για τον οποίο υφίσταται αυτό το μαρτύριο, τον παρακαλεί να της πει τι άλλο την προσμένει και αν θα μπορέσει να λυτρωθεί από τα βάσανά της. Ο Προμηθέας της προλέγει τη μελλοντική της περιπέτεια: Πως, από τα βουνά του Καύκασου, θα κατευθυνθεί νότια, θα βρει τις Αμαζόνες, θα περάσει τα στενά του Βοσπόρου, θα διασχίσει το πέλαγος, που στο μέλλον θα ονομάζεται Ιόνιο πέλαγος (στ. 840) και, τελικά, θα φτάσει στην Αίγυπτο όπου μεγάλη και τρανή αποικία αυτή και οι γιοι της θα στήσουν. Στην πόλη Κάνωβο, ο Δίας, με ένα άγγιγμα θα της δώσει το λογικό της και θα συνευρεθεί μαζί της. Θα γεννήσει ένα γιο μαύρο, τον Έλαφο, που θα εξουσιάσει όση γη ποτίζει ο Νείλος. Μετά από πέντε γενιές, πενήντα κόρες θα έλθουν στο Άργος, για να αποφύγουν τον παράταιρο γάμο με τα ξαδέλφια τους που τις κυνηγούσαν για να τις παντρευτούν. Μα ο Δίας, δεν θα τους αφήσει και τα κορμιά τους θα τα φάει η γη των Πελασγών. Θα τους σκοτώσουν οι κόρες με τις οποίες ζητούσαν να παντρευτούν. Μόνο μια δεν θα σφάξει τον άντρα που τη θέλει και θα κάνει έρωτα μαζί του. Αυτή θα δώσει γενιά βασιλική στο Άργος. Τελειώνοντας, θα αναφέρει τον χρησμό που του είτε η μητέρα του, η Τιτανίδα Θέμις, ότι από το σπέρμα

εκείνο θα προβάλλει ένας τοξότης, ήρωας δοξασμένος, που θα τον λυτρώσει από τα δεσμά του. Ο Προμηθέας προλέγει πως ο Δίας θα πέσει από τον θρόνο του. Μονάχα αυτός μπορεί να του δείξει πως θα αποφύγει μια τέτοια συμφορά.

Ο Χορός εκπλήττεται από τα όσα ακούει από τον Προμηθέα. Τον ερωτά αν δεν φοβάται για τα όσα λέγει για την πτώση του Δία και παρατηρεί πως «σοφοί είναι όσοι σκύβουν κεφάλι στην Αδράστεια (Μοίρα)» (Οι προσκυνούντες την Αδράστειαν σοφοί) (στ. 936). Ο Προμηθέας απαντά: «Να σέβεσαι, να προσκυνάς, να καλοπιάνει πάντοτε αυτόν που βρίσκεται στην εξουσία. Μα εγώ, τον Δία λιγότερο και από τον μηδέν τον λογαριάζω». (Σέβου, προσεύχου, θώπτε τον κρατούντ' αεί. Εμοί δ' έλασσον Ζηνός ή μηδέν μέλει) (στ. 937-938).

Στην τραγωδία παρουσιάζεται το βασικό γνώρισμα των ολύμπων θεών, που είναι ο ανθρωπομορφικός χαρακτήρας τους. Οι θεοί, επίσης, είναι φτιαγμένοι κατ' εικόνα του ανθρώπου και υπόκεινται και αυτοί στη μοίρα.⁹⁰ Οι θεοί δεν είναι παντογνώστες ούτε παντοδύναμοι. Γνωρίζουν, βέβαια, περισσότερα από τους ανθρώπους, αλλά δεν γνωρίζουν τα πάντα. Δεν γνωρίζουν, για παράδειγμα, ολόκληρο το μέλλον. Από μερικές φράσεις και απειλές που εκστομίζει ο Προμηθέας, καταλαβαίνουμε ότι υπάρχει ένα πεπρωμένο που θα επιβληθεί στον Δία και θα προκαλέσει την πτώση και καταστροφή του. Ο Ησίοδος είχε πει ότι, πριν από τον Δία, ο Ουρανός και ο Κρόνος καθαιρέθηκαν. Στις απειλές του ο Προμηθέας αναφέρεται στα επεισόδια αυτά. Ο Τιτάνας Προμηθέας, επειδή έδωσε στους ανθρώπους αυτό που δεν έπρεπε να δώσει, τη φωτιά,

⁹⁰ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σσ. 202, 204.

ανθίσταται στο Δία και του λέει ότι και αυτός, όπως ο Ουρανός και ο Κρόνος, θα ανατραπεί από κάποια άλλη θεία εξουσία. Ο Αισχύλος δεν θα μπορούσε να γράψει τις απειλές, που εκστόμισε ο Προμηθέας, τις οποίες, σήμερα, θα θεωρούσαμε ιεροσυλία, αν δεν ανταποκρίνονταν, συγχρόνως, σε κάποια μυθική παράδοση και σε κάτι που οι Έλληνες θεωρούσαν αυτονόητο. Όπως ο Κρόνος ανέτρεψε τον Ουρανό, όπως ο Δίας ανέτρεψε τον Κρόνο, θα έρθει και η μέρα που και ο Δίας θα ανατραπεί, γιατί αυτή είναι η μοίρα των ανθρώπων και των θεών.⁹¹

Στον *Προμηθέα Δεσμώτη*, ο Δίας όχι μόνο δεν γνωρίζει τα πάντα, αλλά και στέλνει και αγγελιαφόρους στον Προμηθέα για να μάθει από αυτόν το μέλλον που ο ίδιος αγνοεί. Ο Δίας στέλνει τον Ερμή στον Προμηθέα για να μάθει από αυτόν λεπτομέρειες για το πώς θα χάσει τον θρόνο του (Ποιοι είναι οι γάμοι που θα γίνουν αφορμή αυτός τον θρόνο του να χάσει) (στ. 947-948). Ο Προμηθέας του δηλώνει ότι όποια βασανιστήρια και τέχνες χρησιμοποιήσει ο Δίας, δεν θα πάρει από το στόμα του το μέγα μυστικό του και να του πει ποιος θα τον ρίξει από τον θρόνο, πριν λυθούν τα δεσμά του. Στην απειλή του Ερμή ότι αυτά του λόγια θα τον βλάψουν, ο Προμηθέας δεν ενδίδει και του λέγει: «και ούτε τα χέρια θα σηκώσω προς τον Δία τον πολυμίσητο, ζητώντας να με λύσει από τα δεσμά» (στ. 1003-1005). Ο Ερμής του παραθέτει τα κακά που του έρχονται: Ο Δίας, με βροντές και αστροπελέκια θα θάψει το κορμί του για πολύ καιρό μέσα στο χώμα. Μετά, θα ξαναβγεί στο φως και ο φτερωτός σκύλος του Δία, ο αετός, θα σκίζει το κορμί του όλη την ημέρα και θα σπαράζει το σκώπι του. Στη συνέχεια, ο Ερμής υποδεικνύει στα μέλη του Χορού, που συμπονάει τον Προμηθέα, να πάνε αλλού, γιατί έρ-

⁹¹ Ό.π., σ. 174.

χονται οι βροντές που τα μυαλά τους θα πάρει. Η απάντηση του Χορού είναι πως προτιμά να είναι με τον πάσχοντα, γιατί «έχω μάθει να μισώ τον κάθε προδότη και καμιά σαν αυτή δεν σιχαίνομαι αρρώστια» (τους προδότας γαρ μισείν έμαθον, κουκ έστι νόσος) (στ. 1068-1069).

Ο Προμηθέας υφίσταται ένα ταπεινωτικό μαρτύριο. Όταν μένει μόνος στην ερημιά του σκυθικού βράχου υψώνει κραυγή και επικαλείται τη μαρτυρία των στοιχείων της φύσης.

Το έργο τελειώνει με τα λόγια του Προμηθέα. Βλέπει να υλοποιούνται οι απειλές του Δία. Απελπίζεται και λέγει: «Ω σεβάσμια μητέρα, ω αιθέρα που εσύ με το φως σου τυλίγεις το σύμπαν, για ιδέστε πόσο άδικα ο δύστηχος πάσχω!» (Ω μητρός εμής σέβας, ω πάντων αιθήρ κοινόν φάος ειλίσσων, εσοράς μ' ως έκδικα πάσχω) (στ. 1091-1093). Έτσι, με τον τελικό καταποντισμό κλείνει το έργο αυτό του Αισχύλου, αφήνοντας μετέωρη την κατάληξη της κοσμικής σύγκρουσης ανάμεσα στον φιλόανθρωπο Τιτάνα Προμηθέα, που υψώνει το ανάστημά του εναντίον του άτεγκτου Δία, και του τελευταίου, που επιβάλλει μια άδικη τιμωρία. Η «λύση» δίνεται στο έργο *Προμηθεύς Ανόμενος* από τον Ηρακλή που λύνει τον Προμηθέα. Στο άλλο έργο της τριλογίας *Προμηθεύς Πυρφόρος* οι Αθηναίοι υποδέχονται και τιμούν με λαμπαδηφορία τον Τιτάνα που ευεργέτησε τους ανθρώπους.

(4) *Επτά επί Θήβας*

Η τραγωδία *Επτά επί Θήβας* του Αισχύλου διδάχθηκε από σκηνής για πρώτη φορά το 467 π.Χ. και έχει, για θέμα της, τον πόλεμο για τον θρόνο των Θηβών ανάμεσα στον Ετεοκλή και τον Πολυνείκη, τους γιους του τραγικού Οιδίποδα, τους οποίους απέκτησε

από τον γάμο του με την Ιοκάστη, που ήταν, εν αγνοία του, και μητέρα του, εγκαινιάζοντας, έτσι, τη μεγάλη συμφορά του οίκου των Λαβδακιδών. Στο έργο προβάλλει εναργώς το ηθικό πρόβλημα της σύγκρουσης του άγραφου ηθικού νόμου με τον νόμο της πολιτείας, το οποίο προκύπτει από την άρνηση της Αντιγόνης να αφήσει, συμμορφούμενη με την απόφαση του Κρέοντα, άταφο τον αδελφό της Πολυνείκη. Το ίδιο θέμα επεξεργάστηκε, αργότερα, και ο Σοφοκλής στην *Αντιγόνη* του.

Το έργο αποτελεί το τρίτο δράμα μιας τριλογίας του Αισχύλου, η οποία αρχίζει με τις τραγωδίες *Λάιος* και *Οιδίπους*. Στις τραγωδίες αυτές, ο Αισχύλος παρουσιάζει την τραγική πορεία των τριών γενεών μιας μεγάλης οικογένειας, των Λαβδακιδών, που συνοδεύεται από το αμάρτημα του γενάρχη της και οδηγεί στην εξόντωση. Οι τρεις γενεές εκπροσωπούνται από τον Λάιο, που αγνόησε την επιταγή του Μαντείου των Δελφών και θέλησε να αποκτήσει απόγονο, με αποτέλεσμα να θανατωθεί από τον ίδιο του τον γιο, από τον Οιδίποδα, που βάσισε την πορεία του στην πατροκτονία, πέρασε στην αιμομιξία και κατέληξε στην αυτοκαταστροφή, κληροδοτώντας στους κληρονόμους της επόμενης γενεάς μια κατάρρα και, τέλος, από τους δυο γιούς του, τον Ετεοκλή και τον Πολυνείκη, που κλείνουν τον κύκλο της τραγικής γενιάς με την αλληλοκτονία τους.

Θέμα του έργου είναι, όπως αναφέρθηκε, ο πόλεμος των δυο αδελφών και η δράση τοποθετείται στην πόλη των Θηβών, που πολιορκείται από τον στρατό των Αργείων. Το έργο αρχίζει με τον Ετεοκλή να απευθύνεται προς τους πολίτες για να τους εμπυχώσει. Καταφθάνει ο αγγελιαφόρος που αναγγέλλει την πολιορκία της πόλης από τον πολυάριθμο στρατό των Αργείων, με επί κεφαλής τον βασιλέα τους Άδραστο, που έφερε ο Πολυνείκης, για να τον βοηθήσει

να πάρει τον θρόνο από τον αδελφό του. Ο Χορός, που αποτελείται από μια ομάδα γυναικών των Θηβών, καταλαμβάνεται από πανικό και αγωνία στο άκουσμα των ήχων από το πεδίο της μάχης. Οι γυναίκες του Χορού, απευθύνονται στους θεούς και τους εκλιπαρούν: «να μη δώσετε να πέσουνε τα κάστρα μας στα χέρια αλλόγλωσσου στρατού» (πόλιν δορίπονον μη προδώθ' ετεροφώνω στρατώ) (στ. 169-170). Στους στίχους αυτούς του έργου, εκείνο που επισημαίνεται είναι η διαφορά των γλωσσικών ελληνικών διαλέκτων, που μιλούσαν στις δυο πόλεις. Στις Θήβες ήταν η αττική, μέρος της ιωνικής, και στο Άργος η δωρική. Η συμπεριφορά των γυναικών του Χορού εξοργίζει τον Ετεοκλή και τις καλεί να πάψουν να στριγγλίζουν σαν χαμένες «ώστε φρίκη να πάνει τους ανθρώπους» και υποδεικνύει: «Βοήθεια ζήτα από τους θεούς, μα να μη χάνεις το νου σου. Η πειθαρχία, γνώριζέ το, πάντα της νίκης είναι καλομόνα». ⁹² (Μη μοι θεούς καλούσα βουλεύου κακώς. Πειθαρχία γαρ εστί της ευπραξίας μήτηρ, γυνή Σωτήρος, ωδ' έχει λόγος) (στ. 223-225).

Ο Ετεοκλής αποφασίζει ποιους από τους άντρες τους θα παρατάξει για να υπερασπίσουν τις επτά πύλες της πόλης και να αντιμετωπίσουν τους επτά πολέμαρχους που την πολιορκούν. Την έβδομη πύλη, στην οποία είναι ο αδελφός του, αποφασίζει να την υπερασπιστεί ο ίδιος. Να βρεθεί ο ίδιος αντιμέτωπος με τον αδελφό του. Ο Χορός τον αποτρέπει. «Φτάνει μονάχα οι Θηβαίοι να έρθουν στα χέρια και οι Αργείοι. Το τέτοιο αίμα, είναι καθάρσιο. Μα δυο αδελφών ο σκοτωμός από το ίδιο το χέρι τους, είναι αμαρτία φοβερή για πάντα» (στ. 679-682). Στη συνέχεια, έρχεται ο αγγελιαφόρος που αναγγέλλει τη νίκη των Θηβαίων, αλλά και τον αλληλοσκοτωμό των

⁹² Αισχύλου, *Τραγωδίαι, Β: Προμηθέας Δεσμώτης - Επτά επί Θήβας*, κατά μετάφραση Β. Τάσου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 99.

δυο αδελφών. Εμφανίζονται οι δυο αδελφές των αλληλοσκοτωμένων, οι οποίες, μαζί με τον Χορό, τους καταριούνται, που, με τη διχόνοιά τους, οδηγήθηκαν στην άθλια πράξη τους και ντρόπιασαν το σπίτι τους.

Ο κήρυκας, που καταφθάνει, ανακοινώνει την απόφαση των ταγών της πόλης: Ο Ετεοκλής, για την αγάπη που είχε για την πατρίδα, αποφασίστηκε να ταφεί με όλες τις τιμές, γιατί, χτυπώντας τον εχθρό, νεκρός σωριάστηκε στο χώμα της πατρίδας και πιστός στάθηκε στους ναούς των θεών και βρήκε τέλος που είναι άξιο για κάθε νέο άνδρα. Όσο για τον Πολυνείκη, άταφος έξω να ριχτεί, τροφή στους σκύλους, γιατί διέπραξε ατιμία φέρνοντας ξενικό στρατό για να ρημάξει τη χώρα των Θηβαίων. Έτσι, αποφασίστηκε να του δώσουν άτιμο τάφο τα όρνεα του ουρανού και ούτε ένα χέρι χώμα να του ρίξει, μήτε οι φίλοι του να του πουν μοιρολόγια (στ. 1005-1025). Στην απόφαση που ανακοίνωσε ο κήρυκας, η Αντιγόνη απαντά: «... αν κανείς δεν έχει το κουράγιο να τον θάψει μαζί με μένα, τότε εγώ θα πάρω επάνω μου το κρίμα και τον αδελφό μου να θάψω. Και δεν το κρίνω πως είναι ντροπή να κάνω ανταρσία στην πόλη. Δυνατός είναι ο δεσμός των σπλάχνων από όπου οι δυο μας γεννηθήκαμε. Και τέκνα της ίδιας μάνας είμαστε και του ίδιου πατέρα [...] Εγώ βαθύ τον τάφο, αν και γυναίκα, θα του σκάψω και θα βρω τον τρόπο στο βυσσινί το πέπλο μου να φέρω χώμα, να σκεπάσω το κορμί του» (στ. 1026-1041). Μάταια προσπαθεί να την μεταπείσει ο κήρυκας, προβάλλοντας το κακό που πήγε να κάνει στην πόλη. Η Αντιγόνη, του δικαιολόγησε την πράξη του αδελφού της, απαντώντας: «Με άδικο το άδικο είπε να ξεπληρώσει» (Παθών κακώς κακοίσιν ανητμείβετο) (στ. 1049).

Το έργο τελειώνει, κάπως, απότομα, χωρίς να μας πληροφορεί

για το τραγικό αποτέλεσμα που είχε η ηρωική πράξη της Αντιγόνης, όπως αυτό περιγράφεται στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή και στις *Φοίνισσες* του Ευριπίδη. Στο έργο του Σοφοκλή, η Αντιγόνη βρίσκει τραγικό θάνατο σε υπόγειο τάφο στον οποίο είχε κλειστεί με διαταγή του Κρέοντα, γιατί παράκουσε τη διαταγή του να μείνει άταφος ο Πολυνείκης. Στις *Φοίνισσες*, η Αντιγόνη αναγκάζεται να εγκαταλείψει τις Θήβες και να συνοδέψει τον τυφλό πατέρα της Οιδίποδα στο δρόμο της εξορίας, που θα τους οδηγήσει στον ιερό Κολώνω της Αθήνας, όπου είναι γραπτό να βρει ο Οιδίποδας το τέλος του.

(5) *Ορέστεια*

Η *Ορέστεια* είναι η μοναδική ακέραη δραματική τριλογία του Αισχύλου που μας σώζεται από την αρχαιότητα. Διδάχτηκε το 458 π.Χ. Τα τρία δράματα, που αποτελούν την *Ορέστεια*, είναι: Ο *Αγαμέμνων*, οι *Χοηφόρες* και οι *Ευμενίδες*. Θέμα της τριλογίας είναι η τραγική ιστορία των Ατρείδων, των απογόνων του Ατρέα, πατέρα του Αγαμέμνονα και του Μενέλαου και αδελφού του Θυέστη, πατέρα του Αίγισθου, του εραστή της Κλυταιμνήστρας. Τα όσα συνέβησαν στους Ατρείδες έγιναν προσφιλή θέματα για τους τραγικούς ποιητές, Εκτός από την *Ορέστεια*, είναι η *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή και τα έργα του Ευριπίδη *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, *Ιφιγένεια εν Ταύροις*, *Ελένη*, *Ηλέκτρα*, *Ορέστης*. Στα έργα αυτά, ο μύθος διαμορφώνεται από τους ποιητές, ανάλογα με τα μηνύματα που αυτοί θέλουν να δώσουν.

Ο *Αγαμέμνων* αρχίζει με το μήνυμα του Φύλακα προς την Κλυταιμνήστρα για το πάρσιμο της Τροίας, που λήφθηκε από το άναμμα της φωτιάς, και η Κλυταιμνήστρα το μεταδίδει στους γέροντες του

Άργους, που αποτελούν τον Χορό. Το μήνυμα, το έδιναν λαμπαδηφόροι, αρχίζοντας από την Ίδα, και δίνοντας ο ένας τη φωτιά στον άλλο. Ο Χορός χαίρει για τη νίκη και, σε λίγο, έρχεται ο Κήρυκας, που ανιστορεί τις περιπέτειες των Αχαιών και την καταστροφή που υπέστησαν ο στρατός και τα καράβια τους στην επιστροφή τους, από την μήνη των θεών. Επίσης, αναγγέλλει και τη σωτηρία του Αγαμέμνονα. Η Κλυταιμνήστρα, με το άκουσμα της σωτηρίας του Αγαμέμνονα, υποκρίνεται τη χαρούμενη και καλεί τον Κήρυκα να πει στον Αγαμέμνονα πως τον περιμένει, «γιατί και η πόλη τον αποθύμησε, και πιστή θα βρει ερχόμενος γυναίκα, όπως την άφησε, του σπιτιού σκύλα, σ' αυτόν αφοσιωμένη και άγρια στους οχτρούς του» (στ. 605-609).⁹³ Σε λίγο, φθάνει και ο Αγαμέμνων πάνω σε άμαξα. Τον ακολουθεί μια άλλη άμαξα με τα λάφυρα και την αιχμάλωτη κόρη του Πριάμου, την Κασσάνδρα, που έχει μαντικές ικανότητες, τις οποίες της δώρισε ο Απόλλωνας.

Ανύποπτος ο Αγαμέμνων για το τι τον αναμένει, εισέρχεται στο παλάτι. Μα, η Κασσάνδρα δεν τον ακολουθεί και, προμαντεύοντας τι θα επακολουθήσει, προλέγει στον Χορό τον θάνατο του Αγαμέμνονα και τον δικό της. Όμως, τελικά, περνά και αυτή την πόρτα του παλατιού. Η φόνισσα Κλυταιμνήστρα εκτελεί, με τη συνέργεια του εραστή της Αίγισθου, το ανοσιούργημά της. Τον παγιδεύει, όταν αυτός βρισκόταν στο λουτρό, τυλίγοντάς τον με ένα δίχτυ, και τον σκοτώνει. Βγαίνει από το παλάτι θριαμβεύτρια, με τα αίματα και το φονικό τσεκούρι στα χέρια της. Στις κατηγορίες που της απευθύνει ο Χορός, υποστηρίζει ότι πήρε εκδίκηση για τον άδικο θάνατο της κόρης της Ιφιγένειας και για την προσβολή που της έκανε ο Αγαμέ-

⁹³ Αισχύλου, Αγαμέμνων, κατά μετάφραση Αποστόλου Μελαχρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 38.

μυνας να φέρει την Κασσάνδρα ομόκλινή της. Αξιοσημείωτα είναι τα όσα προφητικά της εκστομίζει ο Χορός: «Τη χλευή, χλευασμός χτυπά και η κρίση, αγώνας δύσκολος. Να πιάσεις πως και πιάνεσαι. Πληρώνει ο που σκοτώνει. Όσο κι ο Δίας στον θρόνο του μένει, μένει και ο νόμος του τα που έπραξες θα λάβεις». (Όνειδος ήκει τόδ' αντ' ονειδους, δύσμαχα δ' εστί κρίναι. Φέρει φέρεντ', εκτίνειν δ' ο καίνων. Μίμνει δέ μίμνοντος εν θρόνω Διός παθείν τόν έρξαντα. Θέσμιον γάρ) (στ. 1560-1564). Η οργή των γερόντων του Χορού στρέφεται και προς τον Αίγισθο, που εμφανίζεται προς το τέλος του δράματος, για να δικαιολογηθεί και αυτός. Αναφέρει τα κακά που έπαθε ο πατέρας του Θυέστης από τον αδελφό του Ατρέα, που του πήρε τον θρόνο και τον εκδίωξε από τη χώρα και, όταν του επέτρεψε να ξανάρθει και του έκανε το τραπέζι, του πρόσφερε σαν φαγητό τα κρέατα των παιδιών του που κατέσφαξε. Μόνο ο Αίγισθος γλύτωσε και έφυγε μαζί με τον πατέρα του. (στ. 1583-1600). Έτσι, δικαιολόγησε την πράξη του. Ο Χορός, παρά τις προφάσεις του Αίγισθου, τον κατηγορεί για την πράξη του και αναφέρεται στον Ορέστη και εύχεται να τον φέρει παντοδύναμο μια καλή τύχη, για να σκοτώσει και τους δυο τους. (στ. 1646-1648).

Οι *Χοηφόρες* αρχίζουν με την άφιξη στο Άργος, από την εξορία, του Ορέστη. Μετά τον φόνο του Αγαμέμνονα, το Άργος κυβερνούν η Κλυταιμνήστρα και ο Αίγισθος, οι φονιάδες του Αγαμέμνονα. Ο Ορέστης, οπλισμένος με την προσταγή που πήρε από τον Απόλλωνα στο Μαντείο των Δελφών, έρχεται κρυφά από τη Φωκίδα, μαζί με τον φίλο του Πυλάδη,⁹⁴ για να εκδικηθεί τον φόνο του πατέρα του, σκοτώνοντας την Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο και,

⁹⁴ Ο Πυλάδης ήταν γιος του Στρόφιου, βασιλέα της Φωκίδας.

έτσι, να ενταχθεί και εκείνος στην ολοκλήρωση της τραγικής πορείας των Ατρείδων.

Περνώντας από τον τάφο του πατέρα του, του προσφέρει την πλεξούδα του, που έκοψε από τα μαλλιά του. Εκεί, βλέπει Τρωαδίτισσες σκλάβες, που τις έχει στείλει η Κλυταιμνήστρα, ταραγμένη από το κακό όνειρο που είδε, για να προσφέρουν χοές στον τάφο του δολοφονημένου της άντρα. Οι γυναίκες αυτές, οι Χοηφόρες, αποτελούν τον Χορό. Όπως οι ίδιες αναφέρουν, αργότερα, στον Ορέστη, η Κλυταιμνήστρα είδε στον ύπνο της ότι γέννησε ένα φίδι και, όταν το βύζαξε, από το βυζί της έβγαξε αίμα, μαζί με το γάλα. Τότε, από τον ύπνο ξεσηκώθηκε τρομαγμένη και έστειλε τις επιτάφιας χοές. (στ. 526-534).

Στον τάφο, έρχεται, σε λίγο και η Ηλέκτρα, η αδελφή του Ορέστη. Εκεί, βλέπει την πλεξούδα, που θεωρεί ότι είναι από τα μαλλιά του αδελφού της, και διερωτάται αν τα έστειλε ή τόλμησε ο ίδιος να έλθει. Την απορία της, τη λύνει ο Ορέστης που της αποκαλύπτεται. Ο Ορέστης δηλώνει ότι είναι αποφασισμένος να εκπληρώσει τον σκοπό για τον οποίο ήλθε, ακολουθώντας τον παντοδύναμο χρησμό του Λοξία Απόλλωνα, που τον πρόσταξε να εκδικηθεί τους αίτιους του φόνου του πατέρα του και με τον ίδιο τους τρόπο (στ. 269-275). Ο Χορός επικροτεί, αναφέροντας: «Έτσι βοά μεγαλόφωνα η Δικαιοσύνη να πληρώνονται τα οφειλόμενα. Μαχαιριά να πληρώνεται με μαχαιριά, έτσι διαλαλεί ο παμπάλαιος λόγος» (στ. 312-315). Του Ορέστη, συμπαρίσταται και η Ηλέκτρα, που αναφέρει τα πάθη που τραβά και για τα οποία η οργή της για τους φονιάδες, της «έκαναν άγριου λύκου την ψυχή» (στ. 418-422). Και συνεχίζει: «Ξέχασα γέλιο τι θα πει, στα δάκρυα μαθημένη, που τα' χυνα πάντα βροχή, παρά βογγώντας στα κρυφά»

(στ. 447-450).⁹⁵ Στη συνέχεια, τα δυο αδέρφια παρακαλούν τον πεθαμένο πατέρα τους να στέρξει σε βοήθειά τους, για να εκπληρώσουν τον σκοπό τους. Η Ηλέκτρα, στην τραγωδία αυτή του Αισχύλου, αν και είναι οργισμένη από τη μεταχείριση που τύγχανε από τη μητέρα της, δεν παίρνει ενεργό μέρος στο φόνο της μητέρας της.

Σε λίγο, ο Ορέστης πηγαίνει στο παλάτι, παριστάνοντας τον αγγελιαφόρο που ήλθε από τη Φωκίδα για να μεταφέρει το μήνυμα του θανάτου του Ορέστη. Η Κλυταιμνήστρα, που δεν αναγνώρισε τον γιο της, στέλνει την τροφό (παραμάνα) που ανέθρεψε τον Ορέστη να φωνάζει τον Αίγισθο να έλθει, για να μάθει από τον «ξένο» τα νέα. Ο Χορός, στην προσπάθειά του να βοηθήσει, υποδεικνύει στην κλαμένη, για τα κακά νέα που άκουσε, τροφό να πει στον Αίγισθο να έλθει μόνος του και όχι με συνοδεία. Ο Ορέστης συναντά τον Αίγισθο και τον σκοτώνει και, στη συνέχεια, φθάνει η κρίσιμη συνάντηση μητέρας και γιού στην πόρτα του παλατιού. Η Κλυταιμνήστρα, που μαθαίνει για τον σκοτωμό του Αίγισθου και, με σπαρακτική φωνή, θρηνεί τον χαμό του εραστή της, διαπιστώνει επαλήθευση του ονείρου της και λέγει: «Με δόλο σφάξαμε, με δόλο θα χαθούμε» (δόλοισ ολούμεθ', ώσπερ ουν εκτεινάμεν) (στ. 888). Ο Ορέστης, της φανερώνει ποιος είναι και της λέει πως στον ίδιο με τον Αίγισθο θα πλαγιάσει τάφο. Στα παρακάλια της μάνας του, κλονίζεται και απευθύνεται στον φίλο του Πυλάδη. Τη φρίκη για τη μητροκτονία που πάει να κάνει, την υπερνικά η φωνή του συντρόφου του, που του υπενθυμίζει την προσταγή του Απόλλωνα και τους όρκους

⁹⁵ Αισχύλου, *Ορέστεια, Αγαμέμνων, Χοηφόροι, Ευμενίδες*, κατά μετάφραση Αποστόλου Μελαχρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 38, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

που έδωσαν και του παρατηρεί: «Κάλλιο να έχεις όλο τον κόσμο εχθρό, παρά τους θεούς» (στ. 902). Ο Ορέστης σκοτώνει, στη συνέχεια τη μητέρα του. Μα, οι φοβερές Ερινύες καταδιώκουν, τώρα, τον μητροκτόνο, που, με ταραγμένο το μυαλό από το κυνηγητό των Ερινύων που φαντάζεται, καταφεύγει στο Μαντείο των Δελφών. Το κατευοδώνει ο Χορός, που διερωτάται πού θα πάει το κακό. «Πού θα ξεθυμάνει η οργή του θεού κατακοίμιστη;» (Ποί καταλήξει μετακομισθέν μένος άτης;) (στ. 1075-1076).

Οι *Ευμενίδες* αρχίζουν με την Πυθία (Προφήτις) να μνημονεύει την πρωτομάντισσα στους Δελφούς Γαία, τη Θέμιδα, που τη διαδέχθηκε και την οποία διαδέχθηκε μια άλλη Τιτανίδα, κόρη της Γαίας, η Φοίβη. Η Φοίβη έδωσε στον Φοίβο (Απόλλωνα) το χάρισμα και το όνομά της, με τη γέννησή του. Ο Απόλλωνας, που αναφέρεται και ως «Λοξίας» και «Βρόμιος», μαντεύει για τον Δία, τον πατέρα του.

Ο Ορέστης, με προτροπή του Απόλλωνα, που τον πληροφορεί ότι οι Ερινύες, αυτές «οι γριές κόρες της Νυκτός» που «γεννήθηκαν για το κακό», κοιμούνται βαριά. Ξεκινά από τους Δελφούς για να πάει στην Ακρόπολη των Αθηνών, με τη συνοδεία του Ερμή, Αλλά, το φάντασμα της Κλυταιμνήστρας ξυπνά τις Ερινύες για να καταδιώξουν τον μητροκτόνο Ορέστη. Λαμβάνει χώρα ένας έντονος διάλογος μεταξύ του Χορού, που τον αποτελούν οι Ερινύες, και του θεού Απόλλωνα. Στην πραγματικότητα, ο διάλογος αυτός συμβολίζει μια σύγκρουση των παλαιών θρησκευτικών αντιλήψεων, που εκφράζουν οι παλαιοί θεοί, στους οποίους υπάγονται οι Ερινύες, και των νέων, που εκφράζουν ο Απόλλωνας και, στη συνέχεια, η Αθηνά, στη δίκη που θα διεξαχθεί στην Αθήνα και θα καταλήξει στη συμφιλίωση των δυο αντιλήψεων. Οι Ερινύες κατηγορούν τον Απόλλωνα γιατί ελεήθηκε τον άθεο μητροκτόνο και περιφρόνησε τις πα-

μπάλαιες Μοίρες και παρατηρούν: «Να, ποιες είναι των νέων θεών οι πράξεις, ποιος ο τρόπος, που θεν να κυβερνάν τα πάντα έξω νόμου»⁹⁶ (τοιαύτα δρώσιν οι νεώτεροι θεοί, κρατούντες το παν δίκας πλέον) (στ. 162-163). Ο Απόλλωνας, οργισμένος καλεί τις Ερινύες να φύγουν από το ιερό Μαντείο του, γιατί δεν έχουν θέση εκεί. Η θέση τους είναι εκεί «όπου βγάζουν κρίση να κοπούν κεφάλια, να βγουν μάτια, να γίνουν σφαγές με του σπόρου τον χαλασμό [...] και εκεί όπου σακατεύουν και πετροβολούν και στα παλούκια οι καρφωτοί βογκούν γοερά [...] Πρέπει να λημεριάζετε σε σπηλιές λιονταριών αιματοπότιστων, και όχι να μου έρχεστε στον μαντικό ναό μου, τον πλούσιο, και να τον μολύνει η παρουσία σας» (στ. 178-198). Οι Ερινύες εμμένουν στην απόφασή τους γιατί το αίμα της μάνας τις οδηγεί για εκδίκηση. Το ίδιο και ο Απόλλωνας. Είναι αποφασισμένος να σώσει τον ικέτη του.

Ο Ορέστης φτάνει στην Αθήνα και πηγαίνει στον ναό της Αθηνάς, αγκαλιάζοντάς το ξύλινο άγαλμά της, όπως τον συμβούλευσε ο Απόλλωνας. Παρακαλεί τη θεά να τον προστατέψει, αφού έχει εξαγιστεί και ξεπλύνει από τα χέρια του το μίasma του φονικού με αίμα αγριόχοιρου και τρεχούμενα νερά. Οι Ερινύες τον απειλούν ότι δεν θα γλυτώσει από την μήνη τους. Στη σκηνή εμφανίζεται η Αθηνά η οποία, αφού ακούει τις Ερινύες και τον Ορέστη, αποφασίζει να συγκροτήσει Δικαστήριο στο οποίο θα μετέχουν και πολίτες, για να δικάσει τον Ορέστη, αλλά και για να λειτουργεί για πάντα. (στ. 483-490). Πρόκειται για το πρώτο ορκωτό δικαστήριο που ιδρύεται στην Αθήνα, το Δικαστήριο του Αρείου Πάγου. Το Δικαστήριο στήθηκε στον βράχο του θεού Άρη και από αυτόν πήρε το

⁹⁶ Ό.π.

όνομά του. (... ένθεν έστ, επώνυμος πέτρα πάγος τ' Άρειος) (στ. 689-690).

Στο Δικαστήριο του Αρείου Πάγου, στο οποίο προεδρεύει η Αθηνά, δικάζεται ο Ορέστης. Οι εκδικήτριες θεές τον κατηγορούν. Όμως, τον υπερασπίζεται, ως μάρτυρας, ο Απόλλωνας. Στην απόφαση των δικαστών, υπάρχει ισοψηφία. Ο ποιητής, στην προσπάθειά του να βρει την απόλυτη λύση, επινοεί την αθωωτική ψήφο της Αθηνάς.

Ο Ορέστης, αθώνεται και μπορεί να πάει, τώρα, στην πατρίδα του και, για την αθώωσή του, εκφράζει την ευγνωμοσύνη του στη θεά. Οι Ερινύες οργίζονται από την απόφαση που πάρθηκε και που οι νέοι θεοί ποδοπατούν τους παλιούς νόμους και αφαιρούν από αυτές τις εξουσίες τους. Η Αθηνά τις καθησυχάζει και τις διαβεβαιώνει «πως σπηλιές ιερές και θρόνους θα έχετε, σεβαστές στη χώρα μου, θρονιάζοντας σε λαμπερούς βωμούς και από όλες αξιοτίμητες» (στ. 802-807). Οι τιμές που τις περιμένουν είναι να μην ευτυχεί κανένα σπίτι δίχως τους και μόνο όσοι τις τιμούν θα προκόβουν. Η τελική ηρεμία κερδίζεται με τον προσεταιρισμό των Ερινύων, που δέχονται να κατοικήσουν μόνιμα στην Αθήνα και εύχονται να βασιλεύει σ' αυτή πάντα ευτυχία και ευδαιμονία και να μη έλθει στην πόλη ποτέ η διχόνοια. Οι Ερινύες, οι ηττημένες θεές της εκδίκησης, γίνονται τώρα θεές της ευλογίας, Ευμενίδες, που δίνουν και το όνομα του τίτλου στο τρίτο δράμα της τριλογίας.

B. Ο ΣΟΦΟΚΛΗΣ

Ο Σοφοκλής γεννήθηκε στα 496 π.Χ. στο προάστειο της Αθήνας Κολωνό. Ο πατέρας του Σοφοκλή, ο Σόφιλλος, ένας πλούσιος Αθηναίος πολίτης, φρόντισε και έδωσε στον γιο του μια τέλεια ανα-

τροφή και μόρφωση, που τον βοήθησαν στο να γίνει ένας ολοκληρωμένος πολίτης των κλασικών χρόνων. Εκτός από τη λαμπρή καλλιτεχνική του σταδιοδρομία, υπηρέτησε ποικιλοτρόπως την πολιτεία, αναλαμβάνοντας διάφορα στρατιωτικά, πολιτικά και οικονομικά καθήκοντα. Οι Αθηναίοι τον επέλεξαν δυο φορές στρατηγό, μαζί με τον Περικλή, την πρώτη φορά, και τον Νικία, τη δεύτερη. Επίσης, οι Αθηναίοι, μετά την καταστροφή τους στη Σικελία (413 π.Χ.), τον επέλεξαν ένα από τους δέκα «προβούλους», δηλαδή ένα από τους δέκα αντιπροσώπους των δέκα φυλών που ορίστηκαν να συσχεφθούν για την κυβέρνηση της πόλης.

Σε ηλικία εικοσιοχτώ χρόνων, το 468 π.Χ., ο Σοφοκλής αναμετρήθηκε με τον Αισχύλο σε ένα δραματικό αγώνα και τον νίκησε, ανεβάζοντας μια τριλογία, πιθανόν τον *Τριπτόλεμο*, που δεν έχει διασωθεί. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Αισχύλος χολώθηκε από αυτήν του την ήττα και έφυγε για τη Σικελία. Έκτοτε, ο Σοφοκλής πήρε δέκα οχτώ φορές το πρώτο βραβείο στις γιορτές των Μεγάλων Διονυσίων και των Ληναίων.

Από τα έργα του Σοφοκλή, σώζονται σήμερα μόνο οι ακόλουθες επτά τραγωδίες: *Αίας*, *Αντιγόνη*, *Οιδίπους Τύραννος*, *Ηλέκτρα*, *Τραχίνιαι*, *Οιδίπους επί Κολωνώ* και *Φιλοκτήτης*. Επίσης, στα 1912 μ.Χ., βρέθηκαν στίχοι ενός σατυρικού δράματος, των *Ιχνευτών*.

(1) *Οιδίπους Τύραννος*

Ο μύθος για τον Οιδίποδα και, γενικά, για την τραγική ιστορία των Λαβδακιδών, χρησιμοποιήθηκε ως θέμα τραγωδιών και από τους τρεις μεγάλους τραγικούς ποιητές της αρχαιότητας: τον Αισχύλο στην *Επτά επί Θήβας*, τον Σοφοκλή στις *Οιδίπους Τύραννος*, *Οιδίπους επί Κολωνώ* και *Αντιγόνη* και τον Ευριπίδη στην *Οιδίπους*

(από την οποία σώζονται μόνο 40 περίπου στίχοι) και, παρεμφερώς, στις *Ικέτιδες*, *Φοίνισσες* και *Αντιγόνη*.

Ο *Οιδίπους Τύραννος*, που δίδαξε ο Σοφοκλής μεταξύ 430-425 π.Χ., αποτελεί μια δραματική δημιουργία που αποκαλύπτει τη μεγαλοφυΐα του ποιητή στο να παρουσιάσει την τραγική μοίρα του πολύπαθούς Θηβαίου βασιλέα, την άνοδο και την πτώση του. Στο έργο, η μοίρα παίζει ένα άσχημο παιγνίδι στον τραγικό ήρωα που υφίσταται τα πλήγματά της και την οργή των θεών, χωρίς να διαπραχθεί, εν γνώσει του, τα ανοσοουργήματά του, χωρίς να αθετήσει, συνειδητά, τους νόμους των θεών, χωρίς να διαπράξει «ύβριν». Αναμφίβολα, η τραγωδία αυτή του Σοφοκλή, όπου ο Οιδίπους παριστάνεται ως όργανο, αλλά και θύμα της τύχης, με τη θαυμαστή πλοκή της, είναι πρότυπο δραματικής τέχνης, ένα αριστούργημα της παγκόσμιας δραματουργίας.

Κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν, παρακάτω, συνοπτικά, τα γεγονότα που προηγήθηκαν της υπόθεσης του δράματος *Οιδίπους Τύραννος* και τα οποία αναφέρονται στο κείμενο της τραγωδίας.

Ο βασιλέας της Θήβας Λάιος, γιος του Λάβδακου, πήρε κάποτε χρησμό από τον θεό Απόλλωνα στο μαντείο των Δελφών ότι θα φονευόταν από τον γιο του, που θα αποκτούσε από τη σύζυγό του Ιοκάστη. Όταν, παρά τη θεϊκή προειδοποίηση, το ζεύγος απέκτησε ένα γιο, η Ιοκάστη, τρομαγμένη, έσπευσε να τον εξαφανίσει για να μη επαληθεύσει ο χρησμός και τον παράδωσε, αφού πρώτα τρύπησε και έδεσε τους αστράγαλούς του, σε ένα δούλο τους βοσκό, με την εντολή να αφήσει το βρέφος έκθετο στον Κιθαιρώνα. Ο βοσκός, όμως, παράκουσε την εντολή και παρέδωσε το βρέφος σε ένα άλλο βοσκό ο οποίος το έδωσε στον κύριό του, τον βασιλέα της Κορίνθου Πόλυβο όπως ο ίδιος εξιστόρησε αργότερα στον Οιδίποδα (στ.

1488-1530). Ο Πόλυβος με τη σύζυγό του Μερόπη, που δεν είχαν παιδιά, υιοθέτησαν τον μικρό και τον ονόμασαν Οιδίποδα (από το «οιδέω» και «πους»), λόγω των πρησμένων ποδιών του. Όταν μεγάλωσε ο Οιδίπους, με αφορμή που κάποιος τον αποκάλεσε νόθο, άρχισε, παρά το ότι ο Πόλυβος με τη σύζυγό του Μερόπη τον κατησύχασαν, να αναζητεί την αλήθεια αναφορικά με τους βιολογικούς του γονείς και αποτάθηκε στο μαντείο των Δελφών. Ο Απόλλωνας, όπως ο Οιδίπους αργότερα είπε στην Ιοκάστη, δεν του απάντησε, αλλά προφήτεψε ότι θα σκότωνε τον πατέρα και θα έπαιρνε γυναίκα του την ίδια την μητέρα του. Έτσι, ο Οιδίπους αποφάσισε να μην επιστρέψει στην Κόρινθο και να ακολουθήσει τον αντίθετο δρόμο προς στη Βοιωτία, στην οποία βρίσκονταν η Θήβα. (στ. 1170-1185).

Σε ένα τρίστρατο, συναντά τον Λάιο και την ακολουθία του. Σε μια σφοδρή σύγκρουση, από αφορμή τον βίαιο τρόπο με τον οποίο του φέρθηκαν, ο Οιδίπους σκοτώνει τον Λάιο και όλους της ακολουθίας του, εκτός από ένα, που ήταν ο δούλος εκείνος που παράκουσε την εντολή της Ιοκάστης και τον παρέδωσε στον άλλο βοσκό, αυτόν που τον έδωσε στον κύριό του, τον βασιλέα της Κορίνθου Πόλυβο. Ο δούλος, πανικόβλητος, επιστρέφει στη Θήβα και ανακοινώνει τον θάνατο του Λαίου.

Στη συνέχεια, καταφθάνει στη Θήβα ο Οιδίπους ο οποίος πληροφορείται για τη Σφίγγα η οποία, καθισμένη σε ένα βράχο κοντά στην πόλη, προκαλούσε τους διαβάτες με το αίνιμά της: «Ποιο είναι το ον που όταν γεννιέται έχει τέσσερα πόδια, στη συνέχεια γίνεται δίποδο και όταν γερνά αποκτά και τρίτο πόδι;» Όποιον δεν μπορούσε να λύσει τον γρίφο, η Σφίγγα τον έσφιγγε, μέχρι να πεθάνει. Ο Οιδίπους έλυσε τον γρίφο, απαντώντας ότι το ον αυτό εί-

ναι ο άνθρωπος, αφού όταν είναι βρέφος περπατάει στα τέσσερα, μετά σηκώνεται στα δύο του πόδια και στα γηρατεία περπατάει όρθιος αλλά χρησιμοποιεί σαν τρίτο πόδι ένα μπαστούνι. Μόλις λύθηκε το αίνιγμά της, η Σφίγγα γκρεμίστηκε από τον βράχο που στεκόταν και σκοτώθηκε.

Ο Οιδίπους ανακηρύχθηκε σωτήρας της πόλης και πήρε, σύμφωνα με τα όσα είχε ορίσει ο προσωρινός βασιλέας της Θήβας Κρέων, γυναίκα του τη βασίλισσα Ιοκάστη, που ήταν αδελφή του Κρέοντα, και τον θρόνο. Από τον γάμο του με την Ιοκάστη, απέκτησε τέσσερα παιδιά: τον Ετεοκλή, τον Πολυνείκη, την Αντιγόνη και την Ισμήνη.

Μετά την άνοδο του Οιδίποδα στον θρόνο, ή Θήβα ζούσε σε μεγάλη ευδαιμονία. Όμως, ξαφνικά, μεγάλος λοιμός ενέσκηψε, που μάστιζε την πόλη. Για να βρει την αιτία αυτής της συμφοράς και τον τρόπο για να λυτρωθεί η πόλη από αυτή, ο Οιδίπους έστειλε τον Κρέοντα να ζητήσει χρησμό στο μαντείο των Δελφών.

Η υπόθεση της τραγωδίας, αρχίζει από το σημείο που ο Οιδίπους, περιτριγυρισμένος από απελπισμένους Θηβαίους που κρατούν στα χέρια τους κλάδους ικεσίας, περιμένει εναγωνίως τον Κρέοντα. Ο Κρέων καταφθάνει και τον πληροφορεί ότι «ο Άναξ Φοίβος προστάζει με πεντακάθαρο χρησμό να διώξουμε το μίasma της χώρας που θρέφεται σ' αυτή τη γη, προτού θεριέψει και δεν σηκώνει γιατρεία [...] στέλνοντας εξορία το φονιά ή ξεδιψώντας ο φόνος με φόνο, αλλιώς η πόλη θα πνιγεί σ' αυτό το αίμα»⁹⁷ (στ. 160-170). Σε ερώτηση του Οιδίποδα που βρίσκεται ο δολοφόνος του Λαΐου, ο

⁹⁷ Σοφοκλέους, *Οιδίπους Τύραννος*, κατά μετάφραση Κ. Μ. Μύρη, στο βιβλίο της Β' Γενικού Λυκείου του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων της Ελλάδας.

Κρέων του αναφέρει ότι ο τυφλός μάντης Τειρεσίας είτε ότι βρίσκεται στην πόλη. Ο Οιδίπους στέλνει να φέρουν τον Τειρεσία για να μαντέψει και να κατονομάσει τον δράστη.

Όταν φτάνει ο Τειρεσίας, ο διάλογος μεταξύ αυτού και του Οιδίποδα, που ακολουθεί, είναι συγκλονιστικός. Ο Τειρεσίας είναι διστακτικός να αποκαλύψει στον Οιδίποδα τα όσα έχει μαντέψει. Μετά από απειλές και πέσεις, του λέγει ότι είναι αυτός (ο Οιδίπους) που «σκορπά το μίσημα το απαίσιο στην πόλη» (στ. 513-515) και, σε λίγο, του ξεκαθαρίζει: «Λέγω πως είσαι ο φονιάς που ψάχνεις να βρεις. [...] Μέσα στην λησμονιάς το πέπλο τυλιγμένος αισχρά με αγαπημένους συγγενείς κοιμάσαι ...». Ο Οιδίπους εξοργίζεται και του λέγει ότι είναι «τυφλός στα αυτιά, στον νου και στα μάτια» (τυφλός τα τ' ότα τον τε νουν τα τ' όμματα ει) (στ. 546) και ότι ισχυρίζεται αυτά για να βοηθήσει τον Κρέοντα να του πάρει τον θρόνο. Ο Τειρεσίας, φεύγοντας από τη σκηνή, προλέγει στον Οιδίποδα το τραγικό μέλλον που θα έχει. Ο Οιδίπους, συναντώντας τον Κρέοντα, του επαναλαμβάνει τις κατηγορίες και, ακόμη, τον κατηγορεί ότι διαστρέβλωσε τον χρησμό του Απόλλωνα.

Παρουσιάζεται, στη συνέχεια, η Ιοκάστη και, αφού πληροφορείται αυτά που είπε ο Τειρεσίας, προσπαθεί να καθησυχάσει τον Οιδίποδα, λέγοντάς του ότι το παιδί που έκανε με τον Λάιο σκοτώθηκε όταν ήταν βρέφος γιατί το έδωσε, βρέφος τριών ημερών, σε ξένα χέρια που το πέταξαν από την κορφή ενός βουνού και, επίσης, ο Λάιος σκοτώθηκε από ληστές. Όταν η Ιοκάστη του αναφέρει τον τόπο που σκοτώθηκε ο Λάιος και του περιγράφει τα χαρακτηριστικά του, συνταράσσεται και αρχίζει να ανησυχεί για τα όσα του είπε ο μάντης. Όμως, είναι αποφασισμένος να προχωρήσει ως την έσχατη άκρη της αλήθειας, παρά το ότι έχει υποψιαστεί ότι αυτή

συμπίπτει με την αυτοκαταδίκη. Για να ξεδιαλύνει το θέμα του σκοτωμού του Λάιου, ζήτησε να του φέρουν τον δούλο που επέζησε από τη συμπλοκή και έφερε την είδηση. Τελευταία του ελπίδα, να επιβιβαιώσει ο δούλος ότι τον Λάιο τον σκότωσαν ληστές.

Στο μεταξύ, καταφθάνει αγγελιαφόρος από την Κόρινθο για να μεταφέρει το μήνυμα ότι ο βασιλέας Πόλυβος δεν ζει πια και ο θρόνος θα πάει στον Οιδίποδα. Πληροφορεί τον Οιδίποδα ότι ο Πόλυβος δεν δολοφονήθηκε, αλλά πέθανε από βαριά γηρατειά. Αναπτρώνουν οι ελπίδες του Οιδίποδα να αποδειχθούν κούφιας οι προφητείες. Διηγείται στον αγγελιαφόρο τον χρησμό που έλεγε ότι θα σκότωνε τον πατέρα του και θα παντρευόταν τη μητέρα του καθώς και τις περιπέτειες που είχε, φεύγοντας από την πατρίδα του, για να αποφύγει την πραγματοποίηση του χρησμού. Τότε, ο αγγελιοφόρος τον πληροφορεί ότι ο Πόλυβος και η Μερόπη δεν είναι οι πραγματικοί γονείς του και ότι αυτός τον παρέλαβε, όταν ήταν βρέφος στον Κιθαιρώνα, και τον παρέδωσε στον Πόλυβο. Τον παρέλαβε από άλλο βοσκό, δούλο του Λαΐου. Αυτός ο βοσκός, είναι το πρόσωπο που ζήτησε να έλθει για να τον εξετάσει. Η Ιοκάστη, που αντιλαμβάνεται την επαλήθευση των όσων είτε ο χρησμός και ο Τειρεσίας, εκλιπαρεί τον Οιδίποδα να σταματήσει, για το καλό του, να ερευνά να μάθει την αλήθεια και φεύγει

Στη συνέχεια, έρχεται ο γέρος βοσκός που ζήτησε να δει ο Οιδίπους. Τον αναγνώρισε ο αγγελιαφόρος από την Κόρινθο ως τον βοσκό που του παρέδωσε στον Κιθαιρώνα τον Οιδίποδα. Ο βοσκός, αρχικά, προσποιείται ότι δεν θυμάται, αλλά, τελικά, μετά τις απειλές του Οιδίποδα, παραδέχεται τον ισχυρισμό του αγγελιαφόρου ότι είναι αυτός που του παρέδωσε το παιδί και ότι αυτού του το έδωσε η βασίλισσα Ιοκάστη με διαταγή να το θανατώσει. Όμως, το

λυπήθηκε και παράκουσε τη διαταγή που πήρε. Τότε, ο Οιδίπους ξεσπά και σπαρακτικά λέγει: «Ιού, Ιού, τα πάντα γίναν διαυγή! Ω φως, για τελευταία σε βλέπω φορά. Εγώ, περίοπτος και διαφανής. Από αυτούς που δεν έπρεπε φύτρωσα, με αυτούς που δεν έπρεπε πλάγιασα και αυτούς που δεν έπρεπε σκότωσα» (στ. 1728-1735).

Στην Έξοδο, με την οποία τελειώνει το δράμα, ο εξάγγελος αναγγέλλει την αυτοκτονία της Ιοκάστης. Κρεμάστηκε «από στροφή θηλιά πλεχτή» (στ. 1854-1855). Όταν την αντίκρυσε ο Οιδίπους, άρχισε να βρυχάται. Έκοψε το σκοινί της κρεμάλας, την ξάπλωσε στο δάπεδο και από το φόρεμά της έβγαλε χρυσοποίκιλτες τις αγκράφες από τη ζώνη της και με αυτές τυφλώθηκε. Ουρλιάζοντας, παρουσιάστηκε στους πολίτες της Θήβας, που αποτελούσαν τον Χορό, και τους παρακαλεί να τον διώξουν από τη χώρα, αυτόν τον τρισκατάρατο, τον μισημένο των θεών. Καταριέται αυτόν που τον έσωσε στον Κιθαιρώνα γιατί, αν πέθαινε τότε, δεν θα έσπερνε τη συμφορά παντού. Την ίδια παράκληση, να εξοριστεί, απευθύνει και προς τον Κρέοντα. Επίσης, τον παρακαλεί να μεριμνήσει για τις δυο θυγατέρες του, τις οποίες συναντά στη συνέχεια για να εκφράσει τον σπαραγμό του για το κακό που έκανε σ' αυτές. Ο Κρέων δέχεται την παράκλησή του και ο Οιδίπους φεύγει από τη Θήβα.

Τα τελευταία λόγια είναι του Χορού: «Πολίτες της πατρίδας μου, της Θήβας, κοιτάξτε τον Οιδίποδα, των αινιγμάτων γνώριζε τη λύση. Μακρόθυμος και παντοδύναμος κυβέρνησε. Τον ζήλεψαν πολλοί. Τον φθόνησαν πολλοί. Δίνη δεινή τον πήρε και τον βύθισε. Ποτέ μη μακαρίζεις τους ανθρώπους πριν αντικρύσεις τη στερνή τους μέρα και πριν το τέρμα της ζωής περάσουν, χωρίς να τους παιδέψουν βάσανα και πίκρες» (στ. 2251-2260).

(2) Αίας

Ο Αίας παίχτηκε λίγο μετά το 450 π.Χ. Πηγή του έργου είναι τα όσα αναφέρονται στον κεντρικό του ήρωα, τον Αίαντα, στην *Ιλιάδα* του Ομήρου, όπου εκθειάζονται οι μεγάλες πολεμικές του ικανότητες που επέδειξε στην τρωική εκστρατεία και χαρακτηρίζεται ως «ανδρών μέγ' άριστος» (Β 768). Θεωρείται ως ο πιο ανδρείος, μετά τον Αχιλλέα, ήρωας του έπους. Ο Αίας ήταν γιός του βασιλέα της Σαλαμίνας Τελαμώνα και συμμετείχε στον τρωικό πόλεμο με δώδεκα πλοία. Ο Σοφοκλής χρησιμοποιεί αρκετά στοιχεία από τη μυθική παράδοση, τα οποία, όμως, τροποποιεί με προσθήκες, για τις ανάγκες της τραγωδίας. Το έργο διαδραματίζεται στην Τροία, στο στρατόπεδο των Αχαιών, κοντά στη θάλασσα. Από τον στίχο 815, αλλάζει το σκηνικό και μεταφέρεται σε μια ερημική ακτή της Τροίας.

Βασικό θέμα του μύθου είναι η αντιδικία του Αίαντα με τον Οδυσσέα για τα όπλα του Αχιλλέα. Όταν, μετά τον θάνατο του Αχιλλέα, οι Αχαιοί αποφάσισαν να δώσουν τα όπλα του στον Οδυσσέα και όχι στον Αίαντα, ο τελευταίος καταλαμβάνεται από οργή, που εξελίχθηκε σε «μανία», που τον οδηγεί να διαπράξει «ύβριν». Η «ύβρις» αποτελούσε βασική αντίληψη, που καθόριζε τη συμπεριφορά των αρχαίων Ελλήνων. Όταν κάποιος, υπερεκτιμώντας τις ικανότητες και τη δύναμή του, συμπεριφερόταν με βίαιο, αλαζονικό και προσβλητικό τρόπο απέναντι στους άλλους, στους νόμους της πολιτείας και, κυρίως, απέναντι στον άγραφο θεϊκό νόμο, που επέβαλλαν όρια στην ανθρώπινη δράση, θεωρούνταν ότι διέπραττε «ύβριν», δηλαδή παρουσίαζε συμπεριφορά με την οποία επιχειρούσε να υπερβεί τη θνητή φύση του και να εξομοιωθεί με τους θεούς, με συνέπεια την προσβολή και την οργή τους. Μια «ύβρις» προκαλούσε την επέμ-

βαση των θεών, που έστειλαν στον υβριστή την «άτην», το θόλωμα και την τύφλωση του νου του, και τον οδηγούσε στη διάπραξη ενός σοβαρού σφάλματος, που επέφερε τη «νέμεση», δηλαδή την οργή των θεών, και τελικά, την πτώση και καταστροφή του.

Ο Αίας, τυφλωμένος από τη μανία που του έστειλε η Αθηνά, την «άτην», ορμά σε ένα κοπάδι και αρχίζει να σφάζει πρόβατα, πιστεύοντας ότι εξοντώνει τους Ατρείδες, δηλαδή τους γιους του Ατρέα Αγαμέμνονα και Μενέλαο, και τον Οδυσσέα. Όταν συνέρχεται από τη μανία, ανακαλύπτει την ταπεινώσή του.

Στο Πρώτο Επεισόδιο, η Τέκμησσα, η σύντροφος του ήρωα, περιγράφει την επιστροφή του Αίαντα στην πραγματικότητα, ενώ ο Χορός, τον οποίο αποτελούν Σαλαμίνιοι ναύτες, τον βλέπει σε άθλια κατάσταση, ανάμεσα στα σφαγμένα ζώα, συντετριμμένο, αλλά νηφάλιο. Ο ήρωας, με κραυγές, οικτίζει τον εαυτό του για τη δυστυχία του. Στο Δεύτερο Επεισόδιό, ο Αίας, αποφασίζει, σε μια στιγμή ύστατης αυτογνωσίας, να δώσει τέρμα στη ζωή του, αφήνοντας τη γυναίκα του χήρα και το μικρό παιδί του ορφανό. Όμως, στη συνέχεια ο Αίας παρουσιάζεται αλλαγμένος και ανακοινώνει στον Χορό τη μεταβολή της απόφασής του. Αποφάσισε να συμφιλιωθεί με τους Ατρείδες, να εξαγνιστεί από τον ρύπο με καθαρήριο λουτρό στο περιγιάλι, ίσως και γλυτώσει από την οργή της Αθηνάς και να θάψει στη γη το ξίφος του, που του δώρισε ο Έκτορας (στ.650-658). Έτσι, φεύγει από τη σκηνή.

Ακολουθεί η εμφάνιση ενός αγγελιαφόρου που αναγγέλλει την άφιξη του αδελφού του Αίαντα Τεύκρου και μεταφέρει την εντολή του τελευταίου να μην βγει ο Αίας από τη σκηνή, προτού φτάσει ο ίδιος. Ο μάντης Κάλχας συμβούλεψε τον Τεύκρο «τον Αίαντα με κάθε τρόπο, όλη τη μέρα αυτή, να τον κρατήσει μέσα στη σκηνή,

με τίποτε μην τον αφήσει έξω να βγει, αν θέλει να τον δούνε ζωντανό τα μάτια του. Γιατί, όσο κρατεί η μέρα αυτή, η θεϊκή οργή της Αθηνάς θα τον καταδιώκει. Αφού τα ξιπασμένα, φουσκωμένα σώματα συντρίβονται απ' τους θεούς με συμφορές βαριές· πράγμα που ισχύει όταν ένας που βλάστησε μ' ανθρώπου φυσικό, πάψει να σκέφτεται μετά σαν άνθρωπος. Όπως αυτός, που αφήνοντας το πατρικό του σπίτι, πήραν αμέσως τα μυαλά του αέρα, παρά τις φρόνιμες συστάσεις του πατέρα του. Παρότι εκείνος έλεγε: γιε μου, μαζί σου συμφωνώ, να θες πάντα να βγαίνεις νικητής στον πόλεμο, αλλά μ' έναν θεό στο πλάι συνεργό, τη νίκη να γυρεύεις. Εκείνος όμως μ' άφρονο κομπασμό αποκρίθηκε: πατέρα, με θεούς στο πλάι, κι ένας μηδαμινός μπορεί εξίσου να νικήσει· όμως εγώ, ακόμη και χωρίς εκείνων τη βοήθεια, έχω πεποίθηση πως θα κερδίσω τον αγώνα μόνος. Με τέτοια έπαρση μίλησε τότε. Αλλά και δεύτερη φορά, όταν η ίδια η Αθηνά τον έσπρωχνε να στρέψει στον εχθρό το φονικό του χέρι, αυτός της έδωσε μια φοβερή, ανήκουστη απάντηση: άνασσα, πήγαινε να παρασταθείς στους άλλους Αχαιούς· σ' ό,τι μας αφορά εμάς, ποτέ δεν πρόκειται να συντριβεί το μέτωπο της μάχης. Μ' αυτά τα λόγια εισέπραξε ανυποχώρητη οργή της Αθηνάς, με τρόπο ανάρμοστο στον άνθρωπο αντιδρώντας» (στ. 753-784). Ο Χορός και η Τέκμησσα φεύγουν ανήσυχoi προς αναζήτηση του Αίαντα.

Μεσολαβεί η αλλαγή του σκηνικού: Ο Αίας βρίσκεται μόνος, σε ένα ερημικό τόπο, με το ξίφος μπηγμένο όρθιο στη γη, αποφασισμένος να θέσει τέλος στη ζωή του. Ο επιθανάτιος μονόλογος του ήρωα, που είναι συγκλονιστικός και τον χαρακτηρίζει υπέροχος λυρισμός, καταλήγει με τα πιο κάτω:

«... Ήλιε, κι εσύ που κυβερνάς εκεί ψηλά στον ουρανό το ένιπλο άρμα σου, όταν πάρει το μάτι σου την πατρική μου γη, συγκράτησε

για λίγο το χρυσό σου χαλινάρι, κι ανάγγειλε ολόκληρη τη συμφορά, με το μοιραίο τέλος της, στον γέροντα πατέρα μου και στη φτωχή μου μάνα. Που όταν η δύστυχη ακούσει αυτή την είδηση, μεγάλον κοπετό σίγουρα θα σηκώσει σ' όλη την πόλη. Αλλά σε τίποτα δεν ωφελεί αυτός ο μάταιος θρήνος· πρέπει το πράγμα να τελειώσει όσο μπορεί πιο γρήγορα. Θάνατε, ω Θάνατε, έφτασε η ώρα τώρα, έλα και ρίξε πάνω μου το βλέμμα σου, παρότι εκεί θα έχω όλον τον καιρό δικό μου μαζί σου να συνομιλώ. Εσένα λάμψη μέρας πάμφωτης, εσένα Ήλιε αρματηλάτη, για ύστατη φορά σας χαιρετώ, ποτέ ξανά. Ω φέγγος, χώμα ιερό της πατρικής μου γης, της Σαλαμίνας, ω βάθρο της προγονικής εστίας, ω δοξασμένη Αθήνα, κι εσείς σύντροφοι ναυτικοί, κρήνες, ποτάμια, κάμποι γύρω της Τρωάδας, σας αποχαιρετώ, εσείς με αναθρέψατε. Αυτή 'ναι η τελευταία λέξη που προφέρει ο Αίας. Τα άλλα, στους ένοικους κάτω του Άδη θα τα διηγηθώ».⁹⁸ (στ. 846-865).

Ο Αίας αυτοκτονεί σε κατάσταση νηφαλιότητας και με πλήρη συναίσθηση της πράξης του, πέφτοντας πάνω στο ξίφος που είχε στημένο στη γη. Ο Σοφοκλής, θέλοντας να εξυψώσει το ήθος του ήρωά του, δεν ακολουθηθεί τη σχετική μυθική παράδοση, που φέρει τον Αίαντα να αυτοκτονεί υπό το κράτος της παραφροσύνης του. Ο Αίας εγκαταλείπει τη ζωή βρισκόμενος σε πλήρη και απόλυτη μοναξιά, που προβάλλεται από τον ποιητή πολύ έντονα, με ένα ασυνήθιστο τρόπο στην αρχαία τραγωδία, την απουσία του Χορού στη σκηνή.

Στη συνέχεια, η Τέκμησσα αναγγέλλει στον Χορό την αυτοκτονία του Αίαντα. Ακολουθεί θρήνος και οδυρμός από τον Χορό και

⁹⁸ Σοφοκλέους, *Αίας*, κατά μετάφραση Δ. Ν. Μαρωνίτη, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδας, Αθήνα 2012.

την Τέκμησσα, καθώς και από τον Τεύκρο, που, στο μεταξύ, καταφθάνει. Ο Τεύκρος, μέσα στον πόνο του, αποδίδει την ευθύνη για τον χαμό του αδελφού του στην Αθηνά. Της προσάπτει ότι είναι αυτή που «έσπειρε το πάθος του κακού, για χάρη του Οδυσσέα» (στ. 952-954). Σε μια στιγμή απόγνωσης, ψέγει τον εαυτό του, που δεν ενήργησε όσα έπρεπε, για να προστατεύσει τον αδελφό του. Φοβάται την οργή του πατέρα του, του Τελαμώνα, όταν θα γυρίσει στην πατρίδα του, τη Σαλαμίνα, χωρίς τον αδελφό του και προβλέπει ότι, επειδή αυτός είναι νόθος από μητέρα σκλάβα, δεν θα δείξει κατανόηση και δεν θα του φερθεί καλόκαρδα και, ακόμα, θα τον διώξει από τη χώρα.

Ο Τεύκρος είναι αποφασισμένος να αποκαταστήσει την τιμή και την υπόληψη του αδελφού του και να τον θάψει με τις πρέπουσες τιμές. Συναντά την έντονη αντίδραση, πρώτα, του Μενέλαου και, μετά, του Αγαμέμνονα, που του απαγορεύουν να θάψει τον Αίαντα και του συμπεριφέρονται με υβριστικό τρόπο. Ιδιαίτερα, ο Αγαμέμνων, που του επιτίθεται με τα πιο κάτω λόγια: «Εσύ λοιπόν, όπως μου λεν, είσαι που τόλμησες να ξαμολήσεις, ατιμώρητος, λόγια μεγάλα και βαριά εναντίον μας; Μιλώ σ' εσένα, σπότερ αιχμάλωτης. Σκέψου να είχες γεννηθεί κι από γυναίκα ευγενικής γενιάς πόσο θα ψήλωνε ο κομπασμός, θα φούσκωνε το κόρδωμά σου, όταν εσύ, μηδενικό, μας σήκωσες κεφάλι για κάποιον που είναι τίποτα· [...] Ακόμη κι ένα βόδι με ράχη στιβαρή, όταν του πέσει λίγο, έστω, μαστίγιο στη ράχη, μπαίνει ξανά στον ίσιο δρόμο. Κι εσένα βλέπω τέτοιο φάρμακο σε περιμένει, ανίσως και δεν βάλεις φρένο στο μυαλό σου· αφού για χάρη ενός που δεν υπάρχει πια, για μια σκιά, με θράσος εξυβρίζεις, ξέφρενη αφήνοντας τη γλώσσα σου. Δεν ήρθε η ώρα πια να βρεις τα λογικά σου; να θυμηθείς ποιος είσαι πράγματι; Κα-

νέναν άλλο φέρε μας εδώ, άνδρα ελεύθερο, που να μας πει τί θες να πεις. Όπως μιλάς εσύ, δεν παίρνω είδηση τί λες, δεν την καταλαβαίνω εγώ τη βάρβαρή σου γλώσσα» (στ. 1224-1263). Ο Τεύκρος υπενθυμίζει στον Αγαμέμνονα ότι ήταν ο Αίας «που σε κλήρωση, χωρίς κανείς να τον προστάξει, βγήκε αντιμέτωπος στον Έκτορα, μόνος σε μόνον» (στ. 1284-1287). Επίσης, απαντώντας στις αιχμές για βαρβαρική του καταγωγή, του αναφέρει ότι και αυτού ο πατέρας του πατέρα του, ο Πέλοπας, ήταν βάρβαρος από τη Φρυγία και, επίσης, ο Ατρέας, ο πατέρας του, είναι αυτός που παράθεσε στον αδελφό του δειπνο άνιερο τα ίδια τα παιδιά του και ότι ο ίδιος είναι γεννημένος από μάνα Κρητικιά, που όταν ο πατέρας της την έπιασε μ' άντρα ξενόφερτο να σμίγει, έδωσε αμέσως εντολή να τη ρίξουν στα ψάρια για τροφή. Τέλος, του τονίζει πως αυτός, ο Τεύκρος, είναι γιος του ένδοξου Τελαμώννα, που πήρε για γυναίκα του τη μάνα του, που είχε αίμα βασιλικό, αφού ήταν κόρη του Λαομέδοντα.

Στη διαμάχη, παρεμβαίνει ο Οδυσσέας ο οποίος, δείχνοντας τη μεγαλοψυχία του, παίρνει το μέρος του Τεύκρου. Απευθυνόμενος στον Αγαμέμνονα, όταν αυτός του υποδεικνύει ότι ο Αίας ήταν εχθρός του, λέγει: «Άκου λοιπόν. Τον άνδρα αυτόν, στους αθανάτους σ' εξορκίζω, μην τον πετάξεις ανελέητα χωρίς ταφή· με τίποτα στη βία μην ενδώσεις, δείχνοντας τόσο μίσος, που καταργεί το δίκαιο. Υπήρξε κάποτε αυτός ο μεγαλύτερος εχθρός μου μέσα στον στρατό, αφότου έγιναν δικά μου του Αχιλλέα τα όπλα. Και παρά ταύτα, ας φάνηκε τέτοιος μαζί μου, δεν πρόκειται ποτέ να τον υποτιμήσω, ώστε να μην παραδεχτώ πως αναγνώρισα σ' αυτόν τον πιο γενναίο ανάμεσά μας, όσοι προφτάσαμε στην Τροία, μ' εξαίρεση τον Αχιλλέα. Δεν θα 'ταν δίκαιο λοιπόν ν' ατιμαστεί τώρα από σένα. Δεν θίγεις τόσο αυτόν, όσο προσβάλλεις των θεών τους νόμους·

άδικο είναι έναν γενναίο άντρα πεθαμένο, εσύ να θέλεις να τον βλάψεις, έστω κι αν ένιωθες μίσος γι' αυτόν» (στ. 1334-1346).

Μετά την παρέμβαση του Οδυσσέα, ο Αγαμέμνων υποχωρεί. Έτσι, εξασφαλίζεται η έντιμη ταφή του Αίαντα. Το έργο τελειώνει με τα πιο κάτω λόγια του Χορού: «Έχουν να δουν πολλά τα μάτια των ανθρώπων, και να μάθουν. Προτού τα δει, κανείς το μέλλον να μαντέψει δεν μπορεί, και τί τον περιμένει» (στ. 1417-1420).

(3) Αντιγόνη

Η *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, που παίχτηκε περί το 440 π.Χ., θεωρείται ένα από τα τελειότερα δράματα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Η βασική ιδέα της τραγωδίας είναι η σύγκρουση των άγραφων φυσικών νόμων, που τους υπερασπίζεται η γεμάτη άδολη αγάπη ηρωίδα του έργου, η Αντιγόνη, προς τους αυθαίρετους νόμους των ανθρώπων, που τους αντιπροσωπεύει ο άκαμπτος βασιλέας Κρέων.

Η σκηνή του έργου είναι στη Θήβα. Η υπόθεσή του, που βασίζεται στον γνωστό μύθο για την τραγική μοίρα της οικογένειας των Λαβδακιδών, αναφέρεται στον θρυλικό Θηβαϊκό πόλεμο και μπορεί να θεωρηθεί ως συνέχεια του *Επτά επί Θήβας* του Αισχύλου. Στον ίδιο μύθο, αλλά αρκετά μεταλλαγμένο, βασίστηκε ο Σοφοκλής για να γράψει και τα έργα του *Οιδίπους Τύραννος* και *Οιδίπους επί Κολωνώ*.

Οι δυο γιοι του βασιλιά της Θήβας Οιδίποδα, ο Ετεοκλής και Πολυνείκης, που φιλονικούσαν μετά τον θάνατο του πατέρα τους για τη διαδοχή του στον θρόνο, αλληλοσκοτώθηκαν σε μονομαχία. Τον θρόνο κατέλαβε ο Κρέοντας, αδελφός της μητέρας τους. Ο Κρέοντας, απαγόρευσε την ταφή του Πολυνείκη, επειδή εξεστράτευσε

εναντίον της Θήβας, με τη βοήθεια του στρατού του Άργους, γιατί ο Ετεοκλής δεν του παραχωρούσε τον θρόνο, παρά τη συμφωνία να βασιλεύουν και οι δυο εκ περιτροπής ανά ένα χρόνο. Στους αρχαίους Έλληνες, το θάψιμο των νεκρών -ακόμα και των εχθρών- ήταν ένας γενικά καθιερωμένος άγραφος φυσικός νόμος. Όμως, σε μερικά μέρη, άφηναν άταφους τους κακούργους και τους προδότες ή τους έριχναν έξω από τα σύνορα της χώρας. Η διαταγή του Κρέοντα ήταν όπως ταφεί με τιμές ο Ετεοκλής, ενώ ο Πολυνείκης παραμείνει άταφος και άκλαυτος, για να τον φάνε τα λαίμαργα σκυλιά και τα πουλιά. Όποιος παρακούσει τη διαταγή, θα λιθοβοληθεί μέσα στην πολιτεία.

Η Αντιγόνη, θυγατέρα του Οιδίποδα και αδελφή των δυο αλληλοσκοτωμένων, αποφάσισε να παρακούσει τη διαταγή του Κρέοντα και να υπακούσει στον άγραφο φυσικό νόμο. Για την Αντιγόνη, οι φυσικοί νόμοι είναι υπεράνω των ανθρώπινων νόμων. Την απόφασή της δεν μπορεί να την αλλάξει η γλυκιά και αφοσιωμένη της αδελφή Ισμήνη. Η Ισμήνη δεν έχει την τόλμη να συμπράξει με την αδελφή της. Για την Ισμήνη, αφού υπάρχει τέτοια διαταγή, δεν μπορεί να κάνει τίποτε. Απευθύνεται στην αδελφή της και της λέγει: «Μα πρέπει να συλλογιστείς πως είμαστε γυναίκες και πως δεν στέκεται σ' εμάς με άντρες να πολεμούμε»⁹⁹ (στ. 59-60). Η Αντιγόνη πληροφορεί την Ισμήνη πως θα ενεργήσει μόνη της και της λέγει: «Κί' αν θέλεις, περιφρόνησε όσα οι θεοί τιμούνε». (Συ δ' ει δοκεί, τα των θεών έντιμ' ατιμάσασ' έχε). Η Ισμήνη της απαντά: «Δεν τα περιφρονώ ούτε εγώ. Μα για να κάμω ενάντια στων πολιτών τη

⁹⁹ Σοφοκλέους, *Τραγωδίαι: Αντιγόνη, Ηλέκτρα*, κατά μετάφραση Κωνσταντίνου Μάνου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 6, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

θέληση, δε είμαι εγώ φτιαγμένη» (Εγώ μεν ουκ άτιμα ποιούμαι, το δε βία πολιτών δραν έφυν αμήχανος) (στ. 76-79) Και προσθέτει: «Ο φρόνιμος δεν κυνηγά τ' αδύνατα ποτέ του». (Αρχήν δε θηράν ου πρέπει τ' αμήχανα) (στ. 92).

Η Αντιγόνη συλλαμβάνεται για την ενέργειά της και, απευθυνόμενη στον Κρέοντα, αγέρωχη και ανυποχώρητη, του λέγει ότι παραβίασε τη διαταγή του γιατί αυτή είναι εναντίον των αθανάτων νόμων των θεών. «Γιατί, αυτοί οι νόμοι σου δεν είναι αυτοί που ο Δίας και η Δικαιοσύνη, των κάτω θεών συντρόφισσα, όρισαν για τους ανθρώπους. Και δεν νόμισα ποτέ ότι τα κηρύγματά σου μπορούν να ρίξουν τους άγραφους και αλάθευτους νόμους των αθανάτων. Γιατί, όχι σήμερα και χθες, αυτοί θα ζούνε πάντα. Και τότε πρωτοεμφανίστηκαν, κανένας δεν το ξέρει». (Ου γαρ τι μοι Ζευς ην ο κηρύξας τάδε, ουδ' η ξύνουικος των κάτω θεών Δίκη τοιούσδ' εν ανθρώποισιν ώρισεν νόμους, ουδέ σθένειν τοσούτον ώόμην τα σα κηρύγμαθ' ώστ' άγραπτα κασφαλή θεών νόμιμα δύνασθαι θνητόν όνθ' υπερδραμείν. Ου γαρ τι νυν γε καχθές, αλλ' αεί ποτε ζη ταύτα, κουδείς οίδεν εξ ότου 'φάνη) (στ. 450-457).

Ο Κρέοντας, εξοργισμένος, αποφασίζει να κλειστεί ζωντανή σε υπόγειο τάφο η Αντιγόνη, είτε για να πεθάνει, είτε για να μείνει εκεί ζωντανή. Αλλά, καταδικάζει και την Ισμήνη, η οποία προσέτρεξε να συμπαρασταθεί στην αδελφή της. Η Ισμήνη, μάλιστα, δέχεται ότι βοήθησε την αδελφή της-κάτι που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα-γιατί θέλει να έχει την ίδια μοίρα με αυτή. Η αγάπη της προς την αδελφή της υπερνίκησε την αρχική δειλία και ατολμία της. Όταν η Αντιγόνη την διαφεύδει και της αναφέρει πως αρνήθηκε να τη βοηθήσει, η Ισμήνη της απαντά: «Μα, σήμερα, που δυστυχώς, θα τόχω περηφάνεια να ταξιδέψουμε μαζί μες στα παθήματά

σου» (Αλλ' εν κακοίς τις σοίσιν ουκ αισχύνομαι ξύμπλουν εμαυτήν του πάθους ποιουμένη) (στ. 540-541). Ο Κρέοντας είναι ανένδοτος, παρά τις παρακλήσεις του γιου του και μνηστήρα της Αντιγόνης Αίμονα. Απευθυνόμενος στον γιο του, του παρατηρεί πως όλα πρέπει να υποχωρούν στην πατρική τη γνώμη. Για τον Κρέοντα, η νομιμοφροσύνη έχει υπέρτατη αξία. «Μα εκείνον που το έστησε ψηλά η πολιτεία, και στα μικρά να τον ακούν και στα μεγάλα πρέπει. Και δεν υπάρχει κακό χειρότερο από την αναρχία. Αυτή, και πολιτείες χαλνά. Αυτή, σπίτια ρημάζει. Αυτή, την άτιμη φυγή γεννά μέσα στη μάχη. Αλλ' όποιος είναι φρόνιμος, τον σώζει η πειθαρχία. Γι' αυτό, να υπερασπίζεται πρέπει κανείς την τάξη και ούτε να τον νικά ποτέ καμιά γναθικά» (Αλλ' ον πόλις στήσειε, τούδε χρη κλύειν και σμικρά και δίκαια και ταναντία. Αναρχίας δε μείζον ουκ έστι κακόν. Αύτη πόλεις τ' όλλυσιν. Έδ' αναστάτους οίκους τίθησιν. Έδε τ' εν μάχη δορός τροπάς καταρρήγνυσιν. Των δ'ορθουμένων σώζει τα πολλά σώμαθ η πειθαρχία. Ούτως αμυντέ' εσί τοις κοσμουμένοις, κούτοι γυναικός ουδαμώς ησηστέα) (στ. 666-678). Ο Αίμονας, κυριαρχημένος από τον σφοδρό έρωτά του προς την Αντιγόνη και παρά το σεβασμό που τρέφει προς τον πατέρα του, του υποδεικνύει ότι δεν φροντίζει την εξουσία του, καταπατώντας τους θεϊκούς νόμους και φεύγει, λέγοντάς του ότι δεν θα τον ξαναδεί.

Ο Χορός εξυμνεί τη μεγάλη δύναμη του έρωτα: «Έρωτα ακαταμάχητε, εσύ που ξενυχτίζεις στου κοριτσιού τα μάγουλα, εσύ που αιχμαλωτίζεις ως και τον πλούσιο άνθρωπο, και στις καλύβες μπαίνεις και θάλασσα διαβαίνεις και θάλασσα περνάς! Και ούτε κανείς αθάνατος γλύτωσέ από σένα, ούτε άνθρωπο εφήμερο δεν άφησες κανένα.» (Έρωσ ανίκατε μάχαν, έρωσ ος εν κήνεσιν πίπτεις, ος εν μαλακαίς παρειαίς νεάνιδος εννυχεύεις, φοιτάς δ' υπερπόντιος εν τ'

αγρονόμοις αυλαίς. Και σ' ούτ' αθανάτων φύξιμος ουδείς ουθ' αμερίων σε γ' ανθρώπων, οδ' έχων μέμνηεν) (στ. 781-790).

Τελικά, ο Κρέοντας αλλάζει την απόφασή του για την Ισμήνη. Όμως, για την Αντιγόνη, μένει αμετάπειστος, παρά τις συμβολές του μάντη Τειρεσία. Ο τελευταίος, τον καταριέται και του λέγει ότι γρήγορα θα βρει και αυτός μια όμοια δυστυχία, προφητεύοντας τον θάνατο του γιου του.

Όταν φεύγει από τη σκηνή ο Τειρεσίας, ο Κορυφαίος του Χορού συμβουλεύει τον Κρέοντα να αλλάξει την απόφασή του. Ο Κρέοντας, από ανάγκη και για να προλάβει το κακό που προφήτεψε ο μάντης, αλλάζει γνώμη και προστάζει γρήγορα να ταφεί ο νεκρός Πολυνείκης και να αφεθεί ελεύθερη η Αντιγόνη. Σπύδου ο ίδιος στο μέρος όπου ήταν κλεισμένη η Αντιγόνη. Όμως, είναι αργά. Η Αντιγόνη βρίσκεται νεκρή στην αγκαλιά του Αίμονα, που κλαίει για τον χαμό της πολυαγαπημένης του. Ακολουθεί μια συνταρακτική συνάντηση πατέρα και γιου, που την περιγράφει ο αγγελιαφόρος στην Ευρυδίκη, τη σύζυγο του Κρέοντα και μητέρα του Αίμονα. Ο Κρέων, κυνηγημένος από τα λόγια του Τειρεσία, απευθύνεται στον Αίμονα και του λέει: «Δυστυχισμένε, τι έκαμες; Τι έβαλες στο νου σου; Τι θάνατο διάλεξες εσύ, για να πεθάνεις; Παιδί μου, σε παρακαλώ, έβγα, έβγα, σε εξορκίζω». Ο Αίμονας, αφού τον κοίταξε με φλογισμένα μάτια, τον έφτυσε στο πρόσωπο και, δίχως να απαντήσει, τράβηξε το σπαθί του προς τον πατέρα του, αλλά ο Κρέων γλύτωσε, ορμώντας γρήγορα έξω. Τότε, ο Αίμονας πήρε το σπαθί του και το έμπηξε μέσα του και αγκάλιασε τη νεκρή Αντιγόνη (στ. 1228-1236). Και, έτσι, η Αντιγόνη πληρώνει με τη ζωή της την ηρωική της ανυποταξία. Η Αντιγόνη είναι μια ηρώδα, που προκαλεί τον θαυμασμό μας με το γενναίο και ακα-

ταδάμαστο φρόνημά της, με την αυταπάρνηση και την αυτοθυσία της.

Στη συνέχεια, η Ευρυδίκη, ακούοντας τα κακά μαντάτα για το χαμό και αυτού της του γιου, μετά τον θάνατο του άλλου της γιου, του Μενοικέα (στο έργο αναφέρεται ως Μεγαρέας), αυτοκτονεί, αφού καταριέται τον Κρέοντα να βρει και αυτός άσχημο τέλος (στ. 1303-1305). Το δράμα τελειώνει με τη συντριβή και μετάνοια του Κρέοντα και την ευχή του να του έλθει ο θάνατος για να εξιλεωθεί.

(4) *Ηλέκτρα*

Ο Σοφοκλής, έγραψε την τραγωδία του *Ηλέκτρα*, το 440 π.Χ., ένα χρόνο μετά την *Αντιγόνη*. Ο βασιλιάς του Άργους Αγαμέμνονας, φεύγοντας για την εκστρατεία της Τροίας, υποχρεώνεται να θυσιάσει στην Αυλίδα την κόρη του Ιφιγένεια, για να εξευμενίσει τους θεούς και να στείλουν ούριο άνεμο, ώστε να μπορέσουν να ταξιδεύσουν τα καράβια των Αχαιών. Στο διάστημα που πολεμά ο Αγαμέμνονας στην Τροία, η γυναίκα του Κλυταιμνήστρα συνήψε ερωτικές σχέσεις με τον Αίγισθο. Αυτή, μαζί με τον εραστή της και σφετεριστή του θρόνου, σκοτώνουν τον Αγαμέμνονα, όταν, ύστερα από δέκα χρόνια γύρισε από την Τροία στις Μυκήνες.

Κεντρική ηρωίδα του έργου είναι η δευτεροκόρη του Αγαμέμνονα Ηλέκτρα, η οποία, μετά τον φόνο του πατέρα της, για να σώσει τον αδελφό της Ορέστη, φρόντισε, με τη βοήθεια του γέρου παιδοτρόφου του, να τον φυγαδεύσει. Εκείνη, μένει στις Μυκήνες και υπομένει όλους τους εξευτελισμούς και τις ταπεινώσεις της τραγικής της μοίρας.

Η υπόθεση του έργου αρχίζει με την άφιξη του Ορέστη, που, στο μεταξύ, έχει μεγαλώσει στο Άργος για να εκδικηθεί τους φονιάδες

του πατέρα του, σύμφωνα με τον χρησμό που πήρε από το μαντείο των Δελφών. Μαζί του είναι και ο φίλος του Πυλάδης. Επίσης, μαζί με τον Ορέστη είναι και ο γέρος παιδοτρόφος του που τον φυγάδευσε. Ο Ορέστης αναφέρει στον γέροντα για τον χρησμό, που λέει: «Μόνος, δίχως στρατό, ξαρμάτωτος, με δόλο κρυφά, πράξε τον δίκιο φόνο με το χέρι σου»¹⁰⁰ (Άσκειον αυτόν ασπίδων τε και στρατού δόλοισι κλεψαι χειρός ενδίκους σφαγάς) (στ. 36-37). Προς τούτο, τον παρακαλεί να σπεύσει στα ανάκτορα και να παραπλανήσει την Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο, λέγοντάς τους ότι είναι ξένος από τη Φωκίδα και ήλθε για να τους μεταφέρει την είδηση ότι ο Ορέστης σκοτώθηκε στους Πυθικούς αγώνες. Στη συνέχεια, ο Ορέστης πηγαίνει, μαζί με τον Πυλάδη, να τιμήσει τον τάφο του πατέρα του, σύμφωνα με το κρατούν τότε ταφικό έθιμο, με χοές, εναποθέτοντας σ' αυτόν μια πλεξίδα από τα μαλλιά του.

Ακολουθεί η σκηνή που εξέρχεται από τα ανάκτορα η Ηλέκτρα και θρηνεί τον αδικοσκοτωμένο πατέρα της και παρακαλεί τις Ερινύες να βοηθήσουν στον ερχομό του αδελφού της, που αναμένει με αγωνία και λαχτάρα, για να εκδικηθεί του δολοφόνου. Διεκτραγωδεί την κατάντια της να ζει στο ίδιο μέρος με τους φονιάδες του πατέρα της, υφιστάμενη την εξευτελιστική μεταχείριση που τυγχάνει από αυτούς. Ο Χορός, τον οποίο αποτελούν γυναίκες της Μυκήνας, της συμπαραστέκεται και την καλεί να δείξει υπομονή και θάρρος. Παρουσιάζεται η αδελφή της Χρυσόθεμις, που πάει, με εντολή της Κλυταιμνήστρας, να προσφέρει χοές στον τάφο του πατέρα τους. Σε τούτο, έσπρωξε την Κλυταιμνήστρα ένα φοβερό όνειρο που είδε.

¹⁰⁰ Σοφοκλέους, *Τραγωδίαι: Αντιγόνη, Ηλέκτρα*, κατά μετάφραση Απόστολου Μελαχρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 6, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

Την παρατηρεί γιατί εκδηλώνει δημόσια τον θυμό της και τη συμβουλεύει να συμπεριφέρεται όπως αυτή που, ενώ τρέφει τα ίδια συναισθήματα για τους φονιάδες του πατέρα τους, προτιμά, για να ζει ελεύθερη, να είναι υπάκουη στους αφέντες. Τέλος, την προειδοποιεί ότι σχεδιάζουν να τη διώξουν από το παλάτι και να τη στείλουν σε ένα υπόγειο που δεν θα βλέπει ποτέ τον ήλιο. Οργισμένη η Ηλέκτρα, αφού επιτίθεται φραστικά στην αδελφή της και την κατηγορεί ότι με τη δειλία και τη μικροψυχία της προδίδει τον πατέρα της, τη συμβουλεύει να μην εκτελέσει την εντολή της Κλυταιμνήστρας γιατί είναι ανόσιο να δέχεται ο νεκρός πατέρας τους τιμές από εκείνη που άτιμα τον σκότωσε. Αντί αυτού, της συστήνει να εναποθέσει στον τάφο άκρες από τα πλεξούδια και των δυο τους και να δεηθεί γοναπιστή να έλθει ζωντανός ο αδελφός τους για να τιμωρήσει τους φονιάδες. Η Χρυσόθεμις πείθεται και λέει στην αδελφή της ότι θα κάνει αυτό που της ζήτησε «γιατί εκείνο που είναι δίκιο, δεν μπορεί να ναι κι' αφορμή στους δυο για μάλωμα, μα πρέπει να τους σπρώχνει στο έργο τους πιο γρήγορα».¹⁰¹ Όμως, την παρακαλεί να μην το μάθει η μάνα της, για να μην της βγουν πικρά αυτά που πήγε να κάνει (στ. 466-471). Όταν φεύγει η Χρυσόθεμις, παρουσιάζεται η Κλυταιμνήστρα, που στρέφεται προς την Ηλέκτρα και την κατηγορεί που γυρίζει και τη διασύρει. Της λέει ότι τον πατέρα της τον σκότωσε η θεία δίκη γιατί δέχτηκε και θυσιάστηκε η κόρη τους για χάρη του αδελφού του. Η Ηλέκτρα της απαντά ότι αυτά που λέει είναι προφάσεις για να δικαιολογήσει τις αισχρές πράξεις της.

Ενώ η Κλυταιμνήστρα ετοιμάζεται να υψώσει δέηση στον Απόλλωνα για να εξορκίσει τον φόβο της από το κακό όνειρο που είδε, εμφανίζεται ο παιδαγωγός, ντυμένος σαν ξένος, που της λέει ότι

¹⁰¹ Ο.π.

ήλθε από τη Φωκίδα, σταλμένος από τον Φανοτέα, για να φέρει το μήνυμα ότι πέθανε ο Ορέστης σε αρματοδρομία που έγινε στα πλαίσια των Δελφικών αγώνων. Αμέσως, η Ηλέκτρα ξεσπά σε θρήνους. Γι' αυτήν, όλα χάθηκαν. Η Κλυταιμνήστρα δεν κρύβει την ικανοποίησή της, που γλύτωσε από τον φόβο της εκδίκησης του Ορέστη (στ. 783-785). Όταν η Κλυταιμνήστρα και ο παιδαγωγός μπαίνουν στο παλάτι, η Ηλέκτρα αφήνει όλο τον πόνο της να ξεσπάσει. Σε λίγο, έρχεται η Χρυσόθεμις και, χαρούμενη, της λέει πως πρέπει να γύρισε ο Ορέστης, γιατί βρήκε μια πλεξίδα από τα μαλλιά του επάνω στον τάφο του πατέρα τους. Η Ηλέκτρα, σπαράζοντας από τον πόνο, της λέει ότι ο αδελφός τους είναι νεκρός. Της ζητά να τη βοηθήσει για να σκοτώσουν μαζί τον Αίγισθο. Μάταια, η αδύναμη Χρυσόθεμις και ο Χορός τη συμβουλεύουν να καθίσει φρόνιμα. Η Ηλέκτρα είναι αποφασισμένη, έστω και αβοήθητη, να ενεργήσει.

Σε λίγο, παρουσιάζεται ο Ορέστης με τον Πυλάδη, μεταμφιεσμένοι σε ξένους από τη Φωκίδα, και ζητούν να δουν τον Αίγισθο. Τα δυο αδέρφια, δεν αναγνωρίζουν το ένα το άλλο. Ο Ορέστη κρατεί μια υδρία (τεφροδόχη) που, τάχα, έχει μέσα τη στάχτη από το σώμα του. Η υπέροχη σκηνή που ακολουθεί, όπου τα δυο αδέρφια συναντιούνται και αναγνωρίζει το ένα το άλλο, είναι η πιο εντυπωσιακή που μας δίνει η τραγωδία. Η Ηλέκτρα παρακαλεί και παίρνει στα χέρια της την υδρία και θρηνεί για τον αδελφό της. Από τα όσα λέει μέσα στον οδυρμό της, ο Ορέστης αντιλαμβάνεται ότι εκείνον που θρηνεί η Ηλέκτρα είναι τον ίδιο και ότι πρόκειται για την αδελφή του. Ο Ορέστης, τότε, της παίρνει την υδρία και, σε παράκλησή της να την κρατήσει γιατί είναι το πιο ακριβό πράγμα που έχει, της λέει ότι αναστενάζει άδικα, γιατί μέσα στην υδρία δεν είναι το σώμα του Ορέστη. Η Ηλέκτρα τον ρωτά που βρίσκεται, τότε,

ο τάφος του και ο Ορέστης της απαντά: «πουθενά, γιατί τάφοι οι ζωντανοί δεν έχουν» (στ. 1219). Στη συνέχεια, της φανερώνει ποιος είναι και τα δυο αδέρφια, αφού αγκαλιάζονται και φιλιούνται, αποφασίζουν τι πρέπει να κάνουν από εδώ και μπρος. Ο γέρος παιδαγωγός, που βγήκε έξω, τους συμβουλεύει να είναι προσεκτικοί. Οι τρεις άντρες μπαίνουν μέσα στο παλάτι και, σε λίγο, ακούγονται τα ξεφωνητά της Κλυταιμνήστρας από τα κτυπήματα που δέχεται, ενώ η Ηλέκτρα, που έμεινε έξω, ξεφωνίζει στον Ορέστη: «Δώσε της και άλλη μια, αν έχεις δύναμη» (στ. 1415) Ύστερα από τον φόνο της Κλυταιμνήστρας, ο Ορέστης και ο Πυλάδης βγαίνουν από το παλάτι με ματωμένα τα σπαθιά τους.

Όταν ο Ορέστης σκότωνε τη μητέρα του, ο Αίγισθος έλειπε. Σε λίγο, που έμαθε την είδηση, για τον δήθεν θάνατο του Ορέστη, γύρισε και διατάσσει να ανοίξουν διάπλατα οι πόρτες του παλατιού και να φέρουν έξω το πτώμα του Ορέστη, για να το δει ο λαός της Μυκήνας. Ανοίγουν οι πόρτες και φαίνεται σκεπασμένο το λείψανο της Κλυταιμνήστρας. Ο Αίγισθος, νομίζει πως είναι του Ορέστη και, για να βεβαιωθεί περισσότερο, διατάσσει να το ξεσκεπάσουν. Τότε, βλέπει νεκρή την Κλυταιμνήστρα. Ο Ορέστης και ο Πυλάδης, που έχουν περικυκλώσει τον Αίγισθο, τον οδηγούν στο παλάτι, αφού του αποκαλύπτεται ο Ορέστης, για να πεθάνει στο ίδιο μέρος που σκότωσε αυτός τον Αγαμέμνονα.

Ο Σοφοκλής, στο έργο του αυτό, παρουσιάζει μια Ηλέκτρα ολότελα διαφορετική από εκείνη που γνώρισαν οι Αθηναίοι στις *Χοηφόρες* του Αισχύλου, το δεύτερο δράμα από την τριλογία του *Ορέστεια*, όπως ολότελα θα είναι, αργότερα, διαφορετική και στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη. Η Ηλέκτρα, στην τραγωδία του Αισχύλου, αν και είναι οργισμένη από τη μεταχείριση που τύγχανε

από τη μητέρα της, δεν παίρνει ενεργό μέρος στον φόνο της μητέρας της. Γι' αυτό, και ο Αισχύλος την απομακρύνει διακριτικά από τη σκηνή. Η τέλεση της μητροκτονίας, θα βαρύνει αποκλειστικά τον Ορέστη. Στην τραγωδία του Ευριπίδη, έχουμε μια Ηλέκτρα με ένα εντελώς αντίθετο χαρακτήρα. Διωγμένη από το πατρογονικό πάλατι, παντρεμένη με ένα τίμιο ξωμάχο, ζώντας σε ένα καλύβι, βράζει από το μίσος για τη μητέρα της που στάθηκε αφορμή για την κάθε της ταπείνωση και συμφορά. Ο ερχομός του Ορέστη για εκδίκηση, είναι αυτό που πάντα προσδοκούσε. Όχι μόνο δεν είναι διστακτική στο σχέδιο του Ορέστη, αλλά είναι αυτή που θα καταφέρει να υπερνικήσει τους δισταγμούς του και θα συμπράξει ενεργά στον φόνο της μητέρας τους. Ανάμεσα στις δυο αυτές Ηλέκρες, παρουσιάζεται η Ηλέκτρα στην τραγωδία του Σοφοκλή. Ο Σοφοκλής παρουσιάζει μια Ηλέκτρα που είναι σύμβολο της καρτερίας και της αντίστασης. Υπομένει την κάθε της ταπείνωση, αλλά μέσα της κρυφοκαίει το μίσος για τους φονιάδες του πατέρα της και περιμένει τη στιγμή της εκδίκησης. Γι' αυτό και, με εκδικητική μανία και μίσος, φωνάζει στον Ορέστη, τη στιγμή που αυτός σκοτώνει την Κλυταιμνήστρα: «Δώσε της άλλη μια, αν έχεις δύναμη».

(5) *Οιδίπους επί Κολωνώ*

Η τραγωδία *Οιδίπους επί Κολωνώ* είναι το τελευταίο έργο του Σοφοκλή. Το έγραψε όταν ήταν πολύ γέρος, μακριά από την πατρίδα του, και παίχτηκε μετά τον θάνατό του, στα 402 π.Χ. Παρά τη μεσολάβηση 25 περίπου χρόνων, η υπόθεση της τραγωδίας μπορεί να θεωρηθεί ως συνέχεια εκείνης στην *Οιδίπους Τύραννος*. Η πρώτη ύλη, την οποία ο ποιητής χρησιμοποίησε για να πλάσει, με την αξιοθαύμαστη, ελεύθερη συνθετική φαντασία του, το βασικό

θέμα στην υπόθεση του έργου, είναι μια ασαφής παράδοση ότι η αττική γη φιλοξένησε το σώμα του Οιδίποδα. Το βασικό θέμα της τραγωδίας δεν είναι άλλο από την αποθέωση του μαρτυρικού ήρωά της, του Οιδίποδα. Όμως, με την κατάληξη που είχε το έργο αυτό, ο Σοφοκλής δεν έδωσε και το τέλος στην τραγική μοίρα της οικογένειας των Λαβδακιδών. Το έδωσε, σε προηγούμενή του τραγωδία, στην *Αντιγόνη*.

Το δράμα αρχίζει με τον γέροντα τυφλό Οιδίποδα να καταφθάνει, διωγμένος από τη Θήβα και βοηθούμενος από τη θυγατέρα του Αντιγόνη, στην Αθήνα και να καταφεύγει στο άλσος των Ευμενίδων, που ήταν στον Κολωνό, πλησίον του ναού των σεμνών θεών. Συναντά κάποιο ξένο και τον ρωτά ποιος είναι ο τόπος που βρίσκεται και ο ξένος τού αποκρίνεται να φύγει από τον τόπο εκείνο, γιατί είναι τόπος «ανέγγιχτος και απάτητος, γιατί τον κατοικούν οι τρομερές θεές, της Γης, οι κόρες και του Σκότου».¹⁰² Ο Οιδίπους, τον παρακαλεί να ειδοποιήσει τον βασιλέα της χώρας, που είναι ο Θησέας, να τον βοηθήσει, γιατί πολλά έχει να κερδίσει. Ο ξένος, του λέει πως θα μεταφέρει την παράκλησή του στους ντόπιους, γιατί αυτοί θα αποφασίσουν.

Ο Οιδίπους απευθύνεται στις Ευμενίδες και τις παρακαλεί να μην φανούν σκληρόκαρδες σ' αυτόν. Ζητά βοήθεια και από τον Φοίβο Απόλλωνα, που του προείπε ότι θα ερχόταν στο μέρος αυτό, σε αυτό το απάτητο δάσος των φοβερών παρθένων και θα απέθνησκε κοντά στον τάφο των σεμνών θεών. Τον πλησιάζουν οι κάτοικοι του Κολωνού, που αποτελούν τον Χορό, και, όταν μαθαίνουν ποιος

¹⁰² Σοφοκλέους, *Οιδίπους επι Κολωνώ*, κατά μετάφραση Ηλία Π. Βουτιερίδου, Εκδόσεις Φέξη, Αθήνα 2011. Στη μετάφραση δεν γίνεται παραπομπή στους στίχους. Επίσης, το αρχαίο κείμενο δεν ήταν στη διάθεση του συγγραφέα.

είναι, του λένουν να φύγει μακριά από την πόλη γιατί η παρουσία του θα της φέρει κακό. Ο Οιδίπους τους απαντά πως ήρθε «θεοφοβούμενος και με τους θεούς προστάτες και όφελος φέρνοντας σ' αυτούς που κατοικούν τη χώρα» και τους αναφέρει ότι όταν φτάσει ο άρχοντάς τους, που τον αναμένει, θα μάθει τα πάντα. Ο Χορός αποφασίζει να σεβαστεί την παράκληση του Οιδίποδα και να αναμένει τον βασιλέα να αποφασίσει.

Στο μεταξύ, καταφθάνει από τη Θήβα η Ισμήνη, η οποία πληροφορεί τον πατέρα της για τη διαμάχη που ξέσπασε μεταξύ του Ετεοκλή και του Πολυνείκη για τον θρόνο και για τον χρησμό που δόθηκε, σύμφωνα με τον οποίο η έκβαση της σύγκρουσης και η σωτηρία της πατρίδας τους εξαρτάται από την παρουσία του Οιδίποδα και με ποιου το μέρος θα πάρει, καθώς και από την τοποθεσία στην οποία θα είναι ο τάφος του. Επίσης, η Ισμήνη τον πληροφορεί ότι θα έλθει σε λίγο ο Κρέων για να επιχειρήσει να τον πάρει, ακόμη και με τη βία, για να τον πάει σε μέρος έξω από τα σύνορα της Θήβας και να μείνει εκεί μέχρι τον θάνατό του. Σε τούτο, συμφώνησαν και οι δυο γιοι του. Ο Οιδίπους εξοργίζεται για τη συμπεριφορά των δυο γιών του, που προτίμησαν την εξουσία από το να τον προστατέψουν, και τους καταριέται «ούτε αυτός που κρατεί το σκήπτρο και το θρόνο να μείνει, ούτε και εκείνος, που διώχθηκε από τη χώρα, να πάει ποτέ πίσω σ' αυτήν».

Τότε, παρουσιάζεται ο βασιλέας Θησέας ο οποίος αναφέρει στον Οιδίποδα ότι γνωρίζει ποιος είναι, τον συμπονάει για τα όσα έχει τραβήξει και του ζητά να του πει τι θέλει από αυτόν και από την πόλη. Ο Οιδίπους του λέει ότι έρχεται να του προσφέρει δώρο το κορμί του που θα δώσει μεγάλη ωφέλεια στην Αθήνα. Ποια θα είναι αυτή η ωφέλεια, θα φανεί όταν πεθάνει και αφού ο Θησέας φροντί-

σει να τον θάψει σ' αυτόν τον τόπο. Ο Θησέας δέχεται και του προσφέρει τη φιλοξενία του και του υπόσχεται πως δεν θα αφήσει κανένα να τον πάρει από εκεί.

Ο Κρέων, που έρχεται σε λίγο, προσπαθεί να ξεγελάσει τον Οιδίποδα και να τον καταφέρει, με δόλιο τρόπο, να δεχτεί να φύγει από την Αθήνα. Ο Οιδίπους δεν ενδίδει και του απαντά ότι γνωρίζει τα δόλια σχέδιά του. Τότε, ο Κρέων του λέει πως θα τον πάρει με τη βία και, προς τούτο, έχει συλλάβει τις δυο του κόρες. Μετά από κάλεσμα του Χορού, φθάνει ο Θησέας την ώρα που είχε αρχίσει τη θυσία που έκανε στον Ποσειδώνα, τον προστάτη του Κολωνού. Ο Θησέας, με τον στρατό του, απελευθερώνει τις δυο κόρες του Οιδίποδα και αναγκάζει τον Κρέοντα να φύγει άπρακτος.

Έρχεται, κατόπιν, ο Πολυνείκης και προσπαθεί να πείσει τον πατέρα του να πάει με το μέρος του και, έτσι, να εξασφαλίσει τη νίκη εναντίον του αδελφού του Ετεοκλή και να πάρει τον θρόνο της Θήβας, με βάση τον χρησμό που ορίζει ότι όποιος πάρει με το μέρος του τον Οιδίποδα θα νικήσει. Δεν πείθει τον Οιδίποδα που τον διώχει, αφού του προλέγει το μέλλον αυτού και του αδελφού του και του εκστομίζει την κατάρα του, με τα πιο κάτω λόγια: «Γιατί δεν είναι δυνατό την πολιτεία κείνη να τη χαλάσεις, αλλά εμπρός σ' αυτήν νεκρός θα πέσεις γεμάτος αίμα και μαζί μ' εσένα κι' ο αδελφός σου. Τέτοιες κατάρες κι' από πριν εγώ είχα ξεστομίσει για σας [...] Χάσου σαν σίχαμα και με δίχως πατέρα, απ' τους κακούς ο πιο κακός, παίρνοντας για συντρόφους τούτες μου τις κατάρες, που τώρα σου δίνω: μήτε τη χώρα, που είναι πατρίδα σου, να κυριέψεις, μήτε πίσω να ξαναπάς ποτέ στο Άργος, αλλ' από χέρι συγγενικό να σκοτωθείς, αφού σκοτώσεις, κείνο που σ' έκαμε εξόριστο. Τέτοια σε καταριέμαι και το σκοτάδι το αγριωπό φωνάζω του Ταρτάρου μαζί του να

σε πάρει». Ο Πολυνείκης φεύγει για τη Θήβα, παρά τις προσπάθειες της Αντιγόνης να τον αποτρέψει, ώστε να αποφευχθεί ο αλληλοσκοτωμός των δυο αδελφών της.

Ακολουθεί το τέλος, που το προμηνύουν βροντές και αστροπελέκια, ριγμένα από τον Δία. Ο Οιδίπους το γνωρίζει αυτό και, απευθυνόμενος στις δυο του κόρες, τους λέει: «Παιδιά μου, ήλθε της ζήσης μου το τέλος, καθώς το είχαν πει οι θεοί, κι' αδύνατο μου είναι να το ξεφύγω».

Ο Θησέας σπεύδει να συνοδεύσει τον Οιδίποδα. Ο Οιδίπους μόνος του, δίχως οδηγό, δείχνει στον Θησέα τον τόπο όπου θα βρει τον θάνατο και του υποδεικνύει αυτόν τον τόπο να μην τον αποκαλύψει ποτέ του σε κανένα. Έτσι, θα πάρει ωφέλεια αυτός και η πόλη από τον θάνατό του, όπως του υποσχέθηκε. Ο Οιδίπους, συνοδευόμενος από τον Θησέα, προχωρεί μέσα στο τέμενος των σεμνών θεών και εκεί, με μάρτυρα μόνο τον Θησέα, ενώνεται με τους θεούς. Τα όσα αναφέρει, στη συνέχεια ο Άγγελος, περιέχουν στοιχεία θρησκευτικού μυστικισμού: «Και εκείνος με ποιο θάνατον πέθανε κανένας δε θα μπορέσει να το πει, εξόν απ' το Θησέα. Γιατί δεν τότε σκότωσε κανένα αστροπελέκι του Δία, μηδέ θαλασσινή φουρτούνα, που σηκώθηκε εκείνη τη στιγμή, παρά κάποιος, που ήταν σταλμένος απ' τους θεούς, ή θ' άνοιξε καλόγνωμο το στόμα του Άδη το αλύπητο, γιατί δεν πέθανε εκείνος με τρόπο, που να τον θρηνεί κανείς, μηδέ από αρρώστια πάσχοντας, αλλά θαυμαστός όσο κανείς στον κόσμο».

Γ. Ο ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ

Ο Ευριπίδης γεννήθηκε περί το 480 π.Χ. στην Αθήνα και πέθανε το 406 στην Πέλλα, πρωτεύουσα της Μακεδονίας. Η οικογένειά του

δεν ήταν επιφανής, όπως των άλλων τραγικών ποιητών. Οι γονείς του Μνήσαρχος και Κλειτώ ασχολούνταν με ευτελή επαγγέλματα. Μάλιστα, ο Αριστοφάνης περιγράφει, με σκωπτικό τρόπο, την μητέρα ως λαχανοπώλη (*Αχαρνής*, στ. 480 και *Θεσμοφοριάζουσαι*, στ. 387).

Έζησε σε μια εποχή που τη σημάδεψαν ο Πελοποννησιακός πόλεμος, το έργο των σοφιστών και γενικότερα οι νέες ιδέες και οι καινούριοι προβληματισμοί. Το έργο των σοφιστών και, γενικότερα, οι νέες ιδέες και τα καινούρια προβλήματα της εποχής εκείνης, συνυπάρχουν στα έργα του Ευριπίδη, αντικατοπτρίζοντας την αμφισβήτηση και τις πνευματικές έριδες της εποχής του. Η εμπειρία του Πελοποννησιακού πολέμου και η ατμόσφαιρα απογοήτευσης που δημιουργήθηκε, σημάδεψαν τον ποιητή και το έργο του. Ο πατριωτισμός και το ειρηνιστικό πνεύμα, σε συνδυασμό με την προβολή του αθηναϊκού παρελθόντος, χαρακτηρίζουν αρκετές τραγωδίες του.

Όλα τα διαθέσιμα στοιχεία, γύρω από την προσωπικότητα του Ευριπίδη, συνθέτουν ένα πρόσωπο γεμάτο αμφισβητήσεις και ανησυχίες, που αποκαλύπτονται στα έργα του στα οποία παρατηρείται μια μόνιμη ελεγκτική διάθεση στις καθιερωμένες παραδοσιακές αντιλήψεις, που του προσφέρονταν, είτε με τη μορφή καθιερωμένων μύθων, είτε ως ηθικές αξίες του μέσου Αθηναίου. Ο χαρακτηρισμός του «τραγικωτάτου των ποιητών», που του απένειμε ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του (1453a 30), συνοψίζει όχι μόνο τη μεγαλοσύνη του στην αποτύπωση της ανθρώπινης οδύνης, αλλά, ίσως, και την έκφραση μιας βαθιάς απαισιοδοξίας.¹⁰³

¹⁰³ Νίκος Χουρμουζιάδης, *Θέατρο: Οι Δραματικοί Αγώνες στην Αθήνα*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 386.

Ο Ευριπίδης δεν ήταν τύπος κοινωνικός. Υπήρξε εσωστρεφής, μελαγχολικός και δυσπρόσιτος και είχε ελάχιστους φίλους. Επίσης, ο ιδιωτικός βίος του ποιητή δεν ήταν ευτυχής. Και οι δυο του γυναίκες υπήρξαν ακόλαστες και την πρώτη την εκδίωξε, ενώ η δεύτερη τον εγκατέλειψε. Όλα αυτά, τον οδήγησαν να εκδηλώνει σε διάφορα έργα του, όπως στη *Μήδεια*, ένα μισογυνισμό.

Ένα από τα τέσσερα παιδιά του, έφερε το όνομά του και δίδαξε και ανέβασε δράματα του πατέρα του, μετά τον θάνατο εκείνου.

Σήμερα, είναι γνωστοί 81 τίτλοι έργων εκ των οποίων έχουν διασωθεί ακέραια 18. Εξ αυτών, το ένα, ο *Κύκλωψ*, είναι σατυρικό. Το τελευταίο του έργο ήταν οι *Βάκχαι* που, όμως, δεν αξιώθηκε να το παρουσιάσει λόγω του πρόωρου θανάτου του. Αν και υπήρξε πολυγραφώτατος, με έντονη συγγραφική σταδιοδρομία, εντούτοις, λόγω του θορύβου που προκαλούσαν τα «αντιδραστικά» για την εποχή του έργα, δεν τον επιδοκίμαζε, όπως θα του άξιζε, το κοινό, γεγονός που φαίνεται από το ότι, αν και συμμετείχε πενήντα χρόνια στους δραματικούς αγώνες, βγήκε πρώτος σε αυτούς μόλις τέσσερις φορές. Επίσης, το πρόσωπο του Ευριπίδη έγινε στόχος άφθονης σάτιρας, υποβαθμιστικής του προσώπου του, από τους κωμικούς ποιητές, ιδιαίτερα τον Αριστοφάνη. Από τον Αριστοφάνη, δεν γλύτωσε ούτε και ο Σωκράτης.

(1) *Εκάβη*

Η *Εκάβη* γράφτηκε περί το 424 π.Χ. Κεντρικό πρόσωπο της τραγωδίας είναι η γηραιά βασίλισσα της Τροίας, σύζυγος του Πριάμου, τραγικό σύμβολο βασιλικού μεγαλείου και δυστυχίας, αλλά και της συμφοράς που φέρνει ο πόλεμος.

Η υπόθεση του έργου εκτυλίσσεται στη Θράκη, στην οποία οι

Έλληνες έχουν αράξει, κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα τους, μετά το πάρσιμο της Τροίας. Μαζί τους, έχουν και τις Τρωαδίτισσες σκλάβες που πήραν, στις οποίες περιλαμβάνονται η Εκάβη και οι κόρες της. Βασιλέας της Θράκης είναι ο Πολυμήστορας, φίλος της Τροίας μέχρι την πτώση της, στον οποίο ο Πρίαμος εμπιστεύθηκε, για φύλαξη και προστασία, τον ανήλικο του γιο Πολύδωρο, με αρκετό χρυσάφι. Όταν έπεσε η Τροία και σκοτώθηκε ο Πρίαμος, ο Πολυμήστορας, για να πάρει το χρυσάφι, σκοτώνει τον Πολύδωρο και ρίχνει το πτώμα του στη θάλασσα. Σε μια τρικυμία, το κύμα ξεβράζει το πτώμα του Πολύδωρου στην ακτή.

Το δράμα αρχίζει με τον ίσκιο (είδωλον) του Πολύδωρου να εξιστορεί τον τραγικό σκοτωμό του. Αναφέρει, επίσης, ότι ο ίσκιος (είδωλον) του Αχιλλέα ζήτησε από τους Αχαιούς, πριν ξεκινήσουν για την πατρίδα τους από τη Θράκη, να κάνουν θυσία στον τύμβο του την Πολυξένη, κόρη του Πριάμου και της Εκάβης.

Στη συνέχεια, μετά που ο ίσκιος του Πολύδωρου χάνεται, ο Χορός, που τον αποτελούν Τρωαδίτισσες σκλάβες, πληροφορεί την Εκάβη για την απόφαση των Αχαιών να θυσιάσουν στον τάφο του Αχιλλέα την Πολυξένη και, προς τούτο, θα έλθει ο Οδυσσέας για να την πάρει. Η Εκάβη μεταφέρει το κακό μαντάτο στην Πολυξένη, που πέφτει στην αγκαλιά της μάνας της και κλαίγουν και οι δυο τους για τα νέα δεινά που τους έρχονται. Τότε, καταφθάνει ο Οδυσσέας με την ακολουθία του που της αναγγέλλει την απόφαση για τη θυσία της Πολυξένης. Ως θυσιαστής (επιστάτης ιερεύς) ορίστηκε ο γιος του Αχιλλέα (στ. 224). Τα όσα λέχθηκαν, μετά την αποτυχία της Εκάβης να πείσει τον Οδυσσέα να τη βοηθήσει, υπενθυμίζοντάς του ότι αυτή τον έσωσε όταν ήλθε, πριν τον πόλεμο, κατάσκοπος στην Τροία, είναι αξιοσημείωτα: Ο Ευριπίδης, δια στόματος

της Εκάβης, θέτει υπό αμφισβήτηση την αξία τη ανθρωποθυσίας. Η Εκάβη απευθυνόμενη στον Οδυσσέα του λέγει: «Χαρά στη γνώση που έχουν για να δώσουν ψήφο θανάτου στην παιδούλα τούτη. Ποιο χρέος σάς σπρώχνει για θυσίες ανθρώπων, πάνω στον τύμβο, που βοδιών θυσίες τού πρέπουν;»¹⁰⁴ (ατάρ τι δη σόφισμα τουθ' ηγούμενοι ες τήν δε παίδα ψήφον ώρισαν φόνου; πότερα το χρην σφ' επήγαγ' ανθρωποσφαγείν προς τύμβον, ένθα βουθυτείν μάλλον πρέπει;) (στ. 258-261). Ο Οδυσσέας της παρατηρεί ότι έχουν χρέος προς τη μνήμη του Αχιλλέα ο οποίος είναι άξιος για τιμές. Άντρας, που σκοτώθηκε δοξασμένα για την πατρίδα Ελλάδα (στ. 309-310). Στη συνέχεια, από τα λόγια του Οδυσσέα, φανερώνεται η μεγάλη αξία που έδιναν οι αρχαίοι Έλληνες στην υστεροφημία: «Εγώ, στη ζωή μου και αν μου ήταν λίγα τα καθημερινά μου, θα μου έφταναν. Μα, ο τάφος μου ποθούσα να φαντάζει με αξιώματα, που αυτά βαστούν για πάντα» (Και μην έμοιγε ζώντι μεν, καθ' ημέραν κει σμίκρ' έχοιμην, πάντ' αν αρκούντως έχοι. Τύμβον δε βουλοίμην αν αξιούμενον τον εμόν οράσθαι. Δια μακρού γαρ η χάρις) (στ. 317-320).

Τελικά, η Πολυξένη δέχεται τη μοίρα της με πρωτοφανή γενναιότητα και μεγαλοπρέπεια. Δεν τη θέλει τη ζωή, έτσι όπως κατάντησε. Τη σφαγή της κόρης της, την αναγγέλλει στην Εκάβη ο Ταλθύβιος εκ μέρους του Αγαμέμνονα και της λέει να κάμει τα αναγκαία για την ταφή της. Πριν από τη θυσία, ο γιος του Αχιλλέα έχυσε νεκροκαλέστρες (νεκρών αγωγούς) χοές στον τάφο του πατέρα του και τον παρακάλεσε να τις δεχτεί, να «πει το μαύρο και

¹⁰⁴ Ευριπίδου, Τραγωδία: *Εκάβη, Ιφιγένεια η εν Αυλίδι*, κατά μετάφραση Αποστόλου Μελαχρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 13, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

απάρθενο αίμα της παρθένας» και, έτσι, να δώσει στους Αχαιούς «καλοτάξιδο γυρισμό για την πατρίδα» (στ. 535-545).

Η Εκάβη στέλνει μια γριά δούλα της στην ακρογιαλιά να φέρει νερό για το λούσιμο της νεκρής Πολυξένης και νεκροστόλισμά της, με στολίδια από άλλες σκλάβες. Πριν από την ταφή, ο νεκρός έπρεπε να λουστεί και να νεκροστολιστεί (στ. 610-614). Στη συνέχεια, το σώμα του καιγόταν (στ. 896). Η δούλα βρίσκει το πτώμα του Πολύδωρου να κείται πάνω στην ακρογιαλιά, που το ξέβρασε η τρικυμία από το πέλαγος, και το φέρνει με τη βοήθεια άλλων δούλων. Η Εκάβη, όταν αντικρύζει τον νεκρό της γιο, ξεσπά σε γοερούς λυγμούς. Πιστεύει ότι ο δολοφόνος είναι ο Πολυμήστορας και καταλαμβάνεται από εκδικητική μανία. Ζητά, πεσμένη στα γόνατά του, τη βοήθεια του Αγαμέμνονα, που στο μεταξύ εμφανίζεται, για να πάρει εκδίκηση. Φθάνει στο σημείο να επικαλεστεί την ερωτική σχέση που ο Αγαμέμνων έχει με την Κασσάνδρα, την κόρη της. Μετά από αρκετό δισταγμό, ο Αγαμέμνων δέχεται να βοηθήσει, με τον όρο, όμως, ότι ο στρατός δεν θα έχει οποιαδήποτε ανάμιξη, αφού ο Πολυμήστορας θεωρείται φίλος των Ελλήνων.

Στη συνέχεια, η Εκάβη στέλνει μια δούλα της στον Πολυμήστορα και τον καλεί να έλθει με τα παιδιά του, για να του πει κάτι που τον ενδιαφέρει. Όταν αυτός φθάνει, του ομιλεί, χωρίς να τον βλέπει κατάματα. Κανόνας ευπρέπειας επίβαλλε στις γυναίκες να μην βλέπουν τους άνδρες κατάματα (στ. 975). Αφού τον πείθει να διώξει τη συνοδεία του από τη σκηνή και να μείνει μόνος με τα παιδιά του, του λέει ότι τον κάλεσε για να φανερώσει σ' αυτόν και στα παιδιά του, τάχα, τους θησαυρούς που έχει κρυμμένους στον ναό της Αθηνάς στο Τλιο (Τροία) (Αθάνας Ιλιάς) (στ. 1008).¹⁰⁵ Οδηγεί

¹⁰⁵ Ο Ευρυπίδης και άλλοι τραγικοί ποιητές, παρουσιάζουν τους Τρώες και άλλους

αυτόν και τα παιδιά του μέσα στη σκηνή, για να του δώσει και άλλα πολύτιμα πράγματα που έφερε από την Τροία. Εκεί, με τη βοήθεια αρκετών γυναικών, που ήταν κρυμμένες μέσα στη σκηνή, τον τυφλώνει και σφάζει τα παιδιά του. Ακούοντας τις φωνές του τυφλωμένου Πολυμήστορα ο Αγαμέμνων, καταφθάνει και, για να πάρει τη σωστή απόφαση, ακούει τόσο τον Πολυμήστορα όσο και την Εκάβη. Ο Πολυμήστορας ισχυρίστηκε ότι ενήργησε ως φίλος των Αχαιών, σκοτώνοντας τον Πολύδωρο, για να μην, μεγαλώνοντας, οργανώσει τους Τρώες να πολεμήσουν για να επανακτήσουν το βασίλειό τους. Η Εκάβη αντικρούει τον ισχυρισμό του Πολυμήστορα ότι σκότωσε τον γιο της για χάρη των Αχαιών. Κατά την Εκάβη, το μόνο κίνητρό του ήταν να πάρει το χρυσάφι που του εμπιστεύθηκε ο Πρίαμος. Επίσης, η Εκάβη, στον ισχυρισμό του Πολυμήστορα ότι ήταν φίλος των Ελλήνων, αναρωτιέται πως μπορεί να είναι βάρβαρος άνθρωπος του Έλληνα φίλος (στ. 1200). Ο Αγαμέμνων, στην κρίση του, δικαιώνει την Εκάβη.

(2) *Ιφιγένεια η εν Αυλίδι*

Η τραγωδία του Ευριπίδη *Ιφιγένεια η εν Αυλίδι* διδάχθηκε μετά τον θάνατο του ποιητή. Στην πλοκή του έργου, ο σχετικός παραδοσιακός μύθος δίνει μόνο την πρώτη ύλη. Όλα τα δραματικά γεγονότα που εκτυλίσσονται και οι σχέσεις των ανθρώπων, είναι επινοημένα από τον ποιητή. Ο Ευριπίδης, δίνει πρωτεύουσα διάσταση σε ένα θέμα, που έχει παρουσιάσει επανειλημμένα, αλλά περιθωριακά: την αυτοθυσία ενός ανθρώπου, για να ευδοωθεί ένας πολεμικός σκοπός. Έτσι, μετατρέπει μια κατατρομαγμένη νεάνιδα που

«βαρβαρικούς» λαούς να λατρεύουν τους ολύμπιους θεούς των Ελλήνων, πράγμα, που δεν είναι ιστορικά ορθό.

ικετεύει τον πατέρα της να τη λυπηθεί και να τη σώσει, μια πραγματική ηρώιδα, με αυταπάρηση και μεγαλοπρέπεια.

Στο λιμάνι της Αυλίδας, απέναντι από τη Χαλκίδα, είναι μαζεμένα τα καράβια των Αχαιών, για να ξεκινήσουν για την Τροία και να εκδικηθούν την αρπαγή της Ελένης, από τον Πάρη που «ήλθε από τους Φρύγες» (στ. 71).¹⁰⁶ Όμως, δεν μπορούσαν να ξεκινήσουν, γιατί δεν φυσούσε ευνοϊκός άνεμος. Ο επικεφαλής της εκστρατείας, ο βασιλέας των Μυκηνών Αγαμέμνων, κάλεσε, τότε, τον μάντη να του πει τον λόγο. Σύμφωνα με τον Κάλχα, η Άρτεμις ήταν οργισμένη με τον Αγαμέμνονα γιατί της σκότωσε ένα αγαπημένο της ελάφι και γιατί, ακόμα, περηφανεύτηκε πως ήταν καλύτερος κυνηγός από αυτήν. Μόνο, με τη θυσία της κόρης του Ιφιγένειας, θα μπορούσαν τα καράβια των Ελλήνων να ξεκινήσουν.

Ο Αγαμέμνων ο οποίος -όπως παρουσιάζεται από τον Ευριπίδη- είναι ένας άβουλος άνθρωπος, που, παράλληλα, κολακεύεται με το αξίωμα που του έδωσαν οι Αχαιοί να ηγηθεί της εκστρατείας εναντίον της Τροίας, ενώ αρχικά δεν δέχεται να θυσιάσει την κόρη του, γρήγορα τον καταφέρνει ο αδελφός του Μενέλαος, βασιλέας της Σπάρτης και άντρας της Ελένης, να αλλάξει γνώμη και να θυσιάσει την Ιφιγένεια για να σώσει, τάχα, την τιμή του. Έτσι, στέλνει γράμμα στη σύζυγό του Κλυταιμνήστρα στις Μυκήνες στο οποίο, για να την παρασύρει, της παραγγέλλει να του φέρει την κόρη τους Ιφιγένεια, για να την παντρέψει, τάχα, με τον Αχιλλέα. Αμέσως, όμως, αλλάζει γνώμη και στέλνει άλλο γράμμα στο οποίο της γράφει την αλήθεια, μέσω ενός πιστού του γέροντα, που τον ενημερώνει για το περιεχόμενό του. Το γράμμα, όμως, αυτό δεν φθά-

¹⁰⁶ Ο Ευριπίδης, στο έργο του αυτό, αλλά και σε άλλα, θεωρεί ότι οι Τρώες ήταν από τη Φρυγία.

νει στην Κλυταιμνήστρα, γιατί ο Μενέλαος σταματά τον μεταφορέα του γράμματος και του το παίρνει. Ο Αγαμέμνων το μαθαίνει και φιλονικεί με τον αδελφό του. Εκείνη τη στιγμή έρχεται ένας μαντατοφόρος, που του φέρνει την είδηση ότι ή Κλυταιμνήστρα, με την Ιφιγένεια και τον μικρό τους γιο Ορέστη, έφθασαν στην Αυλίδα. Ο Αγαμέμνων κυριεύεται από απόγνωση. Ο Μενέλαος, που κατανοεί την κατάσταση στην οποία βρέθηκε ο αδελφός του, αλλάζει στάση και του λέει να μην θυσιάσει την κόρη του, γιατί: «Τι έχει να κάνει η κόρη σου με την Ελένη; Ας πάει ο στρατός από την Αυλίδα να σκορπίσει ...» (στ. 494-495). Ο Αγαμέμνων, τον ευχαριστεί για τη συμπαράστασή του, αλλά του αναφέρει ότι είναι αναγκασμένος από τη μοίρα να κάνει τη θυσία, γιατί, όταν το στράτευμα μάθει τον χρησμό του Κάλχα, θα ξεσηκωθεί και, αφού σκοτώσει και τους δυο τους, θα κάνει τη σφαγή της Ιφιγένειας. Για τούτο, έχει αποφασίσει να κάνει τη θυσία. Το μόνο που θα πρέπει να κάνει, είναι να προσπαθήσει να μην το μάθει η Κλυταιμνήστρα.

Όταν καταφθάνει η Κλυταιμνήστρα μαζί με τα δυο τους παιδιά, μάταια ο Αγαμέμνων προσπαθεί να την πείσει να επιστρέψει στις Μυκήνες. Σκοπός του είναι, να μην είναι παρούσα η Κλυταιμνήστρα όταν θα θυσιαστεί η Ιφιγένεια. Ενώ πηγαίνει να βρει τον Κάλχα, για να τον παρακαλέσει να του βρει τρόπο να σώσει την κόρη του από τον θάνατο, παρουσιάζεται ο Αχιλλέας και ζητά να δει τον Αγαμέμνονα για να του πει να ξεκινήσουν το συντομότερο για την Τροία, ή, διαφορετικά, να διαλυθούν και να γυρίσει ο καθένας στην πατρίδα του. Τους βλέπει η Κλυταιμνήστρα και σπεύδει να γνωρίσει και χαιρετήσει τον μέλλοντα γαμπρό της. Ακολουθεί μια σύγχυση, όταν ο Αχιλλέας της αναφέρει ότι δεν έχει αρραβωνιαστεί την κόρη της και ούτε του έγινε οποιαδήποτε πρόταση

για τούτο. Τότε, παρουσιάζεται ο μεταφορέας του δεύτερου γράμματος, που φανερώνει στην Κλυταιμνήστρα τον πραγματικό σκοπό για τον οποίο ο Αγαμέμνων την είχε καλέσει να έλθει με την Ιφιγένεια στην Αυλίδα. Τον ακούει και η Ιφιγένεια και σπαράζει από λυγμούς για τον μελετώμενο σκοτωμό της. Η Κλυταιμνήστρα, τρομαγμένη και σε απόγνωση, πρόσπεσε, κλαίγοντας με αναφιλητά, στα πόδια του Αχιλλέα, ικετεύοντάς τον να τη βοηθήσει, επικαλέστηκε και τη θεά Θέτιδα, τη μητέρα του Αχιλλέα και κόρη του Νηρέα. Ο Αχιλλέας, βλέποντας την απόγνωσή της, ορκίστηκε να τη βοηθήσει και αποχώρησε από τη σκηνή. Όταν, σε λίγο, επιστρέφει ο Αγαμέμνων, η Κλυταιμνήστρα, μανιασμένη, τον αποπήρε άγρια για την απόφασή του να στείλει το παιδί τους στον θάνατο. Τον ικετεύει, κλαίουσα, και η Ιφιγένεια να μην τη στείλει τόσο πρόωρα στον θάνατο. Ο Αγαμέμνων δικαιολογήθηκε πως ήταν υποχρεωμένος να συγκατανεύσει στη θυσία της Ιφιγένειας, γιατί, αν λύγιζε και αποφάσιζε διαφορετικά, οι Έλληνες, εξαγριωμένοι, θα σκότωναν αυτόν και τους δικούς του, επειδή θεωρούσαν τη θυσία της Ιφιγένειας αναγκαία για το καλό ολόκληρης της Ελλάδας.

Στη συνέχεια, παρουσιάζεται ο Αχιλλέας, που αναφέρει την κατάσταση που επικρατεί στο ελληνικό στράτευμα. Προσπάθησε να τηρήσει τον όρκο του, λέγοντας στους στρατιώτες τους, τους Μυρμιδόνες¹⁰⁷, ότι δεν θα αφήσει να θυσιαστεί αυτή που προοριζόταν να γίνει γυναίκα του. Η στάση αυτή του Αχιλλέα, προκάλεσε αναβρασμό στις τάξεις των Ελλήνων πολεμιστών, οι οποίοι στράφηκαν εναντίον του. Μάλιστα, σχεδιάζουν να έλθουν, με επικεφαλής

¹⁰⁷ Οι Μυρμιδόνες ήταν αρχαίος πολεμικός λαός που κατοικούσε, σύμφωνα με τον Όμηρο, στη Φθία, περιοχή της σημερινής Φθιώτιδας και έλαβαν μέρος στην εκστρατεία κατά της Τροίας υπό την ηγεσία του Αχιλλέα.

τον Οδυσσέα, να αρπάξουν με τη βία την Ιφιγένεια και να την οδηγήσουν στο θυσιαστήριο. Τότε, εμφανίζεται η Ιφιγένεια και, απευθυνόμενη στη μητέρα της, της λέει: «... μανούλα μου, αποφάσισα πια να πεθάνω, μα θέλω με τιμή και δόξα να το κάνω... Σ' εμέ η μεγάλη Ελλάδα έχει τα μάτια, πάσα, σ' εμέ κρέμεται τώρα καρabiών ξεκίνημα, και Τροίας ρημαγμός [...] Κι ελευθερώτρα της Ελλάδας, θ' αξιωθώ δόξα θεϊκή. Δεν είναι σωστό να' μια φιλόζωη [...] Κι ως έρθουμε και στο άλλο. Τούτος δα δεν πρέπει για μια γυναίκα να πιαστεί με όλο τον κόσμο, κι ούτε να σκοτωθεί. Κάλιο να ζει ένας άντρας, παρά μύριες γυναίκες. Κι αν ζητάει η Άρτεμη, να πάρει το κορμί μου, τάχα εγώ, η θνητή, μπορώ ν' αντισταθώ; Αδύνατο! Να, δίνω στην Ελλάδα το κορμί μου. Θυσιάστε με [...] Ταιριάζει οι Έλληνες να κυβερνούν τους βαρβάρους, μα όχι οι βάρβαροι τους Έλληνες, μανούλα μου, γιατί είναι σκλάβοι εκείνοι και οι άλλοι ελεύτεροι»¹⁰⁸ (στ. 1368-1401). Προσπαθεί να πείσει τη μητέρα της να αποδεχτεί την απόφασή της και, όταν επιστρέφει στο Άργος, να μην κρατά κακία στον πατέρα της, γιατί τη θυσίασε «για την Ελλάδα και άθελά του». Όμως, η Κλυταιμνήστρα, της παρατηρεί πως το έκανε «με δόλο, κι αναντρα κι ανάξια του Ατρέα» (στ. 1457). Αξιίζει να αναφερθεί ότι και στις δυο τραγωδίες του Ευριπίδη, την *Εκάβη* και την *Ιφιγένεια την εν Αυλίδι*, τα θύματα παρουσιάζονται να θυσιάζονται αυτόβουλα.

Βέβαια, η Ιφιγένεια τελικά δεν θυσιάστηκε, γιατί η θεά Άρτεμις, αφού την άρπαξε από το θυσιαστήριο, στη θέση της έβαλε ένα ελάφι. Όπως αναφέρει ο Ευριπίδης στην *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, η

¹⁰⁸ Ευριπίδου, *Τραγωδία: Εκάβη, Ιφιγένεια η εν Αυλίδι*, κατά μετάφραση Αποστόλου Μελαχρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 13, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

θεά Άρτεμις, πήγε την Ιφιγένεια στην Ταυρίδα, στις ακτές του Εύξεινου Πόντου. Εκεί, η κόρη του Αγαμέμνονα έγινε ιέρεια της θεάς.

(3) *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*

Η *Ιφιγένεια η εν Ταύροις* παίχτηκε περί τα έτη 413 και 412 π.Χ. Σύμφωνα με την τραγωδία αυτήν του Ευριπίδη, όταν ο Αγαμέμνων αναγκάστηκε να θυσιάσει την κόρη του Ιφιγένεια στην Αυλίδα, η θεά Άρτεμις έβγαλε την τελευταία στιγμή στη θέση της ένα ελάφι και εκείνη την άρπαξε και την πήρε στη βάρβαρη χώρα της Ταυρίδας, στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, όπου κατοικούσαν οι Σκύθες, και την έκανε ιέρεια στον ναό της.

Οι Σκύθες είχαν ως έθιμο να θυσιάζουν στον βωμό της θεάς κάθε Έλληνα, που περνούσε από τον τόπο τους. Η θυσία συνίστατο στη σφαγή και στο ψήσιμο του θύματος. Ήταν καθήκον της Ιφιγένειας να προετοιμάζει αυτούς τους ξένους που επρόκειτο να θυσιαστούν, να τους εξαγνίζει με νερό της θυσίας και, ύστερα, να τους παραδίδει στους άντρες που θα τους θυσιάζαν. Αυτή τη θλιβερή δουλειά, την έκανε για πολλά χρόνια η Ιφιγένεια. Για την Ιφιγένεια είναι μια θλιβερή δουλειά, γιατί η ίδια δεν θεωρεί ότι αυτές οι θυσίες είναι απαίτηση της θεάς, αλλά «οι ντόπιοι, αιμοβόροι όντας οι ίδιοι, τις άγριες τους ορμές τις αποδίδουν στη θεά» (στ. 389-390). Τα ίδια λέγει και η Κορυφαία του Χορού, που είναι σκλάβα Ελληνίδα, όπως και οι υπόλοιπες του Χορού, που, απευθυνόμενη στη θεά, της λέγει: «Ω πανάχρονη, αν σου αρέσουν οι θυσίες αυτές, που σου κάνει ο λαός, δέξου τες. Όμως, ο νόμος ο δικός μας τις θεωρεί άνομες» (στ. 463-465).¹⁰⁹

Έμελλε, να παρουσιαστεί μπροστά της, ως υποψήφιο θύμα θυ-

¹⁰⁹ Ευριπίδου, *Τραγωδία: Ιφιγένεια η εν Ταύροις, Μήδεια*, κατά μετάφραση Απο-

σίας, ο αδελφός της Ορέστης. Τον Ορέστη, μετά που σκότωσε την μητέρα του Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο, τον κυνηγούσαν οι εκδικήτριες θεές Ερινύες. Ακόμα, και μετά την αθώωσή του από τον Άρειο Πάγο, με την ψήφο της θεάς Αθηνάς. Προσέφυγε στο Μαντείο των Δελφών όπου ο θεός Απόλλων, με το στόμα της Πυθίας, του είπε πως, για να εξιλεωθεί, θα πρέπει να πάει στην Ταυρίδα, να κλέψει το άγαλμα της Άρτεμις από το ναό της και να το φέρει στην Αττική. Πήρε τον φίλο του Πυλάδη – που έγινε και γαμπρός του, παντρευθείς την αδελφή του Ηλέκτρα – και έφτασαν στην Ταυρίδα. Οι Σκύθες, όμως, τους πιάσανε και τους πάνε στην Ιφιγένεια, για θυσία.

Την προηγούμενη νύχτα, η Ιφιγένεια σε ένα όνειρό της είδε να πεθαίνει ο αδελφός της. Γι' αυτό και σπεύδει, για να τιμήσει τον αδελφό της που τον θεωρεί νεκρό, να κάμει χοές, χύνοντας στο έδαφος νερό, αναμιγμένο με γάλα, μέλι και κρασί, που είναι των πεθαμένων το ποτό (στ. 159-166).

Η Ιφιγένεια είχε ήδη πληροφορηθεί από ένα βοσκό ότι το όνομα του ενός από τους δυο ξένους είναι Πυλάδης. Όταν παρουσιάζονται οι δυο στην Ιφιγένεια για τη θυσία, αυτή προσπαθεί να μάθει και το όνομα του άλλου. Ο Ορέστης αρνείται να της αποκαλύψει το όνομά του, λέγοντάς της ότι το σώμα του θα σφαγιαστεί και όχι το όνομα του. Όμως, η Ιφιγένεια μαθαίνει ότι η Ελένη έχει επιστρέψει στη Σπάρτη και ζει μαζί με τον Μενέλαο. Μαθαίνει, επίσης, και για τον σκοτωμό του Αγαμέμνονα από την Κλυταιμνήστρα και της τελευταίας από τον γιο της, καθώς και ότι ζει ο αδελφός της Ορέστης. Ζει μια άθλια ζωή, περιπλανώμενος παντού και πουθενά

στόλου Μελαχρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 14, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

(στ. 568). Με το άκουσμα αυτής της είδησης, η Ιφιγένεια παρατηρεί πόσο ψεύτικα είναι τα όνειρα και ο Ορέστης της απαντά πως και οι θεοί δεν είναι πιο λίγο ψεύτες από τα όνειρα. Η Ιφιγένεια προτείνει στον Ορέστη να τον βοηθήσει να σωθεί και να φύγει, με τον όρο ότι θα πάει στις Μυκήνες και να παραδώσει ένα γράμμα στους δικούς της. Ο τελευταίος θέτει ως όρο να είναι ο Πυλάδης αυτός που θα φύγει και να πάρει το γράμμα. Ο Πυλάδης, παρά τις αντιρρήσεις του και την επιμονή του να θυσιαστεί μαζί με τον φίλο του, τελικά, δέχεται. Ο Ορέστης θεωρεί ότι ο Απόλλων, του είτε ψέματα και τον έβγαλε με απάτη από την Ελλάδα. Ο Πυλάδης ορκίζεται και διαβεβαιώνει την Ιφιγένεια ότι θα παραδώσει το γράμμα. Του αποκαλύπτει το περιεχόμενο του γράμματος, ώστε, σε περίπτωση που αυτό χαθεί, να μεταφέρει προφορικά το περιεχόμενό του. Το γράμμα απευθύνεται στον αδελφό της Ορέστη και τον πληροφορεί ότι είναι ζωντανή η αδελφή του που τη θεωρούν νεκρή και τον παρακαλεί να έλθει και να την απελευθερώσει. Στη συνέχεια, τους αποκαλύπτει ότι αυτή είναι η Ιφιγένεια, η αδελφή του Ορέστη. Τότε, ο Πυλάδης παραδίδει το γράμμα στον Ορέστη ο οποίος πάει να αγκαλιάσει την αδελφή του, μα αυτή δυσπιστεί.

Όταν η Ιφιγένεια πείθεται, αγκαλιάζει τον αδελφό της που ήταν βρέφος όταν η θεά Άρτεμις την μετέφερε από την Αυλίδα στην Ταυρίδα. Εξιστορούν ο ένας στον άλλο τα βάσανα που πέρασαν. Στη συνέχεια, αφού η Ιφιγένεια μαθαίνει για τον σκοπό που ήλθαν στην Ταυρίδα, καταστρώνουν το σχέδιό τους πώς να κλέψουν το άγαλμα της Άρτεμις και να φύγουν όλοι μαζί από την Ταυρίδα. Η Ιφιγένεια πείθει τον βασιλιά της Ταυρίδας Θόαντα ότι τα υποψήφια θύματα είναι μολυσμένα, γιατί σκότωσαν τη μητέρα τους και άγγιξαν το άγαλμα της θεάς και το μόλυναν. Γι' αυτό, και το άγαλμα έστρεψε

την όψη του προς τα πίσω. Έτσι, πρέπει, προτού θυσιαστούν, να εξαγνιστούν και να πλυθούν, μαζί με το άγαλμα της θεάς, με το νερό της θάλασσας. Σε λίγο, όμως, ο βασιλιάς πληροφορείται ότι η Ιφιγένεια και οι δυο ξένοι πήρανε το άγαλμα, μπήκαν στο καράβι και φύγανε. Αμέσως ο Θόας διατάσσει τους στρατιώτες και τους υπηκόους του να τους καταδιώξουν, μα, ξαφνικά, παρουσιάζεται μπροστά του η θεά Αθηνά, που τον συμβουλεύει να μην τους καταδιώξει, γιατί ο Ορέστης ήλθε στην Ταυρίδα για να πάρει το άγαλμα, σύμφωνα με χρησμό του Απόλλωνα. Ο Θόας υπακούει στη συμβουλή της θεάς και υπόσχεται, ακόμα, να στείλει στην Ελλάδα και όλες τις Ελληνίδες, που βρίσκονται στη χώρα του.

(4) Μήδεια

Το έργο παίχτηκε περί το 431 π.Χ. Η υπόθεση της τραγωδίας βασίζεται στον μύθο για την Αργοναυτική εκστρατεία. Ο Ιάσοντας ήταν γιος του Αίσωνα τον οποίον εκδίωξε από τον θρόνο της Ιωλκού, της σημερινής πόλης του Βόλου, ο ετεροθαλής αδελφός του Πελίας. Ο Ιάσοντας πέρασε τα χρόνια της μαθητείας κοντά στο δάσκαλό του Χείρωνα, τον Κύκλωπα, ο οποίος ζούσε σε μια σπηλιά στο Πήλιο. Όταν έγινε είκοσι χρονών, ο Ιάσοντας αποφάσισε να πάει στην Ιωλκό με σκοπό να καταλάβει τον θρόνο και να τον αποδώσει στον πατέρα του. Όταν ο Ιάσοντας ήλθε αντιμέτωπος με τον Πελία, ήταν μονοσάνταλος. Το ένα σανδάλι του, το έχασε όταν βοηθούσε μια γριά, που ήταν η Ήρα μεταμορφωμένη, να περάσει ένα ποταμό. Ο Πελίας τρόμαξε, γιατί το μαντείο τον είχε συμβουλέψει να φυλάγεται από ένα μονοσάνδαλο άντρα, αφού αυτός θα ήταν η καταστροφή του. Ο Πελίας, για να αποφύγει το πεπρωμένο, προσπάθησε να εξαπατήσει τον Ιάσωνα. Ορκίστηκε ότι θα παρέδιδε το

θρόνο στον πατέρα του, αν ο Ιάσοντας έφερνε πίσω από την Κολχίδα το Χρυσόμαλλο Δέρας του φτερωτού κριαριού, με το οποίο είχε φύγει ο Φρίξος. Τα δέρας ήταν κρεμασμένο σε μια βελανιδιά στο δάσος του Άρη και το φύλαγε ένας δράκος.

Ο Ιάσοντας, αφού κατασκεύασε το περίφημο πλοίο «Αργώ», με τη βοήθεια της Αθηνάς και του γιου του Φρίξου Άργου, που έδωσε και το όνομά του στο πλοίο, οργάνωσε την «Αργοναυτική Εκστρατεία» στην οποία μετείχαν όλοι οι επιφανείς ήρωες, που ονομάστηκαν «Αργοναύτες». Η εκστρατεία στέφθηκε με επιτυχία και ο Ιάσοντας επέστρεψε με το χρυσόμαλλο δέρας. Μαζί του έφερε και μια σύζυγο, την Μήδεια, κόρη του βασιλιά της Κολχίδας Αιήτη, η οποία ήταν έμπειρη στις μαγικές τέχνες. Όμως, στο μεταξύ, ο Αίσοντας είχε πεθάνει. Η Μήδεια, χάρη στις μαγικές της ικανότητες, κατάφερε να παρασύρει τις κόρες του Πηλέα να τεμαχίσουν το σώμα του πατέρα τους και να βράσουν τα κομμάτια του, γιατί πίστεψαν ότι με αυτόν τον τρόπο η θεά Άρτεμις θα χάριζε στον πατέρα τους τη χαμένη του νεότητα. Τον Πελία διαδέχτηκε ο γιός του Άκαστος.

Ο Ιάσοντας και η Μήδεια, μετά το φοβερό τους έγκλημα, δεν ήταν δυνατό να παραμείνουν στην Ιωλκό. Πήγαν στην Κόρινθο όπου λίγα χρόνια αργότερα θα ολοκληρωνόταν, με φρικτό τρόπο, το πεπρωμένο τους, δεδομένου ότι ο σιδηρούς νόμος του ελληνικού μύθου αγνοεί το ευτυχισμένο τέλος.

Στη νέα τους πατρίδα, το ζευγάρι έζησε μονιασμένο για χρόνια και απέκτησε δυο παιδιά. Στη συνέχεια, όμως, ο Ιάσοντας ερωτεύθηκε τη Γλαύκη, κόρη του βασιλιά Κρέοντα, την οποία σκόπευε να κάνει γυναίκα του. Η συμπεριφορά αυτή του Ιάσωνα, εξοργίζει τη Μήδεια. Η Μήδεια, απαρηγόρητη και εξαγριωμένη για την προδοσία του άντρα της, αποφασίζει να εκδικηθεί. Αρχικά, σκοπεύει να

θανατώσει τον Κρέοντα, την κόρη του και τον Ιάσονα. Πέραν τούτου, ο Κρέοντας θέλει να εξορίσει τη Μήδεια με τα δυο παιδιά που είχε αποκτήσει με τον Ιάσονα. Ο λόγος της απόφασής του, όπως ο ίδιος τον αναφέρει στη Μήδεια, είναι γιατί την υποπτεύεται πως σχεδιάζει να κάμει κακό στην κόρη του.

Στη συνέχεια, ο Ιάσοντας συναντά τη Μήδεια και αφού την επιπλήττει για την υβριστική της συμπεριφορά, που είναι ο λόγος για την εξορία της, της λέγει ότι θα τη βοηθήσει στην εξορία της. Η Μήδεια τον αποκαλεί αχρείο για την ξεδιαντροπία του και του υπενθυμίζει τα όσα έκανε γι' αυτόν. Πως σκότωσε τον δράκοντα, που φύλαγε το χρυσόμαλλο δέρας, πως, ακολουθώντας τις προσταγές της καρδιάς της, πρόδωσε τον πατέρα της και τον ακολούθησε στην Ιωλκό όπου έβαλε να σκοτωθεί με τρόπο φρικτό ο Πελίας από τα ίδια τα παιδιά του. Ο Ιάσοντας της απαντά πως και η ίδια βγήκε κερδισμένη από τον γλυτωμό του, γιατί τώρα ζει, αντί σε χώρα βάρβαρη, στην Ελλάδα όπου κυβερνιέται με νόμους και όχι από τη θέληση του δυνατού. Όσο για τον γάμο του με την κόρη του βασιλιά, αυτός γίνεται για το καλό όλων τους. «Μα ο πόθος να ζήσουμε καλά και δίχως στερήσεις με έσπρωξε στον γάμο, γιατί ξέρω πως τον φτωχό κανένας φίλος δεν σιμώνει» (Αλλ' ως, το μεν μέγιστον, οικοίμεν καλώς και μη σπανιζοίμεσθα, γιγνώσκων ότι πένητα φεύγει πας τις εκποδών φίλος)¹¹⁰ (στ. 559-562). Συνεχίζοντας, λέει: «Μα πάντα τέτοιες είσαστε οι γυναίκες, σαν πάει ο γάμος σας καλά, τον κόσμο όλο νομίζετε δικό σας, μα στο πρώτο αντίξοο τ' αγέρα φύσημα, μισείτε δίχως μέτρο τα πιο καλά και ωφέλιμα. Θα 'πρεπε μ' άλλο

¹¹⁰ Ευριπίδου, *Τραγωδία: Ιφιγένεια η εν Ταύροις, Μήδεια*, κατά μετάφραση Έφης Φερεντίνου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 14, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

τρόπο οι άνθρωποι να κάνουν παιδιά, γυναίκες να μην υπάρχουν στην πλάση. Τότε, κάθε κακό μαζί τους απ' τον κόσμο θα 'χε λείψει» (στ. 569-575).¹¹¹

Όμως, το πάθος της ζήλειας, που έχει καταλάβει τη Μήδεια, δεν την αφήνει να αλλάξει τα σχέδιά της. Αλλά, εμπόδιο στο να βάλει σε πράξη τα σχέδιά της είναι η έλλειψη ασύλου. Το εμπόδιο αυτό, η Μήδεια το ξεπερνά, όταν την Κόρινθο επισκέπτεται ο βασιλιάς της Αττικής Αιγέας. Ο Αιγέας πείθεται από τη Μήδεια πως μπορεί να τον βοηθήσει και μπορεί να τον προμηθεύσει με τα κατάλληλα φάρμακα για να αποκτήσει παιδιά και, σε αντάλλαγμα, αυτός της προσφέρει άσυλο στη χώρα του.

Στη συνέχεια, η Μήδεια αλλάζει τα σχέδιά της και τα ανακοινώνει στον Χορό. Δεν θα σκοτώσει τον Ιάσονα, αλλά όλους εκείνους που αυτός αγαπάει, τη νέα του γυναίκα, τον πατέρα της και τα δυο παιδιά που απέκτησε με αυτόν. Ο Χορός προσπαθεί να την μεταπείσει να μη σκοτώσει τα παιδιά της. Ο Χορός, από Κορίνθιες γυναίκες, υμνεί τις ομορφιές της Αθήνας και εγκωμιάζει τις πνευματικές της αξίες, απορώντας συνάμα πώς μια τέτοια πολιτεία θα δεχθεί τη στυγερή φόνισσα: «Πώς λοιπόν των ιερών ποταμών η πόλη, η φιλόξενη χώρα, την ασεβή, την παιδοφόνισσα, εσένα θα δεχθεί; Στοχάσου, τι χτύπημα στα παιδιά σου θα δώσεις. Τι φόνο θα κάμεις, στοχάσου» (στ. 846-865). Η Μήδεια είναι ανένδοτη. Καταφέρνει και πείθει τον Ιάσονα να την αφήσει να στείλει τα δυο παιδιά τους στην κόρη του βασιλιά με δώρα, πέπλο ψιλό και χρυσό στεφάνι, για να την παρακαλέσουν να ζητήσει από τον πατέρα της να μην τα διώξει από τη χώρα. Όμως, τα δώρα τα έχει αλείψει με τέτοια φάρμακα, που, μόλις τα φορέσει η Γλαύκη, θα ζώσουν το κορμί της και το

¹¹¹ Στο μέρος αυτό, όπως και σε άλλα, ο Ευριπίδης εκδηλώνει τον μισογυνισμό του.

κεφάλι της φλόγες και θα είναι αδύνατο να τα αφαιρέσει από πάνω της. Την ίδια τύχη θα είχε και όποιος δικός της τολμήσει να την αγγίζει. Το σχέδιό της πραγματοποιείται.

Στη συνέχεια, η Μήδεια σπεύδει να πραγματοποιήσει και το υπόλοιπο μέρος του σχεδίου της: Να σκοτώσει τα δυο της παιδιά. Ο θρήνος της Μήδειας, πριν τολμήσει το φρικτό της έργο, θεωρείται σαν το ωραιότερο σημείο του δράματος. Μέσα της παλεύουν η δίψα της εκδίκησης και η αγάπη της μάνας. Τελικά, νικά η πρώτη. Πείθει τον εαυτό της πως είναι ανάγκη να σκοτώσει τα παιδιά της. Άξια ειδικής αναφοράς, είναι τα παρακάτω λόγια της: «Απόφαση το πήρα, φίλες, τα παιδιά μου αφού σκοτώσω, γρήγορα από τη χώρα τούτη να φύγω και να μην αφήσω απ' άργητά μου απ' άλλο πιο εχθρικό να σκοτωθούνε χέρι. Ανάγκη τούτα να πεθάνουν, κι αφού πρέπει, η ίδια που τα γέννησα θα τα σκοτώσω. Εμπρός, καρδιά μου σπλίσου. Γιατί να διστάζω το τρομερό, αλλ' αναγκαίο έργο να κάνω; Πάρ' το σπαθί, πανάθλιο χέρι μου, εμπρός πάρ' το κι αρχίνησε καινούργια ζωή βασανισμένη. Να μη δειλιάσεις και μη βάλεις στο μυαλό σου πως σου' ναι λατρευτά, πως γέννα είναι δική σου. Μ' αυτή τη σύντομη τη μέρα τα παιδιά σου ξέχασε κι ύστερα κλαίγε κι αν τα σκοτώσεις, όμως θα τ' αγαπάς, δυστυχισμένη που' μαι» (στ. 1235-1250).

Ο Ιάσοντας, μόλις μαθαίνει τον σκληρό θάνατο της Γλαύκης και του πατέρα της, σπεύδει για να φυλάξει τα παιδιά του από τυχόν εκδίκηση των συγγενών του βασιλιά. Στα αρχαία ηρωικά χρόνια, οι συγγενείς του σκοτωμένου αναλάμβαναν να τιμωρήσουν τον φονιά. Ο Χορός τον πληροφορεί για τον σκοτωμό των παιδιών του. Ορμάει στο σπίτι για να βρει τη Μήδεια. Τη βλέπει μετέωρη πάνω από τη στέγη, μαζί με τα νεκρά παιδιά τους. Στην αρχή, τη βρίζει

και τη χαρακτηρίζει αγριότερη και από την Τυρρηνίδα Σκύλα.¹¹² Μα, έπειτα, την παρακαλεί να του δώσει τα παιδιά, για να τα θάψει. Η Μήδεια αρνείται και του λέει πως θα πάρει μαζί της τα παιδιά για να τα θάψει στην Αθήνα. Για να αποφύγει την εκδίκηση του Ιάσονα, καταφεύγει με άρμα, που το σέρνουν φτερωτοί δράκοντες του Ήλιου, στην Αθήνα, στον βασιλιά Αιγέα, ο οποίος την φιλοξενεί.

Και ο Χορός καταλήγει: «Πολλά κυβερνά στον Όλυμπο ο Δίας κι απρόσμενα στέλνουν πολλά και οι θεοί. Κι αυτά, που προσμέναμε να έρθουν, δεν γίναν, μα τρόπο ο θεός για τ' ανέλπιστα βρήκε. Τέτοιο τέλος πήρε και τούτο το δράμα» (στ. 1415-1419).

(5) Βάκχαι

Η τραγωδία *Βάκχαι* γράφτηκε το 406 π.Χ. και διδάχθηκε μετά τον θάνατο του ποιητή. Είναι το μοναδικό από τα σωζόμενα δράματα με θέμα διονυσιακό.

Για υποβοήθηση του αναγνώστη να κατανοήσει πλήρως την πλοκή του έργου, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθεί μια σύντομη αναφορά στους θηβαϊκούς μύθους, που σχετίζονται με την ίδρυση της Θήβας και τη γέννηση του θεού Διόνυσου.

Μετά που ο Δίας, μεταμορφωμένος σε ταύρο, απήγαγε την Ευρώπη, κόρη του Αγήνορα, βασιλιά της Τύρου, ο τελευταίος έστειλε τη γυναίκα του και τους γιους του να την αναζητήσουν παντού. Ένας από του γιους του, ο Κάδμος, ύστερα από πολλές περιπλανήσεις, κατέληξε στην Ελλάδα. Απευθύνθηκε στο Μαντείο των Δελφών και

¹¹² Η Σκύλλα και η Χάρυβδις ήταν δυο θαλασσινά τέρατα. Συμβόλιζαν τη μανιασμένη θάλασσα που στο Σικελικό πορθμό άλλοτε έσπαζε τα καράβια στους βράχους (Σκύλλα) και άλλοτε τα βούλιαζε (Χάρυβδις). Στην τραγωδία, η Σκύλλα καλείται Τυρρηνής γιατί καθόταν σε μια σπηλιά που έβλεπε προς το Τυρρηνικό πέλαγος.

ο θεός Απόλλων τον κάλεσε να πάψει να σκέφτεται την Ευρώπη, γιατί το μέλλον του, που θα του εξασφάλιζε αιώνια δόξα, ήταν να ιδρύσει μια πόλη στην Ελλάδα. Προς τούτο, θα έπρεπε να ακολουθήσει μια δαμάλα. Στο μέρος που το ζώο θα σταματούσε από την κούραση, θα ίδρυε την πόλη. Όταν η δαμάλα εξαντλημένη σωριάστηκε στη γη, ο Κάδμος αποφάσισε να κάνει θυσία στην Αθηνά για να την ευχαριστήσει και έστειλε μερικούς συντρόφους του να φέρουν νερό από μια παραπλήσια πηγή. Την πηγή φύλαγε ένας δράκος, που σκότωσε τους άντρες του Κάδμου. Ο Κάδμος, με τη βοήθεια της Αθηνάς, σκότωσε τον δράκο, συντρίβοντας το κεφάλι του με μια κοτρόνα. Με υπόδειξη της Αθηνάς, έσπειρε τα δόντια του δράκου στη γη και από αυτή ξεφύτρωσαν ένα πλήθος οπλισμένων Γιγάντων. Ο Κάδμος σοφίστηκε ένα τέχνασμα, που οδήγησε στην αλληλοεξόντωση των Γιγάντων. Έριξε μια πέτρα ανάμεσά τους και αυτοί, υποπτευόμενοι ο ένας τον άλλο, άρχισαν να αλληλοσκοτώνονται. Επέζησαν μόνο πέντε, που ονομάστηκαν «Σπαρτοί» και κατόικησαν στην ιδρυθείσα πόλη του Κάδμου, τη Θήβα.

Ο Κάδμος παντρεύτηκε την Αρμονία, κόρη του θεού Άρη, και από τον γάμο τους απέκτησαν τέσσερις κόρες. Η πρώτη κόρη ήταν η Αυτονόη, που πήρε τον Αρισταίο, γιο του Απόλλωνα και της νύμφης Κυρήνης. Από τον γάμο τους, γεννήθηκε ο Ακταίονας, ο οποίος είχε το πάθος του κυνηγιού και καυχόταν πως ήταν πιο άξιος κυνηγός από την Άρτεμη. Μια μέρα, είδε την Άρτεμη να λούζεται γυμνή σε μια πηγή. Η θεά, οργισμένη, τον μεταμόρφωσε σε ελάφι, που τον κατασπάραξαν οι σκύλοι του. Η δεύτερη κόρη ήταν η Ινώ, η οποία έγινε σύζυγος του Αθάμαντα, βασιλιά του Ορχομενού. Ο Αθάμαντας ήταν προηγουμένως παντρεμένος με την άυλη Νεφέλη, με την οποία απέκτησε δυο παιδιά, τον Φρίξο και την Έλλη, τα οποία

επεδίωξε να εξοντώσει η Ινώ. Η τρίτη κόρη ήταν η Αγαυή, η οποία παντρεύτηκε τον Εχίονα, ένα από τους πέντε Σπαρτούς. Από την ένωσή τους, γεννήθηκε ο Πενθέας, που είναι ο βασιλέας της Θήβας, όταν εκτυλίσσεται η υπόθεση του έργου. Η τέταρτη κόρη ήταν η Σεμέλη. Όταν ο Δίας είδε τη Σεμέλη να κάνει το λουτρό της στα νερά ενός ποταμού, την ερωτεύθηκε περιπαθώς και το βράδυ την επισκέφθηκε στο δωμάτιό της και, από τη μεταξύ τους σεξουαλική επαφή, συλλήφθηκε ο θεός Διόνυσος. Όμως, ο τοκετός του από τη Σεμέλη, έμελλε να αποβεί μοιραίος γι' αυτή. Η Ήρα, για να εκδικηθεί τον ερωτιάρη σύζυγό της και τη νέα ερωμένη του, μεταμορφώθηκε σε γριά και συμβούλευσε τη Σεμέλη να ζητήσει από τον Δία να παρουσιαστεί μπροστά της με όλη του τη λάμψη, όπως παρουσιάζεται και στη γυναίκα του. Η Σεμέλη παρακάλεσε τον Δία να της κάνει αυτή τη χάρη. Ο Δίας, παρά τους φόβους του για την επικινδυνότητα αυτού που του ζητούσε η ερωμένη του, τελικά, συγκατένευσε και, μάλιστα, ορκίστηκε ότι θα τηρούσε την υπόσχεσή του. Δέσμιος στον όρκο του ο Δίας, εμφανίστηκε κάποια μέρα στη Σεμέλη και έπεσε επάνω της με τις αστραπές και τους κεραυνούς του. Όλα πήραν φωτιά και η Σεμέλη κατακάηκε. Όμως, ο Δίας φρόντισε να μη χαθεί το παιδί, ο καρπός του έρωτά του. Έβγαλε, με τη βοήθεια της Γης, το έμβρυο από την καμένη Σεμέλη και το έβαλε στο μερί του. Όταν συμπληρώθηκαν οι εννιά μήνες, βγήκε από το μερί του Δία ο Διόνυσος. Στη συνέχεια, ο Δίας, για να φυλάξει τον γιο του από την οργή και την εκδίκηση της Ήρας, τον παρέδωσε στον Ερμή για να τον πάει στις νύμφες Υάδες να τον αναθρέψουν. Όμως, αυτήν την ιστορία για τη θεϊκή καταγωγή του Διόνυσου, δεν την αποδέχονταν οι αδελφές της Σεμέλης, που λέγαν πως αυτός ήταν παράνομο γέννημά της με έναν θνητό και ότι ο πατέρας τους Κάδμος, για να συ-

γκαλύψει το σκάνδαλο, διέδωσε πως ήταν καρπός του Δία. Αργότερα, ο Κάδμος αποδέχθηκε τη θεϊκή ιδιότητα του Διονύσου. Ούτε ο Πενθέας, ο βασιλέας της Θήβας και εγγονός του Κάδμου, αναγνώριζε τη θεϊκή καταγωγή του Διονύσου.

Στην τραγωδία, ο ποιητής πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο ο πρωταγωνιστής θεός Διόνυσος, τιμωρεί την ύβρη και την ασέβεια του Πενθέα. Η υπόθεση του έργου αρχίζει με την άφιξη του Διόνυσου στη Θήβα από τη Λυδία. Παρουσιάζεται, μεταμορφωμένος σε όμορφο νέο άνθρωπο μπροστά από το παλάτι, με συνοδεία των Μαινάδων, γυναικών από την Ασία, των Ασιατισσών Βακχών, που τις προστάζει να παίξουν βροντερά τα τύμπανά τους, για να κάνει αισθητή την παρουσία του. Στο αναμεταξύ, έχει ξετρελάνει, με τη διονυσιακή μανία, τις γυναίκες της Θήβας, που βγήκαν από τα σπίτια τους και πήγαν στα βουνά. Μαζί με αυτές, βρίσκονται η Αγαύη και οι άλλες αδελφές της μητέρας του. Όπως προαναφέρθηκε, η Αγαύη είναι η μητέρα του Πενθέα. Ο Διόνυσος αφήνει τις Ασιάτισσες Βάκχες και πηγαίνει στον Κιθαιρώνα, για να συναντήσει τις Θηβαίες Βάκχες.

Ο Χορός, από Ασιάτισσες Βάκχες, εξυμνεί όποιον έχει ασπαστεί τη διονυσιακή λατρεία και είναι σ' αυτή όλη η ψυχή του δοσμένη, καθαρή και εξαγνισμένη και όποιον «τη μεγάλη μάνα Κυβέλη προσκυνά, στα μυστήριά της ταμένος, και κισσοστεφανωμένος, βακχικό ραβδί (θύρσο) ανεμίζει και τον Διόνυσο τιμά»¹¹³ (στ. 73-82).

Στον Κιθαιρώνα ετοιμάζονται να πάνε και ο γέρος τυφλός μάντης Τειρεσίας μαζί με τον γέροντα Κάδμο, ντυμένοι με βακχική στολή και έχοντας στο κεφάλι τους στεφάνι από κισσό, για να συ-

¹¹³ Ευριπίδου, *Τραγωδίαι: Βάκχαι, Ηλέκτρα*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 15, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

ναντήσουν τις οιστρηλατημένες γυναίκες της Θήβας και να χορέψουν μαζί τους. Τότε, φθάνει ο Πενθέας, που έλειπε σε ταξίδι, οργισμένος από τις τρέλες των γυναικών της Θήβας. Έχει, ήδη, συλλάβει μερικές και τις έκλεισε στη φυλακή. Επίσης, έχει πληροφορηθεί ότι κάποιος μάγος από τη Λυδία τις ξεσηκώνει. Μάταια οι δυο γέροι προσπαθούν να τον πείσουν ότι αυτός ο μάγος δεν είναι άλλος από τον Διόνυσο, τον γιο του Δία και της Σεμέλης, και πως η νέα θρησκεία που φέρνει έχει χαρακτήρα λυτρωτικό. Ο Τειρεσίας, στην προσπάθειά του να νουθετήσει τον Πενθέα, του αναφέρει: «Δυο αγαθά είναι, παλικάρι μου, στον κόσμο τα πιο μεγάλα: Η θεά Δήμητρα, η Γη, το ένα-πες το εσύ όπως θέλεις- γιατί ετούτη τρέφει με τα ώριμα καρπίσματά της τους ανθρώπους, και το άλλο, αυτός που αργότερα ήρθε, της Σεμέλης ο γιος, που βρήκε ισάξιο δώρο στους ανθρώπους, το υγρό ποτό του σταφυλιού, που σαν χορτάσουν απ' τ' αμπελιού τ' απόσταγμα οι δυστυχησμένοι άνθρωποι, αποξεχνούν τις λύπες και τους φέρνει τον ύπνο και τη λησμονιά από τις κάθε μέρας τα βάσανα, κι άλλο καλύτερο δεν είναι για τους καημούς μας γιατρικό. Κι αυτός, θεός όντας, σπονδή προσφέρεται για τους θεούς τους άλλους, κι από τη χάρη του έχουν τα καλά οι άνθρωποι» (στ. 274-285). Ο Κάδμος, προτρέπει τον εγγονό του να δεχθεί τη θεϊκή καταγωγή του Διονύσου. Και αν ακόμα θεός δεν είναι, να λέει πως είναι, και ο κόσμος θα το πιστέψει. Τον συμβουλεύει να μην είναι τόσο υπερόπτης, για να μην έχει την τύχη του Ακταίονα. Ο Πενθέας είναι ανένδοτος και διατάσσει να συλληφθεί ο Διόνυσος για να τον λιθοβολήσει ο λαός. Στο σημείο αυτό, ο Χορός υπογραμμίζει την ύβριν του βασιλέα και υμνεί την πίστη των απλών ανθρώπων.

Ο Διόνυσος συλλαμβάνεται, χωρίς να προβάλλει οποιαδήποτε αντίσταση, και προσάγεται, δεμένος, ενώπιον του Πενθέα. Οι υπη-

ρέτες του Πενθέα, τον πληροφορούν ότι, στο μεταξύ, με ένα θαύμα, οι φυλακισμένες Βάκχες, αφού λύθηκαν μόνα τους τα δεσμά τους από τα πόδια τους και οι κλειδαριές με δίχως χέρι θνητού άνοιξαν, έφυγαν από τη φυλακή και πήγαν στα βουνά. Ο Διόνυσος, στην ανάκριση που του κάνει ο Πενθέας, δεν του φανερώνεται ως ο ίδιος ο θεός, αλλά ως απεσταλμένος του, αρνείται να του αποκαλύψει τα μυστήρια της θρησκείας του και τον ειδοποιεί πως η τιμωρία του πλησιάζει για την ασέβειά του. Ο Πενθέας διατάσσει να κλειστεί ο Διόνυσος στους στάβλους και οι γυναίκες του θιάσου του, οι Μαινάδες, ή να πουληθούν ή να πάνε να δουλεύουν ως δούλες στους αργαλειούς.

Στη συνέχεια, σεισμός συγκλονίζει το παλάτι του Πενθέα, ενώ ο Χορός, οι Μαινάδες, περιγράφουν τη σκηνή και τρομαγμένες βλέπουν τον Διόνυσο να βγαίνει από το παλάτι. Τις καθησυχάζει και τις περιγράφει τα όσα διαδραματίστηκαν. Σάλεψε το μυαλό του Πενθέα και, αντί να δέσει τον Διόνυσο μέσα στον στάβλο, έδεσε έναν ταύρο. Από το παλάτι, βγαίνει και ο Πενθέας έξαλλος και, αντικρύζοντας τον ξένο (Διόνυσο), τον ρωτά να του πει πώς λύθηκε από τα δεσμά του και είναι έξω. Τη στιγμή εκείνη, έρχεται ένας αγγελιαφόρος και πληροφορεί τον Πενθέα για τις Θηβαίες Βάκχες που είναι στον Κιθαιρώνα και ότι, μεταξύ τους, είναι και η μητέρα του και οι δυο αδελφές της. Ο Πενθέας αποφασίζει να εκστρατεύσει και να τις συμμαζεύσει δια της βίας. Αλλά, ο Διόνυσος τον πείθει, επισείοντάς του τον κίνδυνο της αιματοχυσίας, να πάει, πρώτα να τις κατασκοπεύσει, ντυμένος Βάκχη, με γυναικεία πλεξούδα και πέπλο και στο χέρι θύρσο και ελαφιού παρδαλό δέρμα. Έτσι, ο Πενθέας πέφτει στην παγίδα που του έστησε ο θεός και που θα τον οδηγήσει στον θάνατο. Ο Πενθέας, ντυμένος σε Βάκχη και με οδηγό τον Δι-

όνυσο, φεύγει για τον Κιθαιρώνα. Μαζί τους και ένας ακόλουθος του Πενθέα. Τα όσα τρομερά εκτυλίχθηκαν εκεί, τα εξιστορεί αργότερα, με την επιστροφή του, ο ακόλουθος που συνόδευε τον Πενθέα. Ο Πενθέας έφθασε στο βουνό, αλλά, επειδή δεν μπορούσε να δει, ο Διόνυσος χαμήλωσε ένα έλατο και τον ανέβασε επάνω. Και, τότε, τον είδαν οι Βάκχες. Πρώτη η Αγαύη, φρενιασμένη, τις οδηγεί στην επίθεση. Ξεριζώνουν το έλατο και, όταν ο Πενθέας πέφτει στα χέρια τους, τον κατασπαράζουν. Η Αγαύη καρφώνει το κεφάλι του γιού της στον θύρσο και περιφέρεται στον Κιθαιρώνα, πιστεύοντας πως κρατάει το κεφάλι από ένα λιονταράκι. Ο Χορός ψάλλει ένα σύντομο επινίκιο. Στη συνέχεια, η Αγαύη, που δεν έχει συνέλθει ακόμη, καταφθάνει στο παλάτι με το απαίσιο τρόπαιό της. Ζητά να δει τον Πενθέα για να του αφηγηθεί το κατόρθωμά της. Τη στιγμή εκείνη έρχεται ο Κάδμος, κουβαλώντας σε φορείο τα μέλη του σώματος του κατασπαραγμένου Πενθέα. Η Αγαύη, που σιγά σιγά ξαναβρίσκει τα λογικά της και μαθαίνει τη φοβερή αλήθεια, θρηνεί μαζί με τον πατέρα της για τα όσα τους έχουν συμβεί.

Ακολουθεί η εμφάνιση του Διονύσου, όχι πια μεταμορφωμένου, αλλά σε όλη τη θεϊκή του μορφή. Ορίζει πως η Αγαύη και οι αδελφές της πρέπει να εξοριστούν. Όσο για τον Κάδμο, απευθυνόμενος σ' αυτόν του είπε: «Φίδι θα γίνεις και φιδιού μορφή θα πάρει, και του Άρη η κόρη, η Αρμονία, που γυναίκα την έχεις πάρει, αν και θνητός άνθρωπος ήσουν. Θα γίνεις βαρβάρου στρατού αρχηγός κι εκείνη θα 'ναι κοντά σου στη βοϊδάμαξα, σαν τρέχεις, γιατί έτσι είναι το θέλημα του Δία να γίνει. Με στράτευμα αναρίθμητο, χωριά και χώρες θα πάρεις. Μα σαν διαγουμίσουν το μαντείο του Απόλλωνα, κακώς κακού θα πάνε πίσω. Μα εσένα και την Αρμονία θα σώσει ο Άρης και στον μακάρων θα σας πάει τη γης να ζείτε [...] Αν είχατε όλοι

σας μυαλό τον καιρό εκείνο, που δεν το θέλατε, θα είχατε βοηθήσας του Δία τον γιο και θά 'σαστε όλοι ευτυχισμένοι... Με αρνίσαστε, όταν έπρεπε. Αργά η μετάνοια» (στ. 1330-1350).

Ο θεός, παρουσιάζεται από τον ποιητή ανάληγτος και εκδικείται φρικτά. Τιμωρεί όχι μόνο τον Πενθέα για την υβριστική και ανευλαβή συμπεριφορά του, αλλά και τη μητέρα του και τις αδελφές της που δεν τον αποδέχτηκαν και δεν αναγνώρισαν τη θεϊκή του υπόσταση. Από τη θεϊκή τιμωρία, δεν ξεφεύγει ούτε και ο Κάδμος και η σύζυγός του Αρμονία, που, παρά το ότι πίστεψαν και αποδέχθηκαν τον Διόνυσο, δεν το έπραξαν έγκαιρα. Όμως, και οι δυο τους, αφού υποστούν μια σκληρή τιμωρία, θα απολυτρωθούν και θα ζήσουν στη χώρα των μακάρων, τον ειδυλλιακό τόπο διαμονής των ηρώων και των ενάρετων ανθρώπων μετά τον θάνατό τους.

Το έργο τελειώνει όταν, συντετριμμένοι πατέρας και κόρη, αποχαιρετίζονται, για να πάρει ο καθένας ξεχωριστά τον πικρό δρόμο του πεπρωμένου τους.

(6) *Ηλέκτρα*

Ο χρόνος κατά τον οποίο γράφτηκε η *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη, δεν μπορεί να καθοριστεί επακριβώς. Πιθανές χρονολογίες είναι το 417 και το 413 π. Χ. Όπως προαναφέρθηκε, για το θέμα της τραγωδίας ασχολήθηκαν και ο Αισχύλος στις *Χοηφόρες*, το δεύτερο δράμα στην τριλογία της *Ορέστειας* και ο Σοφοκλής στην *Ηλέκτρα*. Και οι τρεις τραγωδίες πραγματεύονται την τιμωρία της Κλυταιμνήστρας και του Αίγισθου, των φονέων του Αγαμέμνονα, πατέρα της Ηλέκτρας και του Ορέστη. Όμως, η *Ηλέκτρα* στην τραγωδία του Ευριπίδη είναι μια προσωπικότητα διαφορετική από εκείνη στις άλλες δυο και συμμετέχει στον φόνο της μητέρας της σε ρόλο

πρωταγωνιστικό, πολύ διαφορετικό από αυτόν που έχει στις άλλες. Επίσης, διαφορετικό είναι και το όλο σκηνικό της δολοφονίας των δυο φονιάδων του Αγαμέμνονα.

Στην τραγωδία του Ευριπίδη, η Ηλέκτρα, διωγμένη από το πατρογονικό παλάτι, ζει σε ένα καλύβι, παντρεμένη με έναν τίμιο γεωργό. Στον γεωργό, την έδωσε για γυναίκα του ο Αίγισθος, για να μη την πάρει κάποιο αρχοντόπουλο και κινδυνεύσει για τον φόνο που έκανε του Αγαμέμνονα. Ο γεωργός άφησε παρθένα την Ηλέκτρα, γιατί, όπως αναφέρει ο ίδιος στον Πρόλογο με τον οποίο αρχίζει το έργο, το θεώρησε ντροπή του να ταπεινώσει «τέτοιο βλαστάρι αρχοντικό», που δεν ήταν αντάξιό του.

Ένα πρωινό, η Ηλέκτρα βγαίνει από το καλύβι, για να φέρει νερό από τη ρεματιά του ποταμού Ινάχου. Βράζει από το μίσος για τη μητέρα της που στάθηκε αφορμή για την κάθε της ταπείνωση και συμφορά. Τη συναντά ο άντρας της, που, με τρυφεράδα και ευγένεια, της λέει να μη κάνει τόσους κόπους αυτή, που ήταν πριν τόσο καλομαθημένη. Η Ηλέκτρα, του αποκρίνεται πως θέλει να τον ελαφρώσει από τους κόπους και τον ευχαριστεί που της φέρεται τόσο καλά και που, αν και γυναίκα του, δεν την άγγιξε ακόμα.

Σε λίγο, μετά που η Ηλέκτρα και ο άντρας της απομακρύνονται, φθάνει ο Ορέστης με τον φίλο του Πυλάδη.¹¹⁴ Ο Ορέστης, του αναφέρει τον χρησμό του Απόλλωνα να εκδικηθεί τον φόνο του πατέρα του και, επίσης, ότι επισκέφθηκε τον τάφο του, του έκαμε σπονδές, και εναπόθεσε σ' αυτό μια πλεξούδα από τα μαλλιά του, καθώς και ότι ψάχνει να βρει την αδελφή του, η οποία, όπως έμαθε, είναι διωγμένη από το παλάτι. Εκείνη την ώρα, επιστρέφει από το ποτάμι

¹¹⁴ Ο Πυλάδης ήταν γιος του βασιλέα της Φωκίδας Στρόφιου.

η Ηλέκτρα με τη στάμνα της πάνω στο κουρεμένο της κεφάλι.¹¹⁵ Οι δυο φίλοι, που την εκλαμβάνουν ως μια παραδουλεύτρα, παραμερίζουν και την παρακολουθούν. Η Ηλέκτρα μοιρολογεί για την κατάντια της, τον αδικοσκοτωμένο της πατέρα και τον διωγμένο στα ξένα αδελφό της. Σε λίγο, καταφθάνουν νεάνιδες του Άργους, που αποτελούν τον Χορό, και την προσκαλούν να πάει στις γιορτές της Ήρας, αλλά αυτή αρνείται γιατί ούτε η θέση της ούτε το πένθος της το επιτρέπουν. Ο Ορέστης και ο Πυλάδης, που άκουσαν το μοιρολόι της Ηλέκτρας και την αναγνωρίζουν, φανερώνονται και ο Ορέστης της λέει πως έρχεται από τον αδελφό της να της φέρει νέα του και να του παραγγείλει και εκείνη τα δικά της. Επιστρέφει ο άντρας της Ηλέκτρας και προσκαλεί τους δυο ξένους στο σπίτι τους. Φεύγει να πάει στον γεροπαιδοτρόφο του πατέρα της Ηλέκτρας, για να τον παρακαλέσει να έλθει και να φέρει τρόφιμα. Είναι αυτός που φευγάτισε τον μικρό Ορέστη και τον έστειλε στη Φωκίδα. Τώρα, ζει ως βοσκός, εκδιωγμένος από την πόλη. Σε λίγο, έρχεται ο γερασμένος παιδοτρόφος του Αγαμέμνονα με τα τρόφιμα και λέει στην Ηλέκτρα, που τον υποδέχεται έξω από το καλύβι, πως πέρασε από το μνήμα του πατέρα της και του έκαμε σπονδές, μα είδε εκεί ένα νεοσφαγμένο πρόβατο και το αίμα του φρεσκοχυμένο, καθώς και μια ξανθή πλεξούδα και αναρωτήθηκε μήπως ήλθε κρυφά ο Ορέστης. Όταν, στη συνέχεια, βγαίνουν από το καλύβι ο Ορέστης και ο Πυλάδης, ο γεροπαιδοτρόφος αναγνωρίζει τον Ορέστη και λέει στην Ηλέκτρα πως έχει μπροστά της τον αδελφό της. Τα δυο αδέρφια αγκαλιάζονται και φιλιούνται και καταστρώνουν το σχέδιο πώς

¹¹⁵ Η Ηλέκτρα είχε κουρεμένο το κεφάλι της σε ένδειξη πένθους για τον χαμό του πατέρα της. Το κούρεμα της κεφαλής, σε ένδειξη πένθους, ήταν καθιερωμένο έθιμο στους αρχαίους Έλληνες.

θα σκοτώσουν τους φονιάδες του πατέρα τους. Ο γεροπαιδοτρόφος πληροφορεί τον Ορέστη ότι ο Αίγισθος βρίσκεται στην εξοχή, για να θυσιάσει στις Νύμφες. Του συστήνει να περάσει από εκεί και ο Αίγισθος θα τον προσκαλέσει να τον φιλοξενήσει και, τότε, εύκολα μπορεί να τον σκοτώσει. Όσο για την Κλυταιμνήστρα, που μένει στη Μυκήνα, η Ηλέκτρα αναλαμβάνει να την καλέσει στο καλυβόσπιτό της, με την πρόφαση ότι γέννησε και έχει ανάγκη τη βοήθειά της. Εκεί, θα βρει και αυτή τον θάνατο.

Ακολουθεί η άφιξη ενός αγγελιαφόρου, που φέρνει την είδηση του θανάτου του Αίγισθου και, σε λίγο, καταφθάνουν ο Ορέστης και ο Πυλάδης, που φέρνουν τον σκοτωμένο Αίγισθο και τον βάζουν μέσα στο καλύβι. Η Ηλέκτρα, χαρούμενη, τους στεφανώνει. Ο Ορέστης, της δείχνει το πτώμα του Αίγισθου και της λέει: «... αν θέλεις ρίξε τον στα αγρίμια να τον φάνε, είτε και τα όρνια, που του αιθέρα είναι παιδιά, σ' ένα παλούκι αφού τον μπήξεις ...». Η Ηλέκτρα, όμως, παρά την ψυχική της φόρτιση, παραμένει προσηλωμένη στην πάγια ηθική αρχή για σεβασμό στους νεκρούς και του παρατηρεί: «Νιώθω ντροπή [...] μη με εξυβρίσουν στους θεούς πως ασεβώ»¹¹⁶(στ. 895-902). Στη συνέχεια, το πτώμα μεταφέρεται μέσα στο σπίτι.

Όταν ο Ορέστης βλέπει από μακριά τη μητέρα του στο αμάξι που τη φέρνει, δειλιάζει να γίνει φονιάς της μάνας του. Μα, η Ηλέκτρα είναι αλύγιστη. Του δίνει θάρρος και του υποδεικνύει πως πρέπει να δείξει σεβασμό προς τον νεκρό πατέρα τους και να ενεργήσει σύμφωνα με τον χρησμό, που πήρε. Ο Ορέστης υλοκύπτει στο θέλημα των θεών και κρύβεται μέσα στο καλύβι. Όταν καταφθάνει,

¹¹⁶ Ευριπίδου, *Τραγωδίαι: Βάκχαι, Ηλέκτρα*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 15, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

με βασιλική μεγαλοπρέπεια, η Κλυταιμνήστρα, ακολουθεί ένας φοβερός διάλογος μεταξύ μητέρας και κόρης. Η Ηλέκτρα, της προσάπτει ότι είναι υπεύθυνη για τον φόνο του πατέρα της και για την κατάντια της, διωγμένη από το παλάτι. Η Κλυταιμνήστρα, αφού προσπαθεί να δικαιολογηθεί, της λέει ότι τη συγχωράει για την αυθάδειά της και τη ρωτά να της πει τον λόγο που την κάλεσε. Η Ηλέκτρα της λέει πως είναι λεχώνα και η Κλυταιμνήστρα μπαίνει στο καλύβι για να κάνει την πρεπούμενη θυσία στους θεούς. Ο Χορός θυμάται και μοιρολογεί τον άδικο χαμό του Αγαμέμνονα. Ξαφνικά, από το καλύβι ακούγονται τα παρακάλια και τα βογγητά της Κλυταιμνήστρας, που τη σκοτώνουν τα παιδιά της.

Στη συνέχεια, τα δυο αδέρφια, έντρομα από τη μητροκτονία που διέπραξαν, αρχίζουν να μετανιώνουν και με φρίκη αναλογίζονται την πράξη τους. Τότε, εμφανίζονται τα φαντάσματα των δυο αδελφών της Κλυταιμνήστρας, που είναι οι Διόσκουροι, ο Κάστορας και Πολυδεύκης. Απευθύνονται στον Ορέστη και του λένε πως η τιμωρία της Κλυταιμνήστρας ήταν δίκαιη. Παρά το ότι η πράξη του ήταν φοβερή, αυτός και η αδελφή του είναι «αμόλευτοι από τον φόνο αυτό», γιατί ήταν θέλημα της Μοίρας «και του Φοίβου οι αστόχαστοι εκείνοι χρησμοί». Στη συνέχεια, υποδεικνύουν στον Ορέστη τη μελλοντική του πορεία: Θα παντρεύει την Ηλέκτρα με τον φίλο του Πυλάδη και θα ανταμείψει τον καλοκάγαθο άντρα της, που τη σεβάστηκε, ενώ εκείνος, κυνηγημένος από τις φοβερές Ερινύες, θα φύγει από το Άργος και θα μεταβεί στην Αθήνα, όπου θα δικαστεί από τον Άρειο Πάγο, αλλά θα αθωωθεί, ύστερα από ισοψηφία των δικαστών και τη νικώσα ψήφο της Αθηνάς. Μετά την απαλλαγή του από τον Άρειο Πάγο, θα κατοικήσει στην Αρκαδία, κοντά στον Αλφειό ποταμό, όπου θα κτίσει μια πολιτεία που θα φέρει το όνομά

του.¹¹⁷ Όσο για τη μητέρα του, θα τη θάψουν η αδελφή της Ελένη και ο Μενέλαος. Περαιτέρω, αναφέρουν ότι η Ελένη από την Αίγυπτο γύρισε και ποτέ δεν πήγε στην Τροία. «Μα, για να δοθεί του πολέμου αιτία και οι άνθρωποι να σκοτωθούν, το φάντασμά της στην Τρωάδα ο Δίας έστειλε» (στ. 1238-1291).

Στο πιο πάνω απόσπασμα, ο Ευριπίδης βρίσκει την ευκαιρία να εκφράσει την απέχθειά του προς τον πόλεμο. Αναφορικά με την αθώωση του Ορέστη από τον Άρειο Πάγο, ο Ευριπίδης ακολουθεί τον Αισχύλο στις *Ευμενίδες*, το τρίτο δράμα της τριλογίας της *Ορέστειας*. Εδώ, σημειώνεται ότι στην *Ιφιγένεια η εν Ταύροις* και στην *Ορέστης*, επινοεί άλλη μελλοντική πορεία για τον Ορέστη. Επίσης, η επινόηση για μετάβαση της Ελένης στην Αίγυπτο και όχι στην Τροία, είναι το κεντρικό θέμα της τραγωδίας του Ευριπίδη *Ελένη*.

Το έργο τελειώνει με τον Ορέστη και την Ηλέκτρα να αποχωρίζονται με σπαραγμό, τους Διόσκουρους να φεύγουν για το σικελικό πέλαγος όπου είναι η μόνιμη εγκατάστασή τους και έχουν ως έργο τη διάσωση των караβιών που κινδυνεύουν, και τις Ερινύες να εμφανίζονται για να κυνηγήσουν τον Ορέστη, που φεύγει πανικόβλητος.

(7) Τρωάδες

Οι *Τρωάδες* γράφτηκαν το 415 π.Χ., σε μια εποχή που έλαβαν χώρα συνταρακτικά γεγονότα. Ήταν η εποχή της άτυχης εκστρατείας των Αθηναίων στη Σικελία. Είχε προηγηθεί, έναν χρόνο πριν, το 416 π.Χ., η εξόντωση των κατοίκων της πολιορκημένης Μήλου. Το έργο είναι το μόνο διασωθέν μέρος μιας τριλογίας, με κοινό πυρήνα τον Τρωικό πόλεμο. Οι άλλες δυο τραγωδίες, που έχουν χαθεί,

¹¹⁷ Η πόλη αυτή είναι το Ορέστειον στην Αρκαδία, κοντά στο βουνό Λύκαιο.

είναι οι *Αλέξανδρος* και *Παλαμήδης*. Ο ποιητής, δραματοποιεί, με τον δικό του τρόπο, τα συγκλονιστικά γεγονότα που ακολούθησαν την άλωση της Τροίας. Ανατρέχοντας στον μεγάλο μυθικό πόλεμο, ανιχνεύει, κατά αξιοθαύμαστο τρόπο, τη διάβρωση που ασκεί, γενικά, η πολεμική ατμόσφαιρα πάνω σε νικητές και ηττημένους. Στις *Τρωάδες*, νικητές και ηττημένοι, μοιράζονται τη συμφορά του πολέμου και, με τη συμπεριφορά τους, αποδεικνύουν το παράλογο του πολέμου. Και εδώ, κεντρική ηρωίδα είναι η τραγική μορφή της Εκάβης.

Στον Πρόλογο δεσπόζουν οι δυο αιγιματικοί θεοί, ο Ποσειδώνας και η Αθηνά. Ο Ποσειδώνας, σύμμαχος των Τρώων, εξιστορεί το πάρσιμο της Τροίας, με έμφαση στο τέχνασμα του «δούρειου ίππου», και εκφράζει την οργή του για τα όσα ελακολούθησαν από τους Έλληνες: σκότωσαν τον Πρίαμο και τα παιδιά του, παράδωσαν στις φλόγες την πόλη, γέμισαν τα καράβια τους με πλούσια λάφυρα και έσυραν τις γυναίκες των Τρώων μέσα στη σκηνή τους, για να τις μοιράσουν, με κλήρο, ανάμεσά τους. Η Αθηνά, που στάθηκε στο πλευρό των Ελλήνων και τους βοήθησε να καταστρέψουν την Τροία, οργισμένη γιατί πρόσβαλαν τους ναούς της, αποφασίζει να συνεργαστεί με τον Ποσειδώνα για να βασανίσουν τους Έλληνες στο ταξίδι της επιστροφής. Ζητάει από τον θεό της θάλασσας να κάνει σκληρό τον γυρισμό τους και να βυθίσει τα καράβια τους.

Φεύγουν οι δυο θεοί και η Εκάβη ανασηκώνεται από τη γη για να θρηνήσει τη σκληρή της μοίρα. Οι γυναίκες της Τροίας, σκλάβες των Ελλήνων, που αποτελούν τον Χορό, έχουν τρέξει κοντά της και σμίγουν τον θρήνο τους με τον δικό της. Οι Τρωαδίτισσες, μετά τη σφαγή των συζύγων τους, οδηγούνται στη σκλαβιά μαζί με την Εκάβη, την Ανδρομάχη και την Κασσάνδρα, ως λάφυρα των

Αχαιών. Τρέμουν για το τι τις περιμένει και αναρωτιούνται σε ποιον θα κληρωθούν να γίνουν σκλάβες του.

Μέσα στην ταραγμένη αυτή ατμόσφαιρα, φθάνει ο κήρυκας των Ελλήνων Ταλθύβιος, για να τους αναγγείλει ότι έγινε η κλήρωση και κάθε μια τους πρέπει να ακολουθήσει τον αφέντη της. Η μια κόρη της Εκάβης, η Κασσάνδρα, ιέρεια του Απόλλωνα με τις μαντικές ικανότητες και ταγμένη να ζήσει δίχως γάμο, κληρώθηκε στον Αγαμέμνονα. Την άλλη κόρη της, την Ανδρομάχη, γυναίκα του Έκτορα και μητέρα του μικρού Αστυάνακτα, θα την πάρει ο Νεοπτόλεμος, γιος του Αχιλλέα. Η ίδια, η Εκάβη, θα γίνει σκλάβα του Οδυσσέα. Όσο για την τρίτη κόρη της, την Πολυξένη, που οι Έλληνες την πήραν πριν λίγο και σφάχτηκε στον βωμό του Αχιλλέα, ο Ταλθύβιος μιλάει διαφορούμενα. Στην ερώτηση της Εκάβης που είναι και «με ποιον την ένωσε ο κλήρος» της απαντά: «Τον τάφο του Αχιλλέα την τάξαν να φροντίζει»¹¹⁸ (στ. 264).

Στη συνέχεια, ο Ταλθύβιος ζητά να του φέρουν την Κασσάνδρα για να την παραδώσει στον αρχηγό του. Εκείνη τη στιγμή, εμφανίζεται η Κασσάνδρα να προχωρά μονάχη της και, χορεύοντας και τραγουδώντας, να προφητεύει για τη συμφορά που θα πέσει στο σπιτικό του Αγαμέμνονα και για τον δικό της θάνατο. Μακαρίζει τους Τρώες, που έπεσαν γενναία για να προστατέψουν τη χώρα τους και οικτρίζει του Έλληνες, που ξεκίνησαν από τη μακρινή πατρίδα τους για μια κατακτητική εκστρατεία. Ο Ταλθύβιος την διακόπτει και την οδηγεί στη σκηνή του Αγαμέμνονα. Σε λίγο, περνά μέσα σε άμαξα η Ανδρομάχη με τον γιο της τον Αστυάνακτα. Στα-

¹¹⁸ Ευριπίδου, *Τραγωδία: Τρωάδες, Ιππόλυτος*, κατά μετάφραση Έφης Φερεντίνου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 16, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

ματά και θρηνεί, μαζί με τη μάνα της, για την τύχη τους. Αναπολεί για τα αγαθά που είχε και για την ανδρεία του σκοτωμένου άντρα της. Πληροφορεί τη μητέρα της για το τραγικό τέλος της Πολυξένης, για την οποία θεωρεί ότι, με τον θάνατό της, στάθηκε πιο τυχερή από αυτή. Η Εκάβη θρηνεί για τον χαμό της κόρης της και συμβουλεύει την Ανδρομάχη να δείξει υπομονή, για να μπορέσει να μεγαλώσει τον γιο της «για το καλό της Τροίας, γιατί μπορεί μια μέρα να κατοικήσουν στο Ίλιον πάλι τα παιδιά του και η πόλη μας να ξαναγεννηθεί» (στ. 703-705). Όμως, τον διάλογο μητέρας και κόρης, τον διακόπτει ο Ταλθύβιος, που καταφθάνει ξανά, και με δέος και δισταγμό αναγγέλλει την απόφαση των Ελλήνων να ρίξουν από τα κάστρα τον Αστυάνακτα, για να σβήσει και η τελευταία ελπίδα αναβίωσης της Τροίας. Ακολουθεί ο συγκινητικός θρήνος της Ανδρομάχης προτού παραδώσει τον γιο της. Άξια ιδιαίτερης αναφοράς είναι τα όσα αναφέρει για την άσπλαχνη και απάνθρωπη απόφαση των Ελλήνων: «Έλληνες, που βαρβαρικές έχετε εφεύρει σκληρότητες, γιατί σκοτώνετε το αθώο τούτο παιδί;» (ω βάρβαρ' εξευρόντες Έλληνες κακά, τι τόνδε παίδα κτεινετ' ουδεν αίτιον;) (στ. 764-765). Ο πατριωτισμός του Ευριπίδη, δεν τον αφήνει να δεχθεί ότι τέτοιας σκληρότητας αποφάσεις προσιδιάζουν και στους Έλληνες και όχι μόνο στους βαρβάρους. Στη συνέχεια, καταριέται την Ελένη, που τόση συμφορά έφερε. Η άμαξα παίρνει την Ανδρομάχη για τα καράβια των Ελλήνων και η Εκάβη πέφτει πάλι χάμου, σπαράζοντας.

Σε λίγο, έρχεται ο Μενέλαος να παραλάβει την Ελένη από τις σκηνές των νικητών, όπου την κρατούν αιχμάλωτη μαζί με τις Τρωαδίτισσες. Όπως αναφέρει στην Εκάβη, θα την πάρει μαζί του στην πατρίδα του και θα την παραδώσει στους στρατηγούς για να τιμωρηθεί, όπως αυτοί κρίνουν. Η Εκάβη, φοβούμενη ότι ο Μενέλαος θα

λυγίσει, τον συμβουλεύει να μην την αντικρύσει. Την ώρα εκείνη, οι σωματοφύλακες του Μενέλαου φέρνουν από τη σκηνή την Ελένη. Η απολογία της, στην οποία, βασιζόμενη στη δύναμη της ομορφιάς της, επιστρατεύει έντεχνες δικαιολογίες, είναι γεμάτη φιλαρέσκεια και αδιαφορία για τα τόσα κακά προκάλεσε η διαγωγή της. Η Εκάβη, με άδεια από τον Μενέλαο, παρεμβαίνει και απαντά στα όσα ανέφερε η Ελένη. Βρίσκει εύστοχα λόγια για να ανασκευάσει τις δικαιολογίες της Ελένης και να δείξει τον άστατο και άσπλαχνο χαρακτήρα της. Η Ελένη πέφτει στα γόνατα του Μενέλαου και τον ικετεύει να τη συγχωρέσει. Εκείνος, προς στιγμή κλονίζεται. Όμως, στο τέλος βρίσκει τη δύναμη και τη στέλνει στα καράβια για να τιμωρηθεί στη χώρα της. «Σαν, φτάσει στο Άργος, θα βρει θάνατο φοβερό, όπως της αξίζει, και τις γυναίκες όλες φρόνιμες θα κρατάει το παράδειγμά της. Εύκολο αυτό δεν είναι, βέβαια, αλλ' ο χαμός της τη διεφθαρμένη σκέψη τους θα συγκρατήσει, ακόμα και χειρότερες της αν υπάρχουν» (στ. 1055-1059). Σε λίγο, φεύγει και αυτός. Δεν θα μπει στο ίδιο καράβι με την Ελένη, ακολουθώντας τη συμβουλή της Εκάβης πως «όποιος αγάπησε δεν παύει να αγαπάει» (στ. 1051).

Η Εκάβη μένει μόνη της με τον Χορό και δέχεται το τελευταίο πλήγμα. Ο Αστυάνακτας εκσφενδονίζεται από τον Νεοπτόλεμο από τους πύργους της Τροίας. Ο Ταλθύβιος, με τους στρατιώτες του, της φέρνουν τον νεκρό Αστυάνακτα και την ασπίδα του Έκτορα, για να ταφεί ο μικρός μέσα σ' αυτή, όπως ζήτησε, φεύγοντας η Ανδρομάχη. Η Εκάβη, με σπαραγμένη την καρδιά, απευθύνει τον τελευταίο χαιρετισμό στον εγγονό της: «... Αγαπητό μου, θάνατος σκληρός σε βρήκε. Αν πέθαινες για την πατρίδα και είχες γνωρίσει πρώτα τη χαρά της νιότης και του γάμου και τη βασιλική εξουσία που μας

σηκώνει στους θεούς, ευτυχισμένο θα 'σουν, αν υπάρχει στον θάνατο ευτυχία... Σαν τι μπορεί στον τάφο σου ο ποιητής να γράψει; “Σκότωσαν τούτο το παιδί οι Αργείοι από φόβο”. Ντροπή μια τέτοια επιγραφή για την Ελλάδα, Μια και δε σου 'τυχε την πατρική να πάρεις κληρονομιά, τη χάλκινη του ασπίδα θα 'χεις για τάφο... Δεν θέλει η μοίρα να 'χεις πολύτιμη ταφή. Θα πάρεις μόνο ό,τι έχω. Άμυαλος είναι όποιος χαίρεται γιατί νομίζει την ευτυχία του σίγουρη. Γυρίζει η τύχη σαν τον παράφορο άνθρωπο, άστατη από τον ένα στον άλλο και ποτέ δεν στέκεται στον ίδιο (στ. 1156-1206) [...] Πηγαίνετε, θάψτε τον νεκρό στον φτωχικό του τάφο [...] Οι πεθαμένοι δεν νομίζω πως νοιάζονται για τις πολυτέλειες στην ταφή τους, αλλά είναι αυτά των ζωντανών ματαιοδοξίες» (στ. 1246-1250).

Όταν τελειώνει η ταφή του Αστυάνακτα, η Εκάβη και οι άλλες Τρωαδίτισσες που έμειναν πίσω, οδηγούνται στα καράβια των Ελλήνων και αποχαιρετούν την Τροία που καίγεται.

(8) Ορέστης

Στην τραγωδία του *Ορέστης*, που γράφτηκε το 408 π.Χ., ο Ευριπίδης, με ρεαλιστικό τρόπο, χρησιμοποιεί, ως βασικό πυρήνα, το θέμα των δυο μητροκτόνων, του Ορέστη και της Ηλέκτρας, που συναντάμε και στην *Ηλέκτρα*, με τη διαφορά, όμως, πως εδώ, η ιστορία τους ακολουθεί μια εντελώς διαφορετική πλοκή.

Το έργο αρχίζει με την εμφάνιση, έξι μέρες μετά τον φόνο της Κλυταιμνήστρας, της Ηλέκτρας. Στην αρχή, παραθέτει τη γενεαλογία των προγόνων της, των Ατρείδων. Γενάρχης ήταν ο Τάνταλος.¹¹⁹

¹¹⁹ Ο Τάνταλος ήταν βασιλιάς της Λυδίας, στο Σίπυλο της Μικράς Ασίας. Πατέρας του θεωρείτο ο Δίας ή ο Τιμώλος, ένα βουνό της Μικράς Ασίας. Μητέρα του ήταν η Πλουτώ, η κόρη του Κρόνου. Ο Τάνταλος έμελλε να γίνει γνωστός για τα αμαρτή-

Γιος του Τάνταλου ήταν ο Πέλοπας, πατέρας του Ατρέα και του Θυέστη.¹²⁰ Ο Ατρέας είχε γυναίκα την Αερόπη από την Κρήτη και παιδιά τον Αγαμέμνονα, σύζυγο της Κλυταιμνήστρας και πατέρα της Χρυσοθέμιδος, της Ιφιγένειας, της Ηλέκτρας και του Ορέστη, και τον Μενέλαο, σύζυγο της Ελένης και πατέρα της Ερμιόνης. Η Κλυταιμνήστρα και η Ελένη είναι κόρες του Τυνδάρεως.

Στη συνέχεια, η Ηλέκτρα διεκτραγωδεί την ψυχική διαταραχή στην οποία περιήλθε ο Ορέστης, κατατρεγμένος από τις Ερινύες, και στην έχθρα και αποστροφή που επιδεικνύουν κατά των δυο μητροκτόνων οι κάτοικοι του Άργους. Θα συνεδρίαζαν την ημέρα εκείνη για να αποφασίσουν να τους θανατώσουν με λιθοβολισμό ή με αποκεφαλισμό. Η μόνη τους ελπίδα για να σωθούν, είναι ο Μενέλαος, που έφθασε από την Τροία στο Ναύπλιο και έχει κρυμμένη, μέσα στο παλάτι του Άργους την Ελένη, για να γλυτώσει από την οργή αυτών που έχασαν τα παιδιά τους στην Τροία. Στο παλάτι βρίσκεται, επίσης, και η Ερμιόνη, που την έστειλε από τη Σπάρτη ο Μενέλαος πριν φύγει για την Τροία, για να την φροντίζει η Κλυταιμνήστρα.

Τα δυο αδέρφια, κλεισμένα μέσα στο παλάτι, μοιρολογούν το κατάντημά τους. Ο Ορέστης, σε μια στιγμή ανάνηψης, ρίχνει το φταί-

ματά του εναντίον των θεών για τα οποία κεραυνοβολήθηκε από τον Δία και κατήλθε στον Άδη. Εκεί θα ξεκινούσε η πραγματική και αιώνια τιμωρία του. Η Ηλέκτρα αναφέρει ότι ήταν καταδικασμένος να έχει πάντα κρεμασμένο πάνω από το κεφάλι του ένα βράχο. Σύμφωνα με ένα άλλο μύθο, ο Τάνταλος τοποθετήθηκε σε ένα λάκκο γεμάτο νερό όπου από πάνω του υπήρχαν δέντρα γεμάτα με καρπούς. Όταν πεινασμένος ο Τάνταλος άπλωνε το χέρι του να κόψει καρπούς τα κλαδιά των δέντρων ανέβαιναν ψηλά με αποτέλεσμα να μη μπορεί να τους φτάσει. Και όταν διψασμένος έσκυβε να πει νερό, αυτό εξαφανιζόταν ή απομακρυνόταν κάτω από τα πόδια του.

¹²⁰ Ο Θυέστης ήταν πατέρας του Αίγισθου.

ξιμο στον Απόλλωνα που τον έσπρωξε σε τέτοιο τρισανόσιο κρίμα και τον εύφρανε με λόγια, αλλά όχι με έργα. Του συμπαραστέκεται ο Χορός, τον οποίο αποτελούν νεάνιδες του Άργους, που λέει: «Ω, ω, γοργοπόδαρες και φτερωμένες θεές μανιασμένες, που με θίασο πένθιμο πάτε όπου δάκρυα και πόνους γροικάτε, μελαψές Ευμενίδες, που ως πέρα τον πλατύ αναταράζετε αιθέρα, κι εκδικιόσαστε κι αίμα και φόνο, σας προσπέφτω, προσπέφτω, στο γόνο του Αγαμέμνονα λύτρωση δώστε και την άγρια μανία του διώξτε. Τρισαλί σου τα πάθη που έχεις, άμοιρε, πάθει, γιατί σου είχαν ο λόγος αρέσει που απ' τον τρίποδα ο Φοίβος στον είπε, κι εσύ τον εδέχτης πεσμένος στα γόνατα, εκεί που της γης, λένε, βρίσκεται η μέση [...] Η μεγάλη ευτυχία για παντοτινά στους ανθρώπους δε μένει. Κλαίω για σένα πικρά και στενάζω. Με πλεούμενο σε παρομοιάζω που δαιμόνιο τα ξάρτια του αρπάζει μεσοπέλαγα και το ταράζει ...»¹²¹ (στ. 313-340).

Εκείνη τη στιγμή, καταφθάνει ο Μενέλαος, που είναι ενήμερος, από τον Γλαύκο, «θεό μάντη του Νηρέα προφήτη», για τον θάνατο του Αγαμέμνονα και, από κάποιον άλλο, για το ποιο τέλος είχε η Κλυταιμνήστρα. Του παρουσιάζεται ο Ορέστης και τον ικετεύει να τον βοηθήσει για να γλυτώσει από τη μήνη των πολιτών του Άργους, που θέλουν να τον σκοτώσουν. Επίσης, παρουσιάζεται ο γέροντας Τυνδάρεως, που ήλθε από τη Σπάρτη, με το μαύρο πέπλο και τα μαλλιά του κομμένα για τη νεκρή του θυγατέρα. Ο Τυνδάρεως επιτιμά τον Μενέλαο, που μιλά με τον Ορέστη, που τον θεωρεί ανόσιο για την πράξη του, παρά το ότι θεωρεί εξίσου ανόσια και την πράξη της θυγατέρας του. Κατά τον Τυνδάρεω, το έγκλημα που

¹²¹ Ευριπίδου, *Τραγωδία: Ορέστης, Κύκλωψ*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόρα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 88, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

διέπραξε η Κλυταιμνήστρα δεν νομιμοποιούσε τον Ορέστη να διαπράξει το ίδιο έγκλημα. Εκείνο που έπρεπε να κάνει ήταν να την εκδιώξει από το παλάτι και να την εξορίσει. Στρεφόμενος προς τον Ορέστη, του λέει πως οι θεοί τον μίσησαν και αντιπληρώνει της μάνας του τον φόνο με τρέλα και τρόμους και ότι είναι αποφασισμένος να πάει στη συνέλευση του λαού του Άργους και να υποστηρίξει την καταδίκη αυτού και της αδελφής του σε θάνατο με λιθοβολισμό. Ζητά από τον Μενέλαο να μην πάει ενάντια στους θεούς και τους γλυτώσει και να αφήσει τον λαό να τους σκοτώσει, αλλιώς να μη ξαναπατήσει στη Σπάρτη. Ο Μενέλαος βρίσκεται σε δίλημμα. Στο τέλος, δειλιάζει και δικαιολογείται στον Ορέστη πως δεν έχει τη δύναμη και τα μέσα να τα βάλει με τον λαό του Άργους και, για τούτο, θα προσπαθήσει με καλοπίσματα να γαληνέψει τον λαό. Ο Ορέστης είναι απελπισμένος. Απελπισμένος είναι και ο φίλος του Πυλάδης, που καταφθάνει στο μεταξύ, γιατί τον έδιωξε από το σπίτι ο πατέρας του Στρόφιος, επειδή βοήθησε τον Ορέστη στον φόνο της Κλυταιμνήστρας. Δεν μπορούν να δραπετεύσουν γιατί η πόλη είναι γεμάτη από στρατιώτες και θα τους συλλάβουν. Αποφασίζουν να εμφανιστεί ο Ορέστης στη σύναξη του λαού και να ζητήσει να μιλήσει και να υποστηρίξει τη θέση του πως έπραξε δίκαια, για να εκδικηθεί τον θάνατο του πατέρα του. Αν δεν πείσει τον λαό και βρει τον θάνατο, προτιμά ένα τέτοιο θάνατο. Είναι ντροπή ο άδοξος θάνατος. Την απόφασή τους, δεν θα την ανακοινώσουν στην Ηλέκτρα. Την μαθαίνει, όμως, από τον Χορό. Σε λίγο, καταφθάνει αγγελιαφόρος που της ανακοινώνει την απόφαση που πήρε ο λαός να θανατωθεί αυτή και ο Ορέστης. Στη σύναξη μίλησε και ο Ορέστης, αλλά δεν έπεισε τον λαό, που τον υποκίνησε ο Τυνδάρεως, ενώ ο Μενέλαος δεν εμφανίστηκε. Το μόνο που κατάφερε ήταν να αφεθούν αυ-

τός και η αδελφή του να θέσουν οι ίδιοι, με το ίδιο σπαθί, τέρμα στη ζωή τους, αντί να λιθοβοληθούν. Ο Ορέστης με τον Πυλάδη επιστρέφουν στο παλάτι. Ο Πυλάδης θέλει να έχει την ίδια μοίρα μαζί τους και να τους συνοδέψει στον θάνατο. Σαν ύστατη προσπάθεια να σωθούν, καταστρώνουν, με πρόταση του Πυλάδη, ένα σχέδιο. Το σχέδιο του Πυλάδη, που πρότεινε στον Ορέστη, είναι να σκοτώσουν την Ελένη. «... αν θα πληρώσει αυτή για όλη την Ελλάδα, για τους πατέρες, τα παιδιά που σκοτώθηκαν και τις γυναίκες που τις έχει αφήσει χήρες, τότε όλοι θα αλαλάζουν και στους θεούς θα ανάψουν φωτιές, κι ευχές θα μας γεμίζουν και τους δυο μας, που το αίμα χύσαμε μιας αχρείας γυναίκας, Δε θα σε λένε μητροκτόνο πια, μα θα 'χεις φήμη καλή από δω και πέρα και θα λένε πως είσαι συ ο φονιάς της φόνισσας Ελένης» (στ. 1134-1143). Για να πετύχουν τη σωτηρία τους, σε περίπτωση που δεν θα πετύχουν τούτο με τον φόνο της Ελένης, αποφασίζουν, με πρόταση της Ηλέκτρας, να απαγάγουν την Ερμιόνη. Έτσι, θα εκβιάσουν τον Μενέλαο να τους βοηθήσει στο να σωθούν.

Ενώ ετοιμάζονται να θέσουν σε εφαρμογή το σχέδιό τους και να σκοτώσουν την Ελένη, αυτή εξαφανίζεται μυστηριωδώς. Σε λίγο, καταφθάνει ο Μενέλαος, που έχει πληροφορηθεί τα καθέκαστα, για να σώσει την κόρη του και να πάρει το σώμα της γυναίκας του, που την θεωρεί σκοτωμένη και δεν πιστεύει στην εξαφάνισή της, και να σκοτώσει τους φονιάδες της. Αρχίζει, τότε, ένας διάλογος μεταξύ του Μενελάου και του Ορέστη, που τον διακόπτει η εμφάνιση του Απόλλωνα, με το φάντασμα της Ελένης πλάι του, που, ως «από μηχανής θεός», δίνει τη λύση. Απευθυνόμενος στον Ορέστη του λέει ότι, με διαταγή του Δία, την έσωσε από το σπαθί του. «Σαν αθάνατη του κόρη την έχει τώρα, που στου αιθέρα τις αγκα-

λιές βρίσκεται με τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη σύθρονη, κι είναι για τους ναύτες σωτηρία». Απευθυνόμενος στον Μενέλαο, του λέει πως άλλη γυναίκα θα πάρει, «γιατί οι θεοί θέλησαν για την ομορφιά της να αλληλοσκοτωθούν Έλληνες και Φρύγες». Απευθύνεται ξανά στον Ορέστη και τον προστάζει να φύγει και να πάει να κατοικήσει «στου Παρρασίου τον κάμπο» σε μέρος που θα το λένε Ορέστειον. Στη συνέχεια, να πάει στην Αθήνα για να δικαστεί από τον Άρειο Πάγο, για το αίμα της μάνας του που έχυσε. Αλλά, θα αθωωθεί και θα πάρει, ως σύζυγό του, την Ερμιόνη και «εκείνος όπου θαρρεί πως ταίρι θα την κάνει, ο Νεοπτόλεμος, ποτέ του δεν την παίρνει». Επίσης, τον καλεί να παντρέψει την Ηλέκτρα με τον φίλο του Πυλάδη, όπως του είχε τάξει. Στο τέλος, καλεί τον Μενέλαο να αφήσει την εξουσία του Άργους στον Ορέστη και αυτός να πάει και να βασιλέψει στη Σπάρτη.

Το έργο τελειώνει με τη συμφιλίωση όλων των πρωταγωνιστών της τελευταίας φάσης του.

(9) *Ελένη*

Η *Ελένη* παρουσιάστηκε στην αθηναϊκή σκηνή το 412 π.Χ., όταν ήταν πρόσφατη η καταστροφική εκστρατεία των Αθηναίων στη Σικελία, μετά από προτροπή των μάντεων τους, που ο ποιητής την κατακρίνει στους στίχους 744-748.

Η ιστορία της *Ελένης*, που περιγράφεται στην τραγωδία αυτή του Ευριπίδη, είναι εντελώς αντίθετη με τη μυθική παράδοση, που τη θέλει να είναι μια άπιστη γυναίκα που στάθηκε αφορμή να γίνει ο Τρωικός πόλεμος. Εδώ, η *Ελένη* παρουσιάζεται σαν πρότυπο πιστής και αφοσιωμένης συζύγου, που ποτέ δεν απάτησε τον σύζυγό της, δεν κλέφτηκε από τον Πάρι, δεν πήγε στην Τροία αλλά

στην Αίγυπτο, όπου καρτερικά περιμένει για δεκαεπτά ολόκληρα χρόνια τον Μενέλαο για να ξαναγυρίσει μαζί του στη Σπάρτη. Στην Τροία, πήγε το φάντασμά της. Την επινόηση αυτή του Ευριπίδη, ότι η Ελένη δεν πήγε στην Τροία αλλά στην Αίγυπτο και στην Τροία πήγε το φάντασμά της, θα τη βρούμε και στο τέλος, περίπου, της τραγωδίας του *Ηλέκτρα*.

Η υπόθεση της τραγωδίας αρχίζει με την Ελένη να βρίσκεται πεσμένη ικέτιδα μπροστά στον τάφο του Πρωτέα, του αποθανόντα βασιλέα της Αιγύπτου, να διηγείται την ιστορία της, αφού, πρώτα, αναφέρεται για τον πατέρα της, που λένε πως δεν ήταν ο Τυνδάρεως αλλά ο Δίας, που έσμιξε με τη μητέρα της Λήδα, μεταμορφωμένος σε κύκνο. Η περιπέτειά της αρχίζει όταν ο Πάρης την παίρνει από τη Σπάρτη για να την πάει στην Τροία. Σαν την έπαιρνε, για να τον εκδικηθεί η Ήρα, που δεν έδωσε σ' αυτήν το βραβείο της ομορφιάς, αλλά το έδωσε στην Αφροδίτη, έπλασε ένα φάντασμα όμοιό της, που το πήρε και το πήγε στην Τροία. Την αληθινή Ελένη, την πήρε ο Ερμής και, αφού την τύλιξε σε μια πυκνή νεφέλη, την πήγε στην Αίγυπτο, στο παλάτι του βασιλιά Πρωτέα, που ήταν ένας τίμιος άνθρωπος και θα σέβονταν την τιμή της, ώσπου να την ξαναπάρει ο Μενέλαος. Όταν πέθανε ο Πρωτέας, ο γιος του Θεοκλύμενος, που τον διαδέχθηκε, θέλησε να την κάνει δική του. Έτσι, αυτή προσέφυγε στον τάφο του Πρωτέα, ως ικέτιδα, ώστε, με βάση τα ισχύοντα στην Αίγυπτο θέσμια, να σώσει την τιμή της και να προστατευθεί από τον Θεοκλύμενο.

Εκεί, τη βρίσκει ο Τεύκρος, γιος του Τελαμόνα από τη Σαλαμίνα και αδελφός του τρωικού ήρωα Αίαντα. Ο Τεύκρος ξαφνιάζεται που βλέπει μπροστά του μια γυναίκα όμοια με την καταραμένη Ελένη. Βέβαιος, όμως, πως αυτή η γυναίκα δεν είναι η αληθινή Ελένη, της

εξιστορεί τα παθήματα των Ελλήνων και τα δικά του. Η Τροία, ύστερα από δέκα χρόνια πολέμου, κήκε. Αυτός είναι διωγμένος από την πατρίδα του, γιατί τον θεωρούν υπεύθυνο για τον θάνατο του αδελφού του Αίαντα, που αυτοκτόνησε μετά που ταραχθηκε το μυαλό του, όταν του πήρε άλλος τα όπλα του Αχιλλέα, μετά τον θάνατό του. Ο Μενέλαος, πήρε την Ελένη να γυρίσει στη Σπάρτη, μα λένε πως πνίγηκε στη θάλασσα. Η Λήδα, η μητέρα της Ελένης κρεμάστηκε από την ντροπή της κόρης της, και τα δυο αδέρφια της, οι Διόσκουροι, λένε πως σκοτώθηκαν εξ αιτίας της και έγιναν αστέρια στον ουρανό. Στο τέλος, ο Τεύκρος λέει στην Ελένη για ποιο λόγο έχει έλθει στο παλάτι: «Ἦλθα σε τούτο το παλάτι για ν' ανταμώσω την προφήτισσα Θεονόη. Βοήθησέ με εσύ να πάρω τον χρησμό της, κατά πού θ' αρμενίσω πρίμα για να φτάσω στις Κύπρου τ' ακρογιάλια, γιατί μου έχει δώσει προσταγή ο Απόλλωνας εκεί να κατοικήσω και μια καινούργια εκεί να κτίσω Σαλαμίνα»¹²² (Ἦλθον τούσδε βασιλείους δόμους, την θεσπιωδόν Θεονόην χρῆζων ιδεῖν, συ προξένησον, ως τύχω μαντευμάτων ὅπη νεώς στείλαιμ' αν ούριοι πτερόν ες γην εναλίαν Κύπρον, ου μ' εθέσπισεν οικεῖν Απόλλων, ὄνομα νησιωτικόν Σαλαμίνα θέμενον της εκεί χάριν πάτρας) (στ. 144-150). Όμως, η Ελένη τον συμβουλεύει να φύγει το γρηγορότερο από την Αίγυπτο, γιατί ο βασιλέας της Θεοκλύμενος σκοτώνει όποιον ἔλθῃνα πέφτει στα χέρια του. Το γιατί, ας μην το ρωτά. Και ο Τεύκρος φεύγει.

Η Ελένη, μετά από τα όσα της είτε ο Τεύκρος, θρηνεί για τη μοίρα της. Μοιρολογεί μπροστά στον Χορό, που τον αποτελούν σκλάβες Ελληνίδες, και θέλει να θέσει τέρμα στη ζωή της: «Σαν τι

¹²² Ευριπίδου, *Τραγωδία: Ελένη, Ανδρομάχη*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 114, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

να ζω, λοιπόν; Σε τι να ελπίζω ακόμη; Να δεχτώ ταίρι μου να κάμω βάρβαρο άντρα για να γλυτώσω από τα βάσανα και να 'χω την καλοπέρασή μου; Μα όταν μια γυναίκα ζει μ' έναν άντρα που σιχαίνεται η ψυχή της, σιχαίνεται και το ίδιο ακόμη το κορμί της. Καλλίτερα μου είναι λοιπόν ο θάνατός μου. Μα με ποιο τρόπο να πεθάνω τιμημένα; Άσκημη είν' η κρεμάλα που κ' οι δούλοι ακόμα γι' ατιμασμένο θάνατό τους τη θαρρούνε. Το σπαθοσφάξιμο είναι ευγενικό κι ωραίο και γρήγορα από τη ζωή σ' απολυτρώνει. Μέσα σε τέτοιες συμφορές έχω βουλιάξει. Κι αν άλλες έχουν ευτυχία την ομορφιά τους, για μένα στάθηκεν αυτή η καταστροφή μου» (στ. 293-305).

Ο Χορός την παρηγορεί. Προσπαθεί να την εμψυχώσει και της λέει να μην πιστεύει στις φήμες, αλλά να μπει στο παλάτι και να ζητήσει από τη Θεονόη να της προφητεύσει την αλήθεια.

Παρουσιάζεται, τότε, ο Μενέλαος, ως ναυαγός, ντυμένος με κουρέλια, και λέει πως άφησε την Ελένη σε μια σπηλιά, με φύλακες, τους λίγους συντρόφους του που γλύτωσαν και ζητά να βρει τροφή γι' αυτούς. Μια γριά, τον πληροφορεί ότι βρίσκεται στην Αίγυπτο και τον συμβουλεύει να φύγει γιατί, σαν Έλληνας, κινδυνεύει από τον Θεοκλύμενο. Του λέει, επίσης, ότι στην Αίγυπτο βρίσκεται και η κόρη του Δία, η Ελένη, που ήλθε πριν πάνε οι Αχαιοί στην Τροία. Ο Μενέλαος τα έχει χαμένα. Πώς είναι δυνατό να ζει η Ελένη στην Αίγυπτο, ενώ την έφερε μαζί του από την Τροία και την έχει κρυμμένη στη σπηλιά; Τη στιγμή εκείνη, βγαίνουν από το παλάτι οι Ελληνίδες σκλάβες μαζί με την Ελένη, μετά που η Θεονόη τούς είτε πως ο Μενέλαος ζει. Η Ελένη, σασπισμένη, συναντά τον Μενέλαο. Ενώ, προσπαθεί να τον πείσει ότι είναι η γυναίκα του, παρουσιάζεται ένας Έλληνας αγγελιαφόρος, μέλος της συνοδείας του Μενέλαου από την Τροία, και του λέει πως χάθηκε η γυναίκα του «στα

πλάτη του αιθέρα και έγινε άφαντη στα ουράνια». Όμως, πριν εξαφανιστεί στους αιθέρες, είπε πως δεν ήταν η πραγματική Ελένη, αλλά φάντασμά της, τέχνασμα της Ήρας. Ο Μενέλαος, τότε, αναγνωρίζει ότι έχει μπροστά του τη γυναίκα του και παραγγέλλει στον αγγελιαφόρο να πάει και να ενημερώσει σχετικά τους δικούς τους. Ο αγγελιαφόρος δεν αποκρύβει τη μεγάλη του πίκρα, που «για μια νεφέλη, έγιναν τόσο αγώνες» και εκφράζει τη δυσπιστία του για τους μάντεις και θεωρεί ότι είναι κουταμάρα να πιστεύει κανείς στη μαντική. «Γιατί μήτε κι ο Κάλχας είπε λέξη στον στρατό, που έβλεπε για μια νεφέλη να σκοτώνονται τόσοι από τους δικούς του. Μήτε ο Έλεος, κι άδικα η Τροία εχάθη. Μπορεί να πεις, ο θεός το θέλησε έτσι. Μα τότε, τι χρειάζονται οι μαντείες; Γι' αυτό, όταν κάνεις στους θεούς θυσίες, το καλό να γυρεύεις από εκείνους, κι άφησε τις μαντείες. Ξεγέλασμα είναι το κόσμου αυτές [...] Ο νους και η γνώση, αυτά είναι ο πιο καλός απ' όλα μάντης» (στ. 744-757).¹²³

Αφού, Μενέλαος και Ελένη αναγνωρίζει ο ένας τον άλλο, προσπαθούν να βρουν τρόπο διαφυγής τους από την Αίγυπτο. Όμως, βγαίνει από το παλάτι η Θεονόη για να κάνει μια ιεροτελεστία. Αναγνωρίζει, αμέσως, τον Μενέλαο και λέει πως θα φανερώσει την παρουσία του στον αδελφό της. Η Ελένη την ικετεύει, στο όνομα του πεθαμένου πατέρα της, να τους λυπηθεί και η Θεονόη υπόσχεται να σωπάσει ώσπου να βρουν εκείνοι τρόπο να φύγουν. Η Ελένη, σοφίζεται ένα σχέδιο, που θα τους επιτρέψει να φύγουν: θα πει στον Θεοκλύμενο ότι ο Μενέλαος πνίγηκε στη θάλασσα και θα του ζητήσει να της δώσει ένα καράβι για να πάει να του ρίξει στο πέλαγος νεκρικά στολίδια, όπως είναι το έθιμο στην Ελλάδα. Στο καράβι θα

¹²³ Στο μέρος αυτό της τραγωδίας, ο Ευριπίδης, δια στόματος του αγγελιαφόρου, εκφράζει τις πεποιθήσεις που είχε ο ίδιος για τη μαντεία.

μπει και ο Μενέλαος και, έτσι, θα φύγουν με το καράβι. Η Ελένη μπαίνει στο παλάτι, από το οποίο απουσιάζει ο Θεοκλύμενος, να ντυθεί μαύρα, να καταματώσει το πρόσωπό της με τα νύχια της και να κόψει τα μαλλιά της (στ. 1087-1089), και ο Μενέλαος πηγαίνει προς τον τάφο.

Ο Χορός μοιρολογεί για τα τόσα δεινά, που επέφερε στους Τρώες και στους Αχαιούς ο πόλεμος και παρατηρεί πόσο άμυαλοι είναι οι άνθρωποι, που τον μετέρχονται: «Γνώση δεν έχουν αυτοί που ποθούν του πολέμου τη δόξα, κι αποζητούν, οι κουτοί, μ' άρματα κι άγριες μάχες, στις συμφορές των θνητών έτσι να βάλουνε τέρμα» (Άφρονες όσοι τας αρετάς πολέμω λόγχασις τ' αλκαίου δορός κτάσθε, πόνους αμαθώς θνατών καταπαυόμενοι) (στ. 1151-1154).¹²⁴

Καταφθάνει από το κυνήγι ο Θεοκλύμενος με τους ακολούθους του και παραξενεύεται που δεν βλέπει την Ελένη στον τάφο. Μα, σε λίγο, βγαίνει εκείνη μαυροφορημένη και κλαμένη από το παλάτι και του λέει πως πέθανε ο Μενέλαος. Της έφερε την είδηση ένας ξένος και δείχνει τον Μενέλαο. Τον διαβεβαιώνει ότι, τώρα, είναι έτοιμη να γίνει γυναίκα του. Όμως, του ζητά να της δώσει πρώτα ένα καράβι για να προσφέρει στον πνιγμένο νεκρικά στολίδια. Ο Θεοκλύμενος πέφτει στην παγίδα. Χαρούμενος γιατί πλησιάζει η ώρα που θα κάνει την Ελένη γυναίκα του, διατάσσει να της δώσουν το πιο γρήγορο πενηντάκουπο φοινικικό καράβι του για να πάει, με τον ξένο, τον Μενέλαο, να κάνει τη νεκρική τελετή. Μπαίνουν στο παλάτι για την προετοιμασία της ρίψης των νεκρικών δώρων στο πέλαγος.

Όταν ετοιμάστηκαν όλα, ξαναβγαίνουν από το παλάτι, με τον

¹²⁴ Ο Ευριπίδης βρίσκει ακόμη μια ευκαιρία για να εκφράσει, δια στόματος του Χορού, τις αντιπολεμικές του πεποιθήσεις.

Μενέλαο καλοντυμένο και αρματωμένο και την Ελένη να αναφέρει στις Ελληνίδες σκλάβες ότι όλα πήγαν καλά. Σε λίγο, βγαίνει και ο Θεοκλύμενος. Η Ελένη και ο Μενέλαος φεύγουν για να εκτελέσουν το σχέδιό τους.

Δεν περνά πολλή ώρα και φθάνει, λαχανιασμένος, ένας αγγελιαφόρος, που φέρνει στον Θεοκλύμενο το μήνυμα πως η Ελένη έφυγε μαζί με εκείνο τον ξένο κουρελή, που δεν ήταν άλλος από τον Μενέλαο, τον άντρα της. Σαν έριξαν το καράβι στη θάλασσα, φανερώθηκαν στην ακρογιαλιά και αρκετοί Έλληνες, ναυαγοί ναύτες, που μπήκαν και αυτοί μέσα στο καράβι. Όταν το καράβι ανοίχτηκε στη θάλασσα, ο Μενέλαος και οι σύντροφοί του ρίχτηκαν πάνω στους Αιγυπτίους με τα σπαθιά τους και άρχισε η συμπλοκή. Άλλοι σφάχτηκαν, άλλοι πνίγηκαν και ένας από τους λίγους που σώθηκαν ήταν ο αγγελιαφόρος που έφερε το μήνυμα. Έξω φρενών ο Θεοκλύμενος, ορμά μέσα στο παλάτι για να σκοτώσει την αδελφή του Θεονόη, που τον ξεγέλασε. Όμως, ένας δούλος της τον εμποδίζει.

Τότε, παρουσιάζονται από ψηλά στον ουρανό, τα δυο αδέρφια της Ελένης, οι Διόσκουροι, που λένε στον Θεοκλύμενο να πάψει την οργή του, γιατί έτσι ήταν, όλα όσα συνέβησαν, γραμμένα από τη μοίρα. Απευθυνόμενοι, στη συνέχεια, στην αδελφή τους, της λένε ότι θα έχει καλό γυρισμό στη Σπάρτη και, όταν θα φτάσει στο τέρμα της ζωής της, θα γίνει θεά και θα τιμάται από τους ανθρώπους με σπονδές και γιορτές, όπως οι Διόσκουροι. Όσο για τον Μενέλαο, μετά τον θάνατό του, θα πάει να κατοικήσει στα νησιά των μακάρων, τον ειδυλλιακό τόπο διαμονής των ηρώων και των ενάρετων ανθρώπων μετά τον θάνατό τους. Ο Θεοκλύμενος τους ακούει και, έτσι, τελειώνει η ιστορία.

(10) Φοίνισσαι

Η ονομασία της τραγωδίας *Φοίνισσαι* προέρχεται από τον Χορό, που τον αποτελούν νεάνιδες από τη Φοινίκη. Έχουν φθάσει περαστικές στη Θήβα, καθώς ξεκίνησαν από την Τύρο της Φοινίκης και πηγαίνουν στους Δελφούς για να παραμείνουν, ως προσφορά της πατρίδας τους στον θεό Απόλλωνα. Έκαναν σταθμό στη Θήβα, γιατί τις δένει με αυτή προγονική συγγένεια, αφού την ίδρυσε ο Κάδμος, γιος του βασιλέα της Τύρου Αγήνορα.

Στο έργο του αυτό, που γράφτηκε στο 411 π.Χ., ο Ευριπίδης δραματοποιεί την αλληλοκτονία των δυο αδελφών, Ετεοκλή και Πολυνείκη, για τη βασιλική εξουσία της Θήβας. Σαν θέμα, πλησιάζει πολύ με τους *Επτά επί Θήβας* του Αισχύλου.

Το έργο αρχίζει με την Ιοκάστη να ανιστορεί, μπροστά στο παλάτι της Θήβας, την ίδρυση της πόλης από τον Κάδμο, που ήλθε από τη Φοινίκη και είχε γυναίκα του την Αρμονία, κόρη της Αφροδίτης, με την οποία απέκτησε τον Πολύδωρο. Ο Πολύδωρος ήταν πατέρας του Λάβδακου και, ο τελευταίος, του Λάιου. Στη συνέχεια, αναφέρεται στη θλιβερή ιστορία του Οιδίποδα, συζύγου, αλλά και γιου της, και την πλήρωση της προφητείας ότι θα σκοτώσει τον πατέρα του Λάιο και θα πάρει σύζυγο τη μητέρα του, καθώς και τις τραγικές συνέπειες που ακολούθησαν τις ανόσιες πράξεις του. Την τύφλωση του Οιδίποδα, την κατάρα του για τους γιους του και την αντιμαχία των τελευταίων για τον θρόνο. Η αντιμαχία είχε ως αφορμή την αθέτηση από τον Ετεοκλή της συμφωνίας να βασιλεύουν, εκ περιτροπής. Ένα χρόνο ο ένας και ένα χρόνο ο άλλος. Ο Πολυνείκης, τότε, έφυγε και πήγε στο Άργος όπου παντρεύτηκε την κόρη του βασιλέα Άδραστου και ξεσήκωσε τον Αργίτικο στρατό, που έχει φθάσει, για να κτυπήσει τη Θήβα και να πάρει τον θρόνο.

Καθώς η Ιοκάστη μπαίνει στο παλάτι, εμφανίζεται η κόρη της Αντιγόνη, με ένα γέρο παιδαγωγό, και αγναντεύουν τον στρατό των Αργείων. Αναγνωρίζει, με σπαραγμό, μεταξύ των Αργείων, τον αδελφό της Πολυνείκη. Η Ιοκάστη πείθει τον Ετεοκλή να δεχθεί και να μιλήσει με τον αδελφό του, για να μπορέσουν να λύσουν ειρηνικά τη διαφορά τους. Όταν φθάνει ο Πολυνείκης στο παλάτι, με προφύλαξη και φοβούμενος μήπως του στήσουν παγίδα, για να συναντήσει τον αδελφό του, συναντά τη μητέρα του Ιοκάστη. Ακολουθεί ένας διάλογος ανάμεσά τους, όπου ο Πολυνείκης της εξιστορεί τα όσα συνέβησαν μετά τη φυγή του και τη μετάβασή του στο Άργος, τον οποίο, όμως, διακόπτει ο Ετεοκλής, που έρχεται να συναντήσει τον Πολυνείκη. Μάταια η Ιοκάστη προσπαθεί να τους συμβιάσει. Με τα πρώτα του λόγια, δείχνει πως δεν έχει φιλική διάθεση. Στις κατηγορίες του Πολυνείκη ότι δεν τήρησε τη συμφωνία τους, ο Ετεοκλής, απευθυνόμενος στη μητέρα του, με κυνικό τρόπο αναφέρει ότι και στα άστρα θα έφτανε για να έχει την πιο τρανή θεά, τη βασιλεία. «Λιγόψυχος όποιος δεχτεί το πιο σπουδαίο να χάσει και γι' αντάλλαγμα να πάρει κάτι πιο χαμηλό» (στ. 500-510). Η μητέρα του, του παρατηρεί: «Γιατί λατρεύεις, γιε μου, τη Φιλοδοξία, την πιο κακόβουλη θεά; Μακριά από δαύτη. Είναι άδικη. Πολλές φορές όρμησε μέσα σε πολιτείες και σπιτικά που καλοστέκαν και όσοι την γνώρισαν βρήκανε τον χαμό τους. Κι' εσύ έχασες γι' αυτήν τον νου σου [...] Στους φρονίμους είν' αρκετά όσα τους φτάνουν. Και τα καλά δεν είναι δικά μας, τα κατέχουν οι θεοί κι εμείς φροντίζουμε γι' αυτά. Και πάλι τα παίρνουν πίσω απ' τους θνητούς σαν το θελήσουν ...»¹²⁵ (στ. 528-557). Στο τέλος, χωρίζονται, με δι-

¹²⁵ Ευριπίδου, *Τραγωδία: Φοίνισσαι, Ρήσος*, κατά μετάφραση Έφης Φερεντίνου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 115, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

άχυτο το μίσος του ενός προς τον άλλο, για να δώσουν τη λύση, στη διαφορά τους, με τα όπλα.

Στη συνέχεια, ο Ετεοκλής συναντά τον Κρέοντα, αδελφό της Ιοκάστης, και σχεδιάζουν την αντιμετώπιση της πολιορκίας των επτά πυλών της Θήβας από τους Αργείους, που υπερτερούν σε αριθμό. Ο Ετεοκλής, πριν φύγει για τη μάχη, τάζει την αδελφή του Αντιγόνη για γυναίκα του Αίμονα, γιου του Κρέοντα, και ορίζει ότι, αν σκοτωθεί ο Πολυνείκης, κανείς να μην τον θάψει στο χώμα της Θήβας.

Ακολουθεί ο ερχομός του τυφλού μάντη Τειρεσία, που τον έχει καλέσει ο Κρέων. Τον βοηθούν η κόρη του Μαντώ και ο Μενοικέας, δευτερότοκος γιος του Κρέοντα. Αλλά, οι προφητείες του, για να σωθεί η χώρα, που εμπνεύστηκε από τη μελέτη των πετούμενων πουλιών, καθισμένος στον αγιασμένο βράχο, είναι αβάσταγα σκληρές για τον Κρέοντα. Αφού αναφέρεται στις κατάρες του Οιδίποδα στους δυο γιους του που του στέρησαν τις τιμές και τον είχαν κλεισμένο στο παλάτι, προφητεύει τον αλληλοσκοτωμό τους και διστάζει να προχωρήσει. Μετά από πίεση του Κρέοντα, του προφητεύει ότι, για να νικήσει η Θήβα, θα πρέπει να θυσιαστεί ο γιος του, ο Μενοικέας. Ο αρχαίος δράκος, που σκότωσε ο πρόγονος του Κάδμος, ζητάει εξιλαστήριο θύμα ένα αγνό νέο από τη γενιά των Σπαρτών. Και ο μόνος που απέμεινε είναι ο Μενοικέας, αφού ο Αίμονας έχει μνηστευθεί την Αντιγόνη.¹²⁶

Ο Κρέων, τρελός από τον πόνο και το άγχος, διώχνει τον Τειρεσία και παρακαλεί τον γιο του να φύγει γρήγορα από τη χώρα. Ο

¹²⁶ Ο Κρέων κατάγεται από τον Πενθέα, που ήταν εγγονός του Κάδμου, ιδρυτή της Θήβας. Ο Πενθέας ήταν γιος του Εχίονα, ενός από τους πέντε Σπαρτούς, και σύζυγος της Αγαύης, μιας από τις κόρες του Κάδμου (λεπτομέρειες αναφέρονται στις *Βάκχαι*).

Μενοικέας προσποιείται ότι συμφωνεί μαζί του και του ζητάει να του φέρει χρήματα από το παλάτι για την εξορία. Αλλά, όταν φεύγει ο πατέρας του, αποκαλύπτει, με χαρά, την απόφασή του να πεθάνει για την πατρίδα του και σφάζεται μόνος του στη βραχοσπηλιά που είχε ορίσει ο μάντης.

Ο Χορός θρηνολογεί για τις συμφορές που έφερε η Σφίγγα στη Θήβα και στη γενιά του Κάδμου και υμνούν την παλικαριά και τη φιλοπατρία του Μενοικέα.

Στο επόμενο επεισόδιο, ένας αγγελιαφόρος, από τους σωματοφύλακες του Ετεοκλή, φθάνει και αναγγέλλει στην Ιοκάστη τον θάνατο του Μενοικέα για τη σωτηρία της πόλης. Στη συνέχεια, της εξιστορεί τις μάχες μεταξύ των δυο στρατών και τη συμφωνία των γιων της να χτυπηθούν οι δυο τους και να απαλλάξουν τους στρατούς από περαιτέρω μεταξύ τους πόλεμο. Έξαλλη η Ιοκάστη, φωνάζει την κόρη της Αντιγόνη να τρέξουν μαζί στο πεδίο της μάχης, και να σταματήσουν, με τα παρακάλια τους, τον αλληλοσκοτωμό.

Ακολουθεί ο αλληλοσκοτωμός των δυο αδελφών. Τον αναγγέλλει στον Κρέοντα ένας άλλος αγγελιαφόρος, μαζί με την αυτοκτονία της μάνας τους και τη φυγή των νικημένων Αργείων. Σε λίγο, έρχεται η πένθιμη πομπή με τους τρεις νεκρούς. Η Αντιγόνη θρηνεί τον χαμό των αγαπημένων της και φωνάζει τον πατέρα της, τον τυφλό γέροντα Οιδίποδα, να βγει από το παλάτι και να πληροφορηθεί τη φοβερή συμφορά, που έπληξε τους δικούς του. Σαν ίσκιος, ξεπροβάλλει ο Οιδίπους, για να μάθει τα τραγικά νέα και να θρηνήσει μαζί της. Ο Κρέων, τους αναγγέλλει ότι ο Ετεοκλής ανέθεσε σ' αυτόν τη διαδοχή του και προστάζει τον Οιδίποδα να φύγει μακριά από τη Θήβα, για να γλυτώσει αυτή από το μίσημα που τον βαραίνει. Ο Οιδίπους, ακούοντας την καταδίκη του, φέρνει στον νου του τις συμ-

φορές που πέρασε και κλαίει για τις τωρινές του. Ο Κρέων, στέκει αλύγιστος. Ακόμη, προστάζει να φέρουν το νεκρό κορμί του Ετεοκλή στο παλάτι και να ταφεί με τιμές και τον σκοτωμένο Πολυνείκη να τον πετάξουν έξω από τα κάστρα, γιατί αυτή είναι η παραγγελία που του είχε δώσει ο Ετεοκλής πριν φύγει για τη μάχη. Όποιος πιαστεί να στεφανώνει ή να σκεπάζει με χώμα το νεκρό κορμί του Πολυνείκη, θα το πληρώσει με τον δικό του θάνατο. Επίσης, διατάζει την Αντιγόνη να μπει μέσα στο παλάτι και να παραμείνει μέχρι την ημέρα που θα γίνει γυναίκα του Αίμονα. Μα, η Αντιγόνη αγέρωχα του απαντάει πως δεν θα παντρευτεί τον γιο του, αλλά θα ακολουθήσει τον πατέρα της στην εξορία. Επίσης, του δηλώνει πως θεωρεί ανίερη την προσταγή του να αφεθεί άταφος ο αδελφός της και του δηλώνει ξάστερα πως θα τον φροντίσει η ίδια. Ο Κρέων, την απειλεί, αλλά, τελικά, από φόβο μήπως η θέλησή της αποβεί μοιραία για τον Αίμονα, την αφήνει να φύγει και μπαίνει στο παλάτι.

Όταν μένουν μόνοι, ο Τυφλός Οιδίπους και η Αντιγόνη, αφήνουν να ξεσπάσει ο πόνος τους και αποχαιρετούν τους νεκρούς. Ο Οιδίπους, παρά την οδύνη του, που άτιμο και αξιοθρήνητο τον διώχουν από τη χώρα του, λαμβάνει το θάρρος και λέει: «Μα, γιατί θρηνώ γι' αυτά κι ανώφελα στενάζω; Χρέος μου, σαν θνητός, των θεών τις εντολές να υπακούω» (στ. 1763-1764). Στη συνέχεια, οι δυο τους παίρνουν αργά τον δρόμο της εξορίας, που θα τους οδηγήσει στο ιερό Κολωνό της Αθήνας.

(11) *Κύκλωψ*

Όπως προαναφέρθηκε, ο *Κύκλωψ*, γραμμένο, όπως πιστεύεται, το 428 π.Χ., είναι το μόνο σατυρικό δράμα που έχει σωθεί, στην ολόκλητά του, από αυτά που έχουν γράψει οι τραγικοί ποιητές.

Το έργο είναι μια πιστή θεατρική διασκευή από την Οδύσσεια (ένατη ραψωδία), όπου περιέχεται και η περιπέτεια του Οδυσσέα στη χώρα των Κυκλώπων. Στον «Κύκλωπα», ο Ευριπίδης ακολουθεί την υπόθεση όπως αυτή εξελίσσεται στην *Οδύσσεια*, με ελάχιστες μικροδιαφορές. Για παράδειγμα, εδώ αναφέρεται ο τόπος που βρίσκεται ο Πολύφημος και τα αδέρφια του, οι Κύκλωπες. Ακόμα, εδώ ο Κύκλωπας, αντίθετα με τον ομηρικό Πολύφημο, είναι μορφωμένος, καθώς είναι κατατοπισμένος για τον Τρωικό πόλεμο, την Ελένη και γνωρίζει τον μύθο του Γανυμήδη. Η σημαντική προσθήκη που υπάρχει, στην οποία ο ποιητής ήταν υποχρεωμένος να προβεί, εφόσον έγραφε σατυρικό δράμα, είναι τα μέλη μιας σατυρικής οικογένειας, ο γέρος Σιληνός και οι γιοι του οι Σάτυροι, που υπηρετούν τον Κύκλωπα Πολύφημο. Ο ρόλος του Χορού, είναι σχεδόν διακοσμητικός. Επίσης, ο ποιητής, στο έργο του αυτό, έχει αφήσει να διεισδύσουν σοφιστικές φιλονικίες των ημερών του.

Το έργο αρχίζει με τον Σιληνό να μοιρολογεί στον θεό Διόνυσο (Βάκχο), που αποκαλεί Βρόμιο, δηλαδή βροντερό, ηχηρό, τα βάζα που τράβηξε, αυτός και τα παιδιά του, για χάρη του και τα οποία κατέληξαν, μετά από ένα ναυάγιο στο κάβο Μαλιά, στον βράχο της Αίτνας, που μέσα σε ξεμοναχιασμένα σπήλαια κατοικούν τα μονόφθαλμα παιδιά του Ποσειδώνα, οι ανθρωποφάγοι Κύκλωπες. Από αυτούς, ένας, ο Πολύφημος, τους έπιασε και τους έκανε σκλάβους του, για να βόσκουν τα κοπάδια του.

Έρχονται τα παιδιά του, οι Σάτυροι, που γυρίζουν με τα κοπάδια, χορεύοντας πηδηχτά, όπως τον καιρό που ήταν συνοδοί του Βάκχου. Τους διακόπτει ο Σιληνός, που βλέπει στο ακρογιάλι ένα ελληνικό καράβι και τον караβοκύρη του, μαζί με συνοδεία, να έρχονται προς τη σπηλιά του. Είναι ο Οδυσσέας, που αναφέρει στον

Σιληνό ότι επιστρέφουν από την Τροία και τους έφερε εκεί μια τρικυμία. Ενημερώνεται από τον Σιληνό ότι το μέρος αυτό δεν το κυβερνούν άνθρωποι, αλλά οι Κύκλωπες, που δεν έχουν σπίτια και ζουν σε σπηλιές. Τρέφονται με αρνίσιο κρέας, με γάλα και τυρί και δεν πίνουν κρασί ή άλλο ποτό, γι' αυτό και ζουν χωρίς χορούς. Κάθε άλλο παρά φιλόξενοι είναι στους ανθρώπους. Είναι ανθρωποφάγοι και το κρέας των ανθρώπων το προτιμούν από οποιοδήποτε άλλο. Ο Οδυσσέας ζητά να προμηθεύσουν αυτόν και τους συντρόφους του με κρέας, γάλα και τυρί, αφού ψωμί δεν έχουν. Δεν μπορεί να τους πληρώσει σε χρυσό, αλλά με κρασί, που το δέχεται με μεγάλη ευχαρίστηση ο Σιληνός και σπεύδει να το απολαύσει κατά κόρο. Τότε, καταφθάνει ο Κύκλωπας, που αντικρύζει τους ξένους με τα αρνιά και τα τυριά, που αγόρασαν και τον Σιληνό με πρησμένο το πρόσωπό του. Ο Σιληνός προφασίζεται ότι οι ξένοι είναι ληστές, που ήλθαν να κλέψουν και τον κύπησαν, όταν αυτός προσπάθησε να τους αντισταθεί.

Ο Κύκλωπας προστάζει τον Σιληνό να πάει να φέρει μαχαίρια και να ανάψει φωτιά και θα σφαχτούν όλοι τους και άλλους θα τους φάει ψητούς και άλλους βραστούς μέσα στο καζάνι για να γίνουν μαλακοί. Ο Οδυσσέας διαφεύδει τον Σιληνό και αναφέρει στον Κύκλωπα τα όσα συνέβησαν στην πραγματικότητα. Ο Κύκλωπας, που παρουσιάζεται ενήμερος για την ιστορία του Τρωικού πολέμου, ψέγει τους Έλληνες που, για μια γυναίκα, έκαμαν εκστρατεία στον Φρυγών τη γη. Στη συνέχεια, ο Οδυσσέας μάταια προσπαθεί να μεταπειεί τον Κύκλωπα, τονίζοντάς του πόσο οι Έλληνες τιμούν τον πατέρα του, με τους πολλούς ναούς που έχτισαν προς τιμήν του. Ο Κύκλωπας, του απαντά: «Ο πλούτος, ανθρωπάκι μου, είναι των σοφών θεός, και τ' άλλα φουσκωμένα λόγια ανώφελα. Κι όσο για τα

ακρογιάλια, όπου ο πατέρας μου έχει ναούς, καρφί που δε μου καίγεται. Τι κάθεσαι και τ' αραδιάζεις; Εγώ, ξένε μου, μήτε του Δία τ' αστροπελέκι σκιάζομαι, μήτε κι ανώτερο από μένα τον θαρρώ θεό [...] Κι ούτε θυσία κάνω εγώ σ' άλλο θεό, παρά στον εαυτό μου και στην τρανή θεά που ξέρω πως υπάρχει, στην κοιλάρα μου ...»¹²⁷ (στ. 316-335). Τους διατάσσει και μπαίνουν όλοι στη σπηλιά για να του ετοιμάσουν το γεύμα του.

Σε λίγο, βγαίνει από τη σπηλιά ο Οδυσσέας και αφηγείται στον Χορό, που τον αποτελούν οι Σάτυροι, τα πιο κάτω, που συνέβησαν μέσα, «που παραμύθια απίστευτα μοιάζουνε και όχι ανθρώπινες πράξεις». Ο Κύκλωπας, σαν μπήκαν μέσα στη σπηλιά, άρπαξε δυο από τους συντρόφους του και, αφού τους σκότωσε, τον ένα τον έβαλε να βράσει μέσα στο καζάνι και τον άλλο τον κατακομμάτισε και τα κρέατά του, άλλα τα έβαλε να ψηθούν στη φωτιά και άλλα τα έβαλε στο καζάνι να γίνουν βραστά. Στη συνέχεια, τα έφαγε όλα και ξάπλωσε. Τότε, ήλθε στον Οδυσσέα μια θεϊκή φώτιση. Του πρόσφερε και ήπιε κρασί και, όταν είδε πως του άρεσε, του πρόσφερε και άλλο, ώστε να φθάσει σε κατάσταση ευθυμίας και να αρχίζει να τραγουδά. Ο Οδυσσέας προτείνει στους Σάτυρους να συνεργαστούν μαζί του και να φύγουν για να σωθούν. Σε τούτο, συμφωνεί και ο πατέρας τους. Το σχέδιό του είναι, όταν ο Κύκλωπας αποκοιμηθεί από το μεθύσι, στο οποίο θα τον παρασύρει, να τον τυφλώσει, χώνοντας μέσα στο ένα μάτι που έχει, ένα πυρακτωμένο κλαρί ελιάς.

Το σχέδιο του Οδυσσέα, αρχίζει να μπαίνει σε εφαρμογή. Με την περίτεχνη πονηριά του, τον σπρώχνει να πίνει όλο και περισ-

¹²⁷ Ευριπίδου, *Τραγωδία: Ορέστης, Κύκλωψ*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 88, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

σότερο. Σε μια στιγμή, ο Κύκλωπας του ζητά να του πει το όνομά του και ο Οδυσσέας του απαντά «Κανένας» και τον ρωτά τι αντάλλαγμα θα έχει γι' αυτό που του προσφέρει. Ο Κύκλωπας του απαντά ότι θα τον αφήσει να τον φάει τελευταίο. Στην παραζάλη του από το μεθύσι, αποκαλύπτει τις σεξουαλικές του προτιμήσεις. Προτιμά, περισσότερο από τα κορίτσια, τα αγόρια, όπως τον Γανυμήδη. Στρέφεται προς τον Σιληνό για να ικανοποιήσει τις σεξουαλικές του ορέξεις και τον σπρώχνει μέσα στη σπηλιά. Μπαίνει και ο Οδυσσέας, μαζί με τους συντρόφους του και τους Σάτυρους, στη σπηλιά, παρακαλώντας τον Ήφαιστο να τον βοηθήσει να κάψει το μάτι του «κακούργου γείτονά του». Εκεί, εκτελεί το σχέδιό του και τυφλώνει τον Κύκλωπα.

Όταν βγαίνει από τη σπηλιά ο Κύκλωπας τυφλωμένος, βρυχάται και απειλεί όλους πως θα τους σκοτώσει. Ο Χορός τον ρωτά πώς το έπαθε. Μήπως έπεσε από το μεθύσι στη φωτιά; Ο ποιητής, παρουσιάζει ένα ευφυές λογοπαίγνιο, ως διάλογο Κύκλωπα (ΚΥ) και Χορού (ΧΟ): ΚΥ. Με κατάστρεψε ο Κανένας. ΧΟ. Κανένας, λοιπόν, δεν σου έκανε κακό. ΚΥ. Σας λέω πως μου έβγαλε το μάτι ο Κανένας. ΧΟ. Μα πώς, κανένας δεν σε στράβωσε και είσαι τυφλός; ΚΥ. Με περιγελάς; Που είναι ο Κανένας; ΧΟ. Πουθενά. ΚΥ. Ο ξένος, για να καταλάβεις, ο παλιάνθρωπος, που μου έδωσε κρασί να πω και με κατάστρεψε (στ. 670-675).

Όταν ο Οδυσσέας και όλοι οι άλλοι απομακρύνονται από τον Κύκλωπα, του αποκαλύπτει το πραγματικό του όνομα και του λέει πως τον έχει εκδικηθεί για το άνομο δείπνο του με τα σώματα των συντρόφων του. Τότε, ο Κύκλωπας ενθυμείται τον παλιό χρησμό: «Αλίμονό μου, αλήθεψε ο παλιός χρησμός, που είπε πως από σένα

εγώ θα τυφλωθώ, σαν θα γυρίζεις από την Τροία. Μα, κι εσύ, προφή-
τευσε, πως χρόνια θα θαλασσοδέρνεσαι στα κύματα» (στ. 696-700).

Στη συνέχεια, ο Οδυσσέας καταφέρνει να σωθεί και να ταξιδέ-
ψει με το καράβι του, από το Σικελικό πέλαγος με προορισμό την
πατρίδα του. Μαζί του, οι σύντροφοί του και οι Σάτυροι του Χορού.

III. ΚΩΜΩΔΙΕΣ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Αντίθετα με ότι συμβαίνει με την τραγωδία, για την κωμωδία
η γνώση μας είναι σχεδόν μονομερής, αφού περιορίζεται, βασικά,
στον Αριστοφάνη. Παρόλο που δεν έχει περισωθεί κανένα ακέραιο
έργο των άλλων, είναι βέβαιο ότι υπήρξαν σημαντικοί κωμωδιο-
γράφοι ποιητές πριν από αυτόν, αλλά και σύγχρονοί του, που υπήρ-
ξαν και αντίπαλοί του στους δραματικούς αγώνες και, αρκετές φο-
ρές, του αφαιρούσαν το πρώτο βραβείο. Για μερικούς από αυτούς,
αναφέρεται ο ίδιος ο Αριστοφάνης στα έργα του. Ένας από αυτούς
ήταν ο Κρατίνος, του οποίου το έργο *Πυτίνη* νίκησε στα Διονύσια
του 423 π.Χ. τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη. Στο έργο αυτό, η πολι-
τική σάτιρα του Κρατίνου, με συχνό στόχο τον Περικλή, είχε πολλή
οξύτητα. Ένας άλλος, ήταν ο Εύπολις, που παρουσίασε την πρώτη
του κωμωδία όταν ήταν σε ηλικία μόλις 17 χρόνων.¹²⁸

Η κωμωδία, παρουσιάζεται μισό περίπου αιώνα μετά την πρώτη
παράσταση τραγωδίας. Η τραγωδία γεννήθηκε και έλαμψε μέσα
στις ηρωικές στιγμές των Περσικών πολέμων. Ήταν μια εποχή που

¹²⁸ Νίκος Χουρμουζιάδης, *Θέατρο: Οι Δραματικοί Αγώνες στην Αθήνα, στο Ιστο-
ρία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών,
Αθήνα 1972, σ. 406.

η Αθήνα γνώρισε ημέρες δόξας και μεγαλείου. Αντίθετα, η κωμωδία εμφανίστηκε στον κόσμο όταν, τη δοξασμένη εποχή των Περσικών πολέμων, την έχει διαδεχθεί η παρακμή και η διχόνοια. Όταν, τους ήρωες τούς είχαν αντικαταστήσει οι φαύλοι, οι λαοπλάνοι, οι πολεμοκάπηλοι και οι καιροσκόποι. Όλα αυτά, οδήγησαν στον αδελφοκτόνο Πελοποννησιακό πόλεμο. Μεταξύ αυτών που αντιδρούσαν στο νέο καταθλιπτικό, τοξικό περιβάλλον, ήταν και ο Αριστοφάνης.

Η κωμωδία έμελλε να σβήσει, όταν έφτασε στο λυκόφως της αθηναϊκή δημοκρατία. Η Αθήνα, νικημένη από τους Σπαρτιάτες, ταπεινωμένη από τους τριάκοντα τυράννους, έπαψε να είναι η παλιά εκείνη ελεύθερη, πλούσια και δοξασμένη πολιτεία. Την τύχη της, ακολούθησε και η κωμωδία, ως δημιούργημα ελεύθερης σκέψης ελευθέρων ανθρώπων. Οι τελευταίες αναλαμπές της ήταν οι *Εκκλησιαζόμενοι* (392 π.Χ.) και *Πλούτος* (388 π.Χ.), που παρουσίασε ο Αριστοφάνης. Ύστερα από το έργο του *Πλούτος*, ο Αριστοφάνης, όπως ξεκίνησε με άλλο όνομα στις πρώτες δυο της νεότητάς του, έτσι θα τελειώσει, με άλλες δυο στα γεράματά του, τις *Αιολοσίκωνα* και *Κώκαλο*, που τις παρουσίασε με το όνομα του γιου του Αραρότου.

B. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ

Ο Αριστοφάνης γεννήθηκε, περί το 450 π.Χ., από Αθηναίους γονείς, που είχαν μεγάλο αγροτικό κλήρο στην Αίγινα και εγκαταστάθηκαν εκεί. Υποστηρίχθηκε ότι εκεί γεννήθηκε ο Αριστοφάνης και ότι εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, ύστερα από τον θάνατο του πατέρα του. Στηριζόμενος σ' αυτή τη φήμη, ο δημαγωγός Κλέωνας, όταν ο Αριστοφάνης τον διακωμώδησε στην κωμωδία του *Βαβυλώνιοι*, τον κατηγορήσε για την καταγωγή του, εγείροντας εναντίον

του «γραφὴν ξενίας». Ο Αριστοφάνης απαλλάχτηκε και, από αυτό, μπορεί ένας να υποστηρίξει ότι γεννήθηκε στην Αθήνα.

Σαν συντηρητικός Αθηναίος, γόνος αρχοντικής οικογένειας και νοσταλγός του ένδοξου παρελθόντος, ο Αριστοφάνης δεν συμβιβάζεται με την παρακμή και δεν συνθηκολογεί με αυτήν. Ούτε ανέχεται τους νεωτερισμούς της εποχής του, που εκφράζουν οι σοφιστές. Γι' αυτό, γίνεται συχνά σκληρός και κάποτε άδικος σαρκαστής αυτών που πρεσβεύουν νεωτεριστικές ιδέες, στους οποίους περιλαμβάνει τον Σωκράτη και τον Ευριπίδη.

Η κωμωδία κατά τον 5ο αιώνα π.Χ., που εκπροσωπείται από το μεγαλύτερο τμήμα των γνωστών έργων του Αριστοφάνη, έχει, ως βασικά χαρακτηριστικά, την επαφή με την άμεση πραγματικότητα, πολιτική, κοινωνική και καλλιτεχνική. Τα γνωστά στην αθηναϊκή κοινωνία πρόσωπα, παρουσιάζονται και ονομάζονται, πολλές φορές απροκάλυπτα, πάντα μέσα σε ένα πλαίσιο εντελώς φανταστικό. Στην πλοκή των έργων, παρουσιάζεται συχνά μια «διάμαχη» στην οποία συγκρούονται δυο παρατάξεις με δυο αντίπαλες θέσεις. Σε μια από τις δυο ή και στις δυο, μπορεί να ανήκει ο Χορός ή ένα Ημιχόριό του. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι η συμμετοχή του Χορού στην κωμωδία είναι πολύ πιο δραστική και πολύπλοκη, από ό,τι στην τραγωδία. Μια πηγή, από όπου ο Αριστοφάνης αντλούσε στοιχεία κωμικά, ήταν η γλώσσα, κυρίως με την κατάχρηση και την παραφθορά της. Έτσι, παρατηρούμε τον Αριστοφάνη να συσσωρεύει ετερόκλητες λέξεις, να επινοεί νεολογισμούς. Πολλά από τα «γλωσσικά παιγνίδια» του Αριστοφάνη, αδυνατούμε να τα κατανοήσουμε, επειδή μας είναι εντελώς άγνωστη, ακόμη και στους «ειδικούς», η λαϊκή γλώσσα της εποχής εκείνης. Αυτός είναι ο λόγος που οι ερμηνευτές των έργων του ανακαλύπτουν βωμολο-

χίες εκεί που υπάρχει μόνο μια φυσική και αυθόρμητη έκφραση ή δεν συλλαμβάνουν ένα υπονοούμενο, επειδή αγνοούν τις μεταφορικές σημασίες των λέξεων.

Τα 11 έργα του Αριστοφάνη, που μας σώζονται, καλύπτουν σχεδόν όλη τη χρονική διάρκεια της σταδιοδρομίας του, από το 426 ως το 388 π.Χ. Τις πρώτες δημιουργίες του, ο Αριστοφάνης τις παρουσίασε πολύ νέος και με το όνομα κάποιου άλλου, από φόβο και αμφιβολία για την απήχηση που θα είχε η εργασία του στο κοινό. Τις πρώτες τρεις κωμωδίες του, *Δαιταλής*, *Βαβυλώνιοι* και *Αχαρνής*, τις παρουσίασε, στα 427, 426 και 425 π.Χ., με το όνομα του φίλου του Καλλίστρατου. Το πρώτο έργο του, που παρουσίασε με το όνομά του, το 424 π.Χ., ήταν η κωμωδία του *Ιπλής*.

(1) *Αχαρνής*

Οι *Αχαρνής* είναι η πρώτη κωμωδία του Αριστοφάνη, που μας διασώθηκε ολόκληρη, και παίχτηκε στην Αθήνα στα 425 π.Χ., στο έκτο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου, στη γιορτή των Ληναίων. Διδάχθηκε «επί Ευθύνου άρχοντος δια Καλλιστράτου» και πήρε το πρώτο βραβείο. Στην ίδια γιορτή, παίχτηκαν και οι κωμωδίες *Χειμαζόμενοι* του Κρατίνου και *Νουμηνίαι* του Εύπολι, που πήραν το δεύτερο και τρίτο βραβείο, αντίστοιχα.

Όπως αναφέρθηκε, όταν ανέβηκε το έργο είχαν ήδη περάσει έξι χρόνια από τότε που άρχισε ο Πελοποννησιακός πόλεμος. Η κατάσταση, όμως, στην Αθήνα εξακολουθούσε να είναι όπως ήταν και στην αρχή του. Οι Σπαρτιάτες και οι σύμμαχοί τους εκστρατεύουν κάθε άνοιξη, καταστρέφουν τη γη και την παραγωγή της Αττικής και αναγκάζουν τους κατοίκους της να κλείνονται στα τείχη της Αθήνας, όπου ζουν κάτω από πραγματικά άθλιες συνθήκες. Η ζο-

φερή αυτή πραγματικότητα είναι διάχυτη στο κείμενο της κωμωδίας: τα οικονομικά πλήγματα που επισωρεύονται σε καιρό πολέμου, η στέρηση όλων των απλών χαρών που συνθέτουν την ευτυχία στη ζωή, του καλού φαγητού και ποτού, της ξεγνοιασιάς, του γλεντιού, του έρωτα, του ξεφαντώματος στο πλαίσιο μιας λαϊκής γιορτής. Και, παράλληλα με την οικονομική, η ηθική κρίση: η αδιαφορία των πολιτών για τα κοινά, η ευπιστία τους στους απατεώνες και τους φαύλους, η αποχαλίνωση των συκοφαντών και, γενικά, όλων εκείνων των παρασίτων που γεννά και εκτρέφει ο πόλεμος. Όλο αυτό το υλικό, θα το εκμεταλλευτεί κατά αξιοθαύμαστο τρόπο ο Αριστοφάνης στην πρώτη από τις τρεις ακέραιες κωμωδίες του που έχουν, για κεντρικό τους θέμα, την ειρήνη.

Η κωμωδία *Αχαρνής*, έχει όλα τα ιδιότυπα γνωρίσματα της αρχαίας αττικής κωμωδίας, από τα οποία το πιο χαρακτηριστικό είναι η «Παράβαση» στην οποία ο Χορός «παραβαίνει». Πάει, δηλαδή, κοντά στους θεατές, με τα πρόσωπά του γυρισμένα προς αυτούς, αντί προς τους υποκριτές, και αρχίζει να τραγουδάει μια ωδή. Είναι ένα μέρος της κωμωδίας ολότελα ξεχωριστό από την υπόθεσή της.

Η κωμωδία αρχίζει με τον Πρόλογο, Το μέρος όπου εκτυλίσσεται είναι στην Πνύκα της Αθήνας. Παρουσιάζονται οι εξώπορτες τριών σπιτιών. Το ένα είναι του Δικαιοπόλι, ενός αγρότη πρόσφυγα από τον πόλεμο, το άλλο του τραγικού ποιητή Ευριπίδη, και το τρίτο του στρατηγού Λαμάχου. Είναι ξημερώματα και, όμως, κανένας πολίτης, εκτός από τον Δικαιοπόλι, δεν φάνηκε ακόμα, για να γίνει η συνεδρία της Εκκλησίας του Δήμου. Ούτε, ακόμα, και οι προεστοί. Ο Δικαιοπόλις, εναγωνίως αναμένει τη συνεδρία, για να υποβάλει για συζήτηση το πιο σοβαρό θέμα που απασχολεί τον λαό της Αθήνας και των χωριών της Αττικής: τη σύναψη ειρήνης.

Όταν, σε λίγο, αρχίζει η συνεδρία, ένας πολίτης, ο Αμφίθεος, που διεκδικεί την ιδιότητα του αθάνατου, επειδή ο πρόγονός του Αμφίθεος ήταν γιος της Δήμητρας και του Τριπτόλεμου, προλαμβάνει τον Δικαιοπόλι και υποβάλλει εισήγηση για ειρήνη. Ισχυρίζεται πως οι θεοί τού έχουν δώσει το δικαίωμα να συνάψει ειρήνη με τους Λακεδαιμονίους. Αλλά, παρά το ότι είναι αθάνατος, δεν έχει τα απαραίτητα εφόδια, αφού δεν παίρνει αργομισθία. Κατά διαταγή του Κήρυκα, οι τοξότες τον βγάζουν έξω. Ακολουθούν αναφορές προς την Εκκλησία του Δήμου από πρέσβεις, που επιστρέφουν από την Περσία και τη Θράκη και που αναφέρουν ότι αναμένεται να στείλουν βοήθεια οι βασιλείς της Περσίας και της Θράκης. Ο Δικαιοπόλις αντιδρά και ξεσκεπάζει τις ψευτιές που λένε. Αηδιασμένος με όσα ακούει και βλέπει, και, πεισθείς πως δεν υπάρχει καμιά διάθεση για ειρήνη, δίνει στον Αμφίθεο οχτώ δραχμές και τον στέλνει στη Σπάρτη, με την εντολή να κλείσει με τους Σπαρτιάτες ιδιωτική ειρήνη για λογαριασμό του και για την οικογένειά του.

Στη συνέχεια, το έργο παρουσιάζει τον Αμφίθεο να γυρίζει, τρεχάτος και λαχανιασμένος, και να φέρνει στον Δικαιοπόλι τριών ειδών συνθήκες (σπονδάς).¹²⁹ Ο Δικαιοπόλις δοκιμάζει τις τρεις συνθήκες -που είναι δοχεία με οίνο- και προτιμά την τρίτη, που είναι τριακονταετής. Ο Αμφίθεος βιάζεται να φύγει, γιατί τον πήραν είδηση κάποιοι αγρότες από τις Αχαρνές, παλιοί και αδιάλλακτοι πολέμαρχοι του Μαραθώνα, και τον κυνηγούν οργισμένοι, γιατί έκλεισε ειρήνη με τους Πελοποννησίους, που τους εχθρεύο-

¹²⁹ Το κείμενο αναφέρει «σπονδαί» γιατί, κατά τη σύναψη μιας συνθήκης, χύνονταν σπονδές προς τους θεούς. Ο Αριστοφάνης παριστάνει τις τρεις συνθήκες ως δοχεία με οίνο.

νται θανάσιμα για τις ζημιές που έκανα στα χωράφια και τα αμπέλια τους.¹³⁰

Όταν φεύγει ο Αμφίθεος και μπαίνει στο σπίτι του ο Δικαιόπολις, ακολουθεί η Πάροδος. Εμφανίζεται ο Χορός, που τον αποτελούν μια ομάδα γέροι από τις Αχαρνές, ξωμάχοι και καρβουνιάρηδες, που με ξύλα και πέτρες κυνηγούν τον Αμφίθεο, γιατί ακούσανε πως έκλεισε ειρήνη με τη Σπάρτη.

Στη συνέχεια, ο Δικαιόπολις, με την οικογένειά του, βγαίνει από το σπίτι του, για να κάνει θυσία και να γιορτάσει τα αγροτικά Διονύσια. Εκφράζει τη χαρά του, για την ειρήνη που έκλεισε και γλύτωσε από τον τρόμο του πολέμου, προς τον Φαλή,¹³¹ τον σύντροφο του Βάκχου (Διόνυσου), τον «ξεπλανευτή, παιδεραστή και νυχτοστρατοκόπο»¹³² (Φαλής εταίρε Βακχίου ξύγκομε νυκτοπεριπλάνη, τε μοιχέ παιδεραστά) (στ. 263-267).

Τη γιορτή παρακολουθούν ξαφνιασμένοι οι Αχαρνιώτες, τα μέλη του Χορού, που έχουν να δουν τέτοιο θέαμα από τον καιρό της ειρήνης. Αλλά, όταν ακούνε τον Δικαιόπολι να λέει πως έκλεισε ειρήνη και πως γλύτωσε από τις συμφορές του πολέμου, αντλαμβάνονται ποιον έχουν μπροστά τους και αγριεμένοι χυμούν, με πέτρες και ξύλα, να τον σκοτώσουν. Εδώ, αρχίζει ένας καβγάς ανάμεσα στον Δικαιόπολι και τον Χορό. Οι Αχαρνιώτες, τότε μόνο τον αφήνουν να μιλήσει, όταν τους απειλεί ότι θα σκοτώσει όσους έχει πιάσει ομήρους και τους δείχνει ένα καρβουνιάρικο ζεμπίλι που,

¹³⁰ Πρόκειται για τις επιδρομές των Λακεδαιμονίων στα χωριά της Αττικής κατά τη διάρκεια του Αρχιδάμειου πολέμου (431-422 π.Χ.).

¹³¹ Με το όνομα Φαλής, είχε προσωποποιηθεί το ανδρικό μόριο σαν πιστός ακόλουθος του Διονύσου.

¹³² Αριστοφάνους, *Κωμωδία: Αχαρνής, Ιππής*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 12, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

τάχα, έχει μέσα ένα παιδί. Ενώ προσπαθεί ο Δικαιόπολις να πείσει για την ορθότητα της θέσης του για την ειρήνη, του έρχεται μια φαινή ιδέα. Πηγαίνει στο σπίτι του Ευριπίδη για να δανειστεί από αυτόν διάφορα κουρέλια, από εκείνα που ντύνει τους τραγικούς του ήρωες, όταν τους βγάζει στη σκηνή. Φωνάζει τον δούλο του Ευριπίδη Κηφισοφώντα και τον ρωτά αν είναι μέσα ο Ευριπίδης. Αυτός του απαντά: «Είναι, δεν είναι [...] ο νους του είναι έξω, μαζεύει τραγούδια, και, έτσι, δεν είναι μέσα. Μέσα, όμως, ο ίδιος με τα πόδια ανάσκελα γράφει τραγωδία» (στ. 396-400). Στη συνάντησή του με τον Ευριπίδη και στον διάλογο που ακολουθεί, ο Αριστοφάνης, δια στόματος Δικαιόπολι, προσπαθεί να διακωμωδήσει τον Ευριπίδη και τα έργα του. Ακόμα, και τη μητέρα του, που ήταν πωλήτρια χόρτων, με το να παρουσιάζει τον Δικαιόπολι να του ζητά, εκτός από κουρέλια και παλιόχαρτα -υπονοώντας τις τραγωδίες του- και λίγο κάρδαμο από τη μητέρα του. Σε λίγο, ο Δικαιόπολις, ντυμένος με κουρέλια και έχοντας όλα τα άλλα που του έδωσε ο Ευριπίδης, παρουσιάζεται ξανά και, απευθυνόμενος στους θεατές, βγάζει λόγο για την πόλη, εξηγώντας τα ταπεινά ελατήρια του πολέμου. Για τη ρήξη με τα Μέγαρα, που άρχισε για τρεις εταιρές και, γενικά, για τις ευθύνες που έχει και η Αθήνα για τον πόλεμο που ξέσπασε. Ο Χορός διχάζεται. Το ένα μέρος συμφωνεί με τα επιχειρήματα του Δικαιόπολι. Στο άλλο μέρος του Χορού, οι πολεμοχαρείς παραμένουν άκαμπτοι και καλούν τον στρατηγό Λάμαχο να τους βοηθήσει. Εμφανίζεται ο στρατηγός, τον οποίο αναγκάζει ο Δικαιόπολις, με τους χλευασμούς του, να φύγει. Φεύγει και ο Δικαιόπολις, αφού διαλαλεί σε όλους τους Πελοποννησίους, τους Μεγαρίτες και τους Βοιωτούς, πως μπορούν να αρχίσουν μαζί του εμπορικές ανταλλαγές. Στη σκηνή μένει, τώρα, μονάχα ο Χορός.

Ακολουθεί «Παράβαση», όπου ο Κορυφαίος ομιλεί στους θεατές για λογαριασμό του ποιητή. Τον εκθειάζει για τα όσα προσφέρει στην Αθήνα με την τέχνη του να γράφει κωμωδίες, όπου, με θάρρος και χωρίς να φοβάται, ξεσκέπασε τα στραβά της, παρά τα όσα τον κακολογούν μερικοί στους ευκολόγνωμους Αθηναίους. Η φήμη του, για το θάρρος του, έφτασε μέχρι τον βασιλέα των Περσών. Θα συνεχίσει να προσφέρει γέλιο και συμβουλές, αφηφώντας τα όσα σκαρώνει εναντίον του ο Κλέων. Στη συνέχεια, κατηγορεί τους νέους που δεν δείχνουν τον απαιτούμενο σεβασμό στους ασπρομάλληδες γέροντες, αυτούς που πολέμησαν στον Μαραθώνα και, τώρα έγιναν παίγνιο του κάθε προδότη.

Στο επόμενο Επεισόδιο, ενώ ο Δικαιοπόλις χαράσσει, έξω από το σπίτι του, τα σύνορα της ειρηνευμένης περιοχής μέσα στην οποία θα κάνει τις αγοραπωλησίες του, έρχεται ένας Μεγαρίτης. Είναι ψόφιος από την πείνα και φέρνει μαζί του στην αγορά τις δυο θυγατέρες του. Τις μεταμφιέζει σε γουρούνια και τις προσφέρει για πώληση στον Δικαιοπόλι, ο οποίος, μετά από κάποιο διασταγμό, πείθεται ότι πρόκειται για γουρούνια και τις αγοράζει με αντάλλαγμα σκόρδα και αλάτι, πράγματα δυσεύρετα κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ένας συκοφάντης έρχεται και απειλεί τον Μεγαρίτη πως θα τον καταγγείλει σαν εχθρό. Μα, ο Δικαιοπόλις τον διώχνει από την περιοχή του. Στη συνέχεια, εμφανίζεται ένας Θηβαίος με διάφορεςπραμάτειες, και τον ακολουθούν κάμποσοι πευνασμένοι συμπατριώτες του, παίζοντας ζουρνάδες. Αναμεσά στιςπραμάτειες, είναι ρίγανη, ψαθιά, πάπες, πέρδικες, λαγοί, αλεπούδες, σκαντζόχοιροι, αγριόγατοι και τα περίφημα χέλια της Κωπαΐδας. Ο Δικαιοπόλις δυσκολεύεται να βρει τι να του δώσει ως αντάλλαγμα. Ο Θηβαίος ζητά κάτι που δεν έχουν στη Θήβα και

περισσεύει στην Αθήνα. Τα μόνα πράγματα, που αφθονούν και πλεονάζουν στην Αθήνα, είναι οι σπιούννοι. Παίρνει, λοιπόν, ένα σπιούννο και τον δίδει στον Θηβαίο.

Στην ώρα, φτάνει και ένας γνωστός σπιούννος, ο Νίκαρχος, που απειλεί να καταδώσει τον Θηβαίο. Ο Δικαιοπόλις, αφού ξυλοφορτώνει τον Νίκαρχο, τον περιτυλίγει με ροκανίδια (φορυτόν) (στ. 927), ώστε αυτός να φαίνεται σαν αγγείο, και τον παραδίδει στον Θηβαίο για να τον χρησιμοποιεί ως τέτοιο. «Θα είναι αγγείο για καθετί, της προστυχιάς ποτήρι, κρισολογιάς τριφήρι, λυχνάρι για τη ρουφιανιά, γουδί για κάθε μια βρωμιά» (στ. 934-939). Σε λίγο, στέλνει και ο Λάμαχος ένα δούλο του, που ζητά από τον Δικαιοπόλι να του πουλήσει τσίχλες (κίχλαι, τζίκλες) για να τις θυσιάσει στα Διονυσία και ένα χέλι. Μα, ο Δικαιοπόλις δεν πουλάει τίποτε στον Λάμαχο και, έτσι, ο δούλος του φεύγει άπραχτος.

Την ώρα που αρχίζει το γλέντι και ο Χορός υμνολογεί την Ειρήνη (Διαλλαγή), συντρόφισσα της Αφροδίτης (Κυπρίδος) και των Χαρίτων, έρχονται και βρίσκουν τον Δικαιοπόλι ένας γεωργός, που του κλέψανε τα βόδια και έπαθε πονόματο από τα κλάματα και που γυρεύει για γιατρικό λίγη ειρήνη, και ένας παράνυμφος, που του φέρνει κρέατα από κάποιο γάμο και παρακαλεί τον Δικαιοπόλι να στείλει στον γαμπρό λίγη ειρήνη σε ένα βάζο, για να μην πάει στρατιώτης και, έτσι, να χαρεί τη νύφη. Μα, ο Δικαιοπόλις δεν τους δίνει τίποτε. Μόνο στη νύφη στέλνει, γιατί, σαν γυναίκα που είναι, δεν φταίει καθόλου για τον πόλεμο. Την ίδια στιγμή, έρχεται ένας αγγελιαφόρος που φέρνει στον Λάμαχο εντολή να ξεκινήσει για τον πόλεμο. Ενώ ετοιμάζεται να φύγει για την εκστρατεία, ο Δικαιοπόλις ετοιμάζεται για πλουσιοπάροχο δείπνο.

Στο τέλος της κωμωδίας, στην Έξοδο, ο Λάμαχος γυρίζει λαβω-

μένος και αξιολύπητος από τον πόλεμο, ενώ ο Δικαιοπόλις γιορτάζει και γλεντά, κερδισμένος από την ειρήνη που έκλεισε.

(2) *Ιππής*

Οι *Ιππής* του Αριστοφάνη, είναι η πρώτη κωμωδία του μεγάλου αυτού σαπρικού ποιητή που την παρουσίασε με το όνομά του στα Λήνια του 424 π.Χ. Είναι η κωμωδία που καθιέρωσε τον ποιητή και του χάρισε το πρώτο βραβείο, όταν ήταν εικοσιέξι περίπου χρόνων. Σ' αυτήν την κωμωδία ο Αριστοφάνης εμφανίστηκε και ως ηθοποιός, παίζοντας τον ρόλο του πρωταγωνιστή Παφλαγόνα, του δημαγωγού Κλέωνα, γιατί κανένας «σκευοποιός» του θεάτρου δεν τολμούσε να φτιάξει το προσωπίο του και κανένας ηθοποιός δεν τολμούσε να υποδυθεί τον πανίσχυρο εκείνο πολιτικό και να τον σαπρίσει.

Το 424 π.Χ., όταν παίχτηκε το έργο, ήταν ο έβδομος χρόνος του Πελοποννησιακού πολέμου, που οι τύχες του είχαν φέρει νίκες, αλλά, και κακοτυχίες στους Αθηναίους. Την άνοιξη του 425, οι στρατηγοί Δημοσθένης και Νικίας, με τον αθηναϊκό στόλο, έκαμαν απόβαση στην Πύλο και απέκλεισαν τους Σπαρτιάτες στη Σφακτηρία, ένα νησί έξω από την Πύλο, αλλά δεν μπόρεσαν να τους αιχμαλωτίσουν. Οι συνομιλίες, που άρχισαν για ειρήνη, απέτυχαν και, μετά τη λήξη του χρόνου της ανακωχής, ξανάρχισε ο πόλεμος. Σε τούτο, συνέβαλε τα μέγιστα ο δημαγωγός και δερματοπώλης Κλέωνας, ο οποίος, μετά τον θάνατο του Περικλή, το 429 π.Χ., είχε καταλάβει δεσπόζουσα θέση στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή και ασκούσε μεγάλη επίδραση στον αθηναϊκό δήμο. Ο Κλέωνας κατηγορήσε τον Νικία για ανικανότητα και ισχυρίστηκε πως, αν ήταν αυτός στρατηγός, θα αιχμαλώτιζε τους πολιορκημένους στη Σφακτηρία Σπαρ-

τιάτες. Ο Νικίας αντικαταστάθηκε από τον Κλέωνα και οι Αθηναίοι, τελικά, κατόρθωσαν να καταλάβουν τη Σφακτηρία. Παρά το ότι η επιτυχία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον Δημοσθένη, που νίκησε τους Σπαρτιάτες στην Πύλο, την καρπώθηκε ο Κλέωνας, παρουσιάζοντάς την ως δικό του κατόρθωμα και επέστρεψε στην Αθήνα, τροπαιούχος, με τους αιχμαλωτισθέντες Σπαρτιάτες. Δικαιωμένος για τη ματαίωση της ειρήνης, τιμάται από τους Αθηναίους. Σιτίζεται δωρεάν από το πρυτανείο και έχει την πρωτοκαθεδρία στο θέατρο. Στο έργο του αυτό ο Αριστοφάνης βρίσκει τρόπο να αναφερθεί στη συμπεριφορά του Κλέωνα στο ζήτημα της Πύλου δέκα φορές.

Στην εκστρατεία κατά της Πύλου, διακρίθηκαν οι Ιπλής. Ύστερα από την εκστρατεία της Πύλου, οι Ιπλής διακρίθηκαν στην εκστρατεία κατά της Κορίνθου το καλοκαίρι του 425 π.Χ., υπό την ηγεσία του Νικία. Οι Ιπλής στην Αθήνα αποτελούσαν ένα εκλεκτό στρατιωτικό σώμα, που το αποτελούσαν χίλιοι ιππείς. Από αυτούς, παίρνει τον τίτλο της η κωμωδία στην οποία ο Αριστοφάνης σατιρίζει κατά τρόπο πολύ καυστικό τον Κλέωνα και, μάλιστα, σε εποχή που ο τελευταίος βρισκόταν στο απόγειο της δόξας του.

Στο έργο, ο Κλέωνας, του οποίου τον ρόλο παίζει, όπως προαναφέρθηκε, ο ίδιος ο Αριστοφάνης, είναι ο κυριότερος ήρωας και παρουσιάζεται ως ένας υπηρέτης με το όνομα Παφλαγόνας, που «παφλάζει» όταν μιλάει και παρασέρνει, έτσι, με το μέρος του, τους Αθηναίους. Ο Δήμος, ο λαός, παρουσιάζεται ως το αφεντικό του Παφλαγόνα. Είναι ένας ξεμωραμένος γέρος που τον παρασύρουν και αποκοιμίζουν τα παραφουσκωμένα λόγια και οι ψεύτικες υποσχέσεις του Παφλαγόνα και, γενικά, των δημαγωγών. Ο Αριστοφάνης, θέλοντας να τονίσει τη μεγάλη δύναμη που έχει για την κατάληψη της εξουσίας η δημαγωγία και η πολιτική αγυρτεία και πως

για να ανεβεί κανείς σ' αυτήν «δεν χρειάζονται προσόντα ή χαρακτηρισ, παρά αγραμματοσύνη και ατιμία», παρουσιάζει και αυτόν που διαδέχθηκε τον Κλέωνα, τον αλλαντοπώλη Αγοράκριτο, χειρότερο από αυτόν.

Το έργο αρχίζει με την εμφάνιση των δυο υπηρετών του Δήμου, του Δημοσθένη και του Νικία, που είναι προσωποποίηση των δυο προαναφερθέντων στρατηγών, να παραπονιούνται στους θεατές για τα όσα υποφέρουν από τον καιρό που το αφεντικό τους πήρε καινούργιο υπηρέτη που τον κηδεμονεύει, τον αχρείο και ασυνείδητο δερματοπώλη Παφλαγόνα, που με κολακείες, υποσχέσεις, σπιουνιές, δημαγωγίες και με χρησμούς, παρασύρει τον γέρο και τον κάνει ό,τι θέλει. Ακόμα, και ξύλο τρώνε και, για να το γλυτώνουν, αναγκάζονται να λαδώνουν τον Παφλαγόνα. Στο σημείο αυτό, ο Αριστοφάνης βρίσκει την ευκαιρία να αναφερθεί και στη συμπεριφορά του Κλέωνα στο θέμα της Πύλου, όπου φέρει τον Δημοσθένη να λέει: «Τις προάλλες, ένα καρβέλι ζύμωσα στην Πύλο λακωνικό και αυτός με προλαβαίνει, το κλέβει πονηρά και το σερβίρει, ψωμί που τα χεράκια μου είχαν πλάσει»¹³³ (στ. 54-57).

Για να σωθούν, από τα ανυπόφορα βάσανα που περνούν, σκέφτονται, πρώτα, να δραπετεύσουν από το αφεντικό τους και να προσφύγουν σε αγάλματα των θεών ως ικέτες. Τούτο, όμως, είναι δύσκολο και επικίνδυνο, γιατί ο Παφλαγόνας είναι σε θέση να παρακολουθεί κάθε κίνησή τους. Κλέβουν από τον Παφλαγόνα, ενώ αυτός κοιμάται, τον χρησμό που γράφει από ποιους έχει κυβερνηθεί η πόλη και από ποιους έχουν φαγωθεί. Επίσης, προβλέπει πως τον δερματοπώλη (βυρσοπώλη) Παφλαγόνα θα τον ανατρέψει και διαδεχθεί ένας αλλαντοπώλης. Τότε, ο Δημοσθένης και Νικίας προ-

¹³³ Ό.π.

σεγγίζουσαν ένα αλλαντοπώλη, τον Αγοράκριτο, που είναι πιο κατεργάρης από τον Παφλαγόνα (Κλέωνα), και του προτείνουν να γίνει υπηρέτης του Δήμου. Του αναφέρουν πως θα γίνει μεγάλος και τρανός και, τούτο, το αναφέρει χρησμός. Επειδή εκείνος διστάζει να αναλάβει τέτοια θέση, τον διαβεβαιώνουν πως υπάρχουν όλες οι προϋποθέσεις για να ανέβει ψηλά, αφού είναι αγύρτης και απατεώνας, και πως, για να ανεβεί κανείς στην εξουσία, «δεν χρειάζεται προσόντα ή χαρακτήρα, παρά αγραμματοσύνη και ατιμία» (η δημαγωγία γαρ ου προς μουσικού ετ' εστίν ανδρός ουδέ χρηστού τους τρόπους, αλλ' εις αμαθή και βδελυρόν) (στ. 191-193). Επίσης, τον διαβεβαιώνουν πως θα έχει για βοηθούς του τους Ιππής, τα παλληκάρια που έκαναν απόβαση στην Κόρινθο, που θα τον προστατεύουν από τον Παφλαγόνα, γιατί είναι εχθροί του. Κατόπιν τούτου, ο Αγοράκριτος δέχεται.

Μα, την ίδια στιγμή, έρχεται αγριεμένος ο Παφλαγόνας και αρχίζει σε όλους τις φοβέρες. Ο υπηρέτης Δημοσθένης καλεί, τότε, σε βοήθεια τους Ιππής, που φτάνουν καβάλα στα άλογά τους και είναι οι πιο άσπονδοι εχθροί του Παφλαγόνα. Οι Ιππής, που αποτελούν τον Χορό, μόλις αντικρύζουν τον Παφλαγόνα, του επιτίθενται. Ο Παφλαγόνας, αιφνιδιασμένος από τη μανιασμένη αυτή επίθεση των Ιππέων, μάταια φωνάζει να τον βοηθήσουν οι γέροι δικαστές της Ηλιαίας και μάταια, επίσης, προσπαθεί, στη συνέχεια, να καλοπιάσει τον Χορό. Στη σκηνή που ακολουθεί, με την αλληλοεκτόξευση απειλών, καυχησιών και λοιδοριών, σατιρίζονται όλες οι μορφές πολιτικής δυσφήμισης και συκοφαντίας. Αποφασισμένος να παραμείνει στην εξουσία του Δήμου, ο Παφλαγόνας, παίρνει την απόφαση να προσφύγει στη Βουλή και να καταγγείλει τη συνομωσία των Ιππέων. Αλλά, και ο Δημοσθένης και ο Χορός πα-

ρακινούν τον Αγοράκριτο να κάνει το ίδιο. Φεύγει και αυτός για τη Βουλή, αφού ο Χορός τον ενθαρρύνει να μη φοβηθεί τον Παφλαγόνα, γιατί, μπορεί να λέει λόγια αδιάντροπα πιο καυτά και από τη φωτιά, μα είναι ένας θρασύδειλος. Ο Δημοσθένης παρατηρεί πως ο Παφλαγόνας (Κλέωνας) «έτσι ήταν σε όλη του τη ζωή. Ωστόσο, τον περνούσαν για κάμποσο, γιατί θέριζε το ξένο το σιτάρι αυτός, και τώρα το έφερε από τα περίχωρα, κι αφού το έκαμε δεμάτι, το ξεραίνει και γυρεύει να το εκμεταλλευτεί» (Αλλ' όμως τοιούτος ων άπαντα τον βίον, κατ' ανήρ έδοξεν είναι, ταλλότριον αμών θέρος, νυν δε τους στάχους εκείνους, ους εκείθεν ήγαγε, εν ξύλω δήσας αφαύει κατοδόσθαι βούλεται) (στ. 384-394). Στο σημείο αυτό, ο Αριστοφάνης υπονοεί, και πάλι, την ενέργεια του Κλέωνα να οικειοποιηθεί τη νίκη της Πύλου που την είχε προετοιμάσει ο στρατηγός Δημοσθένης. Επίσης, ο Δημοσθένης τού δίνει και λίπος για να τρίψει τον λαϊμό του, ώστε να μπορεί να ξεγλιστρά στις διαβολές του Παφλαγόνα.

Ακολουθεί η Παράβαση, όπου ο Χορός, κατά παράκληση του ποιητή (Αριστοφάνη), απευθύνεται στους Αθηναίους. Στην αρχή, εκθειάζει τον Αριστοφάνη για το θάρρος του, που σαν σίφουνας ξεσπά και κτυπά θαρρετά τον τυφώνα, εννοώντας τον Κλέωνα (στ. 511). Εξηγεί, στη συνέχεια, γιατί ο ποιητής παρουσιάζει μπροστά τους για πρώτη φορά έργο του. Άργησε να το κάνει, γιατί πίστευε πως η δουλειά του δασκάλου Χορών κωμικών είναι δύσκολη και πως «πριν κάποιος σταθεί στο τιμόνι, πρέπει, πρώτα να γίνει λοστρόμος» (ερέτην χρήναι πρώτα γενέσθαι πριν πηδαλίοις επιχειρείν) (στ. 542). Κατακρίνει τους Αθηναίους που λησμονούν την προσφορά των παλιών ποιητών, όπως του Μάγνη, του Κρατίνου και του Κράτη. Επίσης, υμνολογεί τους δοξασμένους προγόνους

τους, που πολεμούσαν ανδρεία, και τους στρατηγούς, που πολεμούσαν με ανιδιοτέλεια για τη δόξα της πατρίδας και δεν απέβλεπαν να έχουν δωρεά σίτιση και πρώτη θέση στα θέατρα, όπως ο Κλέωνας (στ. 574-575).

Σε λίγο, ο Αγοράκριτος γυρίζει νικητής από τη Βουλή και εξιστορεί στον Χορό τα όσα έλαβαν χώρα. Στη Βουλή, έλαβε χώρα μια σφοδρή λογομαχία μεταξύ αυτού και του Παφλαγόνα, με τον ένα να προσπαθεί να ξεπεράσει τον άλλο σε στρεψοδικία και χυδαιότητα. Ο Αγοράκριτος αναγγέλλει στους βουλευτές πως, από τον καιρό που άρχισε ο πόλεμος, δεν είδε ποτέ του ως τώρα πιο φτηνές σαρδέλες (αφύας) και αυτοί τον χειροκρότησαν. Ο Παφλαγόνας, σπεύδει να εκμεταλλευθεί το κλίμα για τις σαρδέλες που φτήνυναν και προτείνει να γιορταστεί το γεγονός με θυσία στην Αθηνά εκατό βοδιών. Όμως, τον υπερακόντισε ο Αγοράκριτος, προτείνοντας να θυσιάσουν διακόσια βόδια και την επομένη χίλιους τράγους στην Άρτεμη. Τότε, και ενώ η συνέλευση πήγαινε να τελειώσει και οι πρυτάνεις και οι φρουροί τραβούσαν τον Παφλαγόνα έξω, αυτός σοφίζεται κάτι άλλο για να προκαλέσει την προσοχή τους: τούς πληροφορεί ότι ο κήρυκας που ήλθε από τη Σπάρτη φέρνει το μήνυμα ότι οι Σπαρτιάτες θέλουν συνθήκη ειρήνης. Μα, ο νους των βουλευτών είναι στις σαρδέλες και ξεφωνίζουν με ένα στόμα: «Τώρα συνθήκη; Τώρα που μάθανε πως φτήνυνε η σαρδέλα στην Αθηνά; Συνθήκη δε μας χρειάζεται. Ας συνεχιστεί ο πόλεμος» (στ. 667-673). Τελικά, ο Αγοράκριτος πήρε με το μέρος του τους βουλευτές, αφού τους δωροδόκησε. Έσπευσε στην αγορά και αγόρασε όλα τα ορεκτικά για τις σαρδέλες και τα πρόσφερε δωρεάν στους βουλευτές.

Ενώ, ο Αγοράκριτος εξιστορούσε τα κατορθώματά του στη Βουλή, έρχεται αγριεμένος ο Παφλαγόνας και συνεχίζεται η λογο-

μαχία, όπου εκτοξεύει ο ένας στον άλλο ύβρεις και φοβέρες. Όταν η σύγκρουση μεταξύ τους έφτασε στο απροχώρητο, ο Παφλαγόνας καλεί τον Αγοράκριτο να πάνε και οι δυο στον Δήμο, για να διαλέξει αυτός ποιον θα πάρει ως υπηρέτη του. Πηγαίνουν και οι δυο τους στο σπίτι του Δήμου και του ζητούν να κάνει την επιλογή. Και οι δυο τους, του δηλώνουν πως είναι αντίζηλοι εραστές του (στ. 732-733). Εδώ, ο Αριστοφάνης υπονοεί τον Περικλή που κάλεσε τους Αθηναίους, περί το 431π.Χ., να προσηλώνουν καθ' εκάστην τα βλέμματά τους προς τίς ορατές εκδηλώσεις της δύναμης της πόλης, έως γίνουν εραστές της.¹³⁴

Αυτός, τους λέγει πως δεν μπορεί να συνεδριάσει στο σπίτι του, αλλά μόνο στην Πνύκα. Έτσι, πηγαίνουν στην Πνύκα. Εκεί, άρχισαν ο ένας να ανταγωνίζεται τον άλλο σε κολακειές, αλληλοκατηγορίες και εκδηλώσεις αγάπης στον ξεμωραμένο, μα πονηρό, γέρο. Ο Αγοράκριτος, με την κατεργαριά του, κερδίζει, προς στιγμή και ο Δήμος ζητά από τον Παφλαγόνα να του επιστρέψει το δαχτυλίδι και τον παύει από διαχειριστή του. Όμως, το δαχτυλίδι δεν είναι αυτό που έδωσε ο Δήμος στον Παφλαγόνα. Ο Δήμος εξοργίζεται, τον διώχνει και δίνει άλλο δαχτυλίδι στον Αγοράκριτο. Όμως, για τον Παφλαγόνα, ο πόλεμος δεν έχει τελειώσει. Ζητάει από τον Δήμο να ακούσει τους χρησμούς που έχει να του πει. Αλλά, και ο αλλαντοπώλης Αγοράκριτος ανακοινώνει πως έχει και αυτός χρησμούς να πει, πιο σημαντικούς. Χαρακτηριστικός είναι ο ισχυρισμός του Παφλαγόνα για χρησμό του Απόλλωνα που προστάζει τον Δήμο να φυλάξει τον σκύλο, που τον έχει φύλακά του και το στόμα του έχει πάντα ολάνοικτο και γαυγίζει πάντα για χατίρι του, για να του βρίσκει να

¹³⁴ Θουκυδίδου, *Ιστορίες*, Β, 43, κατά μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

τρώει. Ο σκύλος αυτός είναι ο Παφλαγόνας. Ο Αγοράκριτος τον διαψεύδει, λέγοντας ότι ο χρησμός λέει στον Δήμο να φυλάγεται από τον κοπρόσκυλό του, που τον ξεγελά και κλέβει το φαγητό του (στ. 1015-1035). Και πάλι ο Αγοράκριτος κερδίζει. Αλλά, και πάλι, ο Δήμος μεταπείθεται και αποφασίζει, για να πάρει τελική απόφαση, να επιλέξει εκείνον που θα τον ευχαριστήσει πιο πολύ και θα του προσφέρει τα καλύτερα φαγητά.

Έτσι, επιστρέφουν στο σπίτι του Δήμου. Διεξάγεται ένας συναγωνισμός μεταξύ τους για το ποιος θα προσφέρει στον γέρο την καλύτερη περιποίηση και τα καλύτερα φαγητά. Στο τέλος, ο Αγοράκριτος πετυχαίνει την τελική νίκη με τρόπο αναπάντεχο. Ζητά από τον Δήμο, για να μπορέσει να βγάλει δίκαιη κρίση, να ψάξει τα δυο καλάθια, το δικό του και του Παφλαγόνα. Ο Δήμος αποδέχεται την εισήγηση. Στο καλάθι του Αγοράκριτου δεν βρίσκει τίποτε. Ο Αγοράκριτος, του εξηγεί ότι είναι αδειανό, γιατί όσα είχε του τα πρόσφερε. Εξετάζοντας το καλάθι του Παφλαγόνα, βρίσκει να είναι γεμάτο. Βλέπει μόνο να λείπει από μια πίτα ένα μικρό κομματάκι, που του έδωσε. Και ο πονηρός αλλαντοπώλης παρατηρεί: «Πάντα έτσι τα κατάφερνε. Μια στάλα μερίδιο, από όσα μάζευε, για σένα ξεχώριζε, και τσέπωνε όλα τα άλλα» (στ. 1211-1224).¹³⁵ Ο Δήμος ζητά από τον Παφλαγόνα να βγάλει το στεφάνι του -που φορούσε ένας ομιλητής στη συνέλευση- για να το παραδώσει στον Αγοράκριτο. Ο Παφλαγόνας, όμως, επιχειρεί μια τελευταία επιβραδυντική ενέργεια. Ισχυρίζεται ότι ένας χρησμός, που έχει, αναφέρει ποιος είναι ο μοναδικός άνθρωπος που θα τον νικήσει και να τον αντικαταστήσει. Από τον διάλογο που κάνει με τον Αγοράκριτο, διαπιστώνει, με

¹³⁵ Kenneth J. Dover, *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, Β' έκδοση, κατά μετάφραση Φάνη Ι. Κακριδή, Έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1981.

τρόμο, ότι αυτός ο άνθρωπος είναι ο αλλαντοπώλης Αγοράκριτος και του παραδίδει το στεφάνι.

Ο Αγοράκριτος, λαμβάνοντας την κηδεμονία του Δήμου, αλλά και τη φιλία του, κατορθώνει και τον ανανεώνει με ένα μαγικό βρασμό. Ο Δήμος ξανανιώνει και αποκτά, πάλι, το μεγαλείο που είχε. Με ντροπή, ομολογεί πόσο εύκολα τον εξαπατούσαν στο παρελθόν και υπόσχεται, ακολουθώντας τις συμβουλές του Αγοράκριτου, να είναι στο μέλλον πιο προσεκτικός. Επίσης, ο Αγοράκριτος τού προσφέρει, προσωποποιημένες σε νεάνιδες, τριαντάχρονες Συνθήκες Ειρήνης (Σπονδάς), που τις είχε κρυμμένες από αυτόν ο Παφλαγόννας, για να μη μπορεί να τις χαρεί. Όσο για τον Παφλαγόνα, αυτός θα αναλάβει τη βρώμικη εργασία του αλλαντοπώλη.

Ο Αριστοφάνης θα μπορούσε να παρουσιάσει τον βυρσοδέψη Παφλαγόνα να κατατροπώνεται από ένα καλλιεργημένο και έντιμο εκπρόσωπο της αριστοκρατικής τάξης. Όμως, αντί γι' αυτόν, διάλεξε τον αλλαντοπώλη Αγοράκριτο, ένα εξ ίσου, αν όχι περισσότερο, αχρείο πρόσωπο, που να βρίζει με ευκολία, να ψεύδεται και να κολακεύει χονδροειδέστατα. Ακόμα, και ο Χορός, απευθυνόμενος στον Παφλαγόνα, εκφράζει τη χαρά του που θα τον διαδεχθεί κάποιος μιαιώτερος. (... αλλ' εφάνη γαρ ανήρ έτερος πολύ σου μιαιώτερος, ώστε με χαίρειν) (στ. 328-329). Με τούτο, ο Αριστοφάνης θέλησε να σατιρίσει και να καυτηριάσει την αθηναϊκή πολιτική ηγεσία της εποχής εκείνης και να καταδείξει τον κατήφορο στον οποίο όλο και γρηγορότερο κατρακυλούσε αυτή.

(3) *Νεφέλαι*

Η κωμωδία *Νεφέλαι* παρουσιάστηκε στα Διονύσια το 423 π.Χ. και πήρε το τρίτο βραβείο. Το πρώτο βραβείο πήρε ο Κρατίνος με

την *Πυτίη* και το δεύτερο ο Αμειψίας με τον *Κόννον*. Στον σημερινό και ενημερωμένο αναγνώστη, προκαλεί έκπληξη το ότι στο έργο του αυτό ο Αριστοφάνης, θέλοντας να σατιρίσει τον φιλόσοφο Σωκράτη, τον παρουσιάζει ως εκπρόσωπο των σοφιστών. Να σημειωθεί ότι και ο Αμειψίας στον *Κόννον*, έχοντας υπόψη του, όπως και ο Αριστοφάνης, την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, έβαλε για στόχο του τον Σωκράτη. Οπωσδήποτε, ο Σωκράτης δεν ανήκε στους σοφιστές και, τούτο, προκύπτει από τους διάφορους πλατωνικούς διαλόγους, όπου ο Σωκράτης παρουσιάζεται ως πολέμιος των σοφιστών. Θα πρέπει, εδώ, να σημειωθεί ότι στην *Απολογία* του Πλάτωνα, ο Σωκράτης, θέλοντας να επιρρίψει ευθύνες για την κατακραυγή εναντίον του στους διασυρμούς των κωμικών, μνημονεύει συγκεκριμένα τις *Νεφέλες*. Όμως, στο *Συμπόσιον*, που γράφτηκε πολλά χρόνια αργότερα, ο Πλάτων παρουσιάζει τον Αριστοφάνη και τον Σωκράτη να συνομιλούν αρμονικά. Η «σύγχυση» μπορεί να αρθεί αν λάβουμε υπόψη ότι ο μέσος θεατής, προς τον οποίο απευθυνόταν ο Αριστοφάνης, δεν ήταν σε θέση να διακρίνει τις ουσιαστικές διαφορές της διδασκαλίας του Σωκράτη με αυτήν του Πρωταγόρα, του Πρόδικου ή των άλλων σοφιστών. Για την πλειονότητα των θεατών, όλοι αυτοί οι νέοι διδάσκαλοι, που ερευνούσαν και αμφισβητούσαν ιερές και απαράβατες αρχές και ιδέες, άσχετα αν πληρώνονταν ή όχι για τη διδασκαλία τους, ή αν συνέπιπταν ή όχι οι θεωρίες τους, ήταν επικίνδυνοι. Ο Αριστοφάνης εκμεταλλεύεται αυτό το κλίμα της εποχής, που προσφερόταν για εύκολη ανεύρεση αποδιοπομπαίου. Αυτό το κλίμα, που συνεχίστηκε και για την επόμενη εικοσιπενταετία, οδήγησε και στην καταδίκη του Σωκράτη το 399 π.Χ.

Το έργο αρχίζει με τον Στρεψιάδη, να μην μπορεί να κλείσει μάτι

λόγω των χρεών του, που του δημιούργησε ο άσωτος γιος του. Ο Στρεψιάδης είναι ένας καλοκάγαθος πρώην αγρότης, που εγκατέλειψε τα κτήματά του στην επαρχία και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, για να ικανοποιήσει τη μεγαλομανία της γυναίκας του, που καταγόταν από την Αθήνα. Ο γιος του φέρει το όνομα Φειδιππίδης, που σχηματίστηκε ως αποτέλεσμα συναλλαγής μεταξύ των γονιών του. Ο Στρεψιάδης ζητούσε το όνομα Φειδωνίδης, το όνομα του πατέρα του. Η μητέρα ζητούσε το όνομα να φέρει τη λέξη «ίππος», όπως Ξάνθιππος, Καλλιππίδης Χάριππος, για να φανερώσει την αριστοκρατική του καταγωγή. Στο τέλος, συμφωνήθηκε το όνομα Φειδιππίδης, που είναι συγκερασμός των δυο θέσεων. Το ζεύγος διαφωνούσε και ως προς την ανατροφή του παιδιού τους. Ο πατέρας τον ήθελε γεωργό και κτηνοτρόφο, όπως ήταν αυτός. Η μητέρα τον ήθελε Αθηναίο αριστοκράτη, να κυκλοφορεί στην Αθήνα με το αμάξι του και να φορεί κατακόκκινη χλαμύδα, όπως ο παππούς του ο Μεγακλής. Ο Φειδιππίδης πήρε τον κακό δρόμο και, με τις σπατάλες στα άλογα και τις ασωτίες του, φόρτωσε ένα σωρό χρέη στον πατέρα του.

Ο Στρεψιάδης, στην κατάσταση απόγνωσης που βρίσκεται, αποφασίζει, ως τελευταία του ελπίδα για να γλυτώσει από τα χρέη, να στείλει τον γιο του στο σπουδαστήριο του Σωκράτη να σπουδάσει σοφιστική και, μαθαίνοντας εκεί τον άδικο λόγο, δηλαδή πώς να διαστρεβλώνεις τα πράγματα και το άσπρο να το παρουσιάζεις μαύρο, το άδικο να το παρουσιάζεις δίκαιο, να τον βοηθήσει να απαρνηθεί όλα του τα χρέη. Όμως, ο γιος δεν δέχεται. Έτσι, αποφασίζει να πάει ο ίδιος, στα γεράματά του, στο σπουδαστήριο του Σωκράτη. Στην είσοδο, συναντά ένα μαθητή και τον παρακαλεί να τον κατατοπίσει για τα όσα συμβαίνουν μέσα στο κτίριο. Ο μαθητής,

θέλοντας να εκθειάσει την ιδιοφυΐα του δασκάλου του, του αναφέρει μερικές ενέργειες του Σωκράτη. Συγκεκριμένα, πώς ο Σωκράτης μέτρησε το πήδημα ενός ψύλλου, πώς βρήκε από που σφυρίζουν τα κουνούπια, από το στόμα ή από την ουρά. Στο τέλος, του αναφέρει ένα περιστατικό που, ενώ ο Σωκράτης μελετούσε τις διαδρομές του φεγγαριού με το στόμα ανοικτό, ένας γαλεώτης (είδος σαύρας), που ήταν στο ταβάνι, του το λέρωσε.¹³⁶

Σε λίγο, ανοίγει η πόρτα του κτιρίου και βλέπει τον Σωκράτη, κρεμασμένο ψηλά σε ένα ζεμπίλι. Ο Στρεψιάδης τον ρωτά τι κάνει και αυτός του απαντά: «Αεροβατώ και μελετώ τον γύρο του ήλιου»¹³⁷ (Αεροβατώ και περιφρονώ τον ήλιον) (στ. 225). Του εξηγεί πως, για να κάνει τούτο, έπρεπε να βρίσκεται πάνω από τη γη, ώστε η «λεπτή του σκέψη να σμίγει με τον συνόμοιό της αγέρα» (και την φροντίδα λεπτήν καταμείζας εις τον όμοιον αέρα) (στ. 229-230). Ο Στρεψιάδης, παρακαλεί τον Σωκράτη να τον δεχτεί σαν μαθητή και να του διδάξει τον άδικο λόγο, ώστε να μην πληρώνει τα χρέη του. Του ορκίζεται, ενώπιον των θεατών, πως θα του πληρώσει όσα και αν του ζητήσει για δίδακτρα. Ο Σωκράτης, που προσγειώνεται στο μεταξύ, κοροϊδεύει τον Στρεψιάδη, που πιστεύει πως υπάρχουν ακόμη θεοί και ορκίζεται σ' αυτούς, ενώ υπάρχουν νέες θεότητες, όπως οι Νεφέλες, οι κόρες του Ωκεανού. Άλλες θεότητες είναι το Χάος και η Γλώσσα. Μάλιστα, οι Νεφέλες, μετά από παράκληση του Σωκράτη, κατεβαίνουν από τα βουνά της Αττικής και παρουσιάζονται μπροστά τους με όλη τους τη μεγαλοπρέπεια, για να απο-

¹³⁶ Είναι, και εδώ, προφανής η πρόθεση του Αριστοφάνη να διακωμωδήσει τον Σωκράτη.

¹³⁷ Αριστοφάνους, *Κωμωδία: Όρνιθες, Νεφέλαι*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 9, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

τελέσουν τον Χορό της κωμωδίας. Ο Στρεψιάδης, που μέχρι τότε νόμιζε πως οι νεφέλες ήταν καπνός, θολούρα, δροσιά, τις παρακολουθεί εκστατικός. Ο Σωκράτης, του λέει πως πρέπει, πια, να αντιληφθεί «πως ταγίζουν ετούτες πολλούς σοφιστές, αγύρτες, ποιητές μαλλιαρούς, στιχοπλόκους χορών κυκλικών, αερολόγους, αργόσχολους, και όλων αυτών είναι αυτές τροφοδότριες» (στ. 331-334). Οι Νεφέλες, με τη σειρά τους, υπόσχονται στον Στρεψιάδη να τον βοηθήσουν και καλούν τον Σωκράτη να αρχίσει την προπαίδειά του. Να του κάνει μια δοκιμή, για να δει αν έχει την κατάλληλη κρίση.

Στο σημείο αυτό, ο Αριστοφάνης βρίσκει την ευκαιρία να απευθυνθεί, μέσω της Κορυφαίας του Χορού, στους θεατές για να εκφράσει την πικρία του που οι κριτές σε προηγούμενη κωμωδία του, όπου είχε παραστήσει τον Σεμό και τον Αισχρό, τον αδίκησαν και βγήκε νικημένος από άλλους υποδεέστερους του κωμικούς. Την κωμωδία εκείνη, σαν πολύ νέος που ήταν, την παρουσίασε με άλλο όνομα.¹³⁸ Στη συνέχεια, κατηγορεί αυτούς τους κωμικούς, που τα έβαλαν με τον Κλέωνα όταν αυτός έχασε τη δύναμή του, ενώ αυτός είχε την τόλμη να τον κτυπά όταν βρισκόταν στην εξουσία. Στόχος του έγινε και ο Εύπολις, που στην κωμωδία του *Μαρικός* παραποίησε τους *Ιππείς* και, μέσα στα άλλα τα ανάλατα αστεία, πρόσθεσε στην κωμωδία μια μεθυσμένη γριά για τα χορευτικά μέρη. Καταλήγοντας, ψέγει την πόλη της Αθήνας που έβγαλε στρατηγό τον βυρσοδέψη Κλέωνα, που τον αναφέρει και ως Παφλαγόνα.

Ο Σωκράτης προσπαθεί, δια του διαλόγου, να μάθει στον Στρεψιάδη τα βασικά. Και, εδώ, είναι εμφανής η προσπάθεια του Αριστοφάνη να διακωμωδήσει τον Σωκράτη. Τον βάζει να ξαπλώνει τον Στρεψιάδη σε ένα στρώμα, όπου οι κοριόι τον τιμπάνε αλύ-

¹³⁸ Πρόκειται για την κωμωδία *Δαιταλής*, για την οποία έγινε αναφορά πιο πάνω.

πητα. Του λέει να μην φοβάται τους κοριούς, αλλά να κατεβάσει μια σκέψη, για να αρνηθεί τα χρέη του. Η σκέψη, που κατεβάζει ο Στρεψιάδης είναι: να βάλει μια Θεσσαλή γυναίκα με μαγικές ικανότητες να του κατεβάσει το φεγγάρι μια νύχτα και αυτός να το βάλει σε μια στρογγυλή θήκη και να το κρατήσει κλεισμένο εκεί. Έτσι, αφού το φεγγάρι δεν θα βγαίνει, δεν θα είναι υποχρεωμένος να πληρώνει τους τόκους που του ζητούν οι δανειστές του κάθε φορά που αλλάζει το φεγγάρι (στ. 749-756). Σε μια άλλη ερώτηση του Σωκράτη πώς, στην περίπτωση που δικάζεται και οι μάρτυρές του δεν είναι παρόντες, θα καταφέρει να μην γίνει η δίκη, απαντά: «Εί- ναι απλό. Προτού αρχίσει η δίκη μου, θα σπεύσω να κρεμαστώ» (στ. 776-780). Ο Σωκράτης εκνευρίζεται, τον αποκαλεί βλακόμου- τρο, χοντροκέφαλο και ανεπίδεκτο μαθήσεως και τον διώχνει. Μα, οι Νεφέλες, που έχουν συμπαθήσει τον δυστυχισμένο γέροντα, τον συμβουλεύουν να πείσει τον γιο του να πάει στη θέση του, ως μαθη- τής του Σωκράτη.

Ο Φειδιππίδης, μετά από φοβέρες και παρακάλια του πατέρα του, πείθεται και μεταβαίνουν και οι δυο στο σπουδαστήριο όπου συναντούν τον Σωκράτη, ο οποίος, μετά από κάποιο δισταγμό για τις ικανότητες του Φειδιππίδη, τον δέχεται ως μαθητή του. Τον αφήνει στους δυο Λόγους, τον Άδικο και τον Δίκαιο Λόγο, που πα- ρουσιάζονται, σε λίγο, μπροστά στον νέο, και καυγαδίζουν αναμε- ταξύ τους.

Ο Δίκαιος, νοσταλγός του παλιού καλού καιρού, όπου η ηθική κυβερνούσε σαν νόμος, θυμάται και θαυμάζει την αρχαία παιδεία, με τα αγαθά της αποτελέσματα στη νεολαία. Θυμάται την εποχή που η παιδεία ανέθρεψε πραγματικά παλληκάρια που πολέμησαν στον Μαραθώνα και κατηγορεί τον Άδικο λόγο ως τον κύριο υπεύ-

θυνο για το ηθικό κατρακύλισμα της νέας γενιάς. Απευθύνεται στον Φειδιππίδη και τον συμβουλεύει να σέβεται τους γονιούς του και τους μεγαλύτερους του. Να αποφεύγει τα ζεστά λουτρά, που κάνουν μαλθακό τον άντρα. Να γυμνάζει το σώμα του στις παλαισטרές και να αποφεύγει την αγορά, όπου οι σύγχρονοι νέοι τριγυρνούν και φλυαρούν.

Ο Άδικος υποστηρίζει τις καινούργιες σοφιστικές ιδέες, την ανυπαρξία των θεών και καυχείται για την ικανότητα που έχει να παρουσιάζει το άσπρο μαύρο και το δίκαιο άδικο. Απευθύνεται και αυτός στον Φειδιππίδη και τον συμβουλεύει να αποφεύγει την ηθική, γιατί αυτή θα του στερήσει τις απολαύσεις της ζωής, τα ομορφόπαιδα, τις γυναίκες, τα γλέντια και τα ποτά. Για τα ζεστά λουτρά, αντικρούει τα όσα είπε ο Δίκαιος Λόγος, επικαλούμενος τον Ηρακλή, το όνομα του οποίου φέρουν (Ηράκλεια λουτρά).

Στο τέλος της λογομαχίας τους, με τον πιο κάτω διάλογο, ο Άδικος δίνει στον Δίκαιο τη χαρακτηριστική βολή: «ΑΔ. Έλα, περ μου λοιπόν ποιοι είναι οι ρήτορες; ΔΙΚ. Οι παρδαλοί (ευρύπρωκτοι). ΑΔ. Κάλλιστα. Και ποιοι φωνάζουν στη Βουλή; ΔΙΚ. Οι παρδαλοί. ΑΔ. Κοίτα και στους θεατές μας. Τι είναι, λες, οι πιο πολλοί; ΔΙΚ. Μα τους θεούς, οι πιο πολλοί λέω πως είναι οι παρδαλοί. ΑΔ. Και τι λες λοιπόν;». Ο Δίκαιος Λόγος αναγκάζεται να παραδεχθεί την ήττα του και να πετάξει τον χιτώνα του στους θεατές (στ. 1088-1105). Κατόπιν τούτου, αναλαμβάνει την εκπαίδευση του Φειδιππίδη ο Άδικος Λόγος.

Σε λίγο καιρό, ο Φειδιππίδης τελειώνει τις σπουδές του και, «παρामορφωμένος», βγαίνει από τη σχολή. Ο Στρεψιάδης, ευχαριστεί τον Σωκράτη για την μεγάλη πρόοδο που είχε ο γιος του και για τα εφόδια που του έδωσε. Με τη βοήθεια της παιδείας που απέκτησε

ο γιος του, ο Στρεψιάδης θα μπορέσει να γλυτώσει από τους δανειστές του και να μην έχει κανένα να τον ενοχλεί και, έτσι, βρήκε τη ευτυχία του. Αλλά, τον βοήθησαν και τα όσα λίγα έμαθε ο ίδιος από τον Σωκράτη. Έτσι, όταν ο Αμυνίας, ένας από τους δανειστές του, του ζητά να του πληρώσει το χρέος του ή, τουλάχιστον, τους τόκους, ο Στρεψιάδης τον ρωτά να του πει τί είναι ο τόκος. Ο Αμυνίας του εξηγεί ότι ο τόκος είναι αυτό που κάθε μήνα μεγαλώνει το χρέος. Ο Στρεψιάδης τον ρωτά αν η θάλασσα είναι τώρα μεγαλύτερη από ότι ήταν προηγουμένως. Ο Αμυνίας του απαντά πως είναι η ίδια και δεν θα ήταν λογικό να ήταν πιο μεγάλη. Τότε, ο Στρεψιάδης τον διώχνει κακήν κακώς, λέγοντάς του: «Και πώς τότε, βρε κακομοίρη μου, η θάλασσα δεν μεγαλώνει, που πίνει τόσους ποταμούς, και εσύ μου θέλεις να μου πολλαπλασιάσεις τους παράδες σου;» (στ. 1293-1295).

Μα, η ευτυχία του δεν έμελλε να κρατήσει πολύ. Ο Φειδιππίδης, με τις καινούργιες ιδέες που έχει αποκτήσει, έγινε άθεος και ανυπάκουος. Μια μέρα, ξεσπά επάνω στον πατέρα του και τον ξυλοκοπά. Η αφορμή υπήρξε ένας καβγάς που ξέσπασε μεταξύ τους για δυο τραγικούς ποιητές. Ο Στρεψιάδης ζήτησε από τον γιο του να του απαγγείλει κάτι από τον Αισχύλο, που τον θεωρούσε ως τον καλύτερο ποιητή και ο Φειδιππίδης αντέδρασε με την άποψη του πατέρα του, χαρακτηρίζοντας τον Αισχύλο στομφώδη, τραχύ και τερατοπλάστη και άρχισε να απαγγέλλει από τον Ευριπίδη μια ωδή, που αναφέρει πώς βίασε αδελφός αδελφή από μητέρα.¹³⁹ Ο Στρεψιάδης εξοργίζεται και αρχίζει να βρίζει τον γιο του ο οποίος τον ξυλοκοπεί άγρια. Ο Φειδιππίδης, έχοντας τα εφόδια που του έδωσε η φοίτησή του στο σπουδαστήριο του Σωκράτη, υποστήριξε ότι ενήρ-

¹³⁹ Πρόκειται για την τραγωδία του Ευριπίδη *Αίολος* στην οποία γίνεται αναφορά γι' αυτή την αιμομιξία.

γησε σωστά και δίκαια δέρνοντας τον πατέρα του. Αφού, όταν ήταν μικρός, ο πατέρας του τον έδερνε από αγάπη και για το καλό του, το ίδιο και αυτός μπορεί να δέρνει τον πατέρα του για το καλό του και από αγάπη που του οφείλει. Όταν ο πατέρας του παρατηρεί ότι ο νόμος προβλέπει το αντίθετο, αυτός απαντά ότι ο νομοθέτης ήταν άνθρωπος σαν και αυτόν και μπορεί και αυτός να τον αλλάξει. Ο Φειδιππίδης πείθει και τον πατέρα του, που στρέφεται στους θεατές και τους λέει: «Ε, συνομήλικοί μου εσείς, μιλάει, θαρρώ, σωστά. Πρέπει να αναγνωρίσουμε όσα είναι λογικά. Δίκαιο είναι να τις τρώμε εμείς, τα δίκαια σαν δεν κάνουμε» (στ. 1437-1438).

Σε λίγο, ο Στρεψιάδης συνέρχεται και, απελπισμένος, στρέφεται στις Νεφέλες στις οποίες είχε στηρίξει κάθε ελπίδα του. Οι Νεφέλες, του απαντούν ότι όλο το φταιξιμο είναι δικό του, που θέλησε να μεταχειριστεί την απάτη. Στη συνέχεια, εξοργισμένος, στρέφεται εναντίον του Σωκράτη, που τον θεωρεί υπεύθυνο για το κατόντημα του γιου του. Ξεκινά και βάζει φωτιά στο σπουδαστήριο του Σωκράτη, για να κάψει αυτόν και τους μαθητές του που βρίσκονται μέσα, και, έτσι, να γλυτώσει η νεολαία. Την ενέργειά του, την επικροτεί ο θεός Ερμής, που παρουσιάζεται και αναφωνεί: «Ρίξου τους, χτύπα, βάρα τους για όσα έκαμαν, μα πιο πολύ για την ασέβεια προς τους θεούς μας» (στ. 1508-1509).

(4) *Όρνιθες*

Η κωμωδία *Όρνιθες* του Αριστοφάνη, θεωρείται από πολλούς ως το καλύτερο από τα σωζόμενα έργα του, ως το πιο γοητευτικό δημιούργημα της σατιρικής του φαντασίας. Και, όμως, το έργο αυτό πήρε το δεύτερο βραβείο στα Διονύσια του 414 π.Χ. Τούτο, ήταν αναμενόμενο και δεν πρέπει να προκαλεί κατάπληξη, αφού

στις *Όρνιθες* ο Αριστοφάνης σατίριζε καυστικά και κατηγορούσε την κατακτητική πολιτική της Αθήνας. Σε μια σύνθεση μοναδικής ισορροπίας, διανθισμένη με άφθονα λυρικά κομμάτια, ο ποιητής διακηρύττει, με τον δικό του μοναδικό τρόπο, την ανάγκη μιας φυγής. Με την επιχείρηση στη Σικελία ήδη προχωρημένη, με την πολιτική κατάσταση υποχείρια σε πρόσωπα όπως ο Υπέρβολος, ο ποιητής φτάνει σε μια πλήρη άρνηση σύσσωμου του πολιτικού μηχανισμού, που επικρατούσε τότε.

Το έργο αρχίζει με τους δυο βαριεστημένους από τη ζωή φίλους, τον Πεισθέταιρο¹⁴⁰ και τον Ευελπίδη, να αναζητούν ένα νέο φανταστικό χώρο, πέρα και πάνω από τον πραγματικό, για να ζήσουν σε μια ιδανική πολιτεία. Καταφεύγουν σε ένα πουλολόγο, τον Φιλοκράτη, που τους συμβουλεύει να πάνε στη χώρα των πουλιών, όπου θα βρουν αυτό που ζητούν. Τους πουλάει δυο μαντικά πουλιά, μια κουρούνα και μια κάργια, που θα τους οδηγήσουν στη χώρα των πουλιών, όπου βασιλεύει ο κάποτε άνθρωπος Τηρέας που μεταμορφώθηκε σε έποπα (σε μετάφραση, τσαλαπετεινό).¹⁴¹ Μετά από αρκετές περιπλανήσεις, φτάνουν στον προορισμό τους.

¹⁴⁰ Στο αρχαίο κείμενο αναφέρεται ως «Πισθέταιρος».

¹⁴¹ Ο Τηρέας ήταν βασιλιάς της Θράκης, που παντρεύτηκε τη βασιλοπούλα της Αθήνας Πρόκνη, με την οποία απέκτησε ένα γιο, τον Ίτυ. Ο Τηρέας, τυφλωμένος από ερωτικό πάθος, βίασε την αδελφή της γυναίκας του Φιλομήλα και, για να μην τον μαρτυρήσει στην αδελφή της, της έκοψε τη γλώσσα. Όμως, η Φιλομήλα βρήκε τρόπο και ενημέρωσε την αδελφή της, υφαιίνοντας σε ένα πέπλο γράμματα και της τα έστειλε. Η Πρόκνη, για να εκδικηθεί τον άντρα της, έσφαξε το παιδί τους, έψησε τα κομμάτια του και τα έδωσε στον Τηρέα να τα φάει. Ο Τηρέας, τότε, καταδίωξε τις δυο αδελφές, που παρακάλεσαν τους θεούς, για να γλυτώσουν, να τις κάνουν πουλιά. Οι θεοί, μεταμόρφωσαν τη μεν Πρόκνη σε αηδόνη, τη δε Φιλομήλα σε χελιδόνη, με κομμένη, όμως, γλώσσα και, γι' αυτό, τραυλίζει το κελάδημα της. Ο Τηρέας μεταμορφώθηκε σε έποπα (τσαλαπετεινό).

Οι δυο φίλοι, βρίσκουν αυτό που ζητούν στη χώρα των πουλιών, κάπου στους αιθέρες.

Πριν, όμως, συναντήσουν τον Τηρέα, συναντούν τον δούλο του, που είναι και αυτός πουλί. Τρομαγμένοι, του παρουσιάζονται ως πουλιά. Εδώ, ο Αριστοφάνης κάνει περίτεχνα λογοπαίγνια. Παίζει με τα ονόματα των πουλιών, που έχουν κάποιο ανθρώπινο χαρακτηριστικό. Ο Ευελπίδης παρουσιάζεται ως «υποδεδιώς», που σημαίνει φοβισμένος και έχει μεταφραστεί ως «τσιλιπούρδας»¹⁴² και ο Πισθέταρος ως «επικεχοδώς». Ο δούλος του Τηρέα, φέρει το όνομα «όρνις δούλος», δηλαδή υπηρέτης πουλί και έχει μεταφραστεί ως «σκλαβοπούλι». Ήταν και αυτός κάποτε άνθρωπος, αλλά, το αφεντικό του, όταν έγινε έποπας, προσευχήθηκε να γίνει και αυτός πουλί για να τον έχει δούλο του. Σε ερώτηση του Ευελπίδη αν έχουν και τα πουλιά δούλους, απάντησε ότι τα άλλα πουλιά δεν έχουν. Μα, το αφεντικό του θέλει να έχει, γιατί ήταν κάποτε άνθρωπος. Έτσι, συνεχώς τρέχει για να του κάνει τα θελήματά του. Ο Αριστοφάνης, δια στόματος Ευελπίδη, αποκαλεί τον υπηρέτη του Τηρέα «τροχίλο», που μεταφράστηκε «τρεχοπούλι», θέλοντας να παίξει με το ρήμα «τρέχω».

Όταν, σε λίγο, εμφανίζεται μπροστά τους ο Τηρέας, με τη μορφή έποπα (τσαλαπετεινού) και με μαδημένο λόγω του χειμώνα φτέρωμα, του εξηγούν τον λόγο γιατί ήλθαν να τον συναντήσουν: Να τους υποδείξει μια πόλη για ραχάτι και καλοπέραση. Τους λέει ότι είναι μια τέτοια ευτυχισμένη πόλη κοντά στην Ερυθρά Θάλασσα. Ο Ευελπίδης, φοβισμένος, παρατηρεί: «Α, όχι, μακριά από θά-

¹⁴² Αριστοφάνους, *Κωμωδίαι: Όρνιθες, Νεφέλαι*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 9, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

λασσα. Θεσ να στείλουν κανένα καράβι οι Αθηναίοι και να μας γυρίσουν;». ¹⁴³ Όταν του ζητούν να τους υποδείξει ένα μέρος στην Ελλάδα, αυτός τούς προτείνει το Δεπροχώρι, τον Ηλείον Λέπρεον.

Στη συνέχεια, ο έποπας Τηρέας, τους περιγράφει τα καλά που έχουν τα πουλιά στο δικό του βασίλειο. Ο Πεισθέταιρος παρατηρεί: «Σαν να μου λες: “ζείτε τον μήνα του μέλιτος”» (Υμείς μεν άρα ζήτε νυμφίων βίον) (στ. 161). Τότε, έρχεται στον Πεισθέταιρο μια φαινή ιδέα: Να χτίσουν τα πουλιά στα σύννεφα, ανάμεσα ουρανού και γης, μια δική τους πολιτεία, που θα την περιφράξουν και θα εμποδίζει τους θεούς να επικοινωνούν με τους ανθρώπους. Έτσι, οι θεοί θα στερηθούν από τις θυσίες και τις προσφορές των ανθρώπων και τα πουλιά θα γίνουν θεοί και κυρίαρχοι του κόσμου. Ο Τηρέας βρίσκει θαυμάσια την ιδέα του Πεισθέταιρου και καλεί συνέλευση των πουλιών για να πάρουν σχετική απόφαση, όπως οι Αθηναίοι στην Πνύκα. Τα πουλιά, βλέπουν με καχυποψία την παρουσία των ανθρώπων, που τους θεωρούν εχθρούς των πουλιών. Ενώ είναι έτοιμα να τους επιτεθούν, ο Τσαλαπετεινός τους καθησυχάζει με το επιχείρημα ότι:

«Από τους εχθρούς μαθαίνουν, όποιοι είναι έξυπνοι, πολλά. Πάντα κάτι σώζει εκείνος που τα ρούχα του φυλά. Από φίλο, όμως, ποτέ σου τέτοιο πράμα δε θα δεις. Μα, ο εχθρός σου σ' αναγκάζει και το βρίσκεις παρευθύς. Και τα κράτη όχι από τους φίλους μάθανε, μα απ' τους εχθρούς, πώς να φτιάχνουν ψηλά κάστρα, να έχουν στόλους δυνατούς» (στ. 375-379).

Ο Πεισθέταιρος, πριν μιλήσει, εξασφαλίζει τον αφοπλισμό των

¹⁴³ Ο Αριστοφάνης θέλει να αναφερθεί στην αποστολή που του ανέθεσαν οι Αθηναίοι να πάει με την τριήρη «Σαλαμινία» στη Σικελία στα 415 π.Χ. για να φέρει από εκεί τον Αλκιβιάδη στην Αθήνα για να δικαστεί. Ο Αλκιβιάδης δραπέτευσε στο ταξίδι.

πουλιών. Ο Κορυφαίος του Χορού, του δίνει, προς τούτο, τον λόγο του, αλλά με ένα όρο: να του δώσουν όλοι οι κριτές και οι θεατές βραβείο. Αν θα πατήσει τον όρκο του, του φτάνει να πάρει βραβείο, έστω και με ένα ψήφο κριτικού.¹⁴⁴ Στη συνέχεια, ο Πεισθέταιρος αναπτύσσει στη συνέλευση των πουλιών τις προτάσεις του. Τα πουλιά γνωρίζουν την ελληνική γλώσσα. Τους την έχει μάθει ο Τηρέας, τόσα χρόνια που ζει μαζί τους. Ένα από τα επιχειρήματα που τους προβάλλει, με σκοπό να τους δελεάσει, είναι ότι αυτά είναι τα αρχαιότερα πλάσματα του κόσμου, ανώτερα από τους θεούς, και, γι' αυτό, τα έχουν και σύμβολά τους, και πως τώρα, ύστερα από τόσες δόξες των προγόνων τους, έχουν καταντήσει να τα κυνηγούν, να τα σκοτώνουν, να τα ψήνουν και να τα τρώνε οι άνθρωποι, και, μάλιστα, αρτυμένα με άφθονη σάλτσα. Γι' αυτό, θα πρέπει να ξυπνήσουν και να γίνουν, σαν πρώτα, κυρίαρχοι των θεών και των ανθρώπων. Να φτιάξουν μια πόλη και τον εναέριο χώρο της, μεταξύ ουρανού και γης, να τον περιφράξουν με τείχη, όπως αυτά της Βαβυλώνας. Στη συνέχεια, να ζητήσουν από τον Δία να τους παραδώσει την εξουσία να κυβερνούν τον κόσμο. Αν ο Δίας δεν δεχτεί, να απαγορεύσουν στους θεούς να περνούν από τη χώρα τους για να κατεβαίνουν στη γη και να σμίγουν με μια Αλκμήνη ή Αλόπη ή Σεμέλη. Αν έλθουν παράνομα, να τους πιάνουν και «να τους βάζουν βούλα στο πέος τους και έτσι, ανίκανοι πια, την παλιά τους δουλειά να μην την ξανακάνουν και σ' άλλη» (επιβαλείν σφραγίδ' αυτοίς επί την ψωλήν, ίνα μη βινώσ' ετ' εκείνας) (στ. 558-560). Επίσης, να στείλουν μήνυμα στους ανθρώπους, με το οποίο να τους ενημερώνουν ότι άρχοντες του κόσμου είναι πια τα πουλιά και σ' αυτά πρέ-

¹⁴⁴ Είναι προφανής η πρόθεση του Αριστοφάνη να σατιρίσει τον τρόπο απονομής των βραβείων.

πει να κάνουν τις θυσίες. Οι άνθρωποι θα δεχτούν την αλλαγή, γιατί τα πουλιά θα τους γλυτώσουν από πολλά κακά, όπως, για παράδειγμα, από τις ακρίδες, τις μύγες και τις σκνίπες. Μαντικά όρνια θα τους δείχνουν που θα βρίσκουν μεταλλεία και κρυμμένους στη γη θησαυρούς, και θα τους λένε τον καιρό και κανείς ναυτικός δεν θα χάνεται πια. Επίσης, δεν θα έχουν ανάγκη πια οι άνθρωποι να κτίζουν πέτρινους ναούς με χρυσές πόρτες, γιατί οι νέοι θεοί, τα πουλιά, θα κατοικούν σε θάμνους ή πουρνιές. Και τα πιο άγια πουλιά, ναό θα έχουν μια ελιά (στ. 611-618). Τα πουλιά, δέχονται με ενθουσιασμό τις προτάσεις του Πεισθέταιρου. Πεισθέταιρος και Ευελπίδης, αποκτούν και αυτοί φτερά, τρώγοντας μια ρίζα, που τους υπέδειξε ο Τηρέας.

Ο Χορός των πουλιών, απευθύνεται στη φυλή των ανθρώπων, τα ανήμπορα λασποπλάσματα, τους δόλιους θνητούς, και εξιστορεί πώς πλάστηκαν, πρώτα από όλα τα άλλα είδη, τα πουλιά. Ήταν τότε που υπήρχαν μόνο το Χάος και η Νύχτα. Δεν υπήρχε ούτε ουρανός, ούτε αέρας, ούτε γη. Η νύχτα γέννησε ένα αβγό και από αυτό, με το γύρισμα των καιρών, βγήκε ο Έρωτας. Ο Έρωτας, που είχε χρυσά φτερά, έσμιξε κρυφά, μέσα στον Τάρταρο, με το Χάος, που είχε και αυτό φτερά, και, από την ένωση αυτή, γεννήθηκε και βγήκε στο φως το γένος των πουλιών. Στη συνέχεια, παραθέτει τα καλά που τους προσφέρουν: δείχνουν κάθε εποχή. Επίσης, κάθε συμπεριφορά τους, αποτελεί για τους ανθρώπους και έναν οιωνό. Έτσι, αν πιστέψουν στα πουλιά για θεούς τους, θα τα έχουν σαν μαντικές Μούσες που θα ζουν πάντα κοντά τους και όχι άφαντοι στα σύννεφα όπως ο Δίας, και θα χαρίζουν στα παιδιά και στα εγγόνια τους υγεία, πλούτη και ειρήνη. Στο τέλος, η Κορυφαία του Χορού, στρεφόμενη στους θεατές, τους προσκαλεί, αν θέλουν να καλοζήσουν,

να έλθουν και να ζήσουν μαζί με τα πουλιά, στην κοινωνία τους, στην οποία θεωρούνται αρεστές, πράξεις που θεωρούνται αισχρές και παράνομες στους ανθρώπους. Το να δέρνηεις τον πατέρα σου, που είναι ντροπή και ανεπίτρεπτο στους ανθρώπους, στην κοινωνία των πουλιών είναι νόμιμο και αποδεχτό από τον φυσικό νόμο. Ένας παράνομος και στιγματισμένος στην κοινωνία των ανθρώπων, στην κοινωνία των πουλιών θεωρείται καπάτσος και αετονύχης. Επίσης, παραθέτει τα ωφελήματα που έχει κάποιος που έχει φτερά.

Ενώ αναμένεται να αρχίσει η λειτουργία της νέας πολιτείας, την οποία ο δαιμόνιος Πεισθέταιρος ονομάζει Νεφελοκοκκυγία (Νεφελοαερόπολη), και ετοιμάζονται οι πρώτες θυσίες στους νέους θεούς, τα πουλιά, με ιερέα που φέρει στολή κορακιού, αρχίζουν και καταφθάνουν ενοχλητικοί επισκέπτες. Ο πρώτος, είναι ένας ψωραλέος και άθλια ντυμένος, αλλά μεγαλόστομος, ποιητής, που ψάλλει τον στομφώδη ύμνο του για την καινούργια πόλη. Ο Πεισθέταιρος, από οίκτο, του δίνει το επανωφόρι (χιτωνίσκον) του βοηθού του ιερέα για να το βάλει επάνω του και να πάρει δρόμο. Ο δεύτερος, είναι ένας πειναλέος χρησολόγος, με τις προφητείες του στα χαρτιά του, που λένε, τάχα, να δώσουν στον πρώτο προφήτη που θα παρουσιαστεί καθαρό χιτώνα και πέδιλα για να ντυθεί και εντόσθια από τη θυσία για να φάει. Ο Πεισθέταιρος, τον διώχνει, επικαλούμενος τα δικά του τα χαρτιά, που λένε να τρώει ξύλο όποιος ψευδοπροφήτης παρουσιάζεται στη Νεφελοκοκκυγία. Ο τρίτος επισκέπτης, είναι ένας γεωμέτρης, ο Μέτωνας, που είναι πραγματικό πρόσωπο και ζει στην Αθήνα. Έρχεται και αυτός για κερδοσκοπία. Θέλει να γεωμετρήσει τον αγέρα και να τον χωρίσει σε οικόπεδα. Ο Πεισθέταιρος, που καταλαβαίνει τις προθέσεις του, τον διώχνει και αυτόν, όπως τον χρησολόγο. Ακολουθούν και άλλοι ενοχλητικοί επισκέ-

πτες, ένας που παρουσιάζεται ως επιτετραμμένος (επίσκοπος) και ένας νομοπώλης (ψηφισματοπώλης) για να πουλήσει μέτρα και ψηφίσματα, που έχουν την ίδια μεταχείριση με τους προηγούμενους.

Στη συνέχεια, ένας αγγελιαφόρος φέρνει την είδηση ότι ο εναέριος κλειστός χώρος τους παραβιάστηκε με την άφιξη μιας φτερωτής γυναίκας, που δεν είναι άλλη από την θεά Ίριδα, την αγγελιαφόρο των θεών. Τα πουλιά, τη συλλαμβάνουν και τη φέρνουν μπροστά στον Πεισθέταιρο να την ανακρίνει. Η Ίριδα, του αναφέρει ότι πηγαίνει στους ανθρώπους, απεσταλμένη από τον Δία, για να εξακριβώσει την αιτία γιατί οι άνθρωποι δεν προσφέρουν πια θυσίες στους Θεούς. Ο Πεισθέταιρος, την πληροφορεί ότι τα πουλιά είναι τώρα οι θεοί των ανθρώπων, και, αφού την απειλεί, την αναγκάζει να φύγει.

Ένας άλλος αγγελιαφόρος, που έρχεται από τη γη, φέρνει ένα στεφάνι σταλμένο από τους ανθρώπους για τον Πεισθέταιρο, τον ιδρυτή της Νεφελοκοκκυγίας. Τον πληροφορεί ότι το όνομά του έγινε το δημοφιλέστερο στη γη και ότι όλοι ντύνονται σαν πουλιά, μιμούνται τις συνήθειες των πουλιών, παίρνουν ονόματα πουλιών. Επίσης, τον πληροφορεί ότι χιλιάδες άνθρωποι ετοιμάζονται να έλθουν και «να ζητούν να βάλουν φτερά και να γίνουν αετονύχηδες» (πτερών δεόμενοι και τρόπων γαμφωνύχων) (στ. 1306). Ο Πεισθέταιρος δίνει εντολή να μαζέψουν όσα φτερά μπορούν, για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των ανθρώπων που θα τους επισκεφθούν. Χαίρονται τα πουλιά για τη φήμη που απόκτησε η πολιτεία τους και της ψάλλουν ένα τραγούδι.

Ακολουθεί η άφιξη και άλλων επισκεπτών. Ένας νεαρός, που θέλει να σκοτώσει τον πατέρα του, για να τον κληρονομήσει. Ήλθε, γιατί έχει ακούσει ότι στη χώρα των πουλιών τούτο είναι επιτρε-

πτό. Ο Πεισθέταιρος, του υποδεικνύει ότι υπάρχει και κάποιος άλλος νόμος που είναι γραμμένος στα αρχεία των πελαργών, που προνοεί: «Σα θρέψει ο πελαργός τα πελαργάκια και ξεπετάξουνε, χρωστούνε πάλι εκείνα, με τη σειρά τους, να τρέφουν τον πατέρα τους». Τον συμβουλεύει να πάει καλύτερα να γίνει στρατιώτης, να πληρώνεται και να βγάζει το ψωμί του, και να αφήσει τον πατέρα του να ζει. Μετά τον νεαρό, έρχεται ο αεροπαρμένος ποιητής Κινησίας, που θέλει να του δώσει φτερά ο Πεισθέταιρος, για να γίνει πετούμενο και γλυκολάλητο αηδόνι, να πετάξει στα σύννεφα και να μαζέψει από εκεί νέους «ανεμοστροβιλισμένους» διθυράμβους. Ο Πεισθέταιρος τον κυνηγά και τον διώχνει με φτερά. Σαν αδύνατος, που ήταν, δεν χρειάστηκε να τον ξυλοκοπήσει. Έρχεται, στη συνέχεια, ο ασυμπαθής συκοφάντης, που θέλει και αυτός φτερά για να πηγαυνοέρχεται εδώ και εκεί, να παρακολουθεί ντόπους και ξένους και να κάνει πιο καλά τη δουλειά του. Αφού, οι συμβουλές του Πεισθέταιρου να πάψει τις σπουνιές και να ασχολείται με τίμιες δουλειές δεν έπιασαν τόπο, ξυλοκοπείται και διώχεται και αυτός.

Ύστερα από το διώξιμο του συκοφάντη, τα πουλιά λένε ένα τραγούδι και, μόλις το τελειώνουν, δέχονται μια καινούργια επίσκεψη. Είναι ο ημίθεος Προμηθέας, ο ευεργέτης της ανθρώπινης φυλής, που έρχεται κρυφά από τον Δία και φέρνει στον Πεισθέταιρο μια εμπιστευτική πληροφορία: οι θεοί, ύστερα από τον αποκλεισμό τους από τα πουλιά, αντιμετωπίζουν έλλειψη τροφίμων και οι βάρβαροι θεοί απειλούν με εξέγερση εναντίον του Δία. Γι' αυτό, είναι διατεθειμένοι να συνθηκολογήσουν μαζί τους. Ο Προμηθέας συμβουλεύει τον Πεισθέταιρο να είναι σκληρός στις διαπραγματεύσεις, που θα γίνουν με τους πρέσβεις που του στέλνουν οι θεοί, και να επιμείνει να πάρει γυναίκα του τη Βασιλεία και να ξαναδώσει

ο Δίας στα πουλιά το παλιό τους σκήπτρο. Μόνο, τότε, να αφήσει ελεύθερες τις αναθυμιάσεις από τις θυσίες να φθάνουν στους ουρανούς. Η Βασιλεία είναι μια πεντάμορφη νέα, που φυλάει τον κεραυνό του Δία και όλα τα άλλα πράγματα, τη φρόνηση, την τάξη, την ασφάλεια και τα ταμεία του.

Σε λίγο, φθάνει η πρεσβεία των θεών, που την αποτελούν ο θεός Ποσειδώνας, ο ημίθεος Ηρακλής και ένας βάρβαρος θεός, ο Τριβαλλός. Ακολουθούν σκληρές διαπραγματεύσεις. Ο Ποσειδώνας είναι σκληρός διαπραγματευτής. Ο Ηρακλής, που βλέπει μπροστά του ψητά κρέατα πουλιών που σφάχτηκαν γιατί επαναστάτησαν ενάντια στη λαοκρατία, και δεν αντέχει άλλο στην πείνα, είναι υποχωρητικός και προσπαθεί να αλλάξει τη γνώμη του Ποσειδώνα. Περαιτέρω, ο Πεισθέταιρος πείθει τον Ηρακλή πως, σαν νόθος γιος του Δία, δεν έχει οποιαδήποτε πιθανότητα να τον κληρονομήσει, και ότι είναι προτιμότερο γι' αυτόν να γίνει αρχιστράτηγος των πουλιών. Ο Ηρακλής, τελικά, δέχεται τους όρους του Πεισθέταιρου για συνθηκολόγηση. Επίσης, υποχωρεί και ο Τριβαλλός, που δεν ξέρει και τα ελληνικά και δεν ενδιαφέρεται και ποιος θα διαδεχθεί τον Δία. Αναγκάζεται να υποχωρήσει και ο Ποσειδώνας.

Έτσι, τελειώνει το έργο, με όλα τα πουλιά να χαιρετούν τον Πεισθέταιρο, νικητή στις διαπραγματεύσεις, που παίρνει γυναίκα του τη Βασιλεία και το σκήπτρο του Δία.

(5) *Λυσιστράτη*

Ο Αριστοφάνης με την κωμωδία *Λυσιστράτη*, όπως παλαιότερα με τους *Αχαρνές* και την *Ειρήνη*, αγωνίζεται, με τον δικό του μοναδικό τρόπο, να μεταδώσει το μήνυμα για μια πανελλήνια ειρήνη, ώστε να απαλλαγούν οι Έλληνες από τον αδελφοκτόνο Πελοπον-

νησιακό Πόλεμο, που είχε αρχίσει εδώ και είκοσι χρόνια. Την παρουσίασε στα 411 π.Χ., κάτω από τους χειρότερους οιωνούς για την τύχη της εμπόλεμης πατρίδας του, της Αθήνας, η οποία, μετά την καταστροφή του στρατού και του στόλου της κατά την εκστρατεία στη Σικελία, βρισκόταν πολιορκημένη από τους Σπαρτιάτες.

Στο έργο πρωταγωνιστούν, για επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού, οι γυναίκες, τα μεγάλα θύματα του πολέμου, με επικεφαλής μια γενναία Αθηναία, τη Λυσιστράτη. Η Λυσιστράτη, κακοπαθημένη και αγανακτισμένη, σαν όλες τις γυναίκες του καιρού της, από τον πόλεμο, παίρνει την απόφαση να οργανώσει τις γυναίκες των εμπολέμων πόλεων, για να αναγκάσουν τους άνδρες να τερματίσουν τον πόλεμο. Προς τούτο, σοφίζεται δυο ευφάνταστα σχέδια. Σύμφωνα με το πρώτο, μια ομάδα από γριές γυναίκες της Αθήνας θα καταλάβει την Ακρόπολη, όπου βρίσκεται το θησαυροφυλάκιο της πόλης και, έτσι, οι φιλοπόλεμοι άρχοντές της, αφού δεν θα έχουν τα οικονομικά μέσα να συνεχίσουν τον πόλεμο, θα αναγκαστούν να συνάψουν ειρήνη. Το δεύτερο σχέδιο, μοναδικό σε πρωτοτυπία, θα είναι πιο δραστικό. Σύμφωνα με αυτό, όλες οι γυναίκες των εμπολέμων θα κηρύξουν ερωτική απεργία και θα πάψουν να έχουν οποιαδήποτε ερωτική σχέση με τους άντρες τους, μέχρι τον τερματισμό του πολέμου. Μάλιστα, για να αναγκάσουν τους άντρες να κλείσουν ειρήνη, θα μετέρχονται κάθε μέσο, που θα τους κάνει να τις ποθήσουν περισσότερο, αλλά δεν θα προχωρούν περαιτέρω και θα τους αφήνουν στα κρύα του λουτρού.

Συγκαλεί, τις γυναίκες της Αθήνας και των άλλων εμπολέμων, σε συγκέντρωση, για να αναπτύξει τα σχέδιά της. Επειδή, οι γυναίκες αργούν να προσέλθουν, η Λυσιστράτη δυσανασχετεί. Η πρώτη που προσέρχεται είναι η Καλονίκη, η γειτόνισσά της, που δικαιολο-

γεί και αποδίδει την αργοπορία των άλλων στις πολλές έγνοιες τους για το νοικοκυριό τους. Την ρωτά να της πει για πιο ζήτημα κάλεσε τη σύναξη. Της απαντά πως η σύναξη γίνεται για να σώσουν οι γυναίκες ενωμένες την Ελλάδα. Τη στιγμή εκείνη, αρχίζουν και καταφθάνουν οι γυναίκες, στις οποίες περιλαμβάνονται και γυναίκες από εμπόλεμες περιοχές, με επικεφαλής τη Σπαρτιάτισσα Λαμπιτώ, τη Θηβαία Ισμηνία και μια Κορίνθια. Η ανταπόκριση, που βρίσκει η Λυσιστράτη, είναι, αρχικά, παγερή. Οι γυναίκες είναι διστακτικές να αποδεχθούν τα σχέδια της Λυσιστράτης, ιδίως το δεύτερο, γιατί από την ερωτική απεργία δεν θα υποφέρουν μόνο οι άντρες, αλλά και οι ίδιες. Το κλίμα αλλάζει με την παρέμβαση της λιτοδίαιτης στον έρωτα Σπαρτιάτισσας Λαμπιτούς, που συμφωνεί με τα σχέδια της Λυσιστράτης και πείθει και τις άλλες γυναίκες να την ακολουθήσουν. Οι γυναίκες δίνουν όρκο πως καμιά τους, με οποιαδήποτε επιθυμία ή ανδρική πίεση, δεν θα παραβεί τη συμφωνία τους.

Στο μεταξύ, η ομάδα από γριές γυναίκες έχει καταλάβει την Ακρόπολη, σύμφωνα με το πρώτο σχέδιο, και η Λυσιστράτη με τις άλλες γυναίκες σπεύδουν προς την Ακρόπολη, εκτός από τη Λαμπιτώ, που επιστρέφει στη Σπάρτη, με σκοπό να εφαρμόσει τα όσα έχουν συμφωνηθεί. Σε λίγο, όμως, καταφθάνει ο Χορός από Αθηναίους γέροντες, με ξύλα και μια φουφού και ζητούν από τις γυναίκες να τους παραδώσουν την Ακρόπολη, διαφορετικά θα βάλουν ολόγυρα φωτιά και θα κάψουν μέσα και τις γυναίκες ζωντανές. Οι γυναίκες είναι ανένδοτες και ανπιστέκονται με επιτυχία στις πρώτες προσπάθειες των αντρών να παραβιάσουν τις κλεισμένες πόρτες των Προπυλαίων. Παρουσιάζεται, τότε, κάποιος Αθηναίος, ο Πρόβουλος, που διατάσσει τους τοξότες Σκύθες, που τον συνοδεύουν, να πιάσουν και να δέσουν τις επαναστάτισσες γυναίκες. Ενώ οι

τοξότες ετοιμάζονται με λοστούς να παραβιάσουν τις πόρτες, βγαίνει η Λυσιστράτη από την Ακρόπολη και την ακολουθούν και οι άλλες γυναίκες. Ακολουθεί, μετά από συμπλοκή στην οποία νικήτριες είναι οι γυναίκες, ένας διάλογος μεταξύ της Λυσιστράτης και του Πρόβουλου στον οποίο η Λυσιστράτη, με τα επιχειρήματά της για την ικανότητα των γυναικών όχι μόνο να φέρουν την ειρήνη, αλλά και να διαχειρίζονται τις κρατικές υποθέσεις καλύτερα από τους άντρες, αναγκάζει τον Πρόβουλο να φύγει. Αξιοσημείωτη είναι η απάντησή της στον ισχυρισμό ότι οι γυναίκες δεν ξέρουν καν τι είναι ο πόλεμος:

«Πρώτα-πρώτα, γιατί τα παιδιά μας, που γεννήσαμε εμείς, για στρατιώτες τα στείλαμε [...] Κι όταν θα έπρεπε πια να ευφρανθούμε και εμείς και τα νιάτα μας να τα χαρούμε, για τον πόλεμο ολόμονες πάντα πλαγιάζουμε. Τα δικά μας. ωστόσο, ας τα αφήσω. Τα κορίτσια μας, όμως, λυπούμαι, γιατί μες στα σπίτια κλεισμένες γερνούνε». Σε παρατήρηση ότι το ίδιο συμβαίνει και με τους άντρες, απαντά: «Και λες, μα τον Δία, πως είναι το ίδιο πράμα; Γιατί, κι αν ασπρομάλλης ο άντρας γυρνά, κοριτσάκι παντρεύεται αμέσως. Μα η γυναικεία ομορφιά πολύ λίγο βαστά, κι αν την ώρα της κανείς δεν την γλεντήσει, δεν τη θέλει κανείς για γυναίκα του πια, και στο ράφι είναι γραφτό να καθίσει ...»¹⁴⁵ (στ. 585-598).

Η ζωή, όμως, τόσο για τους άντρες όσο και για τις γυναίκες, άρχισε, σιγά σιγά, να γίνεται μαρτυρική από την ερωτική αποχή. Τις γυναίκες, τις προσέχει, ως άγρυπνος φύλακας, η Λυσιστράτη, για να μην λυγίσουν στα πιεστικά παρακάλια των αντρών. Αρκετές,

¹⁴⁵ Αριστοφάνους, *Κωμωδίαι: Λυσιστράτη, Θεσμοφοριάζουσαι*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 10, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

δεν αντέχουν και επιχειρούν να δραπετεύσουν στους άντρες τους, αλλά η Λυσιστράτη τις εμποδίζει. Στο μέρος, καταφθάνει ο Κινησίας, ο άντρας μιας από τις επαναστάτριες, της Μυρρίνης, για να την πείσει να επιστρέψει γιατί δεν αντέχει μακριά της. Η Μυρρίνη επιστρατεύει τα κόλλα της για να του ανάψει περισσότερο τον ερωτικό του πόθο, αλλά δεν ενδίδει στις ερωτικές του ορέξεις.

Μέσα σ' αυτή την ασφυκτική ατμόσφαιρα που έχει δημιουργηθεί, έρχεται από τη Σπάρτη ένας κήρυκας. Από την αντίθετη μεριά, έρχεται και ο Πρόβουλος. Ο κήρυκας φέρνει το μήνυμα, πως η Σπαρτιάτισσα Λαμπιτώ έπεισε τις συμπολίτισσές της να κηρύξουν ερωτική απεργία, που έφερε το ποθούμενο αποτέλεσμα. Ανάγκασε τους φιλοπόλεμους Σπαρτιάτες να ζητήσουν ειρήνη. Προς τούτο, έχουν φθάσει και πρέσβεις από τη Σπάρτη. Προηγήθηκε η συμφιλίωση των δυο Χορών, των Γυναικών και των Γερόντων, αφού οι τελευταίοι παραδέχθηκαν πως «σαν τη γυναίκα δεν υπάρχει άλλο θερίο, μήτε φωτιά, μήτε και τίγρη μ' αγριάδα» (ουδεν εστί θηρίον γυναικός αμαχώτερον, ουδέ πυρ, ουδ' ωδ, αναιδής ουδεμία πόρδαλις) (στ. 1014-1015). Οι Αθηναίοι δέχονται να συνομιλήσουν με τους Σπαρτιάτες και καλούν τη Λυσιστράτη να μεσολαβήσει. Η Λυσιστράτη, τότε, φέρνει μαζί της τη Διαλλαγή, που την προσωποποιεί μια πανέμορφη κοπέλα, και αρχίζουν γύρω της οι συζητήσεις για τη σύναψη της ειρήνης. Η Λυσιστράτη θυμίζει και στα δυο μέρη τους αδελφικούς δεσμούς που τους συνδέουν και τους πείθει, παρά τις διεκδικήσεις που έχουν πάνω στο όμορφο σώμα της Διαλλαγής, σαν να ήταν πραγματικός εδαφικός χώρος, να κάνουν αμοιβαίες υποχωρήσεις και να καταλήξουν στην πολυπόθητη ειρήνη. Το μεγάλο και χαρμόσυνο για όλους τους Έλληνες γεγονός της σύναψης της ειρήνης, το γιορτάζουν Αθηναίοι

και Σπαρτιάτες, συμφιλωμένοι πια, με φαγοπότια, χορούς και τραγούδια.

(6) Θεσμοφοριάζουσαι

Την κωμωδία *Θεσμοφοριάζουσαι*, παρουσίασε ο Αριστοφάνης στην Αθήνα στα 411 π.Χ. στη γιορτή των Διονυσίων, δυο μήνες ύστερα από τη *Λυσιστράτη* που παίχτηκε στα Λήναια. Θεσμοφοριάζουσαι είναι οι γυναίκες που γιορτάζουν τα Θεσμοφόρια, και από αυτές πήρε τον τίτλο η κωμωδία. Τα Θεσμοφόρια ήταν γυναικεία πανελλήνια γιορτή και γιορταζόταν στο τέλος του φθινοπώρου, τον μήνα Πυανεψίωνα, για να τιμηθούν σ' αυτές οι δυο θεσμοφόρες θεές, η Δήμητρα και η Περσεφόνη. Συνδυασμένα με τη σπορά, τα Θεσμοφόρια απέβλεπαν στο να εξασφαλίσουν τη θεϊκή βοήθεια ώστε να έλθει ευκαρπία στους αγρούς και στο κορμί των γυναικών, βασικά στοιχεία για την ανανέωση της ζωής. Τα Θεσμοφόρια, με τις παράλληλές τους ιεροτελεστίες, κρατούσαν από την εποχή της μητριαρχίας και συνέχιζαν πανάρχαιες μαγικές τελετές, που απέβλεπαν στη γονιμότητα της γης και της γυναίκας. Στα Θεσμοφόρια, που διαρκούσαν τρεις μέρες, απαγορευόταν αυστηρά να παίρνουν μέρος οι άντρες. Ούτε, όμως, και τα κορίτσια επιτρεπόταν να βρίσκονται στις ιεροτελεστίες τους.

Όμως, η κωμωδία αυτή του Αριστοφάνη δεν είχε σκοπό ηθογραφικό, παρά το ότι διαδραματίζεται μέσα στην ατμόσφαιρα της γιορτής των Θεσμοφορίων. Στόχος του Αριστοφάνη είναι να σατιρίσει τον μεγάλο τραγικό ποιητή Ευριπίδη, για τις ιδέες του, κυρίως αναφορικά με τις γυναίκες, που αντανακλούν ένα μισογυνισμό, όπως αναφέρεται σε σχετικά μέρη αυτού του Κεφαλαίου. Ο Αριστοφάνης σατιρίζει, όπως και σε άλλες κωμωδίες του, τον Ευριπίδη ο οποίος,

παρά την προχωρημένη ηλικία του¹⁴⁶, εξακολουθεί να έχει νεωτεριστικές αντιλήψεις που καταλύουν, κατά τον Αριστοφάνη, τις πατροπαράδοτες ηθικές αρχές της αθηναϊκής κοινωνίας. Σατιρίζει και άλλους νεωτεριστές ποιητές, όπως τον Αγάθωνα.

Το έργο αρχίζει με τον Ευριπίδη, συνοδευόμενο από ένα συγγενή του, τον κουτσό και γέρο Μνησίλοχο, να πορεύεται προς το σπίτι του Αγάθωνα, για να ζητήσει τη βοήθειά του να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο που τον απειλεί. Ο Αγάθων ήταν Αθηναίος τραγικός ποιητής και μουσικός, από επιφανή οικογένεια, γεννηθείς το 447 π.Χ. Νεότατος, έλαβε μέρος στον δραματικό αγώνα των Ληναίων και κέρδισε το πρώτο βραβείο. Είναι το πρόσωπο το οποίο, για να γιορτάσει τη νίκη του στα Λήνια, το 416 π.Χ., κάλεσε σε δείπνο φίλους, μεταξύ των οποίων τον φιλόσοφο Σωκράτη και τον Αριστοφάνη. Πρόκειται για το περίφημο *Συμπόσιον* του Πλάτωνα, του οποίου θέμα είναι ο έρωτας. Ο Αγάθων ήταν λεπτός, κοινωνικός, ευχάριστος και όμορφος. Όπως ο Ευριπίδης αναφέρει στον Μνησίλοχο, κατά τη διάρκεια της πορείας τους, οι γυναίκες που γιορτάζουν τα Θεσμοφόρια, οι Θεσμοφοριάζουσαι, συνήλθαν σε σύσκεψη και σχεδιάζουν την εξόντωσή του. Θέλουν να τον τιμωρήσουν γιατί τις διαπομπεύει στις τραγωδίες του. «Καλά να πάθεις», του λέει ο Μνησίλοχος. Όταν συναντούν τον Αγάθωνα, εκείνος είναι ντυμένος με αραχνοϋφαντο γυναικείο φόρεμα. Η εξήγηση που δίνει για την αμφίεσή του, είναι: «Τα ρούχα μου είναι ταιριαστά με ό,τι κι εγώ. Γιατί έτσι πρέπει, σαν ένας ποιητής, με τα όσα γράφει ταιριαστά να έχει καμώματα. Για τις γυναίκες σαν κανέναν γράφει δράματα, γυναικεία χάρη πρέπει να έχει στο κορμί» (στ. 148-153).¹⁴⁷ Είναι προ-

¹⁴⁶ Ο Ευριπίδης ήταν τότε εβδομήντα χρόνων.

¹⁴⁷ Αριστοφάνους, *Κωμωδίαι: Λυσιστράτη, Θεσμοφοριάζουσαι*, κατά μετάφραση

φανής η πρόθεση του Αριστοφάνη να διακωμωδήσει τον Αγάθωνα. Ο Ευριπίδης έρχεται στο θέμα της επίσκεψής τους. Του αναφέρει τον κίνδυνο που διατρέχει και τον παρακαλεί να τον βοηθήσει, πηγαίνοντας στη συνέλευση των γυναικών, ντυμένος σαν γυναίκα, και να τον υπερασπιστεί. Δεν μπορεί να το κάνει αυτό ο ίδιος γιατί είναι γέρος με γένια, ενώ αυτός είναι νέος, ωραίος, λευκός, τρυφερός, ξυρισμένος και γυναικόφωνος (συ δ' ευπρόσωπος λευκός εξυρημένος γυναικόφωνος απαλός ευπρεπής ιδείν) (στ. 192-193). Ο Αγάθων αρνείται να τον βοηθήσει. Δεν είναι τρελός, του λέει, να φορτωθεί τα λάθη του. Τότε, ο Μνησίλοχος προσφέρεται να πάρει τη θέση του Αγάθωνα και να πάει αυτός, ντυμένος σαν γυναίκα, στη συνέλευση των γυναικών. Αφού ξυριστεί και ντυθεί με τα γυναικεία ρούχα που τους προσφέρει ο Αγάθων, πηγαίνει στο Θεσμοφόριο, στο ιερό της Δήμητρας και της Περσεφόνης, όπου λαμβάνει χώρα η συνέλευση.

Στην αρχή, λαμβάνει τον λόγο μια γυναίκα, που καταφέρεται με δριμύτητα εναντίον του Ευριπίδη, το γιου της χορταρούς, ο οποίος, όπου βρίσκει θεατές, χορούς και τραγωδοδασκάλους, περιλουζεί τις γυναίκες με ένα σωρό κατηγορίες, όπως ότι είναι μπεκρούδες, κουτσομπόλες και αντροπλανεύτρες, πράγμα που έχει κάνει τους άντρες τους να μην τις έχουν εμπιστοσύνη και να τις κλειδώνουν μέσα στις κάμαρές τους με λουκέτα. Μια άλλη γυναίκα, που πέθανε ο άντρας της στην Κύπρο και αναγκάζεται να κατασκευάζει και να πουλάει στεφάνια που τα βάζουν οι άντρες στις θρησκευτικές τελετές, τον κατηγορεί ότι, με τις τραγωδίες του, έχει καταφέρει τους άντρες να μην πιστεύουν σε θεούς και, έτσι, να μειωθεί σημαντικά η

Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 10, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα χ.χ

ζήτησή τους. Στη συνέχεια, ζητά και λαμβάνει τον λόγο ο Μνησίλοχος, με τη γυναικεία του ένδυση, που υπερασπίζεται τον Ευριπίδη, λέγοντας πως πρέπει να του χρωστάνε και χάρη, γιατί, αν και ήξερε όλες τις πανουργίες των γυναικών, ξεσκέπασε πολύ λίγες από αυτές στους άντρες. Τα λόγια του Μνησίλοχου εξαγριώνουν τις γυναίκες.

Σε λίγο, όμως, μαθαίνουν από κάποιον φίλο τους, τον θηλυπρεπή Κλεισθένη, που καταφθάνει προς τούτο, ότι μεταξύ τους υπάρχει και ένας άντρας, συγγενής του Ευριπίδη, ντυμένος σε γυναίκα. Οι γυναίκες εντοπίζουν τον Μνησίλοχο, μετά που τον ανακρίνουν και τον ξεγυμνώνουν. Ο Μνησίλοχος μηχανεύεται διάφορους τρόπους για να ειδοποιήσει τον Ευριπίδη να έλθει να τον βοηθήσει να ξεφύγει. Αποφασίζει να κάνει εκείνο που έχει δει στην τραγωδία του Ευριπίδη για τον Παλαμήδη, στην οποία στάλθηκαν μηνύματα χαραγμένα σε κουπιά, που ρίχτηκαν στη θάλασσα.¹⁴⁸ Όμως, επειδή δεν υπήρχαν κουπιά, θα χρησιμοποιούσε πινακίδες από τα αγάλματα και θα τις διασκορπούσε.

Ο Χορός, από Θεσμοφοριάζουσες, βρίσκει την ευκαιρία να απευθυνθεί στους θεατές, για να υπερασπιστεί τις γυναίκες. Ο Μνησίλοχος αδημονεί που δεν έχει έλθει ακόμη ο Ευριπίδης. Σκέφτεται να καθοδηγηθεί από τη νέα τραγωδία του Ευριπίδη, την *Ελένη*. Αρχισε να μιμείται την Ελένη, που δεν πήγε στην Τροία, αλλά στην Αίγυπτο, και να απαγγέλλει αποσπάσματα από τα λόγια της στη σχετική τραγωδία. Έρχεται, τότε, ο Ευριπίδης, ντυμένος σαν τον ναυαγό Μενέλαο. Αναγνωρίζει, τάχα, στο πρόσωπο του Μνησίλοχου, την

¹⁴⁸ Πρόκειται για τραγωδία του Ευριπίδη, εμπνευσμένη από τον μυθικό τρωικό ήρωα Παλαμήδη, τον γιο του Ναυπλίου, ο οποίος συκοφαντήθηκε και θανατώθηκε άδικα. Ο αδελφός του Οίακας χάραξε το περιστατικό του φόνου πάνω σε ένα κουπί που έφθασε, παρασυρμένο από τα κύματα της θάλασσας, στον πατέρα τους.

Ελένη του, που τον αγκαλιάζει, τον φιλά και τον παρακαλεί να την πάρει και να φύγουν από τον τόπο εκείνο, την Αίγυπτο. Το κόλπο τους δεν πάνει. Τη στιγμή εκείνη, έρχεται ένας πρύτανης, που προστάζει τον Σκύθη τοξότη, που τον συνοδεύει, να πάρει τον Μνησίλοχο, να τον δέσει σε ένα σανίδι και να τον φυλάει για να μην το σκάσει. Ο Ευριπίδης δεν τα βάζει κάτω. Φεύγει και επιστρέφει, παριστάνοντας τον Περσέα και, ακολούθως, την Ηχώ. Ο Μνησίλοχος παριστάνει την Ανδρομέδα και απαγγέλλει στίχους από την ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη.¹⁴⁹ Μα, ο Ευριπίδης δεν κατορθώνει, με όλα του τα τεχνάσματα, να σώσει τον Μνησίλοχο. Πρόταση που κάνει, χωρίς μεταμφίεση, στις γυναίκες να πάψει να τις κακολογεί στις τραγωδίες του, σε αντάλλαγμα να του παραδώσουν τον Μνησίλοχο, βρίσκει ανταπόκριση. Μα, το πρόβλημα είναι ο Σκύθης τοξότης, που φυλάει τον Μνησίλοχο, με εντολή του πρύτανη. Ο Ευριπίδης, βρίσκει τη λύση. Μεταμφιέζεται σε γριούλα, παριστάνοντας την Αρτεμισία¹⁵⁰, και βάζει δυο ωραίες νεάνιδες, που έχει φέρει μαζί του, να πλανέψουν τον απλοϊκό Σκύθη. Τον τραβούν μαζί τους και, έτσι, βρίσκει καιρό ο Ευριπίδης να σώσει τον συγγενή του.

(7) Βάτραχοι

Οι *Βάτραχοι*, παίχτηκαν για πρώτη φορά στα Λήνια του 405 π.Χ., ένα χρόνο ύστερα από τον θάνατο του Ευριπίδη και του Σοφοκλή. Για την κωμωδία του αυτή, ο Αριστοφάνης κέρδισε το

¹⁴⁹ Έτσι, ο Αριστοφάνης λαμβάνει ακόμη μια ευκαιρία για να σατιρίσει γνωστά δράματα του ποιητή, όπως την *Ελένη* και την *Ανδρομέδα*. Η τελευταία παίχτηκε το 412 π.Χ., δηλαδή ένα χρόνο πριν από τις *Θεσμοφοριάζουσες*.

¹⁵⁰ Η Αρτεμισία είναι η πασίγνωστη βασίλισσα της Καρίας, που βοήθησε τον Ξέρξη στην εκστρατεία του στην Ελλάδα. Ήταν η μόνη από τους συμμάχους του που δεν συμφώνησε για τη διεξαγωγή της ναυμαχίας της Σαλαμίνας.

πρώτο βραβείο και στεφανώθηκε με κλώνари της ιερής ελιάς της Ακρόπολης.

Κεντρικό θέμα του έργου, είναι η κάθοδος του θεού Διόνυσου στον Άδη. Ο θεός του θεάτρου Διόνυσος, απογοητευμένος από την ποιητική πτώση που είχε η τραγωδία, ως θεατρικό είδος, μετά τον θάνατο και των τριών μεγάλων ποιητών, του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, αποφασίζει να κατέλθει στον Άδη για να φέρει από εκεί ένα από αυτούς. Προς τούτο, μεταβαίνει, συνοδευόμενος από ένα δούλο, τον Ξανθία, στην Τίρυνθα, όπου κατοικεί ο Ηρακλής, για να τον συμβουλευθεί ποιο δρόμο πρέπει να πάρει για να φθάσει στον Άδη. Ο Ηρακλής είναι σε θέση να τον καθοδηγήσει, γιατί και εκείνος κατέβηκε, κάποτε, στον Άδη και έκλεψε τον φύλακά του Κέρβερο. Ο Διόνυσος μεταμορφώνεται έτσι, που να μοιάζει με τον μυθικό ήρωα. Βάζει επάνω στο κίτρινο γυναικείο του φόρεμα ένα λιονταροτόμαρο, κρατά ένα ρόπαλο και φορεί κοθόρνους (ξυλοπάπουτσα). Όταν φτάνει στο σπίτι του Ηρακλή και ο τελευταίος βλέπει την εμφάνισή του, ξεσπά στα γέλια. Στη συνέχεια, του λέει τον λόγο της επίσκεψής του. Τον παρακαλεί να του υποδείξει τον πιο γρήγορο δρόμο που οδηγεί στον Άδη. Σκοπός του είναι να συναντήσει στον Άδη τον Ευριπίδη. Θέλει να βρει ένα τραγικό ποιητή άξιο για να τον φέρει στη γη, γιατί, μετά τον θάνατο και του Ευριπίδη, δεν ζούνε πια καλοί. Απορεί με τον ισχυρισμό αυτό ο Ηρακλής και του αναφέρει διάφορα ονόματα νέων ποιητών, όπως του Ιοφώντα και του Αγάθωνα.¹⁵¹ Για τις ικανότητες του Ιοφώντα, ο Δι-

¹⁵¹ Ο Ιοφώντας ήταν ποιητής, γιος του μεγάλου τραγικού ποιητή Σοφοκλή. Υπήρχε ο ισχυρισμός ότι δράματα, που παρουσίασε με το όνομά του, ήταν του πατέρα του και όχι δικά του. Για τούτο, σατιρίζεται, εδώ, από τον Αριστοφάνη. Ο Αγάθων ήταν σπουδαίος ποιητής και γι' αυτόν έχει γίνει λόγος και σε άλλα μέρη του Κεφαλαίου. Σατιρίζεται από τον Αριστοφάνη για την τρυφηλή ζωή του.

όνυσος έχει τις αμφιβολίες του και θέλει να τον εξετάσει όταν είναι μόνος του, μακριά από τον Σοφοκλή. Γι' αυτό και θέλει να φέρει πίσω τον Ευριπίδη, αντί του Σοφοκλή. Όσο για τον Αγάθωνα, τον θεωρεί καλό ποιητή και περιπόθητο στους φίλους. Τώρα, βρίσκεται σε συμπόσιο των Μακάρων.

Ο Ηρακλής, του αναφέρει τους διάφορους δρόμους που οδηγούν στον Άδη. Πρώτα, αναφέρει την κρεμάλα με το σκοινί και το κώνειο. Ύστερα, το γκρέμισμα από τον ψηλό πύργο από τον οποίο μπορούσε να παρακολουθήσει κάποιος τις λαμπαδηδρομίες.¹⁵² Ο Διόνυσος εξηγεί στον Ηρακλή πως θέλουν να ακολουθήσουν τη διαδρομή που εκείνος είχε κάνει. Εκείνος, τότε, τους λέει να τραβήξουν και να βρουν την Αχερουσία λίμνη και, εκεί, θα βρουν ένα οδηγό που θα τους οδηγήσει στον προορισμό τους.

Όταν ο Διόνυσος με τον Ξανθία φθάνουν στην Αχερουσία λίμνη, συναντούν τον Χάρο με τη βάρκα του, που αναλαμβάνει να μεταφέρει τον Διόνυσο στη σπηλιά του Ταινάρου¹⁵³ και στον κάμπο της Λήθης, που είναι ο Άδης. Δεν δέχεται να μεταφέρει τον Ξανθία, γιατί ήταν δούλος και δεν είχε ναυμαχήσει, δηλαδή δεν πήρε μέρος στη ναυμαχία των Αργινουσών για να απελευθερωθεί. Έτσι, ο Διόνυσος μπαίνει τη βάρκα του Χάρου και ο Ξανθίας αναγκάζεται να κάνει τον γύρο της λίμνης, καβάλα σε ένα γαϊδούρι και φορτωμένος με τις αποσκευές του αφεντικού του. Καθώς ο Διόνυσος περνά, με τη βάρκα του Χάρου, τη λίμνη, οι βάτραχοί της τον συνοδεύουν στο ταξίδι του με τα φωνακλάδικα τραγούδια τους, που τον εκνευρίζουν.

¹⁵² Οι λαμπαδηδρομίες γίνονταν στις γιορτές των Παναθηναίων.

¹⁵³ Οι αρχαίοι πίστευαν πως μια σπηλιά, που βρισκόταν στο ακρωτήριο του Ταινάρου, ήταν η είσοδος στον Άδη.

Σε λίγο, ο Χάρος μεταφέρει τον Διόνυσο στην απέναντι όχθη της λίμνης, όπου ξανασυναντιέται με τον Ξανθία. Από εκεί και πέρα, είναι σκοτάδι με φοβερά θηρία να κυκλοφορούν και βούρκος γεμάτος κολασμένους. Ο Διόνυσος τρομάζει, μα σε λίγο ακούγεται ήχος από αυλούς και η μελωδία των μνημένων στα Ελευσίνα μυστήρια, που αποτελούν τον Χορό της κωμωδίας. Από αυτούς, μαθαίνει ο Διόνυσος ότι βρίσκεται στον Άδη, κοντά στο παλάτι του βασιλιά του, του θεού Πλούτωνα, και πάει και κτυπά την πόρτα του. Βγαίνει ο υπηρέτης του Πλούτωνα, ο Αιακός, ο οποίος, μόλις βλέπει τον Διόνυσο με το λιονταροτόμαρο και το ρόπαλο, τον εκλαμβάνει για τον Ηρακλή, που του είχε κλέψει τον Κέρβερο, και τον αρχίζει στις βρισιές και στις φοβέρες. Από την τρομάρα του, τα κάνει πάνω του και ο Ξανθίας τον κοροϊδεύει για τη δειλία του. Παρακαλεί, τότε, τον Ξανθία, για να μην πάθει χειρότερα από τον Αιακό, να αλλάξουν αμφίεση, πράγμα που αυτός δέχεται. Όμως, αντί του Αιακού, βγαίνει μια υπηρέτρια της Περσεφόνης που προσκαλεί στο παλάτι τον μεταμφιεσμένο σε Ηρακλή Ξανθία, για να τον φιλοξενήσει η κυρία της. Του έχει ετοιμάσει ένα πλούσιο φαγητό με άφθονο κρασί και έχει φέρει, για χατίρι του, μια πεντάμορφη αυλήτρια και δυο-τρεις χορεύτριες, για να τον διασκεδάσουν. Όταν η υπηρέτρια γυρίζει στο παλάτι και ο Ξανθίας ετοιμάζεται να πάει και αυτός στο παλάτι και να απολαύσει τη φιλοξενία της Περσεφόνης, ο Διόνυσος μετανιώνει και μεταμφιέζεται ξανά σε Ηρακλή, παρά τις διαμαρτυρίες του Ξανθία. Ο Διόνυσος τού λέει πως του έκανε ένα αστείο και ότι ήταν χαζομάρα του, που πήρε θάρρος και νόμισε πως, ενώ είναι δούλος και θνητός, μπορούσε να γίνει ο γιος της Αλκμήνης και του Δία, δηλαδή ο Ηρακλής. Μα, εκείνη τη στιγμή, παρουσιάζεται μια ξενοδόχα με τη βοηθό της, που έχουν άχτι τον Ηρακλή, γιατί

στο ταξίδι του, που είχε κάνει στον Άδη, καταβρόχθισε στο ξενοδοχείο τους ένα σωρό φαγητά και δεν τα πλήρωσε. Φοβισμένος ο Διόνυσος, ζητά και πάλι από τον Ξανθία να ξαναγίνει Ηρακλής. Ο Ξανθίας τού απαντά: «Μα, πώς μπορώ να γίνω εγώ γιος της Αλκμήνης, που είμαι ένας θνητός και δούλος;». Όμως, ο Ξανθίας ενδίδει και πάλι στην παράκληση του αφεντικού του, αφού ο τελευταίος του ορκίζεται ότι δεν θα του πάρει τη στολή άλλη φορά. Τότε, έρχεται και πάλι ο Αιακός με τους τοξότες ακολούθους του, για να πάσουν και τιμωρήσουν τον Ηρακλή. Ο Διόνυσος χαίρεται που τη γλύτωσε, ενώ ο Ξανθίας αρνείται πως έχει κατεβεί ξανά στον Άδη και προτείνει στον Αιακό να ξυλοφορτώσει τον δούλο του, δείχνοντας τον Διόνυσο, για να ομολογήσει την αλήθεια. Ο Διόνυσος ισχυρίζεται στον Αιακό ότι δεν είναι δούλος του Ξανθία, που παριστάνει τον Ηρακλή, αλλά το αντίθετο, και επικαλείται τη θεϊκή του ιδιότητα, ότι είναι ο Διόνυσος, γιος του Δία, πράγμα που δεν τους επιτρέπει να τον βασανίζουν. Ο Αιακός, που βρίσκεται σε αμηχανία και δεν ξέρει τι να κάνει, αποφασίζει, αποδεχόμενος πρόταση του Ξανθία, να τους δείρει και τους δύο και όποιος δεν θα νιώσει πόνους από το ξύλο, θα αποδειχθεί ότι είναι ο θεός. Όμως, και οι δυο προσποιούνται πως δεν πονάνε από το ξύλο που τρώνε. Έτσι, ο Αιακός αδυνατεί να βγάλει κρίση και βάζει και τους δυο στο παλάτι για να καταλάβει ο Πλούτωνας, σαν θεός που είναι, ποιος από τους δυο επισκέπτες είναι πραγματικά θεός.

Ακολουθεί ο Χορός που απευθύνεται στους πολίτες και τους καλεί να σωθούν από τον φόβο και να γίνουν αδελφωμένοι. Να έχουν όλοι μέσα στην πόλη ισοτιμία. Τους κακίζει, που μεταχειρίστηκαν τους καλούς πολίτες όπως ένα παλιό νόμισμα, όταν βγαίνει στη θέση του ένα καινούργιο. Όμως, αυτό το παλιό νόμισμα δεν ήταν

κάλπικο και είχε πολλή πέραση και αξία, ενώ το καινούργιο είναι ασχημοκομμένο. Έτσι, παραμέρισαν όσους είχαν στην πόλη αρχοντιά και γνώση και άνοιξαν τα χέρια τους και πρόσφεραν τα πάντα σε άτομα που δεν είχαν καλή καταγωγή, σε κάληδες και ξένους, κακούς και πονηρούς. Τους καλεί να αλλάξουν ταχτική και να βάλουν τους καλούς ξανά σε θέση τιμητική (στ. 718-737).

Στη συνέχεια, ο Αιακός και ο Ξανθίας βγαίνουν από το παλάτι και αρχίζουν κουτσομπολιά για τα αφεντικά τους, ενώ μέσα ακούγονται φωνές και βρισίες. Ο Αισχύλος και ο Ευριπίδης φιλονικούν αναμεταξύ τους για το ποιος θα έχει τα πρωτεία στον τομέα των καλών τεχνών, ώστε να έχει, σύμφωνα με τα κρατούντα στον Άδη, δωρεάν σίτιση στο πρυτανείο και δικαίωμα να παρακάθεται δίπλα στον θρόνο του Πλούτωνα. Όταν κατήλθε στον Άδη ο Ευριπίδης, πήρε αυτός τα πρωτεία, αντικαθιστώντας τον Αισχύλο. Όπως ανέφερε ο Αιακός στον Ξανθία, ο Ευριπίδης κατόρθωσε να παραμερίσει τον Αισχύλο, γιατί είχε την υποστήριξη λωποδυτών, πατροκτόνων, διαρρηχτών και κλεφτοπορτοφολάδων που είναι χιλιάδες στον Άδη. Ο Αισχύλος λίγους υποστηρικτές είχε, γιατί λίγοι τίμιοι είναι στον Άδη, όπως και στην Αθήνα (στ. 771-784).

Ο Πλούτωνας αποφασίζει να αναθέσει στον Διόνυσο να κρίνει ποιος από τους δυο είναι ο καλύτερος. Ο Διόνυσος καλεί τους δυο ποιητές να απαγγείλουν στίχους και λυρικά χωρικά από τα έργα τους. Στο τέλος, οι στίχοι τους θα ζυγιστούν χωριστά για τον καθένα. Πρώτα, όμως, τους καλεί να κάνουν μια προσευχή. Ο Αισχύλος προσεύχεται στη θεά Δήμητρα. Ο Ευριπίδης δηλώνει πως αυτός έχει τους δικούς του θεούς και κάνει την ακόλουθη προσευχή: «Ω Αιθέρα τροφοδότη μου, ω γλώσσα ροδάνι, ω εσύ Εξυπνάδα και Ρουθούνια οσφραντικά μου, βοηθήσετέ με λόγια ατράνταχτα να

αδράξω και να τον ξετινάξω»¹⁵⁴ (Αιθήρ εμόν βόσκημα και γλώσσης στρόφιγξ και ξύνεσι και μυκτήρες οσφραντήριοι, ορθώς μ' ελέγχειν ων αν άπτωμαι λόγων) (στ. 892-894).¹⁵⁵ Αρχίζει, τότε, ένας διαλογικός αγώνας μεταξύ τους. Ο Ευριπίδης ισχυρίζεται πως αυτός εξεγένισε την τραγωδία και ότι την εμπλούτισε με νέους ρυθμούς και με νέα στοιχεία από τη σύγχρονη ζωή. Ο Αισχύλος, με τη σειρά του, κατηγορεί τον Ευριπίδη πως έγραψε έργα ανήθικα. Είναι, εν προκειμένω, αρκετά ενδιαφέρον το σχετικό μέρος του διαλόγου, όπου ο Αισχύλος, όταν κατηγορεί τον Ευριπίδη ότι στα έργα του προβάλλει ανήθικες γυναίκες όπως τη Φαίδρα, θίγει και την ιδιωτική του ζωή, αναφέροντάς του ότι τα όσα φόρτωνε σε άλλες γυναίκες, τα βρήκε από τις συζύγους του, υπονοώντας τις απιστίες τους. Σε παρατήρηση του Ευριπίδη ότι για τη Φαίδρα έγραψε τα όσα ακριβώς λέει ο σχετικός μύθος, ο Αισχύλος απαντά πως «ο ποιητής πρέπει να μην προβάλλει στη σκηνή κάθε κακό και να το αφήνει κρυφό, και έτσι μάθημα σε όλους να δίνει. Γιατί, αν είναι οι δάσκαλοι οδηγοί στα παιδιά, οι ποιητές είναι στη νεολαία» (στ. 1053-1055). Οι στίχοι του Αισχύλου, κατά τον Διόνυσο, βαρύνουν περισσότερο. Ο Διόνυσος, για να καταλήξει τελικά, θέλει να ακούσει από τους δυο ποιους έχει να δώσει την καλύτερη συμβουλή για την πόλη της Αθήνας και τον λαό της. Για τον λόγο αυτό, εξ άλλου, τη σωτηρία της Αθήνας, έχει κατεβεί στον Άδη.

Ο Διόνυσος, με δυσκολία, γιατί και των δυο οι γνώμες εντυπωσίασαν, διαλέγει τον Αισχύλο. Η απόφαση δεν πρέπει να μας εκ-

¹⁵⁴ Αριστοφάνους, *Κωμωδία: Εκκλησιάζουσαι, Βάτραχοι*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 11, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

¹⁵⁵ Είναι εμφανής και εδώ η πρόθεση του Αριστοφάνη να σατιρίσει τον Ευριπίδη, ο οποίος σε έργα του επικαλείται τον αιθέρα και τη γλώσσα σαν θεούς.

πλήσσει. Ο Αριστοφάνης εκφράζει όσους, τις ημέρες εκείνες της πολιτικής παρακμής, δυσπιστούσαν σε κάθε νεωτεριστική ιδέα και νοσταλγούσαν την επάνοδο στο ένδοξο παρελθόν της Αθήνας. Σε τούτο, μόνο ο Αισχύλος μπορούσε να βοηθήσει. Ο Χορός δέχεται με ευχαρίστηση την κρίση του Διόνυσου και εκφράζεται υποτιμητικά για τον Ευριπίδη: «Δεν είναι όμορφο πράμα να είσαι τεμπεληανάς με τον Σωκράτη αντάμα και να αεροκοπανάς και να παραμερίζεις κι' εσύ τη μουσική και τη μεγάλη τέχνη τη δραματουργική» (Χαρίεν ουν μη Σωκράτει παρακαθήμενον λαλείν, αποβαλόντα μουσικήν τα τε μέγιστα παραλιπόντα της τραγωδικής τέχνης) (στ. 1491-1495).

Ο Πλούτωνας κατευδώνοντας τον Αισχύλο, του δίνει ένα σπαθί για τον δημαγωγό Κλεοφώντα, δυο σχοινιά με θηλιά για τους Νικόμαχο και Μύρμηκα, που ήταν επίτροποι των φόρων αλλά και καταχραστές, και ένα κύπελλο με κώνειο για τον Αρχένομο, διοικητή του αθηναϊκού στόλου που αιχμαλωτίστηκε από τον Λύσανδρο, με την παράκληση να τους πει να έλθουν γρήγορα. Ο Αισχύλος, του υπόσχεται ότι θα το κάνει, αλλά τον παρακαλεί να φροντίσει να καθίσει στον θρόνο ο Σοφοκλής ως την ημέρα που θα ξανακατεβεί και να έχει τον νου του να μην ανεβεί στον θρόνο ο πανούργος και βρομογλωσσάς Ευριπίδης.

Ο Διόνυσος παίρνει τον Αισχύλο για να ανεβούν στη γη και, έτσι τελειώνει η κωμωδία.

(8) *Εκκλησιάζουσαι*

Η κωμωδία *Εκκλησιάζουσαι* παρουσιάστηκε στα Λήγαια το 392 π.Χ., ύστερα από δεκατρία χρόνια από τους *Βατράχους*. Στο έργο αυτό, παρουσιάζονται οι γυναίκες να κάνουν, όπως και στη *Λυσιστράτη*, την αντίστασή τους και να παίρνουν την εξουσία από τους

άνδρες, μπαίνοντας πραξικοπηματικά στην Εκκλησία του Δήμου. Από αυτές τις γυναίκες, που έλαβαν μέρος στην Εκκλησία του Δήμου, τις Εκκλησιάζουσες, έχει πάρει η κωμωδία τον τίτλο της και όχι από μια γυναίκα, την ηγέτιδα του κινήματος, όπως έγινε με τη *Λυσιστράτη*.

Το έργο αρχίζει με την Αθηναία Πραξαγόρα να βγαίνει, πριν ξημερώσει, από το σπίτι της, με μεγάλη προφύλαξη, για να μιλήσει στις γυναίκες, που έχει καλέσει, για τον σκοπό της σύναξης. Κρατά στα χέρια της ένα ανδρικό χιτώνα, ένα ζευγάρι ανδρικά παπούτσια, ψεύτικα γένια και ένα ραβδί, που σε αυτό είναι κρεμασμένο ένα πήλινο λυχνάρι. Απευθύνεται προς το λυχνάρι με ύφος δραματικό¹⁵⁶ και του ψάλλει τις καλοσύνες που προσφέρει και που «με τα ρουθούνια του λαμπροφέγγει σαν ήλιος». Παραστέκει τις γυναίκες στην κρεβατοκάμαρα, όταν χαίρονται τον έρωτα και όταν τρυπώνουν κλεφτά στα κελάρια γι' αλεύρι και κρασάκι, τις βοηθά και, συνένοχος, δε βγαίνει στη γειτονιά για να το διαλαλήσει. Γι' αυτό, μόνο σ' αυτό φανερώνουν το σχέδιο που έχουν σκαρώσει και που είναι: αφού οι άντρες φάνηκαν τόσο ανίκανοι στη διακυβέρνηση της πολιτείας, πρέπει να την πάρουν στα χέρια τους οι γυναίκες. Για να επιτύχουν, όμως, στο σχέδιό τους, πρέπει να μεταμφιεστούν όλες σαν άντρες και να πάνε στην Εκκλησία του Δήμου, για να επιτύχουν ψήφισμα, σύμφωνα με το οποίο η κυβέρνηση του τόπου να παραχωρηθεί, πια, στις γυναίκες. Στη συνέχεια, οι γυναίκες, που θα αποτελέσουν τον Χορό, πορεύονται, με βάση το σχέδιο που έχουν καταστρώσει, στην Πνύκα όπου θα γίνει η λαϊκή σύναξη και καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις.

¹⁵⁶ Ο Αριστοφάνης σατιρίζει και εδώ τον Ευριπίδη και, συγκεκριμένα, την τεχντροπία του.

Όταν ξημερώνει και ο άντρας της Πραξαγόρας, ο Βλέπυρος, ξυπνά, δεν βρίσκει τη γυναίκα του, αλλά ούτε και τα ρούχα και τα παπούτσια του. Επειδή σφίγγεται από φυσική ανάγκη και πρέπει να βγει στον δρόμο για να ανακουφιστεί, φορεί τη ρόμπα και τα πέδιλα της γυναίκας του. Τα ίδια έχει πάθει και ένας γείτονάς του. Ενώ, οι δυο γείτονες μεμψιμοιρούν για το κατάντημά τους, που τους εμποδίζει να πάνε στη λαϊκή σύναξη, έρχεται από την Πνύκα ένας άλλος γείτονάς τους, ο Χρέμης, που τους πληροφορεί ότι η συνέλευση της Εκκλησίας του Δήμου άρχισε νωρίς, ήταν σύντομη και τέλειωσε. Πρόλαβε μόνο το τέλος της και, έτσι, δεν πήρε τους τρεις οβολούς που καταβάλλοντα σε όσους προλάμβαναν και κάθονταν στα καθίσματα. Επίσης, τους πληροφορεί ότι σ' αυτήν, που είχε θέμα τη σωτηρία του κράτους, ψηφίστηκε ένας περίεργος νόμος: να αναλάβουν οι γυναίκες τη διακυβέρνηση της πολιτείας. Αυτό, αποφάσισαν, είναι το μόνο πείραμα για τη σωτηρία της πατρίδας που δεν έγινε ως τώρα. Αρχικά, η απόφαση άρεσε στον Βλέπυρο γιατί θα γλυτώσουν οι άντρες από όλες τις έγνοιες τους. Δεν θα τραβηχθούν στα δικαστήρια και δεν θα αγχώνονται για το μεροκάματο. Όμως, στη συνέχεια, αρχίζει και ανησυχεί. Μήπως, οι γυναίκες, τώρα που θα αναλάβουν τα ηνία, τους αναγκάσουν με το ζόρι να κάνουν πράγματα που δεν μπορούν να κάνουν λόγω ηλικίας, διαφορετικά θα τους κόψουν την τροφή. Τελικά, αποδέχεται τη νέα κατάσταση, αφού είναι για το συμφέρον του κράτους.

Σε λίγο, οι γυναίκες, που έλαβαν μέρος στη λαϊκή συνέλευση και αποτελούν τον Χορό, επιστρέφουν. Η Πραξαγόρα, ενώ μπαίνει στο σπίτι της για να αλλάξει τα ανδρικά ρούχα που φορούσε, συναντιέται με τον άντρα της, τον Βλέπυρο. Του δικαιολογείται ότι ήταν ανάγκη να φύγει από το σπίτι νύχτα, βιαστικά, για να βοηθήσει μια

γυναίκα που γεννοβολούσε και πήρε τα ρούχα του για το κρύο. Στη συνέχεια, μαθαίνει από τον Βλέπυρο, τάχα σαν να μην τα ξέρει, τα νέα από τη συνέλευση του δήμου. Η Πραξαγόρα, μετά από κάποια προσπονημένη αμφισβήτηση της ορθότητας της απόφασης, εκφράζει τον ενθουσιασμό της για το νέο καθεστώς που θα δημιουργηθεί και προχωρεί στην ανάπτυξη του προγράμματός της, που έχει αρκετά σοσιαλιστικά στοιχεία, με βάση την κοινοκτημοσύνη, και με αρκετές ομοιότητες με τα κρατούντα στη Σπάρτη, καθώς και με τις ιδέες του Πλάτωνα. Κρίνεται σκόπιμο να παρατεθεί, πιο κάτω, το μεγαλύτερο μέρος το σχετικού κειμένου¹⁵⁷:

«Πραξαγόρα (ΠΡΑ): Όλα θα 'ναι κοινά κι όλοι θα 'χουνε σ' όλα μερτικό για να ζουν, δε θα υπάρχουνε πια νηστικοί και χορτάτοι. Μήτε ο ένας πολλά θα 'χει στρέμματα γης κι ο φτωχός μηδέ τάφο· μήτε αυτός σκλάβους πλήθος κι εκείνος κανέναν. Θα 'χουν όλοι οι πολίτες τα πάντα ίδια κι όμοια. Βλέπυρος (ΒΛΕ): Πώς μπορούν ίδια κι όμοια; ΠΡΑ:... Νά λοιπόν τί θα κάνω: τη γης θα την έχουμε μαζική και τα χρήματα κι όλα τα πάντα. Κι απ' αυτά τα κοινά θα σας τρέφουμε εμείς οι γυναίκες με πρόβλεψη και οικονομία. ΒΛΕ: Τα χωράφια δεν κρύβονται. Τα μετρητά, δαρεικούς και δραχμές, αφανέρωτο πλούτο, πώς μπορείς να τα πάρεις; ΠΡΑ: Που τα 'χουν, μονάχοι θα τα φέρουν. ΒΛΕ: Αμ, δε! Θα τα κρύψουνε! ΠΡΑ: Τότες αγωγή ψευδορκίας! ΒΛΕ: Μην ξεχνάς, όλοι τούτοι με τον ψεύτικο όρκο πλουτίζουνε. ΠΡΑ: Τώρα θα 'ναι ο πλούτος αχρείαστος. ΒΛΕ: Απίστευτο πράμα! ΠΡΑ: Μα δε θα 'ναι κανένας φτωχός. Θα 'χουν όλοι κρέας, ψωμί και κρασί, χυλοπίτες, ρεβίθια, πατατούκα, στεφάνια. Τί πιότερο θα 'χουν όσοι κρύψουν το «έχει» τους; Πεσ μου το συ! ΒΛΕ: Όσοι τα 'χουν πολλά, τούτοι θέ-

¹⁵⁷ Αριστοφάνη, *Εκκλησιάζουσες*, κατά μετάφραση Κώστα Βάρναλη, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας.

ΚΕΦ. 3: ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΟ

λουν να κλέβουν. ΠΡΑ: Είναι αλήθεια. Μα πριν τους βοηθούσε πολύ το παλιό μας το σύστημα. Τώρα θα ζούμε μαζικά κι όλα θα 'ναι κοινά. Τί θα κέρδιζε ο σφιχτός που θα τα 'κρυβε; ΒΛΕ: Αν τιμηθεί με καμιά τσαχπινούλα και θέλει σορόπια, θα μπορεί να την παίρνει αγκαλιά στο κρεβάτι, αν της κάνει χαρίσματα απ' τα φυλαγμένα. Και κατόπι, χορτάτος αγάπη, θα τρέχει στον κοινό κουρβανά για το «δίκιο» μερίδιο. ΠΡΑ: Όλες οι γυναίκες θ' ανήκουνε σ' όλους τους άντρες και θα παίρνει ο καθείς, όταν θέλει, όποιαν θέλει, για να κάνει παιδιά. ΒΛΕ: Τότες όλοι θα τρέχουν στην απ' όλες ωραιότερη. ΠΡΑ: Όλες θα κάθονται στο παζάρι πλάι πλάι: ασκημόμουτρες, κόμματοι, κι ο γαμπρός που λιμπίζεται την ομορφότερη θα καρφώνει πρωτύτερα την πλατσομούτα... ΒΛΕ: Κανονίσατε, βλέπω, καλά τις δουλειές σας. Δε θα μείνει καμιά τρύπα αβούλωτη. Εμείς οι ασκημόμουτροι πάμε χαμένοι. Θα ρίχνεστε μονάχα στα ομορφόπαιδα, αυτά που γυαλίζουν. ΠΡΑ: Όταν φεύγουν πωμένοι απ' το γλέντι τ' αγόρια, θα τα παίρνουν κατόπι στο δρόμο οι μεγάλες και θα στήνουν καρτέρι. Καμιά λυσσασμένη δε θα πηγαίνει με νιο κι αντρειωμένο, πριχού τη χαρούν γέροι κι άσκημοι και κοντοπίθαιοι ...

»ΒΛΕ: Πώς με τέτοιο ανακάτωμα θα ξεχωρίζει τα παιδιά του ο καθένας; ΠΡΑ: Ανάγκη δεν είναι. Το παιδί θα λογιάζει πατέρα ολονούς τους γερόντους ανάλογα με τα χρονάκια του. ΒΛΕ: Το λοιπόν θα μπορούν μια χαρά τα παιδιά κάθε γέρο να τον καρυδώνουν μη ξέροντας αν πατέρας τους είναι, αφού σήμερα ακόμα που τον ξέρουν, του στρίβουν το λάρυγγα. Μόνο θα τον πνίγανε; Μπα! Θα τον χέζανε κιάλας. ΠΡΑ: Θα μποδίζουν οι γύρω. Ως τα χτες δεν τους έμελλε, αν ο γιος ξυλοφόρτωνε τον πατερούλη του. Ξένος ήταν. Μα τώρα, αν ακούσουν να δέρνεται κάποιος γέρος, θα μπαίνουν στη μέση, γιατί θα φοβούνται μην αύριο κι αυτοί ξυλιστούνε... ΒΛΕ: Μα ποιοι τα χωράφια θα οργώνουν; ΠΡΑ: Οι

ΚΕΦ. 3: ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΘΕΑΤΡΟ

δούλοι. Και συ, μόλις πάει να μουχρώσει, θα τρέχεις ολόχαρος για το δείπνο ...

»ΒΛΕ: Κάτι ακόμα. Αν κανένας μας χάσει μια δίκη, πες μου πώς θα πλερώσει το πρόστιμο; Πάλι το κοινό μας ταμείο; Λογικό δεν το βρίσκω. ΠΡΑ: Δε θα γίνονται δίκες! Χρέμης (ΧΡΕ): (στον Βλέπυρο) Πάει, χάθηκες, φίλε! Πώς θα ζήσεις; Αυτό να σκεφτείς. ΠΡΑ: Για ποιά λόγο να σκαρώνονται δίκες; ΒΛΕ: Για χίλιους! Και να ένα πρώτο παράδειγμα. Αν αρνιέται ο χρεώστης να ξοφλήσει το δάνειό του; ΠΡΑ: Κι ο δανειστής πού θα βρίσκει τα χρήματα, για να τοκίσει; Όλα θα 'ναι βαθιά στο κοινό μας ταμείο. Φανερό: να μπορεί να δανείζει, τα σούφρωσε. ΧΡΕ: Γνωστικά μάς τα λες, μα τη Δήμητρα. ΒΛΕ: Πες μου, αν κανείς μεθυσμένος απάνω στο κέφι έναν άλλον χτυπήσει, πού θα βρει το χρήμα να πλερώσει το πρόστιμο; Τώρα σε στρίμωξα. ΠΡΑ: Το φαγί του θα κόψουμε. Κι όταν δεν έχει να μασήσει, η αδειανή του κοιλιά θα τον κάνει να γνωστέψει, να μην αφαρπάζεται. ΒΛΕ: Κλέφτες δεν θα υπάρχουνε πα; ΠΡΑ: Τί να κλέψουν; Τα δικά τους λεφτά; ΒΛΕ: Λωποδύτες τη νύχτα δε θα γδύνουνε πα τους διαβάτες; ΧΡΕ: Καθόλου, αν κοιμάσαι στο σπίτι νωρίς...

»ΒΛΕ: Αλλά πώς θα οργανώσεις το βίο τόσο κόσμου; ΠΡΑ: Όλοι θα 'ναι μαζί σ' ένα σπίτι. Θα ρίξω τους μεσότοιχους κι έτσι ο καθείς θα μπορεί να περνάει απ' τον ένα στον άλλο του φίλο. ΒΛΕ: Πού θα στρώνεις τραπέζι να τρώμε; ΠΡΑ: Τ' αχρείαστα δικαστήρια στοές θα τα κάνω, για δείπνα. ΒΛΕ: Των ρητόρων το βήμα σαν τί θα το κάνεις; ΠΡΑ: Κει θα βάζουμε στάμνες νερού και κρατήρες. Τα παιδιά θ' ανεβαίνουν να ψάλλουν τους ήρωες των πολέμων, αλλά τους δειλούς θα πειράζουν κι οι δειλοί ντροπιασμένοι θα στρίβουν αφάγωτοι απ' το δείπνο τους. ΒΛΕ. Νόστιμο, μα την αλήθεια ...» (στ. 590-709).

Το πρόγραμμα για το νέο καθεστώς γίνεται ευμενώς αποδεκτό και αρχίζει η εφαρμογή του. Σύμφωνα με τους νέους νόμους, όλοι

θα πρέπει να πάνε να καταθέσουν τα υπάρχοντά τους στο δημόσιο. Ο νομοταγής πολίτης Χρέμης ετοιμάζεται να πάει να παραδώσει τα κινητά του πράγματα και τα συγκεντρώνει έξω από το σπίτι του. Ένας δύσπιστος, όμως, γείτονάς του τον χλευάζει και του λέει πως πρέπει να περιμένει να δει τι θα κάνουν και οι άλλοι. Αμφιβάλλει αν θα υπάρξει συμμόρφωση, γιατί οι άνθρωποι δεν έχουν συνήθεια να δίνουν, αλλά μόνο να παίρνουν, όπως και οι θεοί. Εξ άλλου, ο νόμος μπορεί να αλλάξει. Οι Αθηναίοι, που τους ξέρει, «στο άφραση ψηφίζουν νόμους και, μόλις τους καπνίσει, τους αλλάζουν». Όταν, όμως, έρχεται μια κηρύκαινα, που λέει πως είναι έτοιμο το λαϊκό συσσίτιο, ο επιφυλακτικός γείτονας τρέχει να φάει δωρεάν.

Σε λίγο, εξελίσσεται σε μια γειτονιά της Αθήνας μια χαριτωμένη σκηνή. Μια κοπέλα περιμένει στο παράθυρό της να δει κάποιο αγόρι να περάσει. Αλλά, και μια γριά γειτόνισσά της έχει στήσει καρτέρι και προφυλάγει. Αρχίζει ένας τραγουδιστικός διάλογος μεταξύ τους. Η νεαρή κοπέλα τραγουδάει τις χαρές της νιότης και η γριά τις δεξιότητες που έχουν οι ηλικιωμένες στον έρωτα. Περνά, τότε, ένας νεαρός άντρας, τραγουδώντας και αναζητώντας ερωτική συντροφιά. Βλέπει τη νεαρή κοπέλα και ένας αμοιβαίος ερωτικός πόθος αναπτύσσεται. Η κοπέλα τον προσκαλεί στο σπίτι της, αλλά, ενώ αυτός κτυπά την πόρτα της, εμφανίζεται η γριά και τον διεκδικεί. Με βάση τους νέους νόμους, ο νεαρός θα πρέπει να πάει, πρώτα, με την πιο μεγάλη. Η κοπέλα αγανακτεί και διαμαρτύρεται γι' αυτόν τον νέο νόμο και παρατηρεί πως αν «σε πράξη τον νέο αυτό νόμο βάλατε, τον κόσμο με Οιδίποδες θα τον γεμίσετε όλο» (στ. 1042). Η γριά μπαίνει στο σπίτι της και ο νεαρός προχωρεί και πάλι στο σπίτι της νεαρής. Όμως, παρουσιάζεται μια δεύτερη γριά, γηραιότερη από την πρώτη, που τον διεκδικεί. Τον τραβολογά για

το σπίτι της και, ξαφνικά, παρουσιάζεται μια τρίτη, γηραιότερη και πιο άσχημη από τις άλλες. Οι γριές αρπάζονται μεταξύ τους και τραβολογούν, η κάθε μια με το μέρος της, το παλικάρι, που απελπισμένο, αρχίζει το μοιρολόι. Η τρίτη γριά τον σέρνει στο σπίτι της και τους ακολουθεί η δεύτερη, ενώ φεύγει και η κοπέλα. Δεν γνωρίζουμε για το μαρτύριο του νεαρού εκεί μέσα.

Στη συνέχεια, έρχεται από το σπίτι της Πραξαγόρας μια υπηρέτρια, που την είχε στείλει η κυρά της να βρει τον Βλέπυρο και να τον πάρει μαζί με τις δυο μικρούλες του στο φαγοπότι, που έχει αρχίσει. Προσκαλεί και όσους από τους θεατές τους συμπαθούν και όσους από τους κριτές δεν έχουν το βλέμμα αλλού στραμμένο.

Πριν τελειώσει η κωμωδία, με γλέντια και χορούς, ο Αριστοφάνης, δια στόματος Κορυφαίας του Χορού, απευθύνεται στους θεατές με τα ακόλουθα: «Θέλω τώρα δυο λογάκια στους κριτές να μολοήσω. Οι σοφοί τ' άξια σοφά μου να θυμούνται και να κρίνουν. Με το γέλιο που γελάσαν, να με βγάλουν νικητή. Σα να λέμε θέλω απ' όλους να μου δώσουν το στεφάνι μήτε να με βλάψει ο κλήρος που έβγαλε εμένα πρώτον να κριθώ. Και μην ξεχνάτε όσα καλά σάς έχω κάνει. Μην πατήσετε τον όρκο του κριτή που έχετε δώσει, μα να κρίνετε σωστά και δίκια τους χορούς μας, φίλοι. Και μην κάνετε ό,τι κάνουν οι κοκότες, που θυμούνται απ' τους αγαπητικούς των μονάχα τον τελευταίο» (στ. 1154-1162).

ΚΕΦ. 4: Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. Ο ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Ο Ηρόδοτος, κατά τον Κικέρωνα, θεωρείται ο «πατέρας της ιστορίας», με τη σημερινή μορφή της επιστημονικής ιστοριογραφίας. Πριν από τον Ηρόδοτο, και ως τα μέσα του βου αιώνα π.Χ., η επική ποίηση των Ελλήνων, στην οποία τα ιστορικά γεγονότα μεταδίδονταν εμποτισμένα σε μύθους, ικανοποιούσε το ιστορικό τους ενδιαφέρον. Στη συνέχεια, άρχισε να αναπτύσσεται στην Ιωνία η επιστημονική ιστοριογραφία. Οι πρώτοι ιστοριογράφοι εγκατέλειψαν την ποιητική γλώσσα και έγραφαν σε πεζό λόγο. Γι' αυτό και ονομάζονταν «λογοποιοί» ή «λογογράφοι».

Ο Ηρόδοτος γεννήθηκε στην Αλικαρνασσό, πόλη στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, Ο χρόνος της γέννησής του δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Μερικοί αναφέρουν το 484 και άλλοι το 480 π.Χ. Μπορεί, όμως, να τοποθετηθεί η γέννησή του στα χρόνια των Μηδικών πολέμων, που έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Ταξίδεψε σε αρκετά μέρη και, γύρω στο 450, έφυγε οριστικά από την πατρίδα του και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Ανάμεσα στους ανθρώπους, που γνώρισε και συναναστράφηκε εκεί, ξεχωρίζουμε τον Περικλή, τον Πρωταγόρα και τον Σοφοκλή.

Το ιστορικό έργο του Ηροδότου, που ο ίδιος το ονόμασε «ιστορίας απόδειξιν», δηλαδή έκθεση των ιστορικών του ερευνών, είναι χωρισμένο σε εννέα βιβλία, που το καθένα φέρει το όνομα μιας Μούσας. Αν εξετάσει κανείς το περιεχόμενο του έργου του Ηροδότου ως ιστορικό υλικό, θα διαπιστώσει πως συντίθεται από ποικίλα στοιχεία ιστορικά, εθνογραφικά, γεωγραφικά, θρησκευτικά και άλλα. Μπορεί ένας να υποστηρίξει ότι ο Ηρόδοτος δεν επεδίωξε να γράψει επιστημονική ιστορική πραγματεία, με την αυστηρή του όρου έννοια, αλλά να διηγηθεί τα όσα είδε και έμαθε. Τα γεωγραφικά και εθνογραφικά στοιχεία είναι εκείνα που αφθονούν περισσότερο στο έργο του.¹⁵⁸

Το έργο του Ηροδότου, στο μεγαλύτερο μέρος, βασίζεται σε προσωπική έρευνα κατά την οποία άντλησε πληροφορίες από διάφορες γραπτές και προφορικές πηγές. Αρκετοί παλαιοί και νέοι ερευνητές, βασιζόμενοι σε λάθη και ανακρίβειες στο έργο του Ηροδότου, καθώς και στα όσα αναφέρονται πιο πάνω για τη μορφή και το περιεχόμενό του, τον επικρίνουν με αυστηρότητα. Όμως, η στάση των σύγχρονων μελετητών έχει μεταστραφεί. Θεωρούν τον Ηρόδοτο μεγάλο ιστορικό και ότι η πατρότητα της ιστορικής έρευνας ανήκει σ' αυτόν.¹⁵⁹

II. Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

Ο Θουκυδίδης γεννήθηκε στην Αθήνα γύρω στο 460 π.Χ. Μεγάλωσε στην Αθήνα στα φωτεινά χρόνια της ακμής της δημοκρατίας.

¹⁵⁸ Βασίλης Άτσαλος, *Ιστοριογραφία: Αρχές της Ελληνικής Ιστοριογραφίας*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 434.

¹⁵⁹ Ό.π., σ. 439.

Ο Θουκυδίδης έζησε έντονα τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, στα πρώτα επτά του χρόνια. Στο 424 π.Χ. ήταν στρατηγός σε μια μοίρα του αθηναϊκού στόλου. Η αποτυχία του να σώσει την Αμφίπολη από τους Σπαρτιάτες προκαλεί την εξορία του, που διαρκεί είκοσι χρόνια. Μετά την ήττα και την ανατροπή της δημοκρατίας (404 π.Χ.), γυρίζει στην Αθήνα και, ύστερα από λίγα χρόνια πεθαίνει.

Ο Θουκυδίδης είναι ο πρώτος που, αντίθετα με τον Ηρόδοτο, γράφει πολιτική αποκλειστικά ιστορία. Η εξιστόρηση του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.) φαίνεται να είναι το μοναδικό ιστορικό του έργο. Όμως, ο θάνατός του δεν του επέτρεψε να το συμπληρώσει. Από τα είκοσι επτά χρόνια του πολέμου, μόνο για τα είκοσι κατορθώνει να γράψει. Ο Θουκυδίδης δεν έδωσε τίτλο στο έργο αυτό, ούτε το διαίρεσε σε βιβλία. Η διαίρεσή του σε οκτώ βιβλία και ο τίτλος *Θουκυδίδου Ιστορία* ή *Συγγραφή* οφείλεται στους αρχαίους γραμματικούς.

Στο πρώτο βιβλίο δίνεται, παρεκβατικά, η ιστορία των χρόνων ανάμεσα στο τέλος των Μηδικών πολέμων και στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου. Αναφερόμενος στις αφορμές του πολέμου (Κερκυραϊκά, Ποτειδεατικά), τις ξεχωρίζει από το πραγματικό κίνητρό του, που είναι ο φόβος της Σπάρτης μπροστά στη δύναμη της Αθήνας. Από το δεύτερο βιβλίο αρχίζει η περιγραφή του πολέμου. Σε παρέκβαση, δίνονται η περιγραφή του λοιμού το 430 π.Χ. και οι συνέπειες των εμφυλίων πολέμων πάνω στην ηθική των ανθρώπων.¹⁶⁰

Η κύρια πηγή του ιστορικού είναι, εκτός από τις επίσημες συνθήκες ειρήνης, συμμαχίας κ.λπ., οι προφορικές πληροφορίες από

¹⁶⁰ Θουκυδίδου, *Ιστορία*, 2, 47-53 και 3, 82-84, κατά μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

διάφορα πρόσωπα. Όπως ο ίδιος ομολογεί, ήταν, σε αρκετές περιπτώσεις, δύσκολο να βρεθεί η αλήθεια. Συχνά έπαιρνε πληροφορίες αντιφατικές. Είναι δύσκολος-αν όχι αδύνατος- ο έλεγχος των στοιχείων που περιέχονται στο έργο του Θουκυδίδη, γιατί οι άλλες σύγχρονες πηγές είναι ασήμαντες και οι μεταγενέστερες αντλούν, κατά κανόνα, από αυτό. Όμως, για την αξιοπιστία και αντικειμενικότητά του, ως ιστορικού, δεν χωρεί αμφισβήτηση. Ακόμη και την προσωπική του περιπέτεια, που του κόστισε την καταστροφή της πολιτικής του σταδιοδρομίας και την πολυετή εξορία του, την δίνει αντικειμενικά, χωρίς την παραμικρή ένδειξη πικρίας.

Μια ιδιομορφία που χαρακτηρίζει το κείμενο του έργου του Θουκυδίδη είναι η παράθεση δημηγοριών, κάπου σαράντα τον αριθμό, που παρουσιάζονται ότι εκφωνούνται από τους πολιτικούς ηγέτες των εμπολέμων σε κρίσιμες ώρες. Εκείνο που κάνει εντύπωση είναι η ομοιομορφία της γλώσσας αυτών που ομιλούν, είτε είναι Αθηναίοι είτε Σπαρτιάτες. Την εξήγηση δίνει ο ίδιος όταν εκθέτει με ποιο τρόπο συντάχθηκαν οι λόγοι: επειδή, λέγει, ήταν δύσκολο, τόσο οι πληροφοριοδότες του όσο και ο ίδιος, όσες φορές ήταν αυτήκοος, να θυμούνται πώς ακριβώς ειπώθηκαν, έκρινε ορθό να συνθέσει τους λόγους, όπως εκείνος νόμιζε, για να μεταφέρει τις θέσεις και τις απόψεις του δημηγόρου στο συγκεκριμένο ζήτημα. Στο συγκεκριμένο αυτό θέμα, ο Θουκυδίδης ακολουθεί την παράδοση που ξεκινά από τον Όμηρο και συνεχίζεται στον Ηρόδοτο.¹⁶¹ Συνήθως, προβάλλονται διάλογοι με αντιτιθέμενες απόψεις. Σε μια περίπτωση, όταν το 416 οι Αθηναίοι θέλουν να τιμωρήσουν τους κατοί-

¹⁶¹ Ιωάννης Κακριδής, Ιστοριογραφία: Θουκυδίδης, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 442.

κους της Μήλου γιατί κράτησαν ουδετερότητα, προβάλλοντας με κυνισμό το δίκαιο του ισχυρότερου, στην παράθεση των αντιτιθέμενων απόψεων ο Θουκυδίδης δίνει δραματική μορφή και καταλήγει με μια δική του θέση της τάσης για κυριαρχία και επιβολή ως ιστορικού φαινομένου, που ίσχυε πάντα.¹⁶² Μόνο ο Περικλής παρουσιάζεται στο έργο να δημηγορεί χωρίς αντίπαλο. Κλασική περίπτωση είναι ο περίφημος Επιτάφιος που εκφώνησε την ημέρα της ταφής των πρώτων νεκρών του πολέμου, για τον οποίο γίνεται εκτενής αναφορά στο επόμενο Μέρος του Κεφαλαίου.

III. Ο ΞΕΝΟΦΩΝ

Ο Ξενοφών γεννήθηκε στην Αθήνα γύρω στο 430 π.Χ. Υπήρξε μεταξύ των μαθητών του Σωκράτη. Έζησε στη νεότητά του τα δύο σκολα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου και της ταπεινωτικής ήττας της πατρίδας του. Τη δημοκρατία γνώρισε στα χρόνια της παρακμής της, μετά τον Περικλή. Η κατάσταση αυτή, έκανε τον Ξενοφώντα και άλλους νέους της Αθήνας να στρέφουν με συμπάθεια τα βλέμματά τους προς την πειθαρχημένη Σπάρτη.

Είναι πολύ γνωστή η περιπέτεια του Ξενοφώντα στη Μικρά Ασία. Το 401 π.Χ. πήγε στις Σάρδεις για να παρακολουθήσει την εκστρατεία του Κύρου -τον οποίο θαύμαζε- εναντίον του αδελφού του Αρταξέρξη. Ύστερα από τη μάχη στα Κούναξα, τον θάνατο του Κύρου, τη σύλληψη και θανάτωση των στρατηγών των Ελλήνων μισθοφόρων του Κύρου, ο Ξενοφών εκλέγεται στρατηγός και επιτυγχάνει να διασώσει του Έλληνες μισθοφόρους, τους Μυρίους, οδηγώντας τους, μέσα από την εχθρική και δύσβατη χώρα στη θά-

¹⁶² Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, 5, 85-113, κατά μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

λασσα. Στη συνέχεια, πήρε μέρος στη μάχη της Κορωνείας, πλάι στον βασιλιά της Σπάρτης Αγησίλαο, εναντίον των Θηβαίων, συμμάχων των Αθηνών. Οι Αθηναίοι τον καταδίκασαν σε εξορία και δήμευσαν την περιουσία του. Πέθανε στην Κόρινθο γύρω στο 355 π.Χ. Προηγήθηκε η ανάκληση της εξορίας του, ύστερα από τη συμμαχία των Αθηναίων με τους Σπαρτιάτες.

Ο Ξενοφών είναι ένας από τους πολυγραφότερους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς. Από τα έργα του ξεχωρίζουν: Α' Ιστορικά: *Κύρου Ανάβασις*, *Ελληνικά* και *Αγησίλαος*. Β' Φιλοσοφικά-Πολιτικά: *Απομνημονεύματα*, *Οικονομικός*, *Απολογία Σωκράτους*, *Ιέρων* και *Συμπόσιο*. Γ' Ποικίλα: *Λακεδαμονίων Πολιτεία*, *Αθηναίων Πολιτεία* και *Κύρου Παιδεία*.

ΚΕΦ. 5: Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η αξία του έντεχνου λόγου αναγνωρίστηκε πολύ νωρίς στην Ελλάδα και αποτέλεσε ουσιώδες στοιχείο του δημόσιου βίου. Η ρητορική συνδέθηκε με τη λειτουργία του πολιτεύματος. Ως ιδανικός ηγέτης αναγνωριζόταν εκείνος που ήταν άξιος όχι μόνο να πράττει, αλλά και να μιλά με τέχνη. Κυρίως, σε ώρες ειρήνης, ο λόγος ήταν το κύριο όργανο για την άσκηση της εξουσίας.

Η ρητορική στον αρχαίο ελληνικό κόσμο άρχισε να καλλιεργείται ως τέχνη του λόγου στη Σικελία της Κάτω Ιταλίας στα μέσα του 5 ου αιώνα π.Χ. και το αγορεύειν άρχισε να γίνεται αντικείμενο ειδικής διδασκαλίας. Ο Αριστοτέλης κατονομάζει ως τον πρώτο διδάσκαλο της ρητορικής τον Εμπεδοκλή.

Από τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., το επίκεντρο της νέας αυτής τέχνης βρίσκεται στην Αθήνα. Σε τούτο, συνέβαλαν η εδραίωση της δημοκρατίας και η εμφάνιση των σοφιστών, για τους οποίους, όπως αναφέρθηκε, η ρητορική αποτελούσε μεγάλο μέρος της διδασκαλίας τους. Οι πιο πολλοί από τους σοφιστές, αδιαφορώντας για το ηθικά ορθό, δεν έθεταν τη διδασκαλία τους στην υπηρεσία της αλήθειας, αλλά δίδασκαν τους τρόπους με τους οποίους μπορεί κανείς να παρασύρει το πλήθος προς οποιοδήποτε σκοπό, να το κολακεύ-

σει και να κεντρίσει τα πάθη του. Θα πρέπει, όμως, να αναφερθεί ότι, με το πέρασμα των αιώνων, επαναξιολογήθηκαν και αποκαταστάθηκαν οι μεγάλοι, τουλάχιστον, σοφιστές και αναγνωρίστηκε η θετική τους συμβολή.

Ο πιο σημαντικός, από τους σοφιστές, ρήτορας της εποχής, ήταν ο Γοργίας, ο οποίος κατάγεται από τη Σικελία και έζησε για πολλά χρόνια στη Θεσσαλία, αλλά και στην Αθήνα. Η πλούσια δράση του καλύπτει το πρώτο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ. Ως νέος, υπήρξε περισσότερο φιλόσοφος παρά ρήτορας. Επηρεασμένος από την ελεατική σχολή, ιδίως από τον Ζήνωνα τον Ελεάτη και τον Παρμενίδα, προχώρησε ως τον ακραίο σκεπτικισμό με το βιβλίο του *Περί του μη όντος*. Αργότερα, αφού άφησε τους φιλοσοφικούς προβληματισμούς, έγινε ο δεινός ρήτορας, όπως μας τον παρουσιάζει ο Πλάτων στον ομώνυμο διάλόγο του. Έγραφε λόγους που δεν εκφωνήθηκαν δημόσια, αλλά λόγους «επιδεικτικούς», που χρησίμευαν ως υποδείγματα στους μαθητές του. Ένας από αυτούς που περισώθηκαν αποτελούσε εγκώμιο της Ελένης και σκοπό είχε να αποδείξει την αθωότητά της. Ένας άλλος, αποτελούσε απολογία του Παλαμήδη, που κατηγορήθηκε από τον Οδυσσέα ως προδότης, τον καιρό του Τρωικού πολέμου.

Ο Γοργίας, εκτός από επιδεικτικούς λόγους οι οποίοι απέβλεπαν στην άσκηση των μαθητών του, έγραψε και λόγους που ο ίδιος εκφώνησε για πολιτικούς σκοπούς. Ένας από αυτούς ήταν ο λόγος που εκφώνησε το 338 π.Χ. στην Ολυμπία για να υποστηρίξει ότι οι ελληνικές πόλεις πρέπει να πάψουν να αλληλοσπαράσσονται και ενωμένες να στραφούν εναντίον των εχθρών της φυλής των Περσών. Λίγα χρόνια αργότερα, προφανώς επηρεασμένοι από τον Γοργία, έγραφαν ο Λυσίας τον *Ολυμπιακό* του και ο

Ισοκράτης τον *Πανηγυρικό* του, με το ίδιο θέμα και για τον ίδιο σκοπό.¹⁶³

Στο σημείο αυτό, αξίζει να μνημονευθούν μερικοί σοφιστές, που αν και η κύρια επίδοσή τους δεν ήταν η ρητορική, αλλά η διαλεκτική και, γενικότερα η φιλοσοφική έρευνα, διακρίθηκαν και στον χώρο της καθαυτό ρητορικής. Αυτοί είναι ο Πρωταγόρας, ο Πρόδικος και ο Ιππίας.

Η ρητορική μπαίνει στην κύρια φάση και στην τελική της μορφή, με την εμφάνιση, από τα μέσα κυρίως του Πελοποννησιακού πολέμου μέχρι τα τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα. Από τους ρήτορες της ελληνικής αρχαιότητας, ξεχωρίζουν ο Λυσίας, ο Ισοκράτης, ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης.

II. Ο ΛΥΣΙΑΣ

Ο Λυσίας γεννήθηκε στην Αθήνα, μέσα σε ένα περιβάλλον οικονομικά εύρωστο, το 459 π.Χ., όπως μας πληροφορούν ο Πλούταρχος και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς. Άλλοι, τοποθετούν τη γέννησή του μεταξύ του 447 και του 445 π.Χ.

Πατέρας του Λυσία ήταν ο Κέφαλος, πλούσιος επιχειρηματίας, που ζούσε στις Συρακούσες. Με προτροπή του Περικλή, ήλθε ως μέτοικος στην Αθήνα στην οποία μετέφερε και την επιχείρησή του, που ήταν εργοστάσιο οπλοποιίας.

Ο Λυσίας έζησε σε μια πολυτάραχη περίοδο της ιστορίας των Αθηνών. Μετά από τους Περσικούς Πολέμους (490-480 π.Χ.), η Αθήνα αναδείχθηκε ως η μεγαλύτερη πολιτική και οικονομική δύναμη στον ελληνικό χώρο. Τούτο προκάλεσε, όπως ήταν φυσικό,

¹⁶³ Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ρητορική*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 550.

την αντιζηλία άλλων πόλεων-κρατών και, κυρίως, της Σπάρτης. Στο εσωτερικό της πόλης-κράτους των Αθηνών, οι Δημοκρατικοί (Θεμιστοκλής-Εφιάλτης-Περικλής), μετά την επικράτησή τους, προέβαιναν σε ριζικές αλλαγές πολλών θεσμών, πράγμα που έθιγε την παλιά συντηρητική παράταξη των Ολιγαρχικών που την αποτελούσαν, κατά το πλείστον, γαιοκτήμονες. Κάτω από αυτές τις συνθήκες κηρύχθηκε ο Πελοποννησιακός Πόλεμος το 431 π.Χ., που κατάληξε στην κατάρρευση της Αθηναϊκής ηγεμονίας το 405 π.Χ. Σε τούτο συνέβαλε αποφασιστικά η αποτυχημένη εκστρατεία των Αθηνών (415 π.Χ.) εναντίον των φιλοσπαρτιατικών πόλεων της Σικελίας, που αποτελούσαν μέρος της «Μεγάλης Ελλάδας». Ακολούθησε η άνοδος των Ολιγαρχικών το 411 και η επιβολή του καθεστώτος των «τετρακοσίων» και, στον ίδιο χρόνο, η εκδίωξή τους από τον στρατό και τον στόλο, υπό την ηγεσία του Θρασύβουλου. Μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, εγκαθίσταται στην Αθήνα το 404 π.Χ. το καθεστώς των «τριάκοντα τυράννων», που άρχισε ένα ανηλεή διωγμό εναντίον των Δημοκρατικών. Θύμα αυτών των διωγμών υπήρξε και ο Λυσίας που διέμενε τότε στην Αθήνα ως «ισοτελής» και ήταν υποστηρικτής των Δημοκρατικών. Ισοτελής γινόταν ένας μέτοικος ύστερα από σημαντικές υπηρεσίες στην πόλη. Όταν οι τριάκοντα τύραννοι κατάλαβαν την εξουσία, ο Λυσίας αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πόλη και σώθηκε. Όμως, η περιουσία του αρπάχθηκε από τους τυράννους και ένας από τους αδελφούς του, ο Πολέμαρχος, θανατώθηκε από αυτούς.¹⁶⁴

Το καθεστώς των «τριάκοντα τυράννων κατέρρευσε και οι Δημοκρατικοί επανήλθαν στη εξουσία. Τότε, επιστέφει και ο Λυσίας

¹⁶⁴ Λυσίου, *Λόγοι*, κατά μετάφραση Σταμάτη Βουλαρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 110, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα, σσ. 16, 17.

στην Αθήνα και ασκεί το επάγγελμα του λογογράφου. Οι Αθηναίοι αποφάσισαν να ξεχάσουν τα παλιά τους μίση. Θεσπίστηκε και νόμος που απαγόρευε τις καταγγελίες για αδικήματα που είχαν γίνει πριν τη συμφιλίωση, αλλά δεν κρατήθηκε απόλυτα.

Τα γεγονότα και οι εξελίξεις που έλαβαν χώρα κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, αλλά κυρίως τα όσα εκτυλίχθηκαν κατά την εποχή της εξουσίας των τριάκοντα τυράννων και μετά, μας βοηθούν στο να κατανοήσουμε τους λόγους του Λυσία.

Το έργο του Λυσία αποτελείται, κυρίως, από δικανικούς λόγους, που έγραψε ως λογογράφος για διάφορους πελάτες του, οι οποίοι και τους εκφωνούσαν. Δεν μπορούσε, ως μέτοικος, να εμφανίζεται ο ίδιος στα δικαστήρια ως συνήγορος. Μόνο ένα λόγο εκφώνησε ο ίδιος στο δικαστήριο, αλλά ως διάδικος, σε μια υπόθεση στην οποία ζητούσε την καταδίκη του φονέα του αδελφού του, την περίοδο που κυβερνούσαν την Αθήνα οι τριακόσιοι τύραννοι, για τον οποίο έγινε λόγος πιο πάνω. Πρόκειται για τον *Κατά Ερατοσθένους* λόγο, που είναι, ίσως, ο καλύτερος από τους λόγους του. Δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση του λόγου αυτού με τον *Υπέρ του Ερατοσθένους Φόβου Απολογία*.

Από τα κείμενα του Λυσία, που δεν είναι δικανικοί λόγοι, ξεχωρίζει ο *Ολυμπιακός*, όπου ο Λυσίας υψώνει τη φωνή του, με την ευκαιρία της εκδήλωσης των Ολυμπιακών αγώνων, πιθανόν του έτους 388 π.Χ., για την ενότητα όλων των Ελλήνων και την αντιμετώπιση των κοινών εχθρών.

Ο Λυσίας, με τα κείμενά του, διδάσκει ότι η αισθητική αξία του ρητορικού λόγου έγκειται στην κυριολεξία, στην ακρίβεια και στην καθαρότητα της έκφρασης. Ο Λυσίας θαυμάστηκε από τον μεγάλο κριτικό της ρητορικής, τον Κικέρωνα, ο οποίος του αναγνώ-

ρίζει ακόμη και δύναμη και ύψος λόγου, ώστε να προσεγγίζει τον Δημοσθένη.¹⁶⁵

Η αξία του έργου του, όμως, δεν περιορίζεται στη χάρη και στη σαφήνεια του λόγου. Οι λόγοι του μας παρέχουν σημαντικές πληροφορίες τόσο για τα ιστορικά γεγονότα της εποχής του όσο και για τους τότε πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς που ίσχυαν στην Αθήνα.

Ο Λυσίας πέθανε στην Αθήνα γύρω στο 380 π.Χ.

Πιο κάτω, θα επιχειρηθεί συνοπτική αναφορά στους πιο σημαντικούς, κατά την κρίση μας, λόγους του Λυσία.

(1) Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου απολογία

Πρόκειται για λόγο που έχει συντάξει ο Λυσίας για λογαριασμό κάποιου αγρότη με το όνομα Ευφίλητος και τον οποίο απάγγειλε στο δικαστήριο στο οποίο κατηγορείτο για τη δολοφονία του εραστή της συζύγου του που λεγόταν Ερατοσθένης. Η καταγγελία έγινε από τους συγγενείς του δολοφονηθέντος. Ο ακριβής χρόνος σύνταξης του λόγου δεν έχει εξακριβωθεί.

Η δολοφονία έλαβε χώρα στο ίδιο το σπίτι του κατηγορουμένου, όταν αυτός συνέλαβε επ' αυτοφώρω τους μοιχούς στο δωμάτιο της γυναίκας του, στην παρουσία μαρτύρων. Ο λόγος χαρακτηρίζεται για την απλότητά του, που είναι ανάλογη προς τον τύπο του αγρότη, αλλά παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον, γιατί μας δίνει αρκετά στοιχεία και πληροφορίες για το πως αντιμετωπίζονταν η μοιχεία και άλλα σεξουαλικά αδικήματα την τότε εποχή στην Αθήνα.

Η βασική γραμμή υπεράσπισης του κατηγορουμένου ήταν ότι

¹⁶⁵ Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ρητορική*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 554.

δεν διέπραξε το έγκλημα του φόνου, αφού σύμφωνα με ισχύοντα νόμο, ο απατημένος σύζυγος που σκοτώνει τον μοιχό, αν τον συλλάβει επ' αυτοφώρω, δεν διώκεται για φόνο. Το ίδιο ισχύει αν πρόκειται για μαιτρέσα. Επίσης, ο νόμος τιμωρεί με πιο ελαφρά τιμωρία τον βιαστή παρά αυτόν που πείθει την γυναίκα κάποιου να γίνει ερωμένη του. Ο λόγος είναι γιατί ο βιαστής μισείται από το θύμα του, ενώ ο άλλος διαφθείρει τόσο πολύ την ψυχή της γυναίκας, ώστε να την κάνει να αγαπάει πιο πολύ εκείνον, παρά τον άντρα της. Γι' αυτό, ο νόμος όρισε την ποινή του θανάτου για το τελευταίο. (παράγραφοι 30 – 33). Είναι εμφανές ότι στο μέρος αυτό του λόγου του ο Λυσίας παραθέτει τις αντιλήψεις της εποχής για την ανδροκρατία. Η τιμωρία, δηλαδή, είναι ανάλογη με τη ζημιά που παθαίνει ο σύζυγος.

(2) *Επιτάφιος*

Ο *Επιτάφιος* απαγγέλθηκε το 392 ή 393 π.Χ. και γράφτηκε με την ευκαιρία της ταφής των νεκρών του Κορινθιακού Πολέμου που άρχισε το 395 π.Χ. και έληξε το 386 με την Ανταλκίδειο ειρήνη. Στην Αθήνα οι νεκροί του πολέμου θάβονταν από το δημόσιο και όχι από τους συγγενείς τους, επειδή αυτοί οι νεκροί ανήκαν σε όλους τους Αθηναίους.

Στον λόγο του ο Λυσίας, που τον χαρακτηρίζουν η έξαρση και ο πατριωτικός παλμός, πλέκει τον ύμνο της Αθήνας και θυμίζει στους Αθηναίους τη δόξα της πατρίδας τους από τα παλιά χρόνια μέχρι των ημερών του.

Ειδικά, για τους τιμώμενους νεκρούς, τονίζει : «Πρέπει λοιπόν να θεωρούνται ευτυχισμένοι, αυτοί που βρήκαν τον θάνατο πολεμώντας για τα μεγάλα και όμορφα ιδανικά. [...] Πραγματικά τη

μνήμη των ανθρώπων αυτών δεν τη σβήνει ο χρόνος, και την τιμή που τους έλαχε τη ζηλεύουν όλοι. Η ανθρώπινη φύση τους μας κάνει να τους κλαίμε σαν θνητούς, η αρετή τους όμως μας κάνει να τους υμνούμε σαν αθανάτους. Πράγματι, οι ήρωες αυτοί θάβονται με δαπάνες του δημοσίου και στη μνήμη τους διοργανώνονται αγώνες [...] γιατί οι νεκροί του πολέμου αξίζει να απολαμβάνουν τις τιμές που απολαμβάνουν και οι αθάνατοι» (παράγραφοι 79, 80).¹⁶⁶

(3) Κατά Ερατοσθένους

Τον λόγο *Κατά Ερατοσθένους* εκφώνησε ο ίδιος ο Λυσίας στο δικαστήριο, ως μηνυτής του Ερατοσθένη, προσάπτοντάς του την κατηγορία της δολοφονίας του αδελφού του Πολέμαρχου.

Η δολοφονία διαπράχθηκε όταν οι Ολιγαρχικοί κατάλαβαν την εξουσία στην Αθήνα και επέβαλαν το καθεστώς των «τριάκοντα τυράννων», ένας από τους οποίους ήταν και ο Ερατοσθένης.

Η απόφαση για καταδίκη του Πολέμαρχου πάρθηκε από το εκτελεστικό σώμα του καθεστώτος. Όμως, ο Ερατοσθένης κατηγορείται πως έγινε η αιτία να οδηγηθεί ο αδελφός του Λυσία στο εκτελεστικό σώμα και να θανατωθεί. Ήταν αυτός που τον συνέλαβε. Ο Ερατοσθένης προβάλλει το επιχείρημα ότι εκτελούσε διαταγές. Ο Λυσίας, απαντώντας στο επιχείρημα αυτό, υπέβαλε ότι η διαταγή ήταν να συλλαμβάνουν τους προγραμμαμένους στα σπίτια τους, ενώ ο Ερατοσθένης συνέλαβε τον αδελφό του στον δρόμο, πράγμα που δεν ήταν υποχρεωμένος να το κάνει. Όπως, προαναφέρθηκε, σοβαρό κίνδυνο για τη ζωή του διέτρεξε τότε και ο Λυσίας.

Ο Λυσίας, στην προσπάθειά του να επιτύχει την καταδίκη του

¹⁶⁶ Λυσίου, *Λόγοι*, κατά μετάφραση Σταμάτη Βουλαρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 110, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

Ερατοσθένη, προσπαθεί να παρουσιάσει με τα πιο μελανά χρώματα όλη την παράνομη και εγκληματική δραστηριότητα των τριάκοντα τυράννων και να ξεσηκώσει το μίσος του δικαστηρίου εναντίον τους και, κατ' επέκταση, εναντίον του Ερατοσθένη, μιας που και αυτός ήταν ένας από τους τριάκοντα τυράννους.

(4) Ολυμπιακός

Ο λόγος αυτός του Λυσία ανήκει στο είδος των ρητορικών λόγων που καλούνται «επιδεικτικοί».¹⁶⁷ Τέτοιους λόγους απάγγελαν οι ρήτορες με την ευκαιρία μεγάλων εορτών. Ο *Ολυμπιακός* του Λυσία εκφωνήθηκε με την ευκαιρία της εκδήλωσης των Ολυμπιακών αγώνων, πιθανόν του έτους 388 π.Χ., στην 98η Ολυμπιάδα. Αυτό υποστηρίζει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης. Άλλοι υποστηρίζουν ότι η χρονολογία δεν είναι η σωστή, γιατί ο Λυσίας δεν θα μπορούσε να καλέσει τη Σπάρτη να αναλάβει τον ηγετικό ρόλο της Ελλάδας την στιγμή που οι Αθηναίοι μαζί με τους Θηβαίους και τους Κορινθίους βρίσκονταν σε εμπόλεμη αντιπαράθεση με τους Σπαρτιάτες. Το σχετικό απόσπασμα του λόγου αναφέρει: «Πιο πολύ απορώ με τους Σπαρτιάτες και αναρωτιέμαι, ποια νάναι τάχα η σκέψη τους και βλέπουν με τόση αδιαφορία να δεινοπαθεί η Ελλάδα, οι Σπαρτιάτες που είναι ηγεμόνες της Ελλάδας. Μια ηγεμονία μάλιστα που δεν την πήραν άδικα, παρά τους την χάρισε η έμφυτη ανδρεία τους και η απaráβλητη πολεμική τεχνική τους. Είναι οι μόνοι που στη χώρα τους δεν πάτησε εχθρός ποτέ, είναι οι μόνοι που δεν έχουν τείχη, που δεν γνώρισαν εσωτερικές διαμάχες, που δεν νικήθηκαν ποτέ, είναι οι μόνοι, τέλος, που διατηρούν τις αρχές τους. Όλα αυτά

¹⁶⁷ Λυσίου, *Λόγοι*, κατά μετάφραση Σταμάτη Βουλαρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 113, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα χ.χ., σσ. 89, 90.

μας κάνουν να ελπίζουμε πως η ελευθερία τους θα είναι αιώνια, και πως μια και στο παρελθόν στάθηκαν οι σωτήρες της Ελλάδας, έτσι και τώρα προνοούν για το μέλλον» (παράγραφος 7).¹⁶⁸ Από το απόσπασμα αυτό, προκύπτει ότι ο λόγος εκφωνήθηκε μετά την Ανταλκίδειο ειρήνη του 386 π.Χ., με την οποία αναστηλώθηκε το γόητρο της Σπάρτης.

Έτσι, υποστηρίζεται πως ο λόγος εκφωνήθηκε το 384 π.Χ., την 99η Ολυμπιάδα.

Όπως προαναφέρθηκε, στον λόγο αυτό ο Λυσίας υψώνει τη φωνή του, για την ενότητα όλων των Ελλήνων και την αντιμετώπιση των κοινών εχθρών. Τα βασικά του σημεία είναι: να σταματήσουν οι διχόνοιες μεταξύ των Ελληνικών πόλεων για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο που τους απειλεί από δυο ισχυρούς αντιπάλους, που είναι οι Πέρσες και ο τύραννος της Σικελίας Διονύσιος.

III. Ο ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

Ο Ισοκράτης γεννήθηκε το 436 π.Χ. στον Δήμο της Ερχείας της Αττικής, κοντά στα σημερινά Σπάτα, και πέθανε στην Αθήνα το 338 π.Χ. Η οικονομική ευρωστία της οικογένειάς του -ο πατέρας του είχε εργοστάσιο κατασκευής αυλών- του επέτρεψαν να τύχει λαμπρής εκπαίδευσης. Διδάσκαλοί του υπήρξαν οι σοφιστές Πρωταγόρας, Πρόδικος και Γοργίας. Μεγάλη επίδραση, κυρίως στη διαμόρφωση του ήθους του, άσκησε η μαθητεία του πλησίον του φιλοσόφου Σωκράτη.

Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, μέσα στη γενικότερη καταστροφή που επέφερε στην Αθήνα, είχε ως συνέπεια και την οικο-

¹⁶⁸ Ο.π.

νομική καταστροφή του πατέρα του Ισοκράτη. Για να αντιμετωπίσει τις οικονομικές του ανάγκες, μετέρχεται το επάγγελμα του λογογράφου το οποίο, μετά την πτώση των τριάκοντα τυράννων, ήταν αρκετά προσοδοφόρο.

Η δικανική ρητορεία, παρά την οικονομική πρόσοδο που του πρόσφερε, δεν ικανοποιεί τις φιλοδοξίες του και αποφασίζει να ιδρύσει ρητορική Σχολή που αρχίζει τη λειτουργία της το 390 π.Χ. Στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 4ου αιώνα, η Σχολή ρητορικής, που είχε ιδρύσει στην Αθήνα, αρχίζει να αποκτά μεγάλη φήμη και ο Ισοκράτης να θεωρείται ο πρώτος διδάσκαλος της ρητορικής τέχνης στο πανελλήνιο.

Ο Ισοκράτης δεν περιορίστηκε να γράφει λόγους ως λογογράφος για τρίτους και επιδεικτικούς λόγους για τη μόρφωση των μαθητών του. Οι κυριότεροι λόγοι του αναφέρονται στα μεγάλα πολιτικά θέματα της εποχής του και γράφηκαν για να ακουστούν ή να διαβαστούν από το πανελλήνιο.

Στις θέσεις που εξέθετε δεν υπήρξε μονολιθικός. Αν και στην αρχή υποστηρίζει, στον *Παναηγυρικό* του, την ηγεσία των Αθηναίων, αργότερα, αφού διαπίστωσε τη νοσηρότητα της αθηναϊκής πολιτικής την οποία εξέθεσε στον λόγο του *Περί Ειρήνης*, προσανατολίστηκε η σκέψη του στην ένωση των Ελλήνων υπό την ηγεσία του Μακεδόνα βασιλέα και, τούτο, φαίνεται στον λόγο του *Φίλιππος*. Αναφορικά με τα εσωτερικά θέματα, ο Ισοκράτης ήταν αντίθετος στην άκρατη άμεση δημοκρατία, άποψη την οποία υποστήριξαν όλοι οι φιλόσοφοι της αρχαιότητας. Οι πιο σημαντικοί λόγοι στους οποίους προβάλλονται αυτές οι θέσεις είναι ο *Παναηγυρικός*, ο *Αερολαγνικός*, ο *Περί Ειρήνης*, ο *Φίλιππος* και ο *Παναθηναϊκός*.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Κωνσταντίνος Τσάτσος, Ρητορική, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος

Από τους λόγους του, που υπολογίζονται σε περίπου 60, έχουν διασωθεί μόνο 21: 6 είναι δικανικοί, 3 παραινετικοί, 3 είναι εγκώμια, 7 πολιτικοί και 2 μπορούν να καταταχθούν στην κατηγορία των επιδεικτικών. Πιο κάτω, παρατίθεται συνοπτική αναφορά σε μερικούς:

(1) Πανηγυρικός

Ο Πανηγυρικός του Ισοκράτη εκφωνήθηκε, κατά πάσα πιθανότητα στην Ολυμπία, με την ευκαιρία της τέλεσης των Ολυμπιακών αγώνων κατά την 100η Ολυμπιάδα (380 π.Χ.). Με τον λόγο του αυτό, ο Ισοκράτης θέλησε να απευθυνθεί προς όλους τους Έλληνες και να διακηρύξει την ιδέα της πανελληνίας ένωσης για αντιμετώπιση των εξωτερικών κινδύνων που τους απειλούσαν. Όταν κυκλοφόρησε ο Πανηγυρικός, ο Ισοκράτης ήταν σε πλήρη ωριμότητα, 56 ετών. Δώδεκα χρόνια προηγουμένως, το 392 π.Χ., ο διδάσκαλός του, ο σοφιστής Γοργίας, είχε εκφωνήσει στην Ολυμπία τον Ολυμπιακό του με το ίδιο θέμα και τέσσερα χρόνια μετά τον Γοργία, το 388, είχε εκφωνήσει τον δικό του Ολυμπιακό ο Λυσίας.

Στον λόγο του ο Ισοκράτης αναφέρεται, στις παραγράφους 115-122, με πάθος και σφοδρότητα για την Ανταλκίδειο ειρήνη (387 π.Χ.) η οποία αποτέλεσε όνειδος για τον Ελληνισμό και θρίαμβο για τους Πέρσες. Η ειρήνη αυτή, τονίζει, υπήρξε ο θλιβερός καρπός της διάλυσης της ηγεμονίας των Αθηνών και της επιβολής της Σπάρτης στην ηγεσία του Ελληνισμού, η οποία, ανίκανη να ηγηθεί των Ελλήνων, όχι μόνο σημείωσε παταγώδη επιτυχία και διαλύθηκε, αλλά υπήρξε και η κύρια υπεύθυνη για τη συναφθείσα μετά των Περσών ειρήνη του 387 π.Χ. Με βάση την ειρήνη αυτή,

Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 556.

ο Μικρασιατικός Ελληνισμός περιήλθε υπό τον περσικό ζυγό και ο Πέρσης μονάρχης αναγνωρίστηκε ρυθμιστής των ελληνικών πραγμάτων. Η Κύπρος και οι Κλαζομεναί περιήλθαν στην εξουσία του και παράμειναν στην εξουσία των Αθηναίων η Λήμνος, η Ίμβρος και η Σκύρος.

Όπως αναφέρθηκε, μοναδικός στόχος, στον οποίο απέβλεπε ο Ισοκράτης με τον λόγο του, ήταν η πραγματοποίηση της ιδέας για πανελλήνια ενότητα, ώστε να υπάρξει αποτελεσματική αντιμετώπιση της βαρβαρικής απειλής. Τούτο, θα επιτευχθεί αν, πρώτα συμφιλιωθούν η Αθήνα και η Σπάρτη. Ηγέτης της ενωμένης Ελλάδας δεν μπορεί να είναι άλλη από την Αθήνα και, τούτο, «διότι, κατά γενικήν ομολογίαν, η πόλις μας είναι η αρχαιότερα όλων των ελληνικών πόλεων και η μεγαλύτερα και η πλέον ονομαστή μεταξύ όλων των ανθρώπων. Ενώ δε η αρχή της πόλεώς μας είναι τόσον μεγάλη, δια την εν συνεχεία ιστορίαν της επιβάλλεται ακόμη περισσότερο να τιμώμεθα ημείς» (παράγραφος 23).¹⁷⁰

(2) Φίλιππος

Ο Ισοκράτης ήταν 90 ετών όταν το 346 π.Χ. έγραψε τον *Φίλιππο*. Πρόκειται, ουσιαστικά, για ένα λόγο «συμβουλευτικό», που απευθύνεται προς τον δυναμικό ηγέτη της Μακεδονίας Φίλιππο Β΄.

Το θέμα του λόγου αυτού είναι το ίδιο με αυτό του *Πανηγυρικού*, η ιδέα της πανελληνίας ένωσης: συμφιλίωση και συνένωση των Ελλήνων, για να αντιμετωπίσουν από κοινού τον κοινό εχθρό, τους Πέρσες. Απέχουν, όμως, οι δυο λόγοι χρονικά περί τα 35 χρόνια. Στον *Πανηγυρικό* ο Ισοκράτης υποστήριξε τη συνένωση υπό την

¹⁷⁰ Ισοκράτους, *Λόγοι*, κατά μετάφραση Χρίστου Σωτ. Θεοδωράτου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 89, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

ηγεσία της Αθήνας, για λόγους ιστορικούς, πολιτικούς και στρατιωτικούς. Την εποχή, όμως, του *Φιλίππου* τα πράγματα έχουν αλλάξει άρδην. Ο Φίλιππος Β΄ προβάλλεται τώρα από τον Ισοκράτη ως μορφή κυριαρχική που θα προσδιορίσει τις τύχες του Ελληνισμού, λόγω της νοσηρότητας της αθηναϊκής πολιτικής την οποία εξέθεσε στον λόγο του *Περί Ειρήνης*, μετά τις αποτυχίες που υπέστησαν οι Έλληνες στις εκστρατείες κατά των Περσών.

Το 357 π.Χ., τρία χρόνια μετά την άνοδό του στον θρόνο, ο Φίλιππος, με τις ενέργειές του που έθιγαν ζωτικά οικονομικά και στρατηγικά αθηναϊκά συμφέροντα, ήλθε σε αντιπαράθεση με την Αθήνα. Οι επεμβάσεις του άρχισαν με την Αμφίπολην, τη μεγάλης σημασίας για τα αθηναϊκά συμφέροντα πόλη στις εκβολές του Στρυμόνου. Το 347 π.Χ. υποκύπτει το τελευταίο οχυρό στη Χαλκιδική, η Όλυνθος. Αυτή η αντιπαράθεση, που κράτησε 10 χρόνια, κούρασε τους Αθηναίους και, παρά τις αντιρρήσεις του ηγέτη της αντιμακεδονικής παράταξης Δημοσθένη, τους οδήγησε να συνάψουν το 346 π.Χ. ειρήνη με τον Φίλιππο, τη «Φιλοκράτεια ειρήνη». Ο Δημοσθένης θεώρησε την ειρήνη αισχρή και ανάξια της πόλης. Αντίθετη είναι η θέση του Ισοκράτη.

Η συναφθείσα ειρήνη αποτέλεσε το έναυσμα για να απευθυνθεί το 346 π.Χ. ο Ισοκράτης στον Φίλιππο. Ο Ισοκράτης, αφού εγκωμιάζει τον Φίλιππο για τα προσόντα και τη δύναμη που η τύχη του έδωσε, τον συμβουλεύει να πάρει στα χέρια του, ως ηγέτης, το θέμα της ομόνοιας και της συνένωσης των Ελλήνων και της εκστρατείας εναντίον των βαρβάρων της Ασίας, σημειώνοντας ότι «η μὲν πειθὸν εἶναι συμφέρον να χρησιμοποιηθεῖ δια την ἔνωση των Ἑλλήνων, η δὲ βία εἶναι χρήσιμη δια τους βαρβάρους» (παράγραφος 16). Στη συνέχεια, ο Ισοκράτης αναφέρεται στην καταγωγή της βασιλικής

οικογένειας της Μακεδονίας από το Άργος και στον γενάρχη της, τον Ηρακλή.

Σε μερικά μέρη του λόγου, στις παραγράφους 116-118 και 154, γίνεται διάκριση μεταξύ Ελλήνων και Μακεδόνων. Όμως, ο Ισοκράτης δεν κατονομάζει τους Μακεδόνες ως βαρβάρους, όπως ο Δημοσθένης. Ενδεικτικά, στην παράγραφο 107 θέτει υπόψην του πως ο πατέρας του «άφησε εντελώς ήσυχα τα Ελληνικά μέρη και φρόντισε μόνο να καταλάβει τη βασιλεία της Μακεδονίας, διότι γνώριζε πολύ καλά ότι οι Έλληνες δεν είναι συνηθισμένοι να ανέχονται πολιτεύματα μοναρχικά». Στο τέλος, στην παράγραφο 154, ανακεφαλαιώνει τις συμβουλές του, γράφοντας: «Λέγω λοιπόν ότι έχεις την υποχρέωση να ευεργετείς τους Έλληνες, να βασιλεύεις των Μακεδόνων και να γίνεις κυρίαρχος όσον το δυνατόν περισσότερων βαρβάρων. Αν πράξεις αυτά, όλοι θα σου χρεωστούν ευγνωμοσύνη, οι μεν Έλληνες δια τις ευεργεσίες που θα τους προσφέρεις, οι δε Μακεδόνες διότι θα τους κυβερνάς ως βασιλέας και όχι ως τύραννος και όλοι οι άλλοι λαοί, διότι χάρις σε σένα θα απαλλαγούν από την τυραννία των βαρβάρων, δια να απολαύσουν την προστασία των Ελλήνων». Από μια προσεκτική ανάγνωση των όσων γράφει ο Ισοκράτης, μπορεί ένας βάσιμα να υποστηρίξει ότι η διάκριση που κάνει ο μεγάλος αυτός ρήτορας μεταξύ Ελλήνων και Μακεδόνων είναι διάκριση πολιτιστική και όχι φυλετική. Όπως αναλύεται πιο κάτω, στο σχετικό με τον Δημοσθένη μέρος, οι αρχαίοι Μακεδόνες, αποκλεισμένοι στις ορεινές τους περιοχές και μη έχοντες επικοινωνία με τους άλλους Έλληνες, ήταν πολιτιστικά καθυστερημένοι έναντι των άλλων Ελλήνων και διακρίνονταν από αυτούς.

(3) Τραπεζιτικός

Τον λόγο *Τραπεζιτικός* συνέταξε περί το 393 π.Χ. ο Ισοκράτης για λογαριασμό κάποιου πλούσιου ξένου από τον Κιμμέριο Βόσπορο (τη σημερινή Κριμαία) για να τον εκφωνήσει στο δικαστήριο σε καταγγελία που έκανε εναντίον του τραπεζίτη των Αθηνών Πασίωνος για κατακράτηση και μη επιστροφή χρημάτων που κατάθεσε στην τράπεζά του.

Ο κατήγορος ήταν πρόσωπο σημαίνον για τους Αθηναίους. Ο πατέρας του Σωπαίος ήταν πρόσωπο με μεγάλη επιρροή στη χώρα του και εκ των έμπιστων του βασιλέα Σατύρου. Ο τελευταίος, ήταν φιλαθηναίος και διευκόλυνε τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Αθηνών και της χώρας του και, κυρίως, την εισαγωγή σίτου. Το μεγαλύτερο μέρος του εισαγόμενου στις Αθήνες σίτου για τη διατροφή του πληθυσμού της Αττικής, προερχόταν από τον Κιμμέριο Βόσπορο και, γενικά, από την περιοχή του Πόντου, όπως αναφέρει ο Δημοσθένης στον *προς Λεπτίνην* λόγο του και, για τον λόγο αυτό, οι Αθηναίοι σταθερά επεδίωκαν τις καλές σχέσεις με τους εκεί άρχοντες και την κυριαρχία των στενών του Ελλησπόντου.

Τα χρήματα, των οποίων ζητούσε την επιστροφή ο κατήγορος, τα έφερε από την πατρίδα του και τα κατάθεσε στην τράπεζα για να τα διασφαλίσει όταν ο πατέρας του τέθηκε, μετά από διαβολές, υπό τη δυσμένεια του Σατύρου, ο οποίος του αφαιρέσε όλη την εξουσία και την περιουσία και παράγγειλε εμπίστους του στην Αθήνα να παραλάβουν από τον γιο του Σωπαίου όλα τα χρήματά του. Σύμφωνα, όμως, οι διαβολές σε βάρος του Σωπαίου αποκαλύφθηκαν και αυτός αποκαταστάθηκε πλήρως. Τότε ο κατήγορος ζήτησε την επιστροφή των χρημάτων, αλλά ο τραπεζίτης αρνήθηκε ότι έγινε τέτοια κατάθεση.

Το ισχυρότερο επιχείρημα του κατηγορού ήταν ότι ο μοναδικός μάρτυρας, ο οποίος γνώριζε την κατάθεση των χρημάτων ήταν κάποιος δούλος ονόματι Κίττος, που υπηρετούσε στην τράπεζα του Πασίωνος. Τον Κίττο ο Πασίων, αρχικά εξαφάνισε, όταν δε ανευρέθηκε υπό του κατηγορού, δεν επέτρεψε ο Πασίων να καταθέσει υποβαλλόμενος σε βασανισμό, με τη δικαιολογία ότι τον είχε απελευθερώσει. Σύμφωνα με την τότε ισχύουσα νομοθεσία, για να αποτελεί έγκυρο αποδεικτικό μέσο η μαρτυρία ενός δούλου θα έπρεπε αυτός κατά τη λήψη της να υποβάλλεται σε βασανισμό.

(4) Κατά Λοχίτου

Ο *Κατά Λοχίτου* λόγος του Ισοκράτη αναφέρεται σε καταγγελία κάποιου πτωχού ανθρώπου του λαού για κακοποίησή του από πλούσιο νέο, τον Λοχίτη. Επρόκειτο για καταγγελία «επί αικία». Τον λόγο που απάγγειλε στο δικαστήριο ο μηνυτής έγραψε ο Ισοκράτης μεταξύ των ετών 400-396 π.Χ. Διασώθηκε μόνο το δεύτερο μέρος του λόγου. Στο μέρος αυτό, ο ρήτορας με μεγάλη δεξιοτεχνία τονίζει τη σημασία που έχουν τέτοιου είδους δίκες, που αναφέρονται σε κακοποιήσεις πτωχών πολιτών από πλούσιους και θρασείς νέους.

Στην αρχή τονίζεται η διαφορά που υπάρχει μεταξύ αδικημάτων που αφορούν βλάβη του σώματος και αδικημάτων που αφορούν βλάβη κατά της περιουσίας, «διότι το σώμα στους ανθρώπους είναι πάρα πολύ αγαπητό και θέσαμε νόμους και μαχόμεθα υπέρ της ελευθερίας». Για τούτο, «μόνο για τα αδικήματα που αναφέρονται στο σώμα καθορίστηκε να γίνονται ιδιωτικές και δημόσιες δίκες χωρίς χρηματική καταβολή, ώστε ο κάθε ένας από μας να έχει την ευχέρεια να επιδιώκει την τιμωρία όσων τον αδικούν». Περαιτέρω,

ενώ για τα άλλα αδικήματα εγείρεται αγωγή κατά του δράστη μόνο από τον παθόντα, για το αδίκημα της κακοποίησης, «επειδή πρόκειται περί κοινής υποθέσεως, επιτρέπεται εις όποιον εκ των πολιτών θέλει, αφού υποβάλει καταγγελία εις τους θεσμοθέτες, να παρουσιαστεί ενώπιον του δικαστηρίου σας» (παράγραφοι 1 και 2).

Στη συνέχεια του λόγου, αντικρούεται από τον μηνυτή το επιχείρημα που προβάλλει ο Λοχίτης ότι τα κτυπήματα που υπέστη ήταν πολύ ελαφρά και δεν έπαθε οποιοδήποτε κακό. Τονίζει ότι δεν θα παρουσιαζόταν ενώπιον του δικαστηρίου αν στα όσα κακά τού προξένησε ο Λοχίτης δεν υπήρχε ο εξευτελισμός. Δεν προσέφυγε στο δικαστήριο για τα κτυπήματα, «αλλά για να τιμωρήσω αυτόν για την προσβολή και τον εξευτελισμό (υπέρ της αικίας και της ατιμίας ήκω παρ' αυτού δίκην ληψόμενος), για τις οποίες αρμόζει προ πάντων να οργίζονται οι ελεύθεροι άνθρωποι και να τυγχάνουν μεγίστης υποστήριξης. Βλέπω δε ότι εσείς, όταν καταδικάζετε κάποιον για ιεροσυλία ή κλοπή, δεν επιβάλλετε τιμωρία ανάλογη προς το ποσό των πραγμάτων που αφαιρέθηκαν [...] Επιβάλλεται και για κείνους που κακοποιούν και εξευτελίζουν την ίδια γνώμη να έχετε και να μην ξεετάζετε αν δεν κατάφεραν ισχυρά κτυπήματα, αλλά αν παρέβησαν τον νόμο, και να μην τους τιμωρήσετε μόνο γι' αυτό που έκαναν, αλλά για ολόκληρο τον χαρακτήρα τους» (παράγραφοι 5, 6).

Ο λόγος καταλήγει με επίκληση της αρχής της ισότητας όλων των πολιτών ενώπιον των νόμων και των αρχών: «Και κανείς από εσάς ας μη αποβλέψει σε τούτο, ότι δηλαδή εγώ είμαι πτωχός και άνθρωπος του λαού, ώστε να θεωρήσει ορθό να ελαττώσει την ποινή. Διότι δεν είναι δίκαιο να επιβάλλετε μικρότερες τιμωρίες προκειμένου να δικαιωθούν άνθρωποι που ανήκουν στο ανώνυμο πλήθος από όσες

επιβάλλετε για δικαίωση ανθρώπων που έχουν μεγάλο όνομα, ούτε είναι δίκαιο να νομίσετε ότι οι πτωχοί είναι άνθρωποι κατώτεροι εκείνων που έχουν μεγάλες περιουσίες. [...] Προσέτι δε και φοβερότερο από όλα θα ήταν, εάν, ενώ το πολίτευμα της πόλης είναι δημοκρατικό, δεν είχαμε όλοι ίσα δικαιώματα» (παράγραφοι 19, 20).

(5) *Προς Νικοκλέα*

Ο Ισοκράτης είχε φιλικές σχέσεις με τον Ευαγόρα, βασιλέα της Σαλαμίνας της Κύπρου, απόγονο του ιδρυτή της Τεύκρου, τον οποίο θαύμαζε. Ο Ισοκράτης, έγραψε δυο παραινετικούς λόγους που απευθύνονται στον διάδοχο του Ευαγόρα, τον Νικοκλή.

Στον πρώτο, *Προς Νικοκλέα*, ο Ισοκράτης του απευθύνει παραινετικές συμβουλές όταν ανέλαβε την εξουσία, για να τον βοηθήσει στην άσκηση του έργου του. Απευθύνεται στον νεαρό βασιλέα σε οικείο τόνο, με ειλικρίνεια και παρρησία, χωρίς ίχνος κολακείας ή υπερβολικού εγκωμίου. Όπως τονίζει στην αρχή του λόγου, στην παράγραφο 2, το ωραιότερο δώρο προς ένα βασιλέα αποτελεί ένας λόγος που να παρέχει συμβουλές που θα τον βοηθήσουν, ώστε και την πόλη άριστα να διοικεί και τη βασιλική εξουσίας άριστα να ασκεί. Πιστεύει πως το περιεχόμενο του λόγου του θα βοηθήσει τον νεαρό βασιλέα διότι «όσοι μεν προσπαθούν να μορφώνουν ιδιώτες, εκείνους μόνο ωφελούν. Εάν, όμως, κανείς επιχειρεί να προτρέψει αυτούς που κυβερνούν τον λαό προς την αρετή, και τους δυο θα ωφελήσει, δηλαδή και εκείνους που ασκούν την εξουσία και εκείνους που είναι υπό την εξουσία τους (παράγραφος 8).

Στο κύριο μέρος του λόγου (παράγραφοι 9-39) καθορίζονται οι βασικοί στόχοι στους οποίους πρέπει να αποβλέπει ένας μονάρχης ώστε να διασφαλίζεται η ευδαιμονία της πόλης και αναφέρονται οι

απαραίτητες προϋποθέσεις για να επιτευχθεί αυτό. Αξίζουν ειδικής αναφοράς, για τη διαχρονικότητα που έχουν, τα όσα αναφέρει στην παράγραφο 31: «να παρέχεις στους άλλους ως παράδειγμα τη δική σου σωφροσύνη, έχοντας υπόψη ότι το ήθος ολόκληρης της πόλης εξομοιώνεται με το ήθος των αρχόντων της» (την σαυτού σωφροσύνη παράδειγμα τοις άλλοις καθίστη, γινώσκων ότι το της πόλεως όλης ήθος ομοιούται τοις άρχουσιν).

Στο τέλος του λόγου, αφού παρατηρεί ότι πολλάκις οι συμβουλές δεν είναι ευχάριστες στους περισσότερους ανθρώπους, τονίζει την αξία του καλού παραινετικού λόγου που προσφέρεται ως δώρο, όπως ο δικός του, γιατί ενώ όλα τα συνηθισμένα δώρα, για τα οποία οι βασιλείς πληρώνουν περισσότερα από όσα θα πλήρωναν αν τα αγόραζαν, φθείρονται δια της χρήσεως, αυτός, αντίθετα, με τη χρήση αποκτά μεγαλύτερη αξία.

Ο δεύτερος παραινετικός λόγος, *Νικοκλής ή Κύπριοι*, γράφτηκε ως αγόρευση του προαναφερθέντος βασιλέα Νικοκλή προς τους επιφανέστερους των υπηκόων του. Με τον λόγο αυτό, ο βασιλέας συμβουλεύει τους υπηκόους του για τα καθήκοντα που έχουν ως πολίτες, που ζουν σε μοναρχικό πολίτευμα.

(6) Προς Δημόνικο

Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, ο Δημόνικος, προς τον οποίο απευθύνεται ο παραινετικός λόγος του Ισοκράτη, είναι ο γιος του Ιππόνικου, άρχοντα του Κιτίου, με τον οποίο συνδεόταν με φιλία ο Ισοκράτης και στάλθηκε μετά τον θάνατό του, για να δώσει συμβουλές στον Δημόνικο όταν ανήλθε στον θρόνο.

Τα όσα αναφέρονται στην αρχή του λόγου, στην πρώτη παράγραφο, χρήζουν ιδιαίτερης αναφοράς, λόγω της διαχρονικότητας

που έχουν αποκτήσει. Αναφέρεται στο πώς αντιμετωπίζουν τη φιλική σχέση και συμπεριφορά οι κακοί και οι αγαθοί (χρηστοί) άνθρωποι: «οι μεν κακοί άνθρωποι τιμούν τους φίλους τους μόνο όταν είναι παρόντες, ενώ οι αγαθοί αγαπούν τους φίλους τους και όταν είναι απόντες, μακρά. Και τας μεν φιλικές σχέσεις των κακών ανθρώπων και η παρέλευση ολίγου χρόνου συνήθως τας διαλύει, ενώ τας φιλίας των χρηστών ανθρώπων ούτε οι αιώνες όλοι είναι δυνατό να τις εξαλείψουν» (Και τας μεν των φαύλων συνηθείας ολίγος χρόνος διέλυσε, τα δε των σπουδαίων φιλίας, ουδ' αν ο πας αιών εξαλείψειεν).

Οι παραινετικές συμβουλές, που περιέχονται στο κείμενο του λόγου, αναφέρουν, εν πρώτοις, ποια πρέπει να είναι η συμπεριφορά του ανθρώπου προς τους θεούς, έπειτα προς τους γονείς και προς τους άλλους ανθρώπους. Θίγονται θέματα που αφορούν την άσκηση της κρατικής εξουσίας, τη μόρφωση των νέων, τη φιλία, την κολακεία, τη συναίσθηση της ευθύνης, κ.ά.

Στο τέλος, ο Ισοκράτης επαινεί τον Δημόνικο, διότι ήδη έχει τον ζήλο του προς την αρετή και καταλήγει τονίζοντας ότι οι θεοί τιμωρούν τους κακούς και αμείβουνε τους καλούς. Στην παράγραφο 56 αναφέρεται στον Δία «ο οποίος γέννησε τον Ηρακλή και τον Τάνταλο, όπως λένουν οι μύθοι και όλοι πιστεύουν, τον μεν πρώτο για την αρετή του κατέστησε αθάνατο, τον δε Τάνταλο για την κακία του τον τιμώρησε με τις μέγιστες τιμωρίες».

(7) Ευαγόρας

Όπως αναφέρθηκε, ο Ισοκράτης είχε φιλικές σχέσεις με τον Ευαγόρα, βασιλέα της Σαλαμίνας της Κύπρου, απόγονο του ιδρυτή της Τεύκρου, τον οποίο θαύμαζε. Τον εγκωμιάζει σε ένα από τους

λόγους του, που φέρει τον τίτλο *Ευαγόρας* και γράφτηκε για τον Νικοκλή αρκετά χρόνια μετά τον θάνατό του Ευαγόρα, όταν ο Ισοκράτης ήταν 70 ετών.

Ο Ισοκράτης αρχίζει τον λόγο του απευθυνόμενος στον Νικοκλή, που τιμά τον τάφο του πατέρα του σε βαθμό υπερβολικό, με χορούς, με μουσικές εκδηλώσεις και γυμνικούς αγώνες και του παρατηρεί ότι, αν οι νεκροί αισθάνονται τα όσα γίνονται εδώ στον κόσμο των ζώντων, ο Ευαγόρας θα αισθανόταν μεν μεγάλη ευχαρίστηση γι' αυτές τις τιμές, αλλά η ευχαρίστησή του θα ήταν μεγαλύτερη αν «μπορούσε κάποιος να μιλήσει κατά τρόπο αντάξιο για τα έργα του και για τους κινδύνους, τους οποίους εκείνος αντιμετώπισε νικηφόρα».

Στο κύριο μέρος αναφέρεται στην καταγωγή του Ευαγόρα από τους Αιακίδες, τους καταγόμενους από τον Αιακό. Ο Αιακός ήταν γιος του Δία και της Αιγίνης. Τέκνα του Αιακού ήταν Τελαμώνας και ο Πηλέας. Τέκνα του Τελαμώνα ήταν ο Αίας και ο Τεύκρος και του Πηλέα ο Αχιλλέας. Ο Τεύκρος υπήρξε ο ιδρυτής της Σαλαμίνας της Κύπρου. Τον Τεύκρο τον διαδέχονταν στη βασιλεία οι απόγονοί του, μέχρι που την εξουσία κατάλαβε κάποιος Φοίνικας και, με τη βοήθεια του Πέρση βασιλέα, κατέλυσε τη δυναστεία των Τευκρίδων. Ήταν τότε που γεννήθηκε ο Ευαγόρας. Τον Φοίνικα φόνευσε και διαδέχθηκε ο Αυδήμων από το Κίτιο.

Στη συνέχεια, εξιστορείται η όλη δράση του Ευαγόρα για κατάκτηση της βασιλείας της Σαλαμίνας. Όταν ο Αυδήμων κατέλαβε την εξουσία, αφού φόνευσε τον Φοίνικα, επεχείρησε να συλλάβει τον Ευαγόρα για να διασφαλίσει την εξουσία του. Ο Ευαγόρας έφυγε από τη Σαλαμίνα και πήγε στους Σόλους της Κιλικίας στη Μικρά Ασία. Εκεί, στην εξορία, οργάνωσε, με μια μικρή ομάδα φίλων του

από περίπου πενήντα άνδρες, την επιστροφή του και την κατάληψη του θρόνου της Σαλαμίνας.

Για πληρέστερη ενημέρωση των αναγνωστών παραθέτουμε συνοπτικά τα όσα επακολούθησαν: Ο Ευαγόρας έγινε αποδεκτός ως βασιλέας της Σαλαμίνας από τον τότε Μεγάλο Βασιλέα Δαρείο Β΄, αφού του δήλωσε υποταγή στη περσική κυριαρχία και ανέλαβε να του καταβάλλει φόρο υποτελείας, όπως και οι υπόλοιποι βασιλείς της Κύπρου.

Μόλις ο Ευαγόρας σταθεροποιήθηκε στον θρόνο της Σαλαμίνας, προσπάθησε να υλοποιήσει τον στόχο του, που ήταν, πρώτα, η υπαγωγή όλων των βασιλείων της Κύπρου κάτω υπό την ηγεσία του και, στη συνέχεια, η συνένωση της Κύπρου σε ένα βασίλειο του με κέντρο τη Σαλαμίνα. Αρκετές πόλεις συντάχθηκαν με τον Ευαγόρα. Άλλες, που αρνήθηκαν, επιχείρησε να τις καταλάβει. Η πιο μεγάλη αντίσταση προβλήθηκε από τις πόλεις Αμαθούντα, Σόλοι και Κίτιον. Ο τότε Πέρσης βασιλέας Αρταξέρξης Β΄, διάδοχος του Δαρείου, φυσικό ήταν να αντιδράσει στα σχέδια του Ευαγόρα. Ο Ευαγόρας, παρά το ότι το στράτευμά του επέφερε μεγάλα πλήγματα στις περσικές δυνάμεις, προ του μεγάλου κινδύνου που διέτρεχε να ηττηθούν, τελικά, τα στρατεύματά του, πέτυχε το 398 π.Χ. αξιοπρεπή γι' αυτόν ειρηνική κατάληξη της περσικής επιχείρησης, σύμφωνα με την οποία θα εξακολουθούσε να είναι βασιλέας της Σαλαμίνας, να πληρώνει ετήσιο φόρο και να είναι υπάκουος, αλλά ως «βασιλέας προς βασιλέα» και όχι ως «δούλος προς κύριον» όπως ήταν ο αρχικός όρος των Περσών.¹⁷¹ Ο Ισοκράτης, στην παράγραφο 63

¹⁷¹ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο*, Εκδόσεις «Καθημερινή», Λευκωσία 2022, σ. 212. - Παναγιώτης Στυλιανού, «Τα Αρχαία Βασίλεια», στο *Ιστορία της Κύπρου, τόμος Β΄: Αρχαία Κύπρος*, επιμ. Θεόδωρος

αναφέρεται σ' αυτή την ειρήνη και παρατηρεί ότι «ενώ ως τότε οι βασιλείς των Περσών ήταν συνηθισμένοι να μη συμφιλιώνονται με τους αποστάτες, πριν τους υποτάξουν τελείως, αποδέχθηκαν την ειρήνη τότε, αφού παρέβησαν την παραδοσιακή τακτική τους, χωρίς να μεταβάλουν τίποτε από την εξουσία του Ευαγόρα».

Τελειώνοντας τον λόγο του, τονίζει στον Νικοκλή ότι αυτός έχει ενώπιόν του, με τα όσα του γράφει, το μέγα πρότυπο του πατέρα του προς μίμηση και καταλήγει: «Και μη νομίζεις, Νικοκλή ότι, επειδή σου στέλλω διαρκώς συμβουλές, σε κατηγορώ πως αδιαφορείς σ' αυτές. [...] κάμνω και θα κάμνω αυτό το οποίο κάμνουν οι θεατές στους γυμνικούς αγώνες. Διότι και εκείνοι ενθαρρύνουν με προτροπές όχι εκείνους από τους δρομείς που μένουν πίσω, αλλά εκείνους που αμιλλώνται για τη νίκη».

Ο Ευαγόρας, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, σύναψε στενές σχέσεις με τους Αθηναίους προς τους οποίους φαίνεται ότι πρόσφερε σημαντική βοήθεια. Σε τιμητικό Ψήφισμα του Δήμου, ο Ευαγόρας, ως ευεργέτης των Αθηνών, αναγορεύθηκε αυτός και τα παιδιά του πολίτες των Αθηνών. Επίσης, οι Αθηναίοι του έστησαν ανδριάντα στον Κεραμεικό για τα όσα πρόσφερε στην Αθήνα, αλλά, κυρίως, γιατί επανάφερε την Κύπρο στην ελληνικότητα και κατέστησε την πόλη του μεγάλη από υλικής, ηθικής και πνευματικής πλευράς.

Ο Ευαγόρας δολοφονήθηκε το 374/3 π.Χ. μαζί με τον μεγαλύτερο γιο του Πινυταγόρα και τον διαδέχθηκε ο γιος του Νικοκλής.

Παπαδόπουλλος, Έκδοση Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 2000, σ. 584.

(8) Παναθηναϊκός

Ο Παναθηναϊκός είναι το τελευταίο δημιούργημα του Ισοκράτη. Όπως ο ίδιος αναφέρει, ήταν 94 ετών όταν άρχισε να συντάσσει τον λόγο αυτόν. Όταν είχε συντάξει σχεδόν το ήμισυ του λόγου, προσβλήθηκε από βαριά νόσο. Μετά από μάχη τριών χρόνων με τη νόσο, αποφάσισε, με προτροπή των φίλων του, να ολοκληρώσει τον λόγο σε ηλικία 97 ετών (παράγραφοι 267 κ.ε.). Πρέπει, συνεπώς, ο Παναθηναϊκός να γράφτηκε μέσα στην τριετία 342-339 π.Χ. και κυκλοφόρησε ένα έτος περίπου πριν από τη μάχη της Χαιρώνειας και τον θάνατο του Ισοκράτη.

Για την ορθή κατανόηση και εκτίμηση του λόγου, θα πρέπει ο αναγνώστης να λάβει υπόψη την κατά την εποχή εκείνη κατάσταση των Αθηνών και, γενικότερα, της Ελλάδας. Την Αθήνα κυβερνά το αντιμακεδονικό κόμμα του οποίου ηγείται ο αδυσώπητος εχθρός του Φιλίππου, ο μεγάλος ρήτορας Δημοσθένης. Ο Φίλιππος ετοιμάζεται να πλήξει την Αθήνα και τη σύμμαχό της Θήβα, πράγμα που καταφέρνει ένα χρόνο μετά, στη Χαιρώνεια. Παράλληλα, στην Πελοπόννησο η Σπάρτη δραστηριοποιείται για επέκταση της επιρροής της, προς βλάβη, ασφαλώς, των Αθηνών. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο υπέργηρος και ασθενής Ισοκράτης συντάσσει την πνευματική και πολιτική του διαθήκη, τον Παναθηναϊκό.

Ο πυρήνας του λόγου είναι το εγκώμιο των Αθηνών και ο ύμνος για το ένδοξο παρελθόν της και, για να καταδειχθεί τούτο, γίνεται σύγκριση με την άλλη μεγάλη πόλη της Ελλάδας, τη Σπάρτη. Ο Ισοκράτης επαναλαμβάνει στον Παναθηναϊκό πολλά που είχε εκθέσει σε άλλους του λόγους.

Είναι γενική η εκτίμηση ότι το έργο αυτό του Ισοκράτη παρουσιάζει αρκετές ελλείψεις, σε σύγκριση με τα άλλα έργα του, που οφεί-

λονται, αναμφίβολα, στο βαθύ γήρας του και στην ασθένειά του. Όμως, ο λόγος αυτός δεν παύει να αποτελεί ένα συνταρακτικό κείμενο που μα ενημερώνει για τις ιδέες ενός ιδανικού ανθρώπου που έζησε ένα αιώνα και αγωνίστηκε για το καλό της πατρίδας του και όλης της Ελλάδας.

IV. Ο ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ

Ο Δημοσθένης γεννήθηκε περί το 384 π.Χ. Καταγόταν από εύπορη οικογένεια, αλλά είχε την ατυχία να μείνει ορφανός σε ηλικία επτά ετών. Την ανατροφή του και τη διαχείριση της μεγάλης περιουσίας του ανέλαβαν τρεις ασυνείδητοι κηδεμόνες του. Όταν σε ηλικία δεκαοκτώ ετών ανάλαβε την περιουσία του, αυτή είχε σχεδόν εκμηδενιστεί. Ενήγαγε, τότε, με τη βοήθεια του διδασκάλου του Ισαίου, τους κηδεμόνες του, αλλά ελάχιστα μπόρεσε να διασώσει.

Έμαθε από τον Ισαίο και τον Ισοκράτη την τέχνη του δικανικού λόγου και, γενικά, της ρητορικής και εξελίχθηκε σε ένα σπουδαίο λογογράφο, γράφοντας λόγους, που θα εκφωνούσαν οι διάδικοι ή και ο ίδιος στο δικαστήριο. Για να επιτύχει τούτο ο Δημοσθένης, κατόρθωσε, έχοντας σιδερένια θέληση, να υπερνικήσει φυσικά ελαττώματα που είχε και, συγκεκριμένα, την αδυναμία της φωνής του και τη βραδυγλωσσία του.

Σε λίγα χρόνια, κέρδισε τόση φήμη και χρήματα από αυτό το επάγγελμα, ώστε να είναι σχετικά εύπορος, όταν σε ηλικία 30 ετών θέλησε να αφιερωθεί στην πολιτική. Τότε, το 354 π.Χ., στο προσκήνιο της πολιτικής στην Αθήνα κυριαρχούσε ο Εύβουλος, ένας πολιτικός μεγάλου, τότε, κύρους. Ο Δημοσθένης, επηρεασμένος από την ευημερία των Αθηνών, λόγω της συνετής πολιτικής του Εύβουλου, φαίνεται ότι στάθηκε στο πλευρό του όταν πρωτοεμφανίστηκε

στον πολιτικό στίβο. Όμως, όταν ο Εύβουλος έπαψε να πιστεύει στην ιστορική αποστολή των Αθηνών και θεωρούσε πως έπρεπε η πόλη να εγκαταλείψει την ηγετική θέση της σε άλλους και, μάλιστα, στους Μακεδόνες, οι δυο άνδρες βρέθηκαν αντιμέτωποι.

Στα χρόνια από το 335 ως το 323 π.Χ. λαμβάνουν χώρα δυο αξιοσημείωτα για τη ζωή του Δημοσθένη περιστατικά: η δίκη για τον χρυσό στέφανο και η δίκη για τα χρήματα του Αρπάλου. Η πρώτη δίκη αποτελεί το ωραιότερο στεφάνωμα των αγώνων του Δημοσθένη. Η Εκκλησία του δήμου, με πρόταση του Κτησιφώντος, τον τίμησε με μεγάλη πλειοψηφία για την όλη πολιτεία του. Επτά χρόνια αργότερα, στη δίκη για τα χρήματα του Αρπάλου, ο Δημοσθένης καταδικάστηκε σε πρόστιμο 50 ταλάντων, γιατί, κατά την κρίση των δικαστών είχε καταχραστεί 20 τάλαντα από τα χρήματα που έφερε ο Άρπαλος στην Αθήνα.

Ο Άρπαλος ήταν φίλος και θησαυροφύλακας του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ο Άρπαλος διασπάθισε το μεγαλύτερο μέρος από τα χρήματα του Αλεξάνδρου και, για να γλυτώσει από τη μήνη του ευεργέτη του, δραπέτευσε από την Ασία, επικεφαλής στρατού μισθοφόρων, και κατέφυγε, στην Αθήνα, ζητώντας άσυλο το οποίο εξασφάλισε, δωροδοκώντας αρκετούς. Τελικά, όμως, φυλακίστηκε και τα χρήματα που είχε στην κατοχή του κατασχέθηκαν. Βρέθηκαν όμως να είναι 350 τάλαντα αντί των 700 που είχε δηλώσει ότι έφερε και το σκάνδαλο ήταν μέγα. Η οργή του δήμου στράφηκε κατά του Δημοσθένη ο οποίος καταδικάστηκε σε πρόστιμο πενήντα ταλάντων. Ο Δημοσθένης φυλακίστηκε, γιατί δεν είχε να πληρώσει τα 50 τάλαντα. Δραπέτευσε, όμως, σε λίγες μέρες από τη φυλακή και έφυγε στην Τροιζήνα.

Η ζωή του Δημοσθένη είχε τραγικό τέλος. Όταν πέθανε το 323

π.Χ. ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Δημοσθένης πρωτοστάτησε σε κίνημα που απέβλεπε στην αποτίναξη του μακεδονικού ζυγού. Οι Αθηναίοι, με ειδικό ψήφισμα, ανακάλεσαν την προηγούμενη καταδικαστική απόφασή τους και, έτσι, ο Δημοσθένης επέστρεψε στην Αθήνα. Το κίνημα απέτυχε και ο Δημοσθένης, για να αποφύγει τη σύλληψη και εκτέλεσή του, έφυγε από την Αθήνα και κατέφυγε στην Καλάυρεια (τον σημερινό Πόρο), όπου κρύφτηκε, ως ικέτης, στον ναό του Ποσειδώνα. Εκεί, τον βρήκαν οι διώκτες του, που έστειλε ο Μακεδόνας στρατηγός Αντίπατρος για να τον συλλάβουν. Ο Δημοσθένης, στο κάλεσμα να παραδοθεί, προτίμησε να πει το δηλητήριο, που είχε στον κονδυλοφόρο του, και να θέσει ο ίδιος τέρμα στη ζωή του.

Τους λόγους, που κατά καιρούς εκφώνησε ο Δημοσθένης, μπορούμε να τους χωρίσουμε στις πιο κάτω κατηγορίες: α) Λόγοι που αφορούσαν δίκες ιδιωτικού δικαίου. β) Δικανικοί λόγοι που αφορούσαν δίκες με θέματα δημοσίου δικαίου και με πολιτικό περιεχόμενο. Τέτοιοι ήταν *Κατά Μειδίου περί του κονδύλου*, *Προς Λεπτίνην*, *Κατά Ανδροκτίωνος* και *Κατά Τιμοκράτους*, καθώς και οι δυο λόγοι εναντίον του Αισχίνη, ρήτορα της εποχής του, *Περί της παραπρεσβείας* και *Περί του στεφάνου*. γ) Πολιτικές δημηγορίες, που θα μπορούσαν να διαιρεθούν σε εκείνες που αφορούσαν ποικίλα πολιτικά θέματα, όπως ο *Περί των συμμοριών* και ο *Υπέρ των Ροδίων ελευθερίας* και σε εκείνες που συνθέτουν την πολιτική του μάχη εναντίον του Φιλίππου. Εδώ, ανήκουν οι τρεις Ολυνθιακοί, οι τρεις Φιλιππικοί, ο *Περί Ειρήνης* και ο *Περί των εν Χερσονήσων*.¹⁷²

Οι δικανικοί λόγοι του Δημοσθένη, μας παρέχουν αξιοσημείωτες

¹⁷² Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ρητορική*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 564.

πληροφορίες για το πώς αυτός ο μεγάλος ρήτορας αντίκρυζε τη σημασία των νόμων και την αποστολή τους.

Στον *Κατά Μειδίου περί του κονδύλου* λόγο (347 π.Χ.), ο Δημοσθένης κατηγορεί τον Μειδία για την επίθεση και προσβολή που δέχτηκε από αυτόν στα Μεγάλα Διονύσια, όπου συμμετείχε ως χορηγός το 348 π.Χ. Από την αρχή του λόγου του, ο ρήτορας προσπάθησε να δείξει ότι με την αλαζονική και υβριστική του συμπεριφορά ο Μειδίας, εκτός από τον ίδιο, έβλαψε όλη την πόλη (γεγονός που αιτιολογεί και την προσαγωγή του σε *δημόσια δίκη*) και διηγήθηκε αναλυτικά όλες τις επιθέσεις και προκλήσεις του κατηγορουμένου εναντίον του. Επικαλούμενος στη συνέχεια τις ισχύουσες διατάξεις, τόνισε ότι ο νόμος αντιμετώπιζε με ιδιαίτερη αυστηρότητα τη δημόσια προσβολή σε βάρος προσώπου (*ύβρις*) ή μια πράξη βίας που διαπράχθηκε προμελετημένα, ακόμα και στην περίπτωση που αυτές αφορούσαν δούλο. Ο Δημοσθένης στον λόγο του, απευθυνόμενος στους δικαστές, αναφέρεται και στη δύναμη που έχουν οι νόμοι. «Μήπως, αν κάποιος από σας βάλει τις φωνές, θα τρέξουν οι νόμοι κοντά του ως αρωγοί; Όχι, γιατί οι νόμοι είναι κείμενα και δεν θα μπορούσαν να το κάνουν αυτό. Ποια είναι, λοιπόν, η δύναμή τους; Είναι που εσείς τους δίνετε δύναμη και τους παρέχετε βοηθούς σ' όποιον τους χρειάζεται. Οι νόμοι, λοιπόν, είναι ισχυροί με τη δικιά σας βοήθεια και σεις με τη δική τους». Κατά τον Δημοσθένη, οι νόμοι ταυτίζονται με τη δημοκρατία και παραθέτει, ως απειλούμενες από τον Μειδία, βασικές και παραδοσιακές αξίες της αθηναϊκής δημοκρατίας, όπως το δικαίωμα λόγου (ισηγορία) και την ίση συμμετοχή όλων στα κοινά. Μαζί του συμφωνεί και ο παραδοσιακός του αντίπαλος, ο Αισχίνης, στον *Κατά Τιμάρχου* λόγο του, όπου αναφέρει ότι η μοναρχία και η ολιγαρχία

διέπονται από την καλή θέληση των αρχηγών, «ενώ οι δημοκρατικές πολιτείες από τους κειμένους νόμους».

Σε ένα λόγο του *Κατά Αριστογείτονος*, ο Δημοσθένης συγκρίνει τον νομοθέτη με τον γιατρό «διότι τις μεν ασθένειες του σώματος τις θεραπεύουμε με τις επινοήσεις των γιατρών, τις δε αγριότητες των ψυχών καταστέλλουμε με τις σκέψεις των νομοθετών». Σε ένα άλλο λόγο του, επίσης *Κατά Αριστογείτονος*, αναφέρεται στη φύση και στους νόμους, που ρυθμίζουν τη ζωή των ανθρώπων. «Εκ των δυο τούτων στοιχείων, η μεν φύση είναι κάτι ακανόνιστο [...] οι δε νόμοι είναι στοιχείο κοινό, κανονισμένο και το ίδιο για όλους. Η μεν λοιπόν φύση, αν είναι κακή, πολλάκις επιδιώκει το κακό, για τούτο θα δείτε, ότι οι άνθρωποι του είδους τούτου διαπράττουν αμαρτήματα. Οι δε νόμοι, το δίκαιο και το καλό και το ωφέλιμο θέλουν και επιδιώκουν και, όταν τούτο βρεθεί, γίνεται κανόνας γενικός, ίσος και όμοιος για όλους και αυτός είναι ο νόμος. Σε τούτον, όλοι πρέπει να υπακούουν για πολλούς λόγους και, προ πάντων, γιατί κάθε νόμος είναι εύρημα και δώρο των θεών, αλλά και απόφαση σωφρόνων ανθρώπων, επανόρθωση των εκουσίων και ακουσίων αμαρτημάτων, συμφωνία δε κοινή της πόλης, σύμφωνα με την οποία πρέπει να ζουν όλοι μέσα στην πόλη».¹⁷³

Αυτήν την «ανθρώπινη φύση» επικαλούνταν οι Αθηναίοι για να επιβάλλουν την εξουσία τους στις άλλες πόλεις, όπως μας πληροφορεί ο Θουκυδίδης, ο οποίος προχωρεί και αποδίδει σ' αυτήν όλα τα δεινά του εμφυλίου πολέμου και «... που γίνονται και θα γίνονται

¹⁷³ Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη: Από τις Απαρχές στον Αριστοτέλη*, μετάφραση Μπάμπης Αθανασίου και Κατερίνα Μηλιαρέση, Εκδόσεις Το Άστυ, Αθήνα 1995, σσ. 147-151.

πάντα όσο δεν αλλάζει η φύση του ανθρώπου». ¹⁷⁴ Όμως, στους λόγους του Δημοσθένη, εκείνο που διαφαίνεται, όπως ορθά σημειώνει η Jacqueline de Romilly, «δεν είναι η αναγνώριση της υπεροχής της φύσης, αλλά η δικαίωση του νόμου ως μέσου να την καθυποτάξει και να την αντικαταστήσει με μια τάξη κοινή, ισότιμη και αρμονική». ¹⁷⁵

Παρατίθεται, πιο κάτω, συνοπτική αναφορά σε μερικούς από τους λόγους του Δημοσθένη.

(1) Περί των Συμμοριών

Ο λόγος αυτός του Δημοσθένη θεωρείται ως η πρώτη πολιτική του δημηγορία, γι' αυτό και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αποτελεί το πρώτο δείγμα των πολιτικών του λόγων. Εκφωνήθηκε, σύμφωνα με τον Διονύσιο Αλικαρνασσία, το 354 π.Χ., όταν ο ρήτορας ήταν 30 ετών.

Ήταν η εποχή που στην Αθήνα, που είχε χάσει την ηγεμονία της, κυριαρχεί η παράταξη της οποίας ηγείτο ο Εύβουλος. Διαδόθηκε η φήμη ότι οι Πέρσες με βασιλέα τους τον Αρταξέρξη Γ' ετοιμάζονταν να εκστρατεύσουν εναντίον των Ελλήνων, που ήταν διαιρεμένοι, πράγμα που προκάλεσε μεγάλη ανησυχία στους Αθηναίους. Άρχισε να προβάλλεται η ιδέα να ηγηθούν οι Αθηναίοι των Ελλήνων και να προλάβουν τους Πέρσες, εκστρατεύοντας πρώτοι εναντίον τους, τη στιγμή που η Αθήνα βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Μακεδόνες του Φιλίππου, οι οποίοι στα 357 π.Χ. πή-

¹⁷⁴ Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, Γ, 82, 2, κατά μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

¹⁷⁵ Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη: Από τις Απαρχές στον Αριστοτέλη*, μετάφραση Μπάμπης Αθανασίου και Κατερίνα Μηλιαρέση, Εκδόσεις Το Άστυ, Αθήνα 1995, σ. 154.

ραν την Αμφίπολη και την Πύδνα και τον επόμενο χρόνο την Ποτίδαια. Μια τέτοια ιδέα βρίσκει αντίθετο τον Δημοσθένη.

Παρά το ότι πιστεύει και αυτός ότι ο Πέρσης βασιλέας είναι εχθρός όλων των Ελλήνων, θεωρεί ότι οι υπόλοιποι Έλληνες, που δεν είναι μονοιασμένοι μεταξύ τους, δεν θα τους ακολουθήσουν σε μια εκστρατεία εναντίον του. «Μόνο αν γίνει αρκετά φανερό ότι ο βασιλέας πρόκειται να τους επιτεθεί, τότε και θα συμμαχήσουν και θα χρωστάνε μεγάλη ευγνωμοσύνη σε εκείνους που για χάρη τους και μαζί τους θα τον αποκρούσουν. Αν όμως αρχίσουμε εμείς πρώτοι, ενώ ακόμη οι διαθέσεις εκείνου είναι άδηλες, πολύ φοβούμαι ότι θα αναγκαστούμε να πολεμήσουμε και με εκείνο και με αυτούς που προστατεύουμε τα συμφέροντά τους» (παράγραφοι 3, 4).

Παράλληλα, τους συμβουλεύει να προετοιμαστούν κατάλληλα για ένα ενδεχόμενο πόλεμο με τους Πέρσες. Πρώτιστα, ενδείκνυται η αναδιοργάνωση του πολεμικού ναυτικού. Προτείνει να αντιμετωπιστεί το θέμα όπως το 378 π.Χ., όταν ιδρύθηκε η δεύτερη Αθηναϊκή συμμαχία. Τότε, η Εκκλησία του Δήμου αποφάσισε να επιβάλει φόρο με βάση τα περιουσιακά στοιχεία και με τον ακόλουθο σύστημα: οι υπόχρεοι σε φόρο μοιράστηκαν σε είκοσι «συμμορίες» (ομάδες), δυο από κάθε φυλή. Στις αρχές του συμμαχικού πολέμου (357 π.Χ.), το σύστημα αυτό εφαρμόστηκε και στο ναυτικό, ενώ προηγουμένως ίσχυε η «λειτουργία» της τριαρχίας. Η «λειτουργία» ήταν ένα είδος έμμεσης φορολογίας. Ο πλούσιος πολίτης αναλάμβανε τις δαπάνες διαφόρων έργων δημόσιας φύσης, όπως, για παράδειγμα, την επάνδρωση ενός πλοίου (τριαρχία) ή ενός χορού για τους δραματικούς αγώνες (χορηγία). Ο Δημοσθένης στον *Περί των συμμαχιών* λόγο του προτείνει τρόπους βελτίωσης του συστήματος, ώστε να αντιμετωπιστεί ριζικά το θέμα του πολεμικού ναυ-

τικού. Προτείνει όπως αυξηθεί ο αριθμός των φορολογουμένων πολιτών σε χίλιους διακόσιους. Από αυτούς, να γίνουν είκοσι συμμορίες, όπως και προηγουμένως, με εξήντα φορολογούμενους η κάθε μια. Η κάθε μια από τις συμμορίες αυτές να χωριστεί σε πέντε ομάδες με δώδεκα άντρες. Αναφορικά με τις τριήρεις, προτείνει αύξηση του αριθμού τους σε τριακόσιες και να χωριστούν σε είκοσι ομάδες, από δεκαπέντε πλοία η κάθε μια (παραγράφοι 16 – 18).

Καταλήγοντας, τους συμβουλεύει να χρησιμοποιήσουν την πρόσκαιρη ενεργητικότητά τους εναντίον των ομολογημένων εχθρών της πόλης, εννοώντας τους Μακεδόνες.

(2) Κατά Φιλίππου, Α΄

Ο πρώτος *Φιλίππικός* εκφωνήθηκε, πιθανότατα, το έτος 351 π.Χ., όταν ο Δημοσθένης ήταν 33 ετών. Με τον λόγο αυτό, αρχίζει η σειρά των λόγων που αναφέρονται στην πολιτική μάχη του Δημοσθένη κατά του Φιλίππου, από το 350 ως το 341 π.Χ. Ήταν η πρώτη φορά που ο ρήτορας στρέφεται απροκάλυπτα εναντίον του Φιλίππου. Ο Δημοσθένης πριν από τη «Φιλοκράτειο» ειρήνη εξεφώνησε και άλλους τρεις πολιτικούς λόγους: τους τρεις *Ολυνθιακούς* (349 π.Χ.). Μετά τη «Φιλοκράτειο» ειρήνη εξεφώνησε τον *Περί Ειρήνης* (346 π.Χ.), τον *Β΄ Φιλίππικό* (344 π.Χ.), τον *Περί των εν Χερρονήσω* και τον *Γ΄ Φιλίππικό* (341 π.Χ.).¹⁷⁶

Ο Δημοσθένης, ένας πραγματικός εραστής του μεγαλείου της πόλης του, δεν θέλει να παραδεχθεί ότι δεν είναι πια ικανή η Αθήνα να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που απασχολούν όχι μόνο αυτή, αλλά και τον Ελληνισμό. Όμως, σπηλιτεύει έντονα τις αδυναμίες

¹⁷⁶ Κωνσταντίνος Τσάτσος, Ρητορική, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 562.

των συμπολιτών του. Όταν εκφωνήθηκε ο λόγος στην Εκκλησία του Δήμου, είχαν ήδη αρχίσει οι πολεμικές συρράξεις με τον Μακεδόνα ηγέτη. Τον προηγούμενο χρόνο είχε πολιορκήσει το Ηραίο τείχος και απειλούσε τη Χερσόνησο η οποία ήταν μια πολύτιμη κτήση για την Αθήνα, γιατί της εξασφάλιζε την κυριαρχία των στενών του Ελλησπόντου και τον ανεφοδιασμό της με σιτηρά από τη νότια Ρωσία. Ο Δημοσθένης δεν είχε καμιά αμφιβολία για τις προθέσεις και τα σχέδια του Φιλίππου.

Για την αντιμετώπισή τους, προτείνει ένα προσεκτικά μελετημένο σχέδιο από δυο σημεία (παράγραφοι 13-28) τα οποία, συνοπτικά, είναι: α) να έχουν έτοιμο εφεδρικό στόλο και στρατό που να τον μεταφέρουν αμέσως όπου χρειάζεται, και β) να οργανώσουν ένα εκστρατευτικό σώμα ολιγάριθμο, αλλά ευκίνητο, που να μεταφέρει τον πόλεμο στη χώρα του εχθρού και να τον πολεμά συνεχώς. Στη συνέχεια, εκθέτει τους λόγους που τεκμηριώνουν την ορθότητα των προτάσεών του, ενισχύοντας την επιχειρηματολογία του με αναφορά σε παλαιότερες αποτυχίες. Ακολουθεί μια οξύτατη κριτική, με δεικτικό και σατιρικό ύφος, για τον εξευτελισμό, την αδιαφορία και τη δειλία των συμπολιτών του, που καταλήγει (παράγραφος 43): «Εγώ, πάντως, δεν καταλαβαίνω γιατί κανένας από σας ούτε σκέπτεται ούτε οργίζεται βλέποντας ότι η αρχή του πολέμου αυτού έγινε για να τιμωρήσουμε τον Φίλιππο, ενώ το τέλος του είναι πώς να μην πάθουμε καμιά συμφορά από αυτόν».

Καταλήγοντας, τονίζει (παράγραφος 50), για μια ακόμη φορά, ότι ο Φίλιππος «είναι εχθρός μας και αρπάζει ό,τι είναι δικό μας, και ότι πολύ καιρό μας εξευτελίζει [...] και ότι το μέλλον εξαρτάται από εμάς και μόνο».

Τελειώνει με έκκληση για την εφαρμογή των προτάσεών του.

(3) Ολυνθιακός Α΄

Όπως προαναφέρθηκε, ο Δημοσθένης πριν από τη «Φιλοκράτειο» ειρήνη εξεφώνησε, το 349 π. Χ., τους τρεις *Ολυνθιακούς*. Το θέμα των τριών αυτών λόγων ήταν η Όλυνθος και η τύχη της. Η Όλυνθος, πόλη της Θράκης, ήταν παλιά αποικία των Χαλκιδέων. Στην πρώτη περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου ήταν επικεφαλής μιας συμπολιτείας τριάντα περίπου πόλεων της Χαλκιδικής χερσονήσου και είχε αποκτήσει πλούτη και δύναμη. Όταν ο Φίλιππος είχε κατακτήσει όλη τη Μακεδονία και τη Θράκη, εκτός από τη Χερσόνησο, έκρινε ότι ήλθε και η ώρα της Ολύνθου. Αρχικά, οι Ολύνθιοι συμμαχούσαν με τον Φίλιππο κατά των Αθηνών. Αργότερα, κλονίστηκε η εμπιστοσύνη τους προς τον Φίλιππο και προσπάθησαν να αποκαταστήσουν τις σχέσεις τους με την Αθήνα, στέλνοντας πρέσβεις σ' αυτήν και σταματώντας τις εναντίον της πολεμικές επιχειρήσεις. Ο Φίλιππος, θεωρώντας ότι οι Ολύνθιοι παραβίασαν την μεταξύ τους συνθήκη φιλίας, τους κήρυξε τον πόλεμο. Οι Ολύνθιοι, τότε, έστειλαν πρέσβεις στην Αθήνα για βοήθεια.

Ο πρώτος *Ολυνθιακός* εκφωνήθηκε όταν συνεδρίαζε η Εκκλησία του Δήμου με θέμα τη συμμαχία που ζητούσαν οι Ολύνθιοι. Στον λόγο του ο Δημοσθένης τάσσεται, χωρίς περιστροφές, στην άμεση αποστολή βοήθειας προς τους Ολυνθίους. Ειδικότερα, εισηγείται στους συμπολίτες του: α) να στείλουν δυο εκστρατευτικά σώματα, το ένα στην Όλυνθο και το άλλο στη Μακεδονία για αντιπερισπασμό, και β) να χρησιμοποιήσουν τα θεωρικά για τις στρατιωτικές ανάγκες ή να εισφέρουν οι ίδιοι από τα δικά τους. (Παράγραφοι 17–19). Το θεωρικό ήταν το χρηματικό ποσό δυο οβολών που αντιστοιχούσε με ένα εισιτήριο εισόδου στο θέατρο και που το χορηγούσε η πολιτεία των Αθηνών στους απόρους πολίτες για να πα-

ρακολουθούν και αυτοί τις θεατρικές παραστάσεις που γίνονταν, όπως προαναφέρθηκε στο σχετικό Κεφάλαιο, στις μεγάλες γιορτές.

Στη συνέχεια, θέτει τους Αθηναίους προ του διλήμματος: να πολεμήσουν εκεί ή στη χώρα τους. Το τελευταίο θα γίνει, αν νικήσει ο Φίλιππος τους Ολυνθίους.

Από το όλο ύφος του λόγου, προκύπτει ξεκάθαρο το πάθος που διακατέχει τον Δημοσθένη κατά του Φιλίππου.

(4) Ολυνθιακός Β΄

Ο λόγος αυτός εκφωνήθηκε λίγο μετά τον πρώτο Ολυνθιακό και μπορεί να θεωρηθεί ως συνέχειά του. Φαίνεται ότι οι Αθηναίοι δεν έκαναν τίποτε το σημαντικό από όσα τους συμβούλεψε στον πρώτο Ολυνθιακό. Με τον λόγο του αυτό, ο Δημοσθένης προσπαθεί να πείσει τους Αθηναίους να μετατρέψουν την επιθυμία τους να βοηθήσουν σε πράξη.

Στην αρχή του λόγου, στην παράγραφο 2, τοποθετεί το θέμα της βοήθειας ως θέμα ηθικής, Καλεί τους Αθηναίους να μην φανούν κατώτεροι των περιστάσεων, τονίζοντας ότι «θα ήταν αίσχος, μάλλον το πιο μεγάλο αίσχος, να φανούμε ότι εγκαταλείπουμε όχι μόνο τις πόλεις και τα οχυρά που είχαμε κάποτε δικά μας, αλλά και τους συμμάχους και τις ευκαιρίες που μας ετοίμασε η τύχη».

Προσπαθεί να δώσει θάρρος στους Αθηναίους και να τους απαλλάξει από την εντύπωση ότι ο Φίλιππος είναι ακαταμάχητος, «γιατί έχει εξαντλήσει πια όλα τα τεχνάσματα, δηλαδή όλες τις απάτες που τον έκαναν τόσο ισχυρό και οι καλές μέρες του πλησιάζουν προς το τέλος τους» (παράγραφος 5). Αναφέρεται, ύστερα, στη δύναμη του Μακεδονικού κράτους και προσπαθεί να τη μειώσει, προβάλλοντας την, κατά τον ίδιο, εσωτερική δυσαρέσκεια του λαού, την αναξιό-

τητα των ανθρώπων που περιβάλλουν τον Φίλιππο και τον εγωισμό του τελευταίου. (παράγραφοι 11–21).

(5) Ολυνθιακός Γ΄

Ο τρίτος Ολυνθιακός εκφωνείται σε μικρό χρονικό διάστημα από τον δεύτερο, αφού μεσολάβησαν, στο μεταξύ, οι δυο πρώτες αποστολές βοήθειας με πενιχρά, όμως, αποτελέσματα. Με τον λόγο του αυτόν ο Δημοσθένης σκοπεύει να κάνει τους Αθηναίους να καταλάβουν ότι ο κίνδυνος από τον Φίλιππο εξακολουθεί να υφίσταται και είναι πολύ μεγάλος. Τους ερωτά: «Ποιον καιρό ή ποια ευκαιρία καλύτερη από αυτή περιμένετε, Αθηναίοι; Ή τότε θα κάνετε ό,τι πρέπει, αν όχι τώρα; Δεν έχει πάρει από καιρό όλα τα οχυρά μας ο άνθρωπος αυτός; Και αν γίνει κύριος και αυτής της χώρας, δεν θα δεχθούμε την πιο μεγάλη ταπείνωση; Δεν πολεμούν τώρα εκείνοι που τους βεβαιώναμε πρόθυμα ότι θα τους σώσουμε, αν πολεμήσουν; Δεν είναι εχθρός μας; Δεν έχει δικά μας εδάφη; Δεν είναι βάρβαρος; Δεν είναι ό,τι και να πει κανένας; Μα στ' όνομα των θεών, θα εγκαταλείψουμε τα πάντα και θα τον βοηθήσουμε σχεδόν στις επιτυχίες του και τότε θα αναζητήσουμε τους υπευθύνους για όλα αυτά;» (παράγραφοι 16–17).

Με αυστηρή γλώσσα τονίζει στο τέλος του λόγου του ότι η κατάσταση κάθε άλλο παρά καλύτερευσε και προβαίνει σε ένα δριμύτατο κατηγορώ κατά των συμπολιτών του. Για να διορθωθούν τα πράγματα, τους συμβουλεύει να αλλάξουν τρόπο σκέψης και να αντιμετωπίσουν τις υποθέσεις τους με αποφασιστικότητα. Να εγκαταλείψουν, δηλαδή, όλες εκείνες τις συνήθειες που έχουν διαβρώσει τον οργανισμό της πόλης και να οργανώσουν συστηματικά τα οικονομικά της πόλης και τον στρατό της. Επανέρχεται στο θέμα

των θεωρικών χρημάτων και επαναλαμβάνει την πρότασή να τα χρησιμοποιήσουν για τον στρατό. Τους παρακινεί να μιμηθούν το παράδειγμα των προγόνων τους και να εκστρατεύουν οι ίδιοι (παράγραφοι 30–35).

(6) Περί της Ειρήνης

Ο λόγος αυτός σχετίζεται με τα γεγονότα που εξιστορούνται πιο κάτω:

Το 348 π.Χ. η Όλυνθος κατακτήθηκε από τους Μακεδόνες του Φιλίππου, παρά τους σκληρούς αγώνες του Δημοσθένη. Οι Αθηναίοι, μετά την αποτυχία της προσπάθειάς τους να ενώσουν όλους τους Έλληνες εναντίον του Φιλίππου και τη σοβαρή μείωση του γοήτρου τους, συνειδητοποιούν ότι οι περιστάσεις επέβαλλαν τη σύναψη μιας συνθήκης ειρήνης που θα τους επέτρεπε να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους. Σε τούτο, ήταν σύμφωνοι και οι ηγέτες των δυο παρατάξεων στην Αθήνα, ο Εύβουλος και ο Δημοσθένης. Έτσι, ύστερα από πρόταση του Φιλοκράτη, φίλου τότε του Δημοσθένη, ψηφίστηκε η αποστολή μιας πρεσβείας από δέκα μέλη. Ανάμεσά τους ήταν ο Φιλοκράτης, ο Δημοσθένης και ο Αισχίνης. Κατά τη συνάντηση με τον Φίλιππο, οι Αθηναίοι υπέβαλαν διάφορα αιτήματα. Ο Αισχίνης ζήτησε επιστροφή της Αμφίπολης. Άλλοι ζήτησαν την Ποτίδαια και μίλησαν για τους Φωκείς, τους Αλείς και τη Χερσόνησο. Ο Φίλιππος δεν δέχθηκε οποιαδήποτε συζήτηση για την Αμφίπολη και την Ποτίδαια, αλλά αναγνώρισε τα δικαιώματα των Αθηναίων στη Χερσόνησο (εκτός από την Καρδία), δίδοντας διάφορες ασαφείς υποσχέσεις.

Όταν οι πρέσβεις γύρισαν στην Αθήνα, μίλησαν με αισιοδοξία στη Βουλή και στην Εκκλησία του Δήμου. Μόνο ο Δημοσθένης ήταν

επιφυλακτικός. Πρότεινε, όμως, να δεχθούν με κάθε επισημότητα την πρεσβεία του Φιλίππου που θα έφθανε για απόληψη των όρκων των Αθηναίων, σύμφωνα με την κρατούσα τότε πρακτική για την επικύρωση μιας συνθήκης. Οι Αθηναίοι δέχθηκαν τους όρους του Φιλίππου και ο Φιλοκράτης κατάρτισε το σχέδιο της ειρήνης – γνωστή ως «Φιλοκράτειος» ειρήνη - το οποίο εγκρίθηκε από τη Βουλή και την Εκκλησία του Δήμου. Οι Αθηναίοι αποδέχθηκαν την οριστική απώλεια της Αμφίπολης και της Ποτίδαιας, αλλά διατηρούσαν τη Χερσόνησο. Οι συντηρητικοί δημοκρατικοί και ο Δημοσθένης αντιτάχθηκαν στους όρους της συνθήκης. Στη συνέχεια, οι Αθηναίοι πρέσβεις έφυγαν για τη Μακεδονία όπου δέχθηκαν τους όρους του Φιλίππου.

Όταν επέστρεψαν και συζητήθηκε το θέμα στη Βουλή, ο Δημοσθένης κατηγορήσε τους άλλους και πρότεινε να μην στεφανωθούν όσοι έλαβαν μέρος στις διαπραγματεύσεις, όπως γινόταν συνήθως. Η πρότασή του έγινε αποδεκτή. Στην Εκκλησία του Δήμου, όμως, πήρε πρώτος τον λόγο ο Αισχίνης και κατάφερε να πείσει τους Αθηναίους για τις καλές προθέσεις του Φιλίππου. Όταν θέλησε να μιλήσει ο Δημοσθένης, τον απομάκρυναν βίαια από το βήμα. Τελικά, επικυρώθηκε η συνθήκη και η Εκκλησία αποδέχθηκε πρόταση του Φιλοκράτη για ένα ψήφισμα στο οποίο εκφράζονταν ευχαριστίες προς τον Φίλιππο.

Όταν επικυρώθηκε η συνθήκη, ο Φίλιππος κατέλαβε και διάλυσε όλες τις πόλεις των Φωκίων και κατάφερε όπως πάρει, με την έγκριση των άλλων Ελλήνων, τις θέσεις τους στους Αμφικτύονες, στο συνέδριο τους στους Δελφούς που ακολούθησε. Στην απόφαση δεν συμφώνησαν οι Αθηναίοι και οι Σπαρτιάτες. Τότε, ο Φίλιππος έστειλε πρεσβεία στην Αθήνα και απαιτούσε να τον ανα-

γνωρίσουν ως μέλος της Αμφικτυονίας και να συμφωνήσουν με τις ενέργειές του.

Ο Λόγος του Δημοσθένη γράφτηκε με αφορμή τα πιο πάνω. Ο Δημοσθένης συμβουλεύει τους Αθηναίους να συμφωνήσουν, όχι γιατί νομίζει ότι είναι σωστά όλα αυτά, ούτε γιατί θεωρεί ότι είναι δίκαιο να μετέχει σε ένα Ελληνικό συνέδριο ένας Μακεδόνας, αλλά γιατί φοβάται μήπως αναγκαστούν να πολεμήσουν με όλους τους άλλους Έλληνες εναντίον τους. Για ενίσχυση της άποψής του, αναφέρει στην τελευταία παράγραφο πως είναι παράλογο «να ανοίξουμε πόλεμο τώρα με όλους για ένα ίσκιο στους Δελφούς», υπονοώντας ότι η Αμφικτυονία είναι κάτι που δεν έχει καμιά δύναμη, κάτι άχρηστο. Η Αμφικτυονία ήταν μια συμμαχία δώδεκα ελληνικών πόλεων – κρατών στην οποία όλες είχαν την ίδια δύναμη ψήφων.

Ο λόγος πρέπει να εκφωνήθηκε το 346 π.Χ. Μερικοί αμφισβητούν τη γνησιότητά του, για τον απλό λόγο ότι το πνεύμα του είναι ολότελα αντίθετο με τη φιλοπολεμική πολιτική του Δημοσθένη. Υπάρχει η άποψη, που υποστηρίζεται από τον Λιβάνιο ότι ο λόγος είναι μεν έργο του Δημοσθένη, αλλά δεν εκφωνήθηκε ποτέ. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται από τα γεγονότα που ακολούθησαν. Τρία χρόνια μετά τη σύνταξη του λόγου ο Δημοσθένης κατηγορήσε τον Αισχίνη στον λόγο του *Περί Παραπρεσβείας* (παράγραφοι 111–113) ότι πρότεινε να γίνει δεκτός ο Φίλιππος ως μέλος της Αμφικτυονίας, ενώ κανένας άλλος δεν τόλμησε να προτείνει κάτι τέτοιο, ούτε και ο Φιλοκράτης. Πώς ήταν δυνατό να κατηγορεί ο Δημοσθένης τον Αισχίνη για ενέργεια την οποία και ο ίδιος επικρότησε; Μια ευλογοφανής απάντηση είναι ότι ο Δημοσθένης αποδέχθηκε την ειρήνη και τα σχέδια του Φιλίππου ως αναγκαίο κακό και κάτω από αντίξοες για την Αθήνα συνθήκες και όχι για να εξυπηρε-

τήσει συνειδητά τα σχέδια του Φιλίππου, όπως έπραττε τούτο πάντα ο Αισχίνης.

(7) Κατά Φιλίππου Β΄

Μετά τη Φιλοκράτειο ειρήνη, οι επιτυχίες του Φιλίππου συνεχίζονται και εδραιώνονται. Γίνεται κυρίαρχος της Θεσσαλίας, σύμμαχος των Θηβαίων, που κυριαρχούν σε ολόκληρη τη Βοιωτία με τη βοήθειά του και μέλος του Αμφικτυονικού συνεδρίου, μετά τη νίκη του εναντίον των Φωκέων. Περαιτέρω, γίνεται σύμμαχος και προστάτης των Μεσσηνίων, των Αργείων και των Αρκάδων, που ζητούν τη βοήθειά του εναντίον της Σπάρτης. Οι Αθηναίοι, με συμβουλή του Δημοσθένη, τον έστειλαν με μερικούς άλλους στην Πελοπόννησο για να προσπαθήσουν να αποσπάσουν τους Μεσσηνίους και τους άλλους από τη συμμαχία τους με τον Φίλιππο. Η ενέργεια αυτή εξόργισε τον Φίλιππο, αφού οι Αθηναίοι ήταν επίσημα σύμμαχοί του και διαμαρτυρήθηκε έντονα, στέλνοντας μια πρεσβεία και ζητώντας εξηγήσεις. Οι Αθηναίοι προβληματίζονται στο πώς θα αντιδράσουν.

Στον λόγο του *Κατά Φιλίππου Β΄*, που εκφωνείται κατά το 341 π.Χ., ο Δημοσθένης στοχεύει να συμβουλευσει τους Αθηναίους περί του πρακτέου. Στην αρχή του λόγου του, μέμφεται τους Αθηναίους γιατί αρκούνται στο να διατυπώνουν κατηγορίες εναντίον του Φιλίππου, χωρίς να κάνουν τίποτε, πράγμα που δυσκολεύει πολύ τη θέση εκείνων που θέλουν να τους συμβουλευσουν. Προχωρεί με τον χαρακτηρισμό των Αθηναίων ως ανθρώπων που διακρίνονται στα λόγια και του Φιλίππου ως ανθρώπου που διακρίνεται στα έργα και τονίζει ότι πρέπει να αλλάξουν τρόπο αντιμετώπισης των πραγμάτων και «οι ρήτορες όλοι και οι ακροατές τους να προτιμούν τα πιο

ωφέλιμα και τα σωστά, από τα πιο εύκολα και τα πιο ευχάριστα» (παράγραφος 5).

Στη συνέχεια, εισέρχεται στην ουσία του θέματος και συμβουλεύει τους Αθηναίους να θεωρούν τον Φίλιππο ως κρυφόν εχθρό τους Τονίζει ότι ο Φίλιππος ενεργεί αποκλειστικά για προώθηση των συμφερόντων του. Κατηγορεί τον Φίλιππο ότι σχεδιάζει κάτι κακό για τους Αθηναίους και τους προτρέπει να επαγρυπνούν και να παρακολουθούν με προσοχή τα γεγονότα. Η ειρήνη είναι πρόσημα γι' αυτόν. Όλες οι πράξεις του δείχνουν την εχθρότητά του προς την Αθήνα. Παραθέτει, ως τεκμηρίωση του ισχυρισμού του, τη συνεργασία του με τους Θηβαίους και τη συμμαχία του με τους Μεσσηνίους και τους Αργείους (παράγραφοι 7-9). Επαναλαμβάνει τα όσα είπε στους Μεσσηνίους και τονίζει την προειδοποίησή του για τον κίνδυνο που διατρέχουν οι πολιτείες με δημοκρατική διακυβέρνηση από κράτη που κυβερνώνται από βασιλιάδες και τύραννους και ερωτά: «Τι ζητάτε; Ελευθερία; Μα δε βλέπετε ότι, ακόμα και οι τίτλοι του Φιλίππου, της είναι ολότελα ξένοι; Γιατί κάθε βασιλιάς και κάθε τύραννος είναι εχθρός της ελευθερίας και αντίπαλος του νόμου. Δεν αντιλαμβάνεστε – τους είπα – μήπως ζητώντας να γλυτώσετε από τον πόλεμο, βρεθείτε κάτω από ένα δυνάστη;» (παράγραφος 25).

Ο Δημοσθένης δεν παραλείπει να στραφεί και κατά εκείνων που έπεισαν τους Αθηναίους να συμμαχήσουν με τον Φίλιππο. Θεωρεί ότι θα έπρεπε εκείνοι να συντάξουν την απάντηση που πρέπει να δοθεί στον Φίλιππο, γιατί αυτοί είναι οι αίτιοι των επιτυχιών του (παράγραφος 31).

Στο τέλος, παρουσιάζει σχέδιο γραπτής απάντησης προς τον Φίλιππο, ο οποίος, όμως, λείπει από τα χειρόγραφα του λόγου. Το πε-

ριεχόμενό της θα πρέπει να ήταν σύμφωνο με το κύριο μέρος του λόγου στο οποίο τονίζεται το δικαίωμα των Αθηναίων να ενεργούν όπως ενήργησαν με τους Πελοποννησίους.¹⁷⁷ Από το κείμενο της παραγράφου 28 προκύπτει ότι θα γινόταν και νέα συνέλευση της Εκκλησίας Δήμου για να αποφασιστεί η πρέπουσα απάντηση προς τον Φίλιππο.

Καταλήγει με το να υπενθυμίσει στους Αθηναίους ποιος είναι ο Φίλιππος που τους παραπλάνησε να εγκαταλείψουν τους Φωκείς και τις Θερμοπύλες και έγινε κύριος και του δρόμου που οδηγεί προς την Αττική και την Πελοπόννησο, ώστε να είναι ορατός ο κίνδυνος ενός πολέμου στην Αττική, «που θα κάμει τον καθένα μας να υποφέρει όταν θα ξεσπάσει. [...] Γιατί αν δεν είχατε παραπλανηθεί τότε, δεν θα είχε τώρα η πόλη μας αυτές τις δυσκολίες» (παράγραφοι 35, 36).

(8) *Περί των εν Χερρονήσω*

Ο *Περί των εν Χερρονήσω* λόγος χαρακτηρίζεται ως ένας από τους ωραιότερους λόγους του Δημοσθένη. Συντάχθηκε και εκφωνήθηκε περί το 341 π.Χ., με αφορμή ορισμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις που έλαβαν χώρα στην περιοχή του Ελλάσποντου.

Ο Φίλιππος, προωθώντας τα μεγαλεπήβολα του σχέδια, έβαλε στόχο την Προποντίδα και τον Βόσπορο, πράγμα που προκάλεσε μεγάλη ανησυχία στους Αθηναίους, γιατί επρόκειτο για περιοχή στην οποία είχαν αρκετές αποικίες για διασφάλιση ζωτικών τους συμφερόντων. Έστειλαν στην περιοχή της Χερσονήσου μια νέα ομάδα κληρούχων πολιτών, πτωχών και χωρίς χρήματα, με αρ-

¹⁷⁷ Δημοσθένους, *Λόγοι*, κατά μετάφραση Κ. Ν. Παπανικολάου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 140, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα, σ.12.

χηγό τον στρατηγό Διοπέιθη για να εγκατασταθούν εκεί, αφού τους εφοδίασαν με χρήματα και αναγκαίο οπλισμό. Είχαν προηγηθεί και άλλες αποστολές. Επρόκειτο, μπορούμε να πούμε, για μια πρακτική εποικισμού που ακολουθούσαν οι Αθηναίοι για τις αποικίες τους.

Οι παλαιοί Αθηναίοι κληρούχοι, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, τους υποδέχθηκαν εγκάρδια και τους έδωσαν γη και σπίτια, Όμως, όταν ένα μέρος των νέων κληρούχων έφθασαν στην περιοχή της Καρδίας, στο βόρειο άκρο της Χερσονήσου, οι κάτοικοι της πόλης αυτής δεν τους δέχθηκαν και τους έδιωξαν. Η πόλη αυτή από καιρό είχε συμμαχήσει με τον Φίλιππο. Ο Διοπέιθης συγκρότησε ένα μισθοφορικό σώμα για να εκστρατεύσει κατά της Καρδίας. Οι Καρδιανοί ζήτησαν τη βοήθεια του Φιλίππου και αυτός έστειλε ένα τμήμα στρατού που εμπτόδισε, όπως φαίνεται, τον Διοπέιθη να πολιορκήσει την πόλη. Το μισθοφορικό σώμα του Αθηναίου στρατηγού μπήκε σε μακεδονικά μέρη και τα λεηλάτησε και, ύστερα, γύρισε στη Χερσόνησο. Ο Φίλιππος έστειλε επιστολή στους Αθηναίους στην οποία τους ζητούσε να αποσύρουν τον στρατό τους από την περιοχή της Καρδίας και να ανακαλέσουν τον Διοπέιθη. Διαφορετικά, θα καταγγείλει τη συνθήκη ειρήνης και θα κτυπήσει τον στρατό τους στη Χερσόνησο.

Οι Αθηναίοι βρέθηκαν σε δίλημμα. Αν απαντήσουν αρνητικά, αυτό θα σήμαινε κήρυξη πολέμου. Αν δεχθούν τους όρους του Φιλίππου, τότε οι αποικίες τους στη Χερσόνησο θα μείνουν απροστάτευτες και ο Φίλιππος θα γίνει κυρίαρχος στην περιοχή.

Με τον λόγο του ο Δημοσθένης σκοπεύει σε δυο στόχους: να επιτύχει την παραμονή του Διοπέιθη, χωρίς να δικαιώνει τις πράξεις του, και να πείσει τον λαό να ετοιμαστεί για πόλεμο. Υποστηρίζει

ότι ο Διοπίθης δεν διέπραξε οτιδήποτε το άδικο, γιατί πολύ πρωτότερα ο Φίλιππος παραβίασε την ειρήνη και αδίκησε την πόλη των Αθηναίων. Έτσι, ήταν φυσικό να του το ανταποδώσει και αυτός με πολεμικές ενέργειες. Ο Δημοσθένης, από την αρχή του λόγου του, επιδιώκει να καταστήσει σαφές ότι το θέμα της συζήτησης είναι η κατάσταση στη Χερσόνησο και η εκστρατεία του Φιλίππου στη Θράκη, καθώς και ο πραγματικός εχθρός, που είναι ο Φίλιππος και όχι ο Διοπίθης, όπως προσπαθούσαν να παρουσιάσουν οι φιλιππίζοντες, με σκοπό να αποπροσανατολίσουν τους μετέχοντες στη συνεδρία. Τους υποδεικνύει ότι βρίσκονται ήδη σε κατάσταση πολέμου, μια και ο Φίλιππος έχει παραβιάσει τη συνθήκη με έργα. Το ζήτημα δεν είναι η εκλογή ανάμεσα στην ειρήνη και στον πόλεμο. Το ζήτημα είναι αν θέλουν οι Αθηναίοι να υπερασπίσουν τα δικαιώματά τους (παράγραφοι 4–8). Βέβαια, οι μισθοφόροι διαπράττουν φοβερά πράγματα, αλλά αν ανακαλέσουν τον Διοπίθη, τότε ποιος θα αντιμετωπίσει τον Φίλιππο και θα του φράξει τον δρόμο προς τη Χερσόνησο; (παράγραφοι 9–20).

Στη συνέχεια τους υποδεικνύει ότι ανάμεσα σε αυτούς και τον Φίλιππο υπάρχουν δυο βαθύτατες αντιθέσεις: η δημοκρατία, με τις αρχές που τη διέπουν, και το αγεφύρωτο μίσος. Ως εκ τούτου, το μόνο που απομένει είναι η επιβολή, με δυναμικά μέσα, των όρων της ειρήνης, δηλαδή τον πόλεμο, αν χρειαστεί (παράγραφοι 38–47). Επιχειρώντας να ανατρέψει τα επιχειρήματα των αντιπάλων του, προτρέπει τους Αθηναίους: να μην προτιμήσουν ειρήνη που θα τους οδηγήσει στην υποδούλωση και στην ατίμωση. Να μην αναμένουν ώσπου να έλθει ο πόλεμος στην Αττική. Να μην επιδείξουν οποιαδήποτε ανοχή στους πληρωμένους φίλους του Φιλίππου, γιατί «δεν είναι δυνατό να νικήσουμε τους εξωτερικούς εχθρούς της πό-

λης, αν δεν τιμωρήσουμε πρώτα τους εχθρούς μέσα στη πόλη» (παράγραφος 61).

(9) Κατά Φιλίππου Γ΄

Τον λόγο *Περί των εν Χερρονήσω* ακολούθησε, σε λίγους μήνες, ο *Κατά Φιλίππου Γ΄*. Η κατάσταση παρέμεινε σχεδόν η ίδια. Ο Διοπίθης εξακολουθεί να βρίσκεται στη Χερσόνησο. Η απαίτηση του Φιλίππου να ανακαλέσουν τον Διοπίθη δεν ικανοποιήθηκε. Η συνθήκη ειρήνης έχει ουσιαστικά παραβιαστεί και οι δυο αντίπαλοι είναι de facto εμπόλεμοι.

Ο Δημοσθένης, που το κύρος του τώρα είναι πολύ ανεβασμένο, εκφωνεί, περί τα μέσα του 441 π.Χ., τον λόγο του αυτό. Προτείνει, για μια ακόμη φορά, τα μέτρα που πιστεύει, εδώ και αρκετά χρόνια, για τη σωτηρία των Αθηνών. Με τον λόγο του ο Δημοσθένης στοχεύει, με ύφος εντονότερο από αυτό των προηγούμενων του λόγων, να τονίσει ότι επιβάλλεται η ενίσχυση του στρατού και του στόλου και ότι η διασφάλιση της ελευθερίας όλων των Ελλήνων είναι χρέος των Αθηναίων. Επαναλαμβάνει τα όσα είπε στον *Περί των εν Χερρονήσω* για να αποδείξει ότι είναι ο Φίλιππος που, στην πραγματικότητα, τους έχει κηρύξει τον πόλεμο και ότι σκοπός του δεν είναι μόνο η υποδούλωση των Αθηνών, μα ολόκληρης της Ελλάδας, όπως αποκαλύπτουν πολλές ενέργειές του που τις παραθέτει ο ρήτορας. Όμως, σημειώνει με πικρία ότι, ενώ ο Φίλιππος ενεργεί όπως θέλει, οι Έλληνες αδιαφορούν και μερικοί τον υποστηρίζουν. «Και ενώ βλέπουμε όλα αυτά όλοι οι Έλληνες και τα ακούμε, δεν στέλνουμε πρέσβεις ο ένας στον άλλο για να συνεννοηθούμε, ούτε και αγανακτούμε [...] Αντίθετα, όλοι αδιαφορούμε που ο άνθρωπος αυτός γίνεται ισχυρότερος, και ο καθένας μού φαίνεται πως γνοιάζε-

ται μόνο πώς θα κερδίσει χρόνο όταν ένας άλλος χάνεται και δεν στοχάζεται πώς θα σωθούν οι Έλληνες ...» (παράγραφοι 28, 29).

Στον Γ΄ Φιλίππικό, φτάνει στο σημείο να αναφέρει πως ο Φίλιππος «... όχι μόνο Έλληνας δεν είναι, όχι μόνο δεν έχει τίποτε το κοινό με τους Έλληνες, αλλά δεν είναι ούτε και βάρβαρος, που να τον πεις από καλό τόπο, παρά ένας πανάθλιος Μακεδόνας, από ένα μέρος που πριν δεν έβρισκες να αγοράσεις ούτε ένα δούλο της προκοπής».¹⁷⁸

Η άποψη αυτή, για τη μη ελληνικότητα των Μακεδόνων, δεν ευσταθεί ιστορικά. Οι Μακεδόνες ήταν ένα από τα ελληνικά φύλα τα οποία μετανάστευσαν από τον βορρά. Η λέξη «Μακεδονία» είναι λέξη ελληνική. Το όνομα «Μακεδών» προέρχεται από τη λέξη «μακεδνός» που σημαίνει μακρύς, ψηλός.¹⁷⁹ Οι Μακεδόνες, στο μεγαλύτερο μέρος τους, ανήκαν στους Δωριείς. Δεν ακολούθησαν την πορεία των άλλων Ελλήνων που ξαπλώθηκαν στα παράλια του Αιγαίου και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Η γλώσσα την οποία μιλούσαν οι Μακεδόνες κατά την κλασική εποχή, δηλαδή όταν ήλθαν σε επαφή με τους υπόλοιπους Έλληνες, ήταν ελληνική και, πιο συγκεκριμένα, μια από τις ελληνικές διαλέκτους που ομιλούνταν την εποχή εκείνη, ιδιαίτερα συγγενής προς την Αιολική και τη Δωρική.¹⁸⁰ Οπωσδή-

¹⁷⁸ Δημοσθένους, *Λόγοι*, κατά μετάφραση Κ. Ν. Παπανικολάου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 140, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα, παράγραφος 31.

¹⁷⁹ Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Ακμή του Αρχαϊκού Ελληνισμού*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β΄: Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 237. - Γεωργίου Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Έκδοση Κέντρου Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2004.

¹⁸⁰ Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου, *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτικός Οίκος Χάρη Πάτση, Αθήνα, σ. 121. - Νικόλαος Ανδριώτης, *Γλώσσα*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική

ποτε, οι αρχαίοι Μακεδόνες, αποκλεισμένοι στις ορεινές τους περιοχές και μη έχοντες επικοινωνία με τους άλλους Έλληνες, ήταν πολιτιστικά καθυστερημένοι έναντι των άλλων Ελλήνων και διακρίνονταν από αυτούς.¹⁸¹

Όμως, ανεξάρτητα από τα πιο πάνω, αδιαμφισβήτητη ιστορική αλήθεια είναι ότι οι Μακεδόνες, υπό τον Μέγα Αλέξανδρο και τους διαδόχους του, μετέδωσαν τον ελληνικό πολιτισμό και τα ελληνικά γράμματα στην Ανατολή. Επίσης, αδιαμφισβήτητη ιστορική αλήθεια είναι ότι οι σημερινοί κάτοικοι του κράτους που ονομάζεται «Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας» καμιά σχέση δεν έχουν με τους αρχαίους Μακεδόνες και τον Μέγα Αλέξανδρο, για τον απλούστατο λόγο ότι οι πρώτοι αποτελούνται κατά κύριο λόγο από σλάβους και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή που βρίσκεται το κράτος τους μεταξύ του 6ου και 7ου αιώνα μ.Χ.

Σημειώνεται ότι και ο Ισοκράτης στον λόγο του *Φίλιππος* κάνει διάκριση μεταξύ Ελλήνων και Μακεδόνων.

Ακολουθεί μια δριμύτατη επίθεση του ρήτορα εναντίον των πληρωμένων οπαδών του Φιλίππου και στηλιτεύει την αδιαφορία του λαού, σε όποια πόλη και αν συμβαίνει αυτό, παραθέτοντας τις περιπτώσεις της Ολύνθου, της Ερέτριας και του Ωρεού, για να διαπιστώσει στην παράγραφο 69: «Μα ποια η ωφέλεια τώρα γι' αυτούς; Όσο το καράβι είναι ακόμα σώο – μεγάλο ή μικρό δεν έχει σημασία – ο ναύτης και ο καπετάνιος και ο κάθε επιβάτης πρέπει να είναι πρόθυμοι να το προσέχουν να μην το αναποδογυρίσει κανένας

Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 568. - Χρυσόστομος Α. Σοφιανός, *Αλέξανδρος ο Μέγας*, Εκδόσεις Ιδρύματος Εύης Σοφιανού, Λευκωσία 1998, σσ. 3 και 4.

¹⁸¹ Παύλος Ν. Τζεργιάς, *Η Κύπρος από την αρχαιότητα ως την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση: γλυκειάς χώρας ιστόρηση*, Τόμος Ι, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2004, σ. 90.

είτε θεληματικά είτε άθελά του. Γιατί, σαν το σκεπάσει η θάλασσα, θα είναι μάταιη κάθε προθυμία».

Στο τελευταίο μέρος, ο ρήτορας εκθέτει τα μέτρα που πρέπει να πάρουν οι Αθηναίοι, χωρίς να περιμένουν τη συμπαράσταση των άλλων Ελλήνων και καταλήγει με τη συνηθισμένη ευχή για σωστές αποφάσεις.

V. Ο ΑΙΣΧΙΝΗΣ

Ο Αισχίνης γεννήθηκε περί το 390 π.Χ. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, δεν κατάγεται από «επιφανή» οικογένεια, με βάση το κριτήριο της καταγωγής ή οικονομικής ευρωστίας. Για τον πατέρα του, που είχε το όνομα Ατρόμητος, υπάρχει και η πληροφορία ότι ήταν δούλος, ενώ για τη μητέρα του ότι εξασκούσε τα πιο ευτελή επαγγέλματα, ακόμη και της εταίρας. Οπωσδήποτε, τέτοιες πληροφορίες, που πιθανότατα προέρχονται από άτομα διακείμενα εχθρικά προς τον Αισχίνη, δεν μπορούν να θεωρηθούν αβίαστα αξιόπιστες και πρέπει να αντικρίζονται με επιφύλαξη. Για τον πατέρα του και την οικογένειά του ο Αισχίνης αναφέρεται στον λόγο του *Περί της Παραπρεσβείας* όπου αναφέρει ότι ο πατέρας του κατάγεται από την Αθήνα. Όταν ήταν νέος και πριν χάσει την περιουσία του εξ αιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου, ήταν αθλητής. Αργότερα, όταν εξορίστηκε από τους τριάντα τυράννους, υπηρέτησε στρατιώτης σε ασιατικό έδαφος και διακρίθηκε στις διάφορες μάχες. Πήρε μέρος στον αγώνα για την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Επίσης, αναφέρεται και στους δυο αδελφούς του, τον Φιλοχάρη, που έχει εκλεγεί και στρατηγός και τον Αφόβητο, που του ανατέθηκε διπλωματική αποστολή προς τον Πέρση βασιλιά και, επίσης, κατείχε δημόσια θέση.

Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος υποστηρίζει ότι ο Αισχίνης καταγόταν από καλή αθηναϊκή οικογένεια, που καταστράφηκε στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Οι γονείς του και, αργότερα, ο ίδιος και τα αδέρφια του αναγκάστηκαν να βιοπαλαίσουν, ασκώντας ταπεινά επαγγέλματα, όχι, όμως ατιμωτικά, όπως ισχυριζόταν ο Δημοσθένης.¹⁸² Γι' αυτές του τις ενασχολήσεις, τον ειρωνεύεται συχνά ο Δημοσθένης καθώς και για την ταπεινή του καταγωγή. Βέβαια, και ο Αισχίνης δεν ήταν πιο αβρός όταν επρόκειτο να χαρακτηρίσει τον μεγάλο του αντίπαλο τόσο στην πολιτική όσο και στο δικαστήριο.

Παρ' όλες τις πιο πάνω αντίξοες συνθήκες, η ανατροφή και η μόρφωση του Αισχίνη δεν ήταν ελλιπής. Έμαθε, εργαζόμενος στον Εύβουλο, τους νόμους καθώς και την πολιτική και τη ρητορική τέχνη.

Για διευκόλυνση του αναγνώστη να έχει σωστή εικόνα για τον Αισχίνη και το έργο του, ενδείκνυται να παρατεθούν συνοπτικά πιο κάτω μερικά ιστορικά γεγονότα, που σημάδεψαν την εποχή που έζησε:

Οι Περσικοί πόλεμοι, στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., χάρισαν στην Αθήνα την πολιτική και οικονομική ηγεμονία στον χώρο της Ελλάδας. Ακολούθησε ο Πελοποννησιακός πόλεμος (431 π.Χ.), που ανέδειξε τη Σπάρτη πρώτη δύναμη. Στη συνέχεια, μια άλλη δύναμη, η Θήβα ανταγωνίζεται τη Σπάρτη και την Αθήνα.

Τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. βρίσκουν εξαντλημένες τις άλλοτε ισχυρές πόλεις – κράτη του Ελληνικού χώρου. Είναι αυτή την εποχή που οι Μακεδόνες, που μέχρι τότε δεν είχαν κάνει αισθητή την παρουσίας τους στην πολιτική σκηνή του αρχαίου Ελληνικού

¹⁸² Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ρητορική*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 560.

κόσμου εμφανίζονται και διεκδικούν ρόλο πρωταγωνιστή. Ο ηγέτης τους Φίλιππος Β΄ οδηγεί τους Μακεδόνες από επιτυχία σε επιτυχία, πράγμα που ανησυχεί τα κράτη – πόλεις της Νοτίου Ελλάδας και κυρίως την Αθήνα. Σφοδρός πολέμιος του Φιλίππου είναι ο Δημοσθένης. Όμως, στην Αθήνα μια παράταξη βλέπει τον Φίλιππο ως τον καταλληλότερο ηγέτη που θα μπορούσε να ενώσει τους Έλληνες και να ηγηθεί μιας εκστρατείας κατά των Περσών. Στη «φιλομακεδονική» παράταξη κατατάσσεται, όπως προκύπτει από τα όσα εκτίθενται πιο πάνω σχετικά με τον Δημοσθένη, και ο Αισχίνης, εκτός από τον Εύβουλο και τον Φιλοκράτη.

Τρεις λόγοι, που εκφωνήθηκαν σε τρεις δίκες πολιτικού περιεχομένου, είναι τα μόνα έργα του Αισχίνη που έχουμε. Οι λόγοι αυτοί είναι ο *Κατά Τιμάρχου*, ο *Περί της Παραπρεσβείας* και ο *Κατά Κτησιφώντος*.

Όπως θα αναφερθεί, η έκβαση της τελευταίας δίκης, που αφορούσε την κατηγορία *Κατά Κτησιφώντος*, υπήρξε μοιραία για τον Αισχίνη. Όχι μόνο δεν έπεισε τους δικαστές, αλλά δεν συγκέντρωσε ούτε το ένα πέμπτο των δικαστικών ψήφων, που θα τον απάλλαζε από το πρόστιμο των χίλιων δραχμών, όπως πρόβλεπε ο σχετικός νόμος, και από την ατιμία. Εγκατέλειψε την Αθήνα και πήγε στη Ρόδο. Εκεί παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του, που επήλθε το 314 π.Χ., σε ηλικία εβδομήντα έξι ετών.

Πιο κάτω, επιχειρείται μια συνοπτική αναφορά στους τρεις αυτούς λόγους:

(1) *Κατά Τιμάρχου*

Όταν επέστρεψε στην Αθήνα η δεκαμελής πρεσβεία στην οποία μετείχε και ο Αισχίνης, που μετέβη στη Μακεδονία για την επικύ-

ρωση της «Φιλοκράτειας» ειρήνης, μετά που οι όροι της είχαν συμφωνηθεί από μια προηγούμενη αποστολή, ο Τίμαρχος, ένας Αθηναίος πολιτικός, φίλος του Δημοσθένη, κατήγγελε τον Αισχίνη με την κατηγορία της «παραπρεσβείας» και, συγκεκριμένα ότι πρόδωσε τα συμφέροντα της πατρίδας του προς όφελος των συμφερόντων του Φιλίππου. Ο Αισχίνης, με τη σειρά του και για αντιπερισπασμό, με σκοπό να ματαιώσει την καταγγελία του Τιμάρχου εναντίον του, μίηυσε και αυτός τον Τίμαρχο, υποβάλλοντας «γραφήν ύβρεως», με την κατηγορία ότι προσφέρει το σώμα του επί πληρωμή, για να ικανοποιήσει τις σεξουαλικές ορέξεις διαφόρων ανδρών και ότι κατασπατάλησε την πατρική του περιουσία για να ικανοποιήσει το πάθος του. Σύμφωνα με ισχύοντα τότε νόμο, ένα πολίτης, που επεδείκνυε τέτοια ακόλαστη και αχρεία συμπεριφορά, στερείτο του δικαιώματος να αναμιγνύεται στις δημόσιες υποθέσεις και να ομιλεί σε δημόσιες συνελεύσεις. Ο Αισχίνης με τον *Κατά Τιμάρχου* λόγο του επιδιώκει να πείσει τους δικαστές για το βάσιμο των καταγγελιών του.

Συνήγορος του Τιμάρχου είναι ο Δημοσθένης. Ο Αισχίνης, στον λόγο του, δεν χάνει την ευκαιρία να αναφερθεί, κατά τρόπο δεικτικό και κάπως ανοίκειο, στο πρόσωπο του σφοδρού αντιπάλου του. Τον ειρωνεύεται για το παρατσούκλι «Βάταλος» που έχει και το οποίο «δεν το έχει επειδή έτσι τον φώναζε η παραμάνα του. Του το έδωσε η φήμη και δικαίως μάλιστα, γιατί το παρατσούκλι του οφείλεται στο ότι είναι ένας θηλυπρεπής και κιναιδος» (εξ ανανδρίας και κιναιδίας ενεγκάμενος τούνομα) (παράγραφος 131).

Η μελέτη του περιεχομένου του λόγου του πείθει τον αναγνώστη για την αξιοθαύμαστη ρητορική δεινότητα του Αισχίνη. Είναι σαφής και τα επιχειρήματά του ακολουθούν μια λογική σειρά και

αποκαλύπτουν ότι είναι πολύ καλός γνώστης, όχι μόνο της νομοθεσίας, αλλά και της δικαστικής πρακτικής.

Αξίζουν ιδιαίτερης αναφορά τα επιχειρήματα που υποβάλλει για να πείσει τους δικαστές ότι έχουν ενώπιον τους επαρκείς αποδείξεις για να καταδικάσουν τον Τίμαρχο. Πρόκειται, υποστηρίζει, για υπόθεση για την οποία δεν απαιτείται άμεση μαρτυρία, αλλά είναι αποδεκτή και η καλούμενη, σήμερα, περιστατική μαρτυρία. Τους καλεί να μην εξετάζουν «αν τον είδε κανείς αλλά αν πράγματι έκανε αυτή τη δουλειά. [...] Τι πρέπει να υποθέσουμε τη στιγμή που ένας όμορφος νέος εγκατάλειψε το πατρικό του σπίτι και κοιμάται σε ξένα σπίτια, κάθεται σε πολυτελή δείπνα χωρίς να πληρώνει, έχει χορεύτριες και κοκότες πολυτελείας, παίζει ζάρια και δεν ξοδεύει το παραμικρό, παρά πληρώνει άλλος για λογαριασμό του; Μήπως πρέπει να είναι κανείς μάντης για να καταλάβει; Δεν είναι τάχα φανερό, πως αυτός που έχει τέτοιες απαιτήσεις, είναι υποχρεωμένος σε αντάλλαγμα να ικανοποιεί τις ορέξεις αυτών που ξοδεύουν για λογαριασμό του;» (παράγραφοι 75, 76). Και προχωρεί, καλώντας τους δικαστές να λάβουν υπόψη τους και τη γνώση που οι ίδιοι έχουν το πρόσωπο και τη διαγωγή του Τιμάρχου. «Γιατί, όπως αυτούς που γυμνάζονται, έστω και αν δεν τους βλέπουμε όταν κάνουν γυμναστική τους γνωρίζουμε από τη σωματική τους διάπλαση, έτσι και τους πόρνους, μολονότι δεν τους βλέπουμε στις ιδιαίτερες δραστηριότητές του, τους γνωρίζουμε, όμως, από τη ξεδιαντροπιά, το θράσος και τις καθημερινές τους ασχολίες. Γιατί αυτός που περιφρονεί τους νόμους που αφορούν τις σπουδαιότερες εκδηλώσεις της ζωής μας, και βγαίνει από τα πλαίσια της ηθικής, αποκτά ένα χαρακτήρα, που γίνεται αμέσως αντιληπτός» (παράγραφος 189).

Ο Αισχίνης διευκρινίζει ότι δεν είναι κατά της παιδεραστίας, του

«όμορφου έρωτα» με νεαρά παιδιά « ... το να ερωτεύεται κανείς τα παιδιά τα όμορφα και με ανατροφή, αυτό είναι μια αδυναμία που χαρακτηρίζει ανθρώπους ανώτερους. Αλλά, το να κάνει κανείς παραλυσίες, πληρώνοντας κάποιον, αυτό είναι, νομίζω, χαρακτηριστικό κακού και αμόρφωτου ανθρώπου. Υποστηρίζω, ακόμη, το να αγαπηθεί ένας νέος με σκοπούς ανιδιοτελείς, είναι κάτι το ηθικό και το όμορφο. Αν, όμως, το χρήμα τον παρασύρει στην πορνεία, αυτό είναι αισχρό» (παράγραφοι 136, 137).

Αναφερόμενος στον ισχυρισμό του Δημοσθένη ότι φάσκει και αντιφάσκει, γιατί, κατά τη γνώμη του «δεν μπορεί ο ίδιος άνθρωπος να έχει παραδοθεί στην πορνεία και, παράλληλα, να έχει κατασπαταλήσει και την πατρική του περιουσία» (παράγραφος 94), εξηγεί ότι ο Τίμαρχος άρχισε να σπαταλά την περιουσία του πατέρα του όταν «μεγάλωσε και έχασε την ομορφιά του, οπότε, φυσικά, δεν έδινε κανείς τίποτε για να τον απολαύσει, ενώ η ακόλαστη φύση του επιθυμούσε πάντα τις ίδιες απολαύσεις» (παράγραφοι 95, 96).

Ο Αισχίνης κέρδισε τη δίκη και ο Τίμαρχος καταδικάστηκε με στέρηση των πολιτικών του δικαιωμάτων. Σύμφωνα με άλλες πηγές, αυτοκτόνησε, πριν ακόμα εκδοθεί η απόφαση του δικαστηρίου.¹⁸³

(2) *Περί της Παραπρεσβείας*

Ο δεύτερος λόγος του Αισχίνη, ο *Περί της Παραπρεσβείας*, είναι απολογητικός και εκφωνήθηκε από αυτόν ενώπιον του δικαστηρίου, για να υπερασπίσει τον εαυτό του στην κατηγορία που του είχε προσάψει ο Δημοσθένης, αυτήν τη φορά, για «παραπρεσβεία».

Όπως αναφέρθηκε, πιο πάνω, όταν επέστρεψε στην Αθήνα η δε-

¹⁸³ Αισχίνου, *Άπαντα*, Τόμος Α', κατά μετάφραση Σταμάτη Βουλαρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 85, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

καμελής πρεσβεία στην οποία μετείχε και ο Αισχίνης, που μετέβη στη Μακεδονία για την επικύρωση της «Φιλοκράτειας» ειρήνης, ο Τίμαρχος, κατήγγειλε τον Αισχίνη με την κατηγορία της «παραπρεσβείας» και, συγκεκριμένα ότι πρόδωσε τα συμφέροντα της πατρίδας του προς όφελος των συμφερόντων του Φιλίππου. Ο Αισχίνη, όμως, για αντιπερισπασμό, υπέβαλε κατά του Τιμάρχου «γραφήν ύβρεως» η οποία είχε επιτυχία, για τον Αισχίνη, αποτελέσματα. Ο Τίμαρχος καταδικάστηκε και, έτσι, ματαιώθηκε η εκδίκαση της καταγγελία που υπέβαλε εναντίον του Αισχίνη ο Τίμαρχος.

Τρία χρόνια ύστερα από την καταδίκη του Τιμάρχου και, αφού ο άλλος φιλιππίζων, ο Φιλοκράτης αναγκάστηκε να αυτοεξοριστεί για να αποφύγει τις συνέπειες μιας πιθανής καταγγελίας του Υπερείδη εναντίον του, ο ίδιος ο Δημοσθένης καταγγέλλει τον Αισχίνη με την ίδια κατηγορία, δηλαδή της παραπρεσβείας, την οποία υποστήριξε ο ίδιος ενώπιον του δικαστηρίου, ζητώντας να λογοδοτήσει για όσα έκανε κατά τη δεύτερη συνάντηση της πρεσβείας με τον Φίλιππο το 346 π.Χ. Ο Δημοσθένης κατηγόρησε τον Αισχίνη, όπως προηγουμένως και ο Τίμαρχος, ότι κατά τη δεύτερη αποστολή της πρεσβείας υποβοήθησε το σχέδιο του Φιλίππου να καθυστερήσει την επικύρωση της συνθήκης, που πρόβλεπε τη διατήρηση του status quo μεταξύ των εμπλοέμων, να συμπληρώσει τις καταδίκες του. Έτσι, με τις ενέργειες του αυτές, ο Αισχίνης βοήθησε τον Φίλιππο στην επεκτατική του πολιτική, σε βάρος των Αθηναϊκών συμφερόντων.

Η υπόθεση εκδικάστηκε από δικαστήριο απαρτιζόμενο από 501 μέλη. Ήταν ένα είδος λαϊκού δικαστηρίου.

Η γραμμή που ακολουθεί για να αντικρούσει τις εναντίον του κατηγορίες διαφαίνεται από την αρχή του λόγου του: στη συνάντηση της πρεσβείας με τον Φίλιππο δεν έπραξε οτιδήποτε το διαφορετικό

από τα άλλα μέλη της. Στην παράγραφο 8 παρατηρεί ότι «ο κατηγορούμενος που κινδυνεύει η ζωή του είμαι εγώ, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του κατηγορητηρίου στρέφεται εναντίον του Φιλοκράτη, του Φρύωνα και των άλλων μελών της αντιπροσωπείας, στρέφεται εναντίον του Φιλίππου και της ειρήνης που κλείσαμε μαζί του και, τέλος, εναντίον της πολιτικής του Εύβουλου». Στη συνέχεια, για να πείσει τους δικαστές, προβαίνει σε μια μακροσκελή αναφορά στα όσα έλαβαν χώρα μέχρι τη σύναψη και την επικύρωση της συνθήκης ειρήνης. Προσπάθησε να παρουσιάσει μια διαφορετική εικόνα των γεγονότων από αυτήν που παρουσίασε ο κατηγορός του. Στην παράγραφο 56 αναφέρει: «Σχετικά με την προσπάθεια συνάψεως ειρήνης, πειστήκατε ασφαλώς πως δεν συνεργάστηκα εγώ με τον Φιλοκράτη αλλά ο Δημοσθένης». Δεν αρνείται ότι υπήρξε θιασώτης της ειρήνης. Στρεφόμενος προς τον Δημοσθένη του λέγει «... ομολογώ, συμβούλευσα τον Δήμο να συμφιλιωθεί με τον Φίλιππο και να κλείσει ειρήνη. Την ειρήνη, που εσύ στο χέρι σου ποτέ δεν κράτησες όπλο, τη νομίζεις επονείδιστη, ενώ εγώ επιμένω ότι είναι πολύ πιο συμφέρουσα από τον πόλεμο» (παράγραφος 79).

Στις παραγράφους 160 και 161, ανακεφαλαιώνοντας την επιχειρηματολογία του, αναφέρει: «Σκεφτείτε, λοιπόν, κύριοι δικαστές, μια – μια τις κατηγορίες και πείτε μου γιατί δικάζομαι. Μήπως, επειδή πρότεινα κανένα ψήφισμα; Μήπως, επειδή ακύρωσα κανένα νόμο ή εμπόδισα να θεσπιστεί άλλος; Μήπως, επειδή εγώ, μόνος έκλεισα καμιά συνθήκη για λογαριασμό της πόλης; Μήπως, επειδή αφαίρεσα από τη συνθήκη καμιά απόφασή σας, ή πρόσθεσα κάτι άλλο που δεν είχε αποφασιστεί; Ας υποθέσουμε ότι δεν άρεσε η ειρήνη σε κάποιο από τους πολιτικούς. Μα δεν θα έπρεπε να φέρει αντιρρήσεις, όταν την αποφασίζαμε, και να μην κατηγορεί εμένα

τώρα; Αθηναίοι, όσο διαρκούσε ο πόλεμος, μερικοί πλούτισαν από τις δικές σας συνεισφορές και τα δημόσια έσοδα. Με την ειρήνη, όμως, αυτά τα χάσανε. Γιατί, η ειρήνη δεν τρέφει τους τεμπέληδες. Λοιπόν; Αυτοί, που δεν πάθανε τίποτε, παρά έβλαψαν τη πόλη, θα έρθουν, τώρα, να τιμωρήσουν τον πρωτοστάτη της ειρήνης, ενώ, όσοι ωφεληθήκατε από την ειρήνη, θα αφήσετε στο έλεος του θεού αυτούς που εργάστηκαν για το κοινό συμφέρον;».

Τελικά, ο Αισχίνης αθωώθηκε με διαφορά μόνο τριάντα ψήφων, παρά την υποστήριξη που είχε από τον ισχυρό Εύβουλο και άλλων προσώπων της φιλομακεδονικής παράταξης.

(3) Κατά Κτησιφώντος

Ο τρίτος λόγος του Αισχίνη εκφωνήθηκε το 330 π.Χ., δεκατρία χρόνια μετά τον δεύτερο. Στον λόγο αυτό απάντησε ο Δημοσθένης με τον *Περί του στεφάνου* λόγο του. Το 336 π.Χ. ο Κτησιφών πρότεινε στην Εκκλησία του Δήμου την απονομή στον Δημοσθένη της υψίστης τιμής, του χρυσού στεφάνου, για τις υπηρεσίες που πρόσφερε στην επισκευή των τειχών και στην αποπεράτωση του έργου με δικά του έξοδα. Ο στέφανος θα του απονεμόταν στο θέατρο κατά τις εορτές των Μεγάλων Διονυσίων. Ο Αισχίνης, τότε, κατέθεσε μια «γραφή παρανόμων» υποστηρίζοντας ότι η πρόταση του Κτησιφώντα ήταν αντίθετη με του κειμένους νόμους για τους εξής λόγους: γιατί ο Δημοσθένης είχε κατά την ίδια περίοδο ασκήσει δημόσια λειτουργήματα, για τα οποία δεν είχε ακόμη λογοδοτήσει, οπότε και δεν επιτρεπόταν, ώσπου να εγκριθεί η λογοδοσία του, να του απονεμηθεί καμιά τιμητική διάκριση, β) γιατί οι τιμητικές διακρίσεις που αποφασίζονται από τον λαό απονέμονται στην Πνύκα και ποτέ στο θέατρο και γ) γιατί από την εξέταση της όλης

πολιτείας του ανδρός (του Δημοσθένη) δεν προκύπτει ότι ωφέλησε ποτέ την πατρίδα. Οι πρώτοι δυο λόγοι στηρίζονταν σε νόμους που περιήλθαν σε αχρησία και δεν τους δόθηκε οποιαδήποτε σημασία. Ο τρίτος λόγος ήταν εκείνος που έδωσε στην όλη υπόθεση τεράστια έκταση.

Η γραφή κατατέθηκε το 336 π.Χ., αλλά η δίκη διεξάχθηκε με μεγάλη καθυστέρηση το 330 π.Χ., για λόγους που μας είναι άγνωστοι. Να σημειωθεί ότι το 336 π.Χ. πέθανε ο Φίλιππος. Όταν έγινε η δίκη το 330 π.Χ., ο διάδοχος του Φιλίππου Αλέξανδρος έμπαινε, μετά τα Γαυγάμηλα, θριαμβευτής στη Βαβυλώνα.

Ο *Κατά Κτησιφώντος* λόγος πρέπει να αναγνωριστεί και αυτός ως ένα έξοχο δείγμα ευστροφίας και οξύτητας σκέψης, που τοποθετεί τον Αισχίνη στην πρώτη τριάδα των αρχαίων Ελλήνων ρητόρων, μετά τον Δημοσθένη και τον Υπερείδη.¹⁸⁴ Όμως, η δίκη κατάληξε σε πραγματική συντριβή του Αισχίνη. Δεν συγκέντρωσε ούτε το ένα πέμπτο των απαιτούμενων ψήφων, που θα τον απάλλαζε από το πρόστιμο των χίλιων δραχμών, όπως πρόβλεπε ο σχετικός νόμος, και από την ατιμία. Με αυτή την ήττα, τέλειωσε και η πολιτική σταδιοδρομία. Έφυγε από την Αθήνα και, πιθανότατα, πήγε στη Ρόδο και άνοιξε σχολή ρητορικής.

¹⁸⁴ Κωνσταντίνος Τσάτσος, *Ρητορική*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄ 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972, σ. 561.

ΚΕΦ. 6: ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Ι. Η ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Η τέχνη στην αρχαία Ελλάδα γνώρισε τέτοια άνθηση, ώστε ένας κορυφαίος ιστορικός της τέχνης να τη θεωρήσει ως «τη μεγαλύτερη και την πιο θαυμαστή επανάσταση στην ιστορία της τέχνης».¹⁸⁵ Ο επηρεασμός που είχε στις σύγχρονες αντιλήψεις για την τέχνη, κυρίως τη γλυπτική, την αρχιτεκτονική και την αγγειογραφία, είναι αδιαμφισβήτητος.

Στον τομέα της πλαστικής γλυπτικής τέχνης, τα πρώτα περίοπα έργα παρουσιάζονται στα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ. Έχουν τη μορφή που καλείται «δαιδαλική», από ένα μυθικό γλύπτη με το όνομα Δαίδαλος. Δημιουργείται η μορφή του «Κούρου», του γυμνού νέου, που θα παραμείνει για περισσότερα από εκατό χρόνια το θέμα που θα επεξεργαστούν οι γλύπτες σε όλη την έκταση του ελληνικού χώρου. Ο κούρος είτε θα στηθεί στα ιερά, «άγαλμα» για τον θεό, είτε πάνω στους τάφους των ανδρών. Δημιουργείται, επίσης, η μορφή της «Κόρης», με τα φιλάρεσκα ενδύματα και τη λιτή χάρη, που θα γίνουν «αγάλματα» της θεάς στα ιερά της Αρτέμιδος, της Ήρας και της Αθηνάς. Κατά την περίοδο αυτή, το υλικό που χρησιμοποιούν οι γλύπτες είναι, κυρίως, το μάρμαρο, αλλά και ο

¹⁸⁵ Ernst H. Gombrich, *The Story of Art*, Phaidon Press, London 1995, σ. 52.

ασβεστόλιθος, το ξύλο κλπ. Επίσης, θα πρέπει να αναφερθεί ότι τα λίθινα γλυπτά χρωματιζόνταν. Αργότερα, χρησιμοποιείται και ορείχαλκος (μπρούντζος). Για να κατασκευαστούν μεγάλα μπρούντζινα έργα, βρέθηκε η τεχνική να γίνονται κούφια.¹⁸⁶

Κατά τον 5ο αιώνα π.Χ., ο τύπος του κούρου και της κόρης παύει να επαρκεί, ως πλαστική μορφή, για τις ανάγκες της γλυπτικής τέχνης. Τη θέση του παίρνει η τεχνική της κατασκευής κούφιων αγαλμάτων, αρχικά, μπρούντζινων και, στη συνέχεια, χάλκινων. Ο πρώτος σπουδαίος γλύπτης της εποχής ήταν ο Κρίτιος. Το έργο του, το *παιδί του Κριτίου*, γύρω στο 485 π.Χ., διασώθηκε και βρίσκεται στο Μουσείο της Ακρόπολης στην Αθήνα.

Στα κλασικά χρόνια ξεχωρίζουν τρεις μεγάλες μορφές της γλυπτικής: ο Μύρων, ο Φειδίας και ο Πραξιτέλης. Θα πρέπει να σημειωθεί πως τα πιο ονομαστά έργα των κλασικών χρόνων έχουν, στο σύνολό τους σχεδόν, χαθεί και μόνο από αντίγραφα, κατά κανόνα ρωμαϊκών χρόνων, προσπαθούμε να συλλάβουμε τη μορφή τους. Κανένα έργο του Μύρωνα δεν διασώθηκε. Μόνο τρία ή τέσσερα μπορούμε να ταυτίσουμε με τα ρωμαϊκά τους αντίγραφα. Ξεχωρίζει ο *Δισκοβόλος*. Για τον Φειδία, ο Μανόλης Ανδρόνικος γράφει: «Δεν θα ήταν λάθος αν λέγαμε πως ο Φειδίας ενσαρκώνει για την κλασική τέχνη ό,τι ο Περικλής για την αθηναϊκή δημοκρατία. Πρόκειται για μια προσωπικότητα που σφράγισε την εποχή της -και τις επόμενες- με τη μεγαλοφύα της».¹⁸⁷ Είναι οριστικά χαμένα τα δυο κορυφαία χρυσελεφάντινα έργα του, η *Αθηνά Παρθένος*, που στήθηκε

¹⁸⁶ Μανόλης Ανδρόνικος, Αρχαϊκή τέχνη: Γλυπτική, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σσ. 382-389.

¹⁸⁷ Ό.π., σ. 303.

στον Παρθενώνα το 438 π.Χ., και ο *Ολύμπιος Ζευς*, που στήθηκε στον ναό της Ολυμπίας μετά το 430 π.Χ. Ωστόσο, εύγλωττο δείγμα της μεγαλοφυΐας του παραμένει η ζωοφόρος του Παρθενώνα.

Από τα αριστουργήματα του Πραξιτέλη διασώθηκε, ως τεκμήριο της ιδιοφυΐας του, μόνο ο *Ερμής της Ολυμπίας*. Γνώση για το μεγαλείο της τέχνης του, μπορούμε να πάρουμε και από την *Αφροδίτη* του (αντίγραφο της Αρλ).

II. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Η ελληνική αρχιτεκτονική κατόρθωσε να συνδυάσει την άμεση τεχνική δεξιότητα με την εξαιρετική ευαισθησία. Από τα «επτά θαύματα του κόσμου», τα πέντε ήταν αριστουργήματα της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Μετά τις πυραμίδες της Αιγύπτου, τους κρεμαστούς κήπους της Βαβυλώνας, ακολουθούσαν: το άγαλμα του Διός στην Ολυμπία, ο Ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο, το μασωλείο της Αλικαρνασσού, ο κολοσσός της Ρόδου και ο φάρος της Αλεξάνδρειας.

Την αρχιτεκτονική των ελληνικών ναών ρύθμιζαν διάφοροι ρυθμοί, κανόνες αναλογίας και σχήματος, που καθόριζαν τα διάφορα στοιχεία των κτιρίων

Οι τέλειες και αρμονικές αναλογίες των δωρικών ναών, οι κιονοστοιχίες με σταδιακή λέπτυνση, τα αετώματα με τον ανάγλυφο διάκοσμο, δίνουν την αίσθηση της μοναδικής κομψότητας. Σταδιακά, προστέθηκαν και άλλοι διακοσμητικοί ρυθμοί, όπως ο ιωνικός και ο κορινθιακός.

Η οικοδομική δραστηριότητα στην αρχαία Ελλάδα μέσα στον 5ο αιώνα π.Χ. είναι μοναδική και εκπληκτική. Από το 450 ως το 400 π.Χ. μέσα στην πόλη των Αθηνών, σε όλη την Αττική και έξω από

αυτή, στη Δήλο, κτίζονται τέτοια κτίρια, που μας αφήνουν κατάπληκτους. Από αυτά, μπορούμε να αναφέρουμε τον Παρθενώνα, το Θησείο, τα Προπύλαια, τον ναό του Ποσειδώνα στο Σούνιο.

Επίσης, μέσα στην Αθήνα οικοδομούνται αρκετά δημόσια κτίρια, όπως το Βουλευτήριο, το Νομισματοκοπείο, το Ωδείο του Περικλέους, η Στοά του Ελευθερίου Διός και διαμορφώνεται το πρώτο Διονυσιακό θέατρο. Στη Δήλο, οι Αθηναίοι αφιερώνουν ένα ναό στον Απόλλωνα, που έμεινε γνωστός ως «Ναός των Αθηναίων».

Ο Παρθενώνας αποτελεί το λαμπρό μνημείο της αθηναϊκής πολιτείας του Περικλή. Ο ναός αυτός αφιερώθηκε σε μια θεότητα, την Αθηνά, της οποίας η μορφή είναι άρρηκτα δεμένη με την Αθήνα. Κτίστηκε στην Ακρόπολη, στο μέρος που άρχισε να οικοδομείται ένας επιβλητικός ναός της Αθηνάς Παρθένου, ύστερα από τη νίκη στον Μαραθώνα (490 π.Χ.). Οι Αθηναίοι δεν πρόλαβαν να τελειώσουν το έργο, γιατί οι Πέρσες, δέκα χρόνια αργότερα, κατέλαβαν την Αθήνα και έκαψαν την Ακρόπολη. Στην ανέγερση του Παρθενώνα εργάστηκαν κορυφαίοι αρχιτέκτονες, ο Ικτίνος και ο Καλλικράτης, σε στενή συνεργασία με τον Φειδία, που επηρέασε αποφασιστικά το σχέδιο του ναού. Όταν το 437 π.Χ. είχαν τελειώσει οι οικοδομικές εργασίες στον Παρθενώνα, άρχισε η κατασκευή των Προπυλαίων, με αρχιτέκτονα τον Μνησικλή. Στον βράχο της Ακρόπολης κτίστηκε και το Ερέχθειο, ένα ιδιόρρυθμο κτίριο που η οικοδόμησή του άρχισε το 421 και τέλειωσε το 406 π.Χ. Είναι κτισμένο σε τέσσερα διαφορετικά επίπεδα και χρησιμοποιεί, κατά παλαιά ιωνική παράδοση, Κόρες, τις γνωστές Καρυάτιδες, ως κίονες. Βασικά, χωρίζεται σε δυο τμήματα: το ανατολικό, αφιερωμένο στην Αθηνά Πολιάδα, και το δυτικό, αφιερωμένο στον Ποσειδώνα-Ερεχθέα.¹⁸⁸

¹⁸⁸ Μανώλης Ανδρόνικος, Η κλασική τέχνη, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*,

Η ελληνική αρχιτεκτονική από τον 4ο π.Χ. αιώνα εισέρχεται σε νέους δρόμους, που θα ακολουθήσουν οι επόμενοι αιώνες. Μέσα σ' αυτόν τον αιώνα, οικοδομούνται στην κυρίως Ελλάδα τα τρία θαυμάσια κυκλικά οικοδομήματα, «αι θόλοι», όπως τα ονόμαζαν οι αρχαίοι, στους Δελφούς, την Επίδαυρο και την Ολυμπία. Επίσης, σε όλη την έκταση του ελληνικού χώρου οικοδομούνται θέατρα, στοές και μεγάλα κλειστά κτίρια. Στη Μικρά Ασία επιβλητικά ταφικά μνημεία.¹⁸⁹

Οι κατοικίες στον ελληνικό κόσμο, όπως και οπουδήποτε αλλού, διέφεραν ανάλογα με το τοπικό κλίμα και τα δομικά υλικά, την κοινωνική θέση και τον πλούτο των ιδιοκτητών τους. Παρόλα αυτά, με βάση ανασκαφές που έγιναν και γραπτές πηγές, μπορούμε να διακρίνουμε ένα αρκετά σταθερό πρότυπο σχέδιο της ελληνικής κατοικίας. Οι πιο πολλές ήταν πλινθόκτιστες, με κονίαμα και, ίσως, ζωγραφικές παραστάσεις στην τοιχοποιία τους, ενώ το πάτωμα ήταν από πατημένο χώμα. Τα δωμάτια έβλεπαν σε μια μικρή αυλή, που συχνά είχε πηγάδι ή δεξαμενή νερού. Συχνά, η καλύτερη διακόσμηση και επίπλωση υπήρχε στον ανδρώνα ή «ανδρωνίτη», την αίθουσα υποδοχής των καλεσμένων των συμποσίων. Οι κατοικίες ήταν, επίσης, οικονομικές μονάδες που επεξεργάζονταν τα προϊόντα που παρήγαγε η οικογένεια, ώστε να γίνουν λάδι, μαλλί ή αλεύρι.

III. ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Η επιστήμη στην αρχαία Ελλάδα αποτελούσε, στην ουσία, ένα κλάδο της φιλοσοφίας. Οι περισσότεροι φιλόσοφοι, ασχολούνταν, ταυτόχρονα, με τις φυσικές και θεωρητικές επιστήμες. Η πιο ενδει-

Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σσ. 277-284.

¹⁸⁹ Ό.π., σσ. 287-289.

κτική περίπτωση είναι αυτή του Αριστοτέλη ο οποίος έγραψε συστηματικά έργα για τη φυσική και βιολογία. Η ταξινόμησή του των ζώων σε είδη αποτέλεσε τη βάση της μετέπειτα ζωολογίας.

Η ανάπτυξη των μαθηματικών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο αρχίζει με τον Πυθαγόρα τον Σάμιο, για τον οποίο έγινε αναφορά. Είναι αυτός που διατύπωσε το γνωστό «πυθαγόρειο θεώρημα» σχετικά με το τετράγωνο της υποτεινουσας του ορθοδόξου τριγώνου. Ακολούθησε ο Ευκλείδης από την Αλεξάνδρεια, περίπου το 300 π.Χ., ο οποίος με την πραγματεία του *Στοιχεία* άσκησε σημαντική επίδραση στην ανθρώπινη σκέψη. Στην επόμενη γενεά των διανοητών, κυριάρχησε ο Αρχιμήδης ο Συρακούσιος (287-212 π.Χ.) ο οποίος υπήρξε ο κορυφαίος όλων των μαθηματικών. Ήταν αυτός που εγκαινίασε την επιστήμη της υδροστατικής. Είναι γνωστό το πιο κάτω περιστατικό, που αναφέρεται στον Αρχιμήδη. Λέγεται ότι το θεώρημά του ότι ένα σώμα, που βυθίζεται στο νερό, χάνει βάρος ίσο με το βάρος του νερού που εκτοπίζει, το ανακάλυψε την ώρα που πλενόταν. Αμέσως, βγήκε και, τρέχοντας γυμνός στους δρόμους την πόλης, αναφωνούσε «εύρηκα, εύρηκα». Άλλη μορφή της εποχής του Αρχιμήδη ήταν ο Ερατοσθένης από την Κυρήνη, ο οποίος υπολόγισε τη διάμετρο της Γης.

Ο Ιπποκράτης από την Κω (460-357 π.Χ.) είναι αυτός που διαχώρισε την ιατρική από τη θρησκεία και τη μαγεία. Σ' αυτόν αποδόθηκαν πολλές πραγματείες αναφορικά με τη δημόσια υγεία, την υγιεινή, τη φροντίδα του ασθενή και τη χειρουργική. Το έργο του *Αφορισμοί* αρχίζει με το απόφθεγμα «ο βίος βραχύς, η δε τέχνη μακρά».¹⁹⁰

¹⁹⁰ Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2009, σ. 154.

ΚΕΦ. 7: Η ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο Όμηρος και ο Ησίοδος είναι οι δημιουργοί του σχήματος της λεγόμενης «ολυμπιακής θρησκείας» η οποία αποτελούσε την επίσημη θρησκεία των Ελλήνων ως το τέλος της αρχαιότητας. Με βάση το σχήμα αυτό, υπάρχει μια ομάδα μεγάλων θεών που κυβερνούν τον κόσμο. Η ομάδα αυτή αποτελεί μια οικογένεια, από τον πατέρα, που είναι ο Δίας, τη σύζυγό του την Ήρα και επτά παιδιά του που ήταν η Αθηνά, ο Απόλλων, ο Ήφαιστος, ο Άρης, η Άρτεμις, ο Ερμής και η Αφροδίτη. Τα τρία τελευταία δεν ήταν παιδιά της Ήρας. Ζουν σαν μια βασιλική οικογένεια και έχουν ανάκτορό τους την πιο ψηλή κορυφή του Ολύμπου. Εκτός από τους εννέα αυτούς θεούς, στη διακυβέρνηση του κόσμου έπαιρναν μέρος και άλλες τρεις θεότητες, αδέρφια του Δία, ο Ποσειδώνας, η Δήμητρα και η Εστία.

Διαπιστώνεται η παρουσία προελληνικών στοιχείων στην ελληνική θρησκεία. Από καιρό έχουν συσχετισθεί ορισμένες θρησκευτικές δοξασίες στην Ελλάδα, κατά την πρώιμη Εποχή του Χαλκού (ή Πρωτοελλαδική Περίοδο), με δοξασίες γνωστές στους λαούς της Μικράς Ασίας. Ένα από τα πλέον κοινά χαρακτηριστικά, είναι η ύπαρξη μιας κεντρικής θεότητας, μιας θεάς Μητέρας Γης, κυρίας του κυνηγιού (της «θήρας») και των ζώων. Πρόκειται για την μετα-

γενέστερη Άρτεμη, η οποία αποκαλείται από τον Όμηρο «Πότνια θηρών». Είναι ικανή να τεκνοποιήσει μόνη της, φέροντας στον κόσμο ένα γιο που θα γίνει εραστής της (στην ελληνική μυθολογία πρόκειται για την ιστορία της Κυβέλης και του Άττιδος). Οι Φρύγες την αποκαλούσαν Αστρονόη ή ακόμα Ματάρ Κουμπίλ, όνομα που συναντάμε στην Ελλάδα ως Κυβέλη. Μια θηλυκή θεότητα τέτοιου τύπου παίζει, λοιπόν, σημαντικό θρησκευτικό ρόλο σε μια ευρύτατη περιοχή, η οποία εκτείνεται αναμφίβολα πέραν της λεκάνης του Αιγαίου.

Η θρησκευτική ζωή των αρχαίων Κυπρίων, φαίνεται να ήταν εξ ολοκλήρου συνδεδεμένη με θέματα γονιμότητας. Με την εμφάνιση της γεωργίας, εμφανίζεται και η λατρεία της της Θεάς Μητέρας ή, καλύτερα, της Θεάς της Γονιμότητας. Οι άνθρωποι θέλουν κάποια ανώτερη δύναμη, την οποία να επικαλούνται για τη γονιμότητα της γης που θέλουν να τους τρέφει και, έτσι, βλέπουν μεγάλη αναλογία στη γονιμότητα της γυναίκας-μητέρας με τη γονιμότητα της μητέρας-γης.¹⁹¹

Στην περιοχή Ρας Σαμρά στη Συρία, κατά τη διάρκεια ανασκαφών στην πόλη Ουγκαρίτ, ανακαλύφθηκε ένα σώμα επικοθρησκευτικών ποιημάτων που χρονολογούνται στη δεύτερη χιλιετηρίδα, πριν από τη βίαιη καταστροφή της πόλης, γύρω στο 1100 π.Χ., σύγχρονο, επομένως, με την καταστροφή της τελευταίας Τροίας και των ανακτόρων των Μυκηνών. Σε κάποιο κείμενο, βρίσκουμε μια εντυπωσιακή αναλογία με την ιστορία της Καλυπούς με τον Οδυσσέα: η θεά Ανάτ εποφθαλμιά το τόξο ενός ήρωα, του Αχάτ (Αχάτη) ή Ακουεχάτ, και του προτείνει ως αντάλλαγμα την αθανασία. Εκεί-

¹⁹¹ Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο*, Εκδόσεις «Καθημερινή», Λευκωσία 2022, σσ.214 – 218.

νος αρνείται και πεθαίνει. Αναλογία; Δάνειο του ελληνικού μύθου από το μύθο της Ουγκαρίτ; Δεν γνωρίζουμε. Ίσως, οι δυο μύθοι έχουν κοινή καταγωγή και αντλούν από μια φανταστική πηγή που υπερβαίνει τους επί μέρους πολιτισμούς.¹⁹²

Όπως προαναφέρθηκε στο σχετικό Κεφάλαιο για την Ποίηση, οι επαφές που είχαν οι Χετταίοι με τον μυκηναϊκό κόσμο της ηπειρωτικής Ελλάδας και των δυτικών παραλίων της Ανατολίας, συνέβαλαν αποφασιστικά στη μετάδοση στον ελληνικό κόσμο αρκετών κοσμογονικών και θρησκευτικών αντιλήψεων και εθίμων των πολιτισμών των λαών της Μεσοποταμίας, όπως των Σουμερίων και των Βαβυλωνίων, και άλλων λαών όπως των Χουριτών (Hurrian), που οι Χετταίοι αφομοίωσαν. Οι ιδέες των Σουμερίων για την καταγωγή και τη λειτουργία του σύμπαντος, αποτέλεσαν τον πυρήνα των δοξασιών που αναπτύχθηκαν σε όλη σχεδόν την Εγγύς Ανατολή και στην Ελλάδα.

Σταδιακά, στα κλασικά χρόνια, δημιουργείται μια επίσημη θρησκεία με επιδεικτικές εορτές, πομπώδεις παρελάσεις και πολυδάπανες θυσίες που απέβλεπαν περισσότερο στην ψυχαγωγία του κόσμου, παρά στην τόνωση της θρησκευτικότητάς του. Ο Παρθενώνας, με την υπερμεγέθη χρυσελεφάντινη Αθηνά του Φειδία, απέβλεπε περισσότερο στο να υπηρετήσει τον αθηναϊκό πατριωτισμό και την καλαισθησία της εποχής, παρά τη θρησκεία. Οι παλαιοί θεοί άρχισαν να απομακρύνονται από την αρχική τους φύση και να μετατρέπονται σε προστάτες των πόλεων, ως «πολιούχοι θεοί».¹⁹³ Και

¹⁹² Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 81.

¹⁹³ Νικόλαος Παπαχατζής, *Η Θρησκεία των Κλασικών Χρόνων*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 250.

στη θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων, οι θεοί έσπευσαν να έχουν ο καθένας και μια πόλη που να την έχει υπό την προστασία του και να είναι η έδρα της λατρείας του. Για την Αθήνα είχαν διαγωνιστεί η Αθηνά και ο Ποσειδώνας. Νίκησε η Αθηνά, η θεά της σοφίας, της καλλιτεχνικής δημιουργικότητας, της πολεμικής ανδρείας και της δύναμης του πνεύματος. Έδωσε το όνομά της στην πόλη και την έθεσε υπό την ισχυρή προστασία της.

Στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου παρατηρείται μια αλληλοεπίδραση των θρησκειών που ασπάζονταν οι διάφοροι λαοί της αυτοκρατορίας. Στα μεγάλα κέντρα της Ανατολής και, κυρίως, στις νεοϊδρυθείσες πόλεις, την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια και το Πέργαμον, καθώς και στις παλιές ελληνικές πόλεις, τη Σμύρνη, την Έφεσο και τη Ρόδο, οι κάτοικοι προέρχονταν από όλα τα μέρη του γνωστού κόσμου και συνεννοούνταν με την «ελληνιστική κοινή», που είχε εξελιχθεί σε διεθνή γλώσσα. Επίσης, και στην Ελλάδα αρκετές πόλεις όπως η Κόρινθος και η Θεσσαλονίκη μετατράπηκαν σε κοσμοπολιτικά κέντρα. Στις πόλεις αυτές, μαζί με το ανακάτωμα των φυλών, έγινε και ένα ανακάτωμα ιδεών και θρησκευτικών δοξασιών. Εξ άλλου, ο ίδιος ο Μέγας Αλέξανδρος, είχε ευνοήσει αυτήν την ανάμιξη των εθνοτήτων και είχε περιβάλει με συμπάθεια όλες τις εγχώριες λατρείες. Κατά το κτίσιμο της αιγυπτιακής Αλεξάνδρειας, είχε σχεδιάσει, μαζί με ναούς ελληνικών θεών, και ναό της Ίσιδος.

Η γνωριμία των Ελλήνων με θεότητες της Ανατολής αναζωογόνησε τη θρησκευτικότητά τους. Από τους θεούς αυτούς, οι άνθρωποι ζητούσαν συμπαράσταση στις πίκρες που δοκίμαζαν στην καθημερινή ζωή και στον σωματικό τους πόνο και να τους θεραπεύσουν από τις αρρώστιες. Έτσι, οι θεοί παίρνουν τις προσωνυμίες «σωτήρ», «ευεργέτης», «φιλόανθρωπος».

Η νέα εμπειρία εισαγόταν πολλές φορές ανεπαίσθητα, απλά με τον ταυτισμό θεοτήτων, με τη θεοκρασία. Ο Σέραπις ταυτίστηκε με τον Άδη, που λατρεύτηκε με το όνομα Πλούτων. Όμως, ο Σέραπις, που παρουσιάστηκε ως θεότητα παρήγορη, έγινε πιο συμπαθής από τον Άδη και τον Πλούτωνα. Η αιγυπτιακή Ίσις ήταν θεότητα ακόμη πιο συμπαθής και ταυτιζόταν άλλοτε με την Αφροδίτη και άλλοτε με την Άρτεμη. Οι φανατικότεροι οπαδοί του Σεράπιδος, τον λατρεύουν και ως «πανθεόν», δηλαδή ως τη μοναδική θεϊκή ύπαρξη που συγκεντρώνει τις ιδιότητες όλων των επί μέρους θεών. Άλλοι θεώρησαν την Ίσιδα ως την ύψιστη θεότητα, τη μόνη κυρίαρχη του κόσμου και σε μια επιγραφή αποκαλείται «Ίσις παντοκράτειρα» και σε άλλη «Μήτηρ μεγάλη, η των πάντων κρατούσα». Άλλοι ύψωσαν τις δυο αιγυπτιακές θεότητες σε ζεύγος ύψιστων θεών, ταυτιζόμενο με το ζεύγος του Δία και της Ήρας.¹⁹⁴

Η εισαγωγή ξένων λατρειών στην Ελλάδα, κυρίως αιγυπτιακών, έγινε χωρίς μεγάλη δυσκολία. Οι αρχαίοι Έλληνες ήταν λαός ανεξιθρησκος. Ένα ψήφισμα της Εκκλησίας του Δήμου το 333 π.Χ. επιτρέπει στους Κιτιείς του Πειραιά να ιδρύσουν ναό της Κυπρίας Αφροδίτης. Προηγουμένως είχε επιτραπεί στους Αιγυπτίους του Πειραιά να ιδρύσουν ναό της Ίσιδος.¹⁹⁵ Θα πρέπει, όμως, να αναφερθεί ότι η ολυμπιακή θρησκεία, παρά τη διείσδυση των ξένων λατρειών, εξακολουθούσε να είναι η επίσημη θρησκεία των Ελλήνων.

Κατά την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας, συνεχίστηκαν οι αναμίξεις θρησκευτικών στοιχείων ποικίλων προελεύσεων. Είναι η εποχή που η Αιγύπτια θεά Ίσις, χωρίς να απαρνηθεί την πατρίδα της, την ελληνοποιημένη τότε Αίγυπτο των Πτολεμαίων, έχει μετακομίσει

¹⁹⁴ Ό.π., σ. 407.

¹⁹⁵ Ό.π., σ. 406.

με τον Όσιρι και, αργότερα, με τον Σέραπι, στα ιερά του αυτοκρατορικού ρωμαϊκού κόσμου. Στα χνάρια της, η μεγάλη Θεά Μητέρα, η Κυβέλη, είχε εγκατασταθεί στη Ρώμη και απολάμβανε μια πιο εκλεπτυσμένη λατρεία από αυτή που της παρείχε η πατρίδα της, η Φρυγία.¹⁹⁶

Η ρωμαϊκή εξάπλωση στις παλαιές ελληνικές χώρες και στην ελληνιστική Ανατολή συμπίπτει με την αρχή της τελευταίας περιόδου των αρχαίων θρησκειών, που θα κλείσει με την εμφάνιση και επισημοποίηση του Χριστιανισμού.

II. ΟΙ ΟΛΥΜΠΙΟΙ ΘΕΟΙ

Μπορούμε να αναζητήσουμε τη φύση και το λατρευτικό περιεχόμενο των ολυμπίων θεών από τα επίθετα που τους αποδίδονταν και τις εορτές που γίνονταν για κάθε θεό.¹⁹⁷

Ο Ζευς φαίνεται ότι ξεκίνησε ως θεός των καιρικών μεταβολών. Από αυτόν ζητούσαν οι άνθρωποι βροχή με ειδικές τελετές, με θυσίες και ακόμη, παλαιότερα, με ανθρωποθυσίες. Πολλά επίθετα του Διός σχετίζονται με το μάζεμα των νεφών και την εξαπόλυση της βροχής. Τέτοια επίθετα είναι «νεφεληγερέτης», «υψιβρεμέτης», «ερίγδουπος», «όμβριος». Ως θεός, που στέλνει τη βροχή, έγινε και θεός της γονιμότητας. Επίσης, ως πατέρας, είναι προστάτης της οικογένειας και τιμάται στον βωμό της αυλής με το επίθετο «ερ-

¹⁹⁶ Ελένη Γλύκατζη – Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2017, σ. 16.

¹⁹⁷ Νικόλαος Παπαχατζής, *Η θρησκεία κατά την Αρχαϊκή Εποχή*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκή Εποχή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σσ. 70–75.

κείος», δηλαδή προστάτης όλων εκείνων που κατοικούν στο «έρκος» ή τον περίβολο του σπιτιού.

Η Άρτεμις είχε από όλους τους ολύμπιους θεούς την πρώτη θέση στη λατρεία. Ξεκίνησε ως η μεγάλη παρθενική θεά της ζωής της υπαίθρου, της άγριας φύσης, της βλάστησης και του κυνηγιού. Οι κυνηγοί έπρεπε να έχουν την εύνοιά της. Ως «παρθένος», έπρεπε να εξευμενίζεται από τις μελλονύμφες. Αν μια γυναίκα πέθαινε την ώρα του τοκετού, απέδιδαν τον θάνατο στην οργή της Αρτέμιδος και έπρεπε να αναθέσουν τα ενδύματα της νεκρής σε τέμενος της θεάς. Ανάλογη νεοελληνική συνήθεια είναι να αφιερώνονται στην Παναγία τα στέφανα της νέας που πέθανε στην πρώτη γέννα της.

Ο Απόλλων είχε, από την αρχή, προβληθεί ως θεός μαντικός. Επίσης, είχε τη φήμη θεραπευτή θεού, έδιδε τον λοιμό και ήταν επομένως ένας «αποτρόπαιος» ή «επικούριος» θεός.

Η Αθηνά ήταν πολεμική θεά και, γι' αυτό, οι καλλιτέχνες την απεικόνιζαν συνήθως άνοπλη. Ίσως, συγχωνεύτηκε με μια ελληνική πολεμική θεά που είχε το όνομα Παλλάς.

Εκτός από την Αθηνά, θεός του πολέμου είναι και ο Άρης. Είναι, όμως, πολύ κατώτερος της και, γι' αυτό, στη θεομαχία τον αναγκάζει να εγκαταλείψει με κατασχύνη το πεδίο της μάχης. Η υπεροχή της Αθηνάς οφείλεται στο ότι αυτή πολέμωσε με δεξιότητα και σοφία, ενώ ο Άρης πολέμωσε μόνο με αγριότητα.

Ο Ποσειδώνας ξεκίνησε ως θεός των νερών, των πηγών και των ποταμών και λατρευόταν για την εξασφάλιση της γονιμότητας. Αργότερα, έγινε θεός της θάλασσας. Τέλος, με την τρίαινα, με την οποία απεικονίζεται, λαμβάνει την ιδιότητα να χτυπά τη γη και να δημιουργεί τις πηγές και να προκαλεί τους σεισμούς.

Η Ήρα ήταν η κατεξοχήν προστάτρια του γάμου και του συζυ-

γικού δεσμού. Ήταν η θεά της ύπανδρης γυναίκας, αλλά οι γυναίκες την τιμούσαν και πριν από τον γάμο με τα επίθετα «παρθένος», «τελεία».

Ο Ερμής ήταν ο προστάτης των ανθρώπων της πορείας, δηλαδή των οδοιπόρων και ειδικά των εμπόρων που ήταν υποχρεωμένοι να μετακινούνται αδιάκοπα στην ύπαιθρο. Ως θεός των εμπόρων, ήταν φυσικό να εξελιχθεί και σε θεό του κέρδους, κάθε κέρδους. Από το τυχαίο εύρημα στον δρόμο που λεγόταν «έρμαιοι», δηλαδή δώρο του Ερμή, ως το κέρδος από κλοπή ή αρπαγή. Οι άρπαγες και οι απατεώνες τιμούσαν τον Ερμή και υπήρχε εορτή του στην οποία επιτρεπόταν το «κλέπτειν και το «λωποδυτείν».¹⁹⁸ Ως θεός της πορείας, εξελίχθηκε σε θεϊκό αγγελιαφόρο και σε θεϊκό συνοδό των ψυχών κατά το ταξίδι τους στον Άδη. Τέλος, ο Ερμής, ως ο θεός με την τελειότερη σωματική διάπλαση, έγινε ο θεός των παλαιστών και των γυμνασίων και τον τιμούσαν ιδιαίτερα οι αθλητές.

Ο Ήφαιστος ξεκίνησε ως θεός της φωτιάς και των ηφαιστειών και εξελίχθηκε σε θεό της μεταλλουργίας, με το επίθετο «χαλκεύς».

Η Αφροδίτη, της οποίας η λατρεία ήλθε από την ανατολική Μεσόγειο, δια μέσου, κατά την κρατούσα άποψη, της Κύπρου, ήταν η κατ' εξοχή θεά του έρωτα. Από τις σημαντικές αρχαίες θεότητες, ξεχωρίζει η θεά Inanna, θυγατέρα του Nanna, θεού της Σελήνης. Η θεά Inanna ήταν η αναμφισβήτητη «βασιλίσα» στο πάνθεο των Σουμερίων και, αργότερα, των Βαβυλωνίων και Ασσυρίων, που ήταν γνωστή ως Ishtar, καθώς και των Χετταίων. Υπήρξε η «θεά του έρωτα» και, ταυτόχρονα, η «θεά του πολέμου». Στις τέχνες των Ασσυρίων, η Ishtar παριστάνεται περωτή, όπως και η αιγυπτιακή της μορφή ως Isis. Το όνομά της έγινε θρύλος, όχι μόνο στη Μεσο-

¹⁹⁸ Ό.π., σ. 74.

ποταμιά, ως Inanna και Ishtar. Λατρεύτηκε ως θεά, με τις ίδιες ιδιότητες, στην Αίγυπτο ως Isis, στη Φοινίκη ως Astarte, στην Ελλάδα και στην Κύπρο ως Αφροδίτη και στη Ρώμη ως Venus.¹⁹⁹

Τέλος, η Εστία ήταν το πνεύμα των οικογενειακών δεσμών. Με αφετηρία την ιερότητα της εστίας, γύρω από την οποία αναπτυσσόταν η οικογενειακή ζωή.

Εκτός από τους πιο πάνω θεούς, οι Έλληνες στα πρώιμα ιστορικά χρόνια πίστευαν στην Μοίρα, όχι ως θεά, αλλά ως ένα είδος τυφλής δύναμης στην οποία υποτάσσονταν θεοί και άνθρωποι. Έτσι, οι θεοί για τους Έλληνες δεν ήταν παντοδύναμοι, αλλά υποτάσσονταν και αυτοί στη Μοίρα.

Το βασικό γνώρισμα των ολύμπιων θεών είναι ο ανθρωπομορφικός χαρακτήρας τους. Μπορεί κάποιος να σκεφθεί, σε πρώτη προσέγγιση, ότι πρόκειται για κοινό χαρακτηριστικό όλων των θρησκειών. Εν τέλει, ακόμη και οι χριστιανοί, όταν θέλουν να αποστασιοποιηθούν από ότι νομίζουμε ειδωλολατρία, δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να αποδίδουν στον Θεό ενδογενείς ανθρώπινες ιδιότητες, ιδιότητες νοητές στον ανθρώπινο λογισμό. Σύμφωνα με τον Κορνήλιο Καστοριάδη, η ιδέα του ανθρωπομορφισμού -με την προϋπόθεση ότι δεν την περιορίζουμε στην εξωτερική εμφάνιση της μορφής των θεών- είναι αληθινή και πλαστή συγχρόνως. Οι θεοί αναπαριστάνονται κατ' εικόνα των ανθρώπων και ως προς τη σωματική τους διάπλαση (αγάλματα) και ως προς τον ψυχισμό τους (μιλούν και μαλώνουν μεταξύ τους, επιθυμούν ο ένας τον άλλον ή

¹⁹⁹ Joshua Free, *Sumerian Religion: Introducing the Anunnaki Gods of Mesopotamian Neopaganism*, χ.ε., 2021, σσ. 84, 85. - Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο*, Εκδόσεις «Καθημερινή», Λευκωσία 2022, σ. 78.

επιθυμούν τους ανθρώπους) ακόμα και ως προς την κοινωνική τους οργάνωση (συνελεύσεις, διαμάχες, συσχετισμοί δυνάμεων με προεξάρχοντα έναν και μοναδικό ηγεμόνα, τον Δία). Οι θεοί, επίσης, είναι φτιαγμένοι κατ' εικόνα του ανθρώπου, με την έννοια ότι υπόκεινται και αυτοί στη μοίρα.²⁰⁰

Οι θεοί δεν είναι παντογνώστες ούτε παντοδύναμοι. Γνωρίζουν, βέβαια, περισσότερα από τους ανθρώπους, αλλά δεν γνωρίζουν τα πάντα. Δεν γνωρίζουν, για παράδειγμα, ολόκληρο το μέλλον. Και οι ίδιοι υπόκεινται στη «Μοίρα», δύναμη απρόσωπη που ονομάζεται αργότερα «ειμαρμένη».

Οι Έλληνες θεοί στερούνται ηθικής υπόστασης. Στην Ιλιάδα, μας κάνει εντύπωση πόσο συχνά οι θεοί ψεύδονται και ραδιουργούν. Ο θάνατος του Έκτορα, θα έπρεπε, λογικά, να αποδείξει την ηρωική υπεροχή του αντιπάλου του, του Αχιλλέα. Όμως, ο θάνατος αυτός οφείλεται μόνο στον δόλο της Αθηνάς, η οποία, με τη μορφή του Τρώα Δηήφοβου, πείθει τον Έκτορα να μείνει εντός των τειχών της πόλης, αφήνοντάς τον να υποθέσει ότι και οι δυο μαζί θα νικήσουν τον Αχιλλέα (Ιλιάδα, X, 227–231). Οι θεοί παρεμβαίνουν στις ανθρώπινες υποθέσεις, για να βοηθήσουν ή να καταστρέψουν. Ο καθένας τους, έχει τον προστατευόμενο του.

Επίσης, συχνές είναι οι ερωτικές σχέσεις θεών και ανθρώπων. Ο πιο ερωτύλος ήταν ο Δίας. Παρατίθενται πιο κάτω, μερικές αξιοσημείωτες «επιδόσεις» του Δία και των άλλων θεών.

Η Ευρώπη ήταν μια πανέμορφη κόρη του βασιλιά της Τύρου, στη Φοινίκη, του Αγήνορα. Την ερωτεύθηκε ο Δίας ο οποίος, για να τη σαγηνεύσει, μεταμορφώθηκε σε ταύρο. Παρουσιάστηκε μπρο-

²⁰⁰ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σσ. 202, 204.

στά της με αυτή τη μορφή σε μια παραλία της Φοινίκης. Η Ευρώπη, παρασυρμένη από την ομορφιά του ταύρου, ανεβαίνει στη ράχη του και, αμέσως, το δυνατό ζώο μπαίνει στη θάλασσα και οδηγεί την Ευρώπη στην Κρήτη. Εκεί θα αποκαλυφθεί η πραγματική φύση του θαλασσοπόρου ταύρου. Η Ευρώπη θα ενδώσει στον Δία και η ένωσή της με τον θεό θα της δώσει αιώνια δόξα, καθώς αυτή θα δώσει το όνομά της σε μια ήπειρο. Ο Αγήνορας έστειλε τη σύζυγό του και τους γιους του να αναζητήσουν την Ευρώπη, αλλά η Ευρώπη δεν βρέθηκε. Ένας από τους γιους του, ο Κάδμος, ύστερα από αρκετές περιπλανήσεις έφτασε στην Ελλάδα. Ο Απόλλωνας τον συμβούλευσε να πάψει να αναζητά την Ευρώπη. Η αποστολή του ήταν να ιδρύσει μια πόλη στην Ελλάδα. Η πόλη που ίδρυσε ο Κάδμος ήταν η Θήβα.

Μια από τις τέσσερις κόρες του Κάδμου ήταν η Σεμέλη. Ο Δίας, όταν την είδε να κάνει το λουτρό της γυμνή στα νερά ενός ποταμού, καταλήφθηκε από ξαφνικό ερωτικό οίστρο και τη νύχτα, αφού μπήκε στο δωμάτιο της, επιδόθηκε σε μια πανδαισία ερωτικών συννευρέσεων στις οποίες η Σεμέλη, παρά την αρχική της αμηχανία, κατέληξε να συμμετέχει. Καρπός αυτής της σχέσης ήταν ο θεός Διόνυσος, που λέγεται και Βάκχος.

Τα ερωτικά πάθη του Δία, δεν περιορίζονταν σε παρθένες νεάνιδες. Δεν δίσταζε να «κατακτά» και ύπανδρες γυναίκες. Οι πιο περίφημοι, εν προκειμένω, μύθοι είναι αυτοί της Λήδας και της Αλκμήνης.

Η Λήδα ήταν κόρη ενός βασιλέα της Αιτωλίας και ήταν σύζυγος του Λακεδαιμονίου Τυνδάρεω. Γέννησε πολλά παιδιά, μεταξύ δε αυτών, και την Κλυταιμνήστρα, τη μέλλουσα σύζυγο του Αγαμέμνονα. Ο Δίας ερωτεύθηκε τη Λήδα και, για να την αποκτήσει,

μεταμορφώθηκε σε κύκνο. Σύμφωνα με ένα μύθο, η Λήδα, συνευρεθείσα την ίδια νύκτα με τον Τυνδάρεω και τον Δία, γέννησε δυο αυγά. Από το ένα γεννήθηκε η ωραία Ελένη, η μέλλουσα σύζυγος του βασιλέα της Σπάρτης Μενέλαου, για χάρη της οποίας έγινε ο Τρωικός Πόλεμος. Από το άλλο, που περιείχε δυο σπέρματα, ένα από τον Δία και ένα από τον Τυνδάρεω, γεννήθηκαν οι Διόσκουροι Κάστωρ και Πολυδεύκης.

Επίσης, ο ύψιστος πατέρας των θεών και των ανθρώπων είχε αποπλανήσει την Αλκμήνη, γυναίκα του Αμφιτρύωνα. Ο Αμφιτρυώνας ήταν γιος του Αλκαίου, βασιλιά της Τίρυνθας και της Αστυδάμειας (ή Λυσιμάχης ή Λαονόμης). Ο Δίας ενώθηκε μαζί με την Αλκμήνη σε μια ερωτική κραυπή που κράτησε τρεις μέρες και τρεις νύχτες. Καρπός της ένωσης αυτής, ήταν ο Ηρακλής.

Ο Πλούτωνα, αδελφός του Δία και θεός του Κάτω Κόσμου, ερωτεύθηκε παράφορα τη μικρή Περσεφόνη, κόρη της θεάς Δήμητρας. Την απήγαγε και την πήγε στον Κάτω Κόσμο. Για να διασφαλίσει την παραμονή της Περσεφώνης στον Κάτω Κόσμο, την παραπλάνησε και της έδωσε ένα γλυκύτατο κόκκο ροδιού, τροφή των νεκρών, που εκείνη το έφαγε, παρόλο που απείχε πάντοτε από την τροφή των νεκρών, καθώς ήξερε ότι ακόμη και ένα ψίχουλο αρκεί για να εμποδίσει την επιστροφή της στη ζωή. Ύστερα από διαπραγματεύσεις και επέμβαση του Δία, και αφού προηγήθηκε ένας εκβιασμός της Δήμητρας, η οποία, ως προστάτιδα της γεωργίας, προκάλεσε ένα τρομερό λιμό πάνω στη γη, επήλθε η πιο κάτω συμφωνία: η Περσεφόνη θα έμενε στον Κάτω Κόσμο για το ένα τρίτο του χρόνου. Τον υπόλοιπο χρόνο θα ζούσε με τη μητέρα της και τους άλλους θεούς στον Όλυμπο. Έτσι, όσο καιρό είναι η Περσεφόνη με τη μητέρα της πάνω στη γη, τα σπαρτά στη γη φυτρώνουν, τα άνθη ανθί-

ζουν και τα δέντρα κάνουν καρπούς. Όταν, όμως, κατεβαίνει στον σύζυγό της στον Κάτω Κόσμο, έρχεται ο χειμώνας και η παγωνιά τυλίγει τον κόσμο.²⁰¹

Από την ένωση του Πόντου και της Γαίας είχε γεννηθεί ο Νηρέας, ο γηραιότερος και σοφότερος από τους θεούς των κυμάτων. Αυτός ενώθηκε με τη Δωρίδα, μια Ωκεανίδα, και από τον γάμο τους γεννήθηκαν πενήντα πανέμορφες θαλάσσιες νύμφες, οι Νηρηίδες, που ζούσαν στο πατρικό ανάκτορο στα βάθη των αβύσσων και διασκεδάζαν υφαίνοντας, τραγουδώντας και χορεύοντας. Μια από αυτές, η Θέτις, μεγάλωσε μακριά από τις αδελφές της, καθώς την ανέθρεψε η Ήρα. Ο Δίας και ο αδελφός του Ποσειδώνας, κυριεύτηκαν από σφοδρό ερωτικό πάθος γι' αυτήν. Οι δυο αδελφοί φιλονίκησαν, διεκδικώντας την ως ερωτική σύντροφο, αλλά στη συνέλευση των θεών, με εισήγηση της Θέμιδας, δόθηκε η λύση να δοθεί η Θέτις σε ένα κοινό θνητό, τον Πηλέα, γιο του Αιακού, πρώτου βασιλιά της Αίγινας. Για τον γάμο της με ένα θνητό, η Θέτις ένιωθε ταπεινωμένη και θυμωμένη με τον Δία, όπως αναφέρεται στην «Ιλιάδα» (Σ, στ. 429–435): «Απ' τις νεράιδες όλες πάντρευε μονάχα εμένα με άντρα θνητό, με τον Πηλέα, και βάστηξα μ' ένα θνητό να πέφτω μαζί στο στρώμα, κι ας μην το' θελα». Από τον γάμο του Πηλέα και της Θέτιδας γεννήθηκε ο Αχιλλέας.

Επίσης, οι θεοί αρέσκονταν να έχουν ερωτικές σχέσεις και με άρρενες θνητούς. Ο Δίας απήγαγε τον Γανυμήδη. Ο Ποσειδώνας αγάπησε τον Πέλοπα.

²⁰¹ Dario και Lia del Corno, *Στη γη του μύθου: Ταξιδεύοντας στην Ελλάδα με θεούς, ήρωες και ποιητές*, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2004, σσ. 82 - 84.

III. ΕΟΡΤΕΣ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΕΣ

A. ΤΑ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

Από τις εορτές που λάμβαναν χώρα, ξεχωρίζουν τα Ελευσίνια Μυστήρια. Ο εορτασμός των Ελευσίνιων Μυστηρίων αποτελούσε μέρος των θρησκευτικών εορτών της Αθήνας.

Η επίσημη θρησκεία, όπως αυτή περιεγράφηκε πιο πάνω, φαίνεται ότι δεν ικανοποιούσε τους Έλληνες και, έτσι, πάρα πολλοί στράφηκαν προς λατρείες με εκστατικό ή μυστικό χαρακτήρα. Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσεται η οργιαστική λατρεία του Διονύσου και στη δεύτερη η μυστική διδασκαλία των Ορφικών.

Από τις εορτές που λάμβαναν χώρα, ξεχωρίζουν τα Ελευσίνια Μυστήρια. Ο εορτασμός των Ελευσίνιων Μυστηρίων αποτελούσε μέρος των θρησκευτικών εορτών της Αθήνας. Τα μυστήρια ήταν αφιερωμένα στις θεές Δήμητρα και Περσεφόνη. Η τελετουργία ήταν, επίσης, αφιερωμένη και στον Διόνυσο ή Βάκχο ή Ίακχο.

Στο κυρίως μέρος της τελετής, γίνονταν δεκτοί μόνο οι μνημένοι, στους οποίους επιβαλλόταν απόλυτη εχεμύθεια. Οι υποψήφιοι για μύηση, έπρεπε να αποδείξουν ότι δεν είχαν διαπράξει φόνο και ότι μιλούσαν ελληνικά, ενώ τελούσαν και πράξεις εξαγνισμού. Τα μυστήρια τελούνταν στο ιερό της Ελευσίνας, σ' ένα χώρο που λεγόταν Τελεστήριο. Οι μνημένοι αποχωρούσαν από την τελετή σε μια κατάσταση εσωτερικής ευδαιμονίας, που ήταν το προμήνυμα της μακαριότητας που τους περίμενε στον άλλο κόσμο. Δημόσια, όμως, ήταν η προετοιμασία για τα μυστήρια. Μια πομπή μετέφερε από την Ελευσίνα στην Αθήνα, μέσα σε κιβώτια, τα «ιερά αντικείμενα». Μετά από λίγες ημέρες, αυτά μεταφέρονταν πίσω στην Ελευσίνα με μια πομπή, με ωδές και επευφημίες στο όνομα του Ίακχου,

σ' ένα εορταστικό κράμα ευλάβειας και ασέβειας, ευθυμίας και χυδαιότητας.

Η πιο αξιοθαύμαστη από αυτές τις τελετές λάμβανε χώρα στην παραλία του Φαλήρου. Στο πρόσταγμα των ιερέων «άλαδε μύσται» (οι μύστες στη θάλασσα), αυτοί έτρεχαν και βουτούσαν στο νερό σέρνοντας μαζί τους ένα χοιρίδιο, το οποίο ύστερα θυσίαζαν.

Ριζωμένοι αρχικά στη θρησκευτική ζωή των Ελλήνων ήταν και οι αθλητικοί αγώνες. Η αγωνιστική αναμέτρηση και η συγκέντρωση πολλού κόσμου στις πανηγύρεις ήταν μια τιμητική εκδήλωση για ένα θεό ή ένα ήρωα. Η ίδια η εκδήλωση ήταν ένα είδος προσευχής ή δοξολογίας.

Για τους ολυμπιακούς αγώνες, που ήταν οι επισημότεροι, υπήρχε η μηνιαία ιερή ανακωχή, η ολυμπιακή εκεχειρία, η οποία είχε καθιερωθεί για να παρέχεται η ευχέρεια σε αθλητές και θεατές να λαμβάνουν μέρος ή να παρακολουθούν τους αγώνες, όπως σε ιεροτελεστία. Όμως, από τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ. οι αγώνες άρχισαν να απομακρύνονται από το πνεύμα της λατρείας και να γίνονται καθαρά αθλητική εκδήλωση.

B. ΔΙΟΝΥΣΟΣ ΚΑΙ ΟΡΦΙΚΑ

Η επίσημη θρησκεία, όπως αυτή περιεγράφηκε πιο πάνω, φαίνεται ότι δεν ικανοποιούσε τους Έλληνες και, έτσι, πάρα πολλοί στράφηκαν προς λατρείες με εκστατικό ή μυστικό χαρακτήρα. Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσεται η οργιαστική λατρεία του Διονύσου και στη δεύτερη η μυστική διδασκαλία των Ορφικών.

Ο Διόνυσος, που είχε και το όνομα Βάκχος ή Ίακχος, ήταν θεός της βλάστησης, των δέντρων και της αμπέλου. Η λατρεία του ξεκίνησε από τη Λυδία και τη Φρυγία και εξαπλώθηκε στην Ελλάδα

σαν μια «θρησκευτική επιδημία». Το κύριο γνώρισμά της ήταν η έκσταση, ασυνήθιστη στην επίσημη θρησκεία, και ο λατρευτικός χορός. Η λατρεία του Διονύσου έγινε δεκτή και στους Δελφούς, όπου γίνονταν κάθε δυο χρόνια τα λεγόμενα «διονυσιακά όργια». Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι ο λατρευτικός όρος «όργια» είναι ταυτόσημος με τη λέξη «έργα», δηλαδή τελετές και ιεραουργίες που πρόσφεραν στους πιστούς τη γοητεία της εκστατικής λατρείας. Στην εορτή, που γινόταν πριν από την εαρινή ανάσταση της φύσης στα μέσα Δεκεμβρίου, έπαιρναν μέρος μόνο γυναίκες, που αποκαλούνταν με διάφορα ονόματα, όπως «μαινάδες», γιατί κατά την τελετή των οργίων είχαν όψη τρελών ή μαινόμενων ή «βάκχες», επειδή ήταν ακόλουθες του Διόνυσου που είχε, όπως αναφέρθηκε, και το όνομα Βάκχος.

Την ίδια εποχή, αναπτύχθηκαν και μυστικές διδασκαλίες, που υποτιμούσαν την αξία της επίγειας ζωής και θεωρούσαν επιτακτική την ανάγκη προετοιμασίας του ανθρώπου για τη μεταθανάτια. Η γνωστότερη από τις μυστικές διδασκαλίες ήταν των ορφικών, που πήρε το όνομά της από το όνομα του μυθικού αρχηγού της αίρεσης, του Ορφέου. Σύμφωνα με τη διδασκαλία των ορφικών, πριν ο Ζευς δημιουργήσει τους ανθρώπους, ζούσαν στον κόσμο οι Τιτάνες, που ήταν όντα ισχυρότερα των ανθρώπων, βίαια και άδικο. Τον θεό Διόνυσο, που θα τους οδηγούσε στον δρόμο της δικαιοσύνης, τον διαμέλισαν και έφαγαν τα σωθικά του. Η καρδιά του θεού, την οποία πρόλαβε να σώσει η Αθηνά και να την φέρει στο Δία, έζησε αργότερα στα στήθη του νεότερου Διόνυσου, γιου του Δία και της Σεμέλης. Ο Ζευς αγανάκτησε κατά των Τιτάνων που έφαγαν τον θεό και τους κατακεραύνωσε. Από τη στάχτη των κατακεραυνωμένων Τιτάνων, δημιούργησε τους σημερινούς ανθρώπους στους οποίους

ενυπάρχει το γήινο και το θεϊκό στοιχείο. Το γήινο, γιατί οι Τιτάνες ήταν παιδιά της Γης, και το θεϊκό, γιατί οι Τιτάνες έφαγαν τον θεό. Οι δυο φύσεις, η θεία και η τιτανική, βρίσκονται σε διαρκή ανταγωνισμό μέσα σε κάθε άνθρωπο. Βασικό χρέος όλων εκείνων που αγαπούν την μεταθανάτια ευδαιμονία, είναι να καταπολεμούν την τιτανική φύση. Τούτο, επιτυγχάνεται με την άσκηση, όπως στα χριστιανικά χρόνια θα γίνεται από τους ασκητές, δηλαδή με τον έλεγχο των επιθυμιών του σώματος, τη σώφρονα ζωή και με τους τελετουργικούς καθαρμούς.²⁰²

Γ. Η ΜΟΙΡΑ

Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν στη μοίρα. Στον Ησίοδο οι Μοίρες είναι τρεις θεές, κόρες της Νύχτας, οι οποίες, όπως και άλλες προολύμπιες θεότητες, είναι φοβερές εκδικήτριες, ο δε θυμός τους δεν απαλύνεται προτού τιμωρήσουν τους ενόχους, θεούς ή ανθρώπους.

Κατά τους ομηρικούς χρόνους, η «μοίρα» αναφέρεται συνεχώς στα έπη, κυρίως στην Ιλιάδα, και πρέπει να συσχετιστεί με το ρήμα «μερίζω», που σημαίνει μοιράζω, διαιρώ. Η μοίρα είναι, λοιπόν, η μοιρασιά, το μερίδιο, ο κλήρος, η τύχη. Η μοίρα του ανθρώπου είναι ο «μόρος», δηλ. ο θάνατος. Ο Όμηρος χρησιμοποιεί τη λέξη αυτή, συγγενή της μοίρας, καθώς και τις εκφράσεις «μόρσιμον ήμαρ» ή, σε ένα άλλο πλαίσιο, «αίσιμον ήμαρ». Κατά τον Κορνήλιο Καστοριάδη, η ομηρική μοίρα δεν είναι προσωποποιημένη θεότητα, αλλά απρόσωπη δύναμη, ένα είδος ύπατης νομιμότητας που επιβάλλεται σε θεούς και ανθρώπους. Εκεί που η μοίρα υπαγορεύει τον νόμο

²⁰² Νικόλαος Παπαχατζής, *Η Θρησκεία κατά την Αρχαϊκή Εποχή*, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β΄: Αρχαϊκή Εποχή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971, σ. 84.

της, δεν υπάρχει συζήτηση ούτε ελπίδα συμφιλίωσης. Δεν είναι θεότητα την οποία ο άνθρωπος θα μπορούσε να επικαλεστεί και να προσπαθήσει να εξευμενίσει. Αυτή η απρόσωπη παντοδυναμία δεν είναι ούτε ο Γιαχβέ (Ιεχωβάς), ούτε ο Θεός, ούτε ο Αλλάχ, αλλά είναι η ίδια ιδέα ενός νόμου του κόσμου που δεν προσωποποιείται.²⁰³

Στη μοίρα υπόκεινται και οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων. Οι θεοί δεν είναι παντογνώστες, ούτε παντοδύναμοι. Γνωρίζουν, βέβαια, περισσότερα από τους ανθρώπους, αλλά δεν γνωρίζουν τα πάντα. Δεν γνωρίζουν, για παράδειγμα, ολόκληρο το μέλλον. Και οι ίδιοι υπόκεινται στη «μοίρα», δύναμη απρόσωπη που ονομάζεται αργότερα «ειμαρμένη». Στον *Προμηθέα Δεσμώτη*, ο Δίας όχι μόνο δεν γνωρίζει τα πάντα, αλλά και στέλνει και αγγελιαφόρους στον Προμηθέα για να μάθει από αυτόν το μέλλον του, που ο ίδιος αγνοεί. Από μερικές φράσεις και απειλές που εκστομίζει ο Προμηθέας, καταλαβαίνουμε ότι υπάρχει ένα πεπρωμένο που θα επιβληθεί στον Δία και θα προκαλέσει την πτώση και καταστροφή του. Ο Ησίοδος είχε πει ότι, πριν από τον Δια, ο Ουρανός και ο Κρόνος καθαιρέθηκαν. Όπως ο Κρόνος ανέτρεψε τον Ουρανό, όπως ο Δίας ανέτρεψε τον Κρόνο, θα έρθει και η μέρα που και ο Δίας θα ανατραπεί, γιατί αυτή είναι η μοίρα των ανθρώπων και των θεών. Ο Αισχύλος δεν θα μπορούσε να γράψει τις απειλές που εκστόμισε ο Προμηθέας, τις οποίες σήμερα θα θεωρούσαμε ιεροσυλία, αν δεν ανταποκρίνονταν συγχρόνως σε κάποια μυθική παράδοση και σε κάτι που οι Έλληνες θεωρούσαν αυτονόητο.

²⁰³ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α': Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007, σσ. 169-176.

Δ. ΤΑ ΜΑΝΤΕΙΑ

Οι Έλληνες, στα αρχαϊκά χρόνια, επιθυμούσαν να ζουν σύμφωνα με τη «βουλή των θεών». Κάθε παραβίαση της θεϊκής βουλής έπρεπε να ακολουθείται από ενέργειες που απέβλεπαν στον καθαρισμό του παρεκτραπέντα, ώστε να επιτυγχάνεται η εξιλέωση των θεών. Η επιθυμία των ατόμων να ζουν θεάρεστα και η ζωηρή επιθυμία τους να μαθαίνουν τι τους επιφυλάσσει το μέλλον, δημιούργησε, στα αρχαϊκά χρόνια, ένα πλήθος μαντείων και ένα πλήθος προφητών, μάντεων, οιωνοσκόπων και χρησμολόγων. Οι θεοί προνόησαν ώστε οι άνθρωποι να λαμβάνουν γνώση του μέλλοντός τους. Δια μέσου των μαντείων, οι θεοί αποκάλυπταν στους ανθρώπους όσα είναι ανεξίτηλα γραμμένα στο μεγάλο βιβλίο του πεπρωμένου. Παράλληλα, όμως, επέβαλαν όπως η αποκάλυψη αυτή να είναι κρυμμένη στην αμφισημία ενός αινιγματικό χρησμού.

Το κύριο μαντείο ήταν στους Δελφούς. Σύμφωνα με ένα μύθο, η ίδρυση του μαντείου των Δελφών αναγόταν στην εποχή που οι θεοί αναδύονταν από το χάος. Η αρχέγονη οντότητα, η Γαία, ήταν η πρώτη θεότητα που λατρευόταν στους Δελφούς. ή, όπως αφηγείται η ιέρεια του ναού στον πρόλογο της τραγωδίας «Ευμενίδες» του Αισχύλου, ήταν η πρωτομάντισσα. Ακολούθησε η Θέμις και τρίτη, με συγκατάθεση της Θέμιδος, άλλη Τιτανίδα, η μητέρα της Γης, η Φοίβη, «που γενέθλιο το προσφέρει δώρο στον Φοίβο, που από αυτήν το παρανόμι πήρε» (στ. 1–8). Σύμφωνα με ένα άλλο μύθο, τις μαντικές ιδιότητες του τόπου τις ανακάλυψε ένας βοσκός, που είχε παρατηρήσει ότι οι κατοίκες του έδειχναν ανήσυχες όταν πλησίαζαν σε μια ρωγμή του εδάφους. Πήγε και κοίταξε το χάσμα και αμέσως άρχισε να προφητεύει. Στη συνέχεια, πάνω στο χάσμα τοποθετήθηκε ο περίφημος τρίποδας, σύμβολο της δελφικής αλήθειας,

πάνω στον οποίο καθόταν η Πυθία, προκειμένου να έρχεται σε άμεση επαφή με τη θεότητα και να εισπνέει τους ατμούς, που αναδύονταν από τη ρωγμή του εδάφους. Στα άδυστα του ναού, που ήταν αφιερωμένος στον Απόλλωνα, υπήρχε ένας βράχος από λευκό μάρμαρο κωνικού σχήματος, που λεγόταν «ομφαλός της γης». Ο Δίας, θέλοντας να διαπιστώσει ποιο ήταν το κέντρο της γης για να κτιστεί εκεί το ιερό, έστειλε, ταυτόχρονα από την ανατολή και τη δύση, δυο αετούς. Τα δυο πουλιά συναντήθηκαν στους Δελφούς και, σε ανάμνηση αυτής της... γεωγραφικής ανακάλυψης, δίπλα στον «ομφαλό» υψώνονταν δυο χρυσοί αετοί.²⁰⁴ Στους Δελφούς οι αρχαίοι Έλληνες τιμούσαν και τον Διόνυσο. Πίστευαν ότι ο Απόλλωνας, κατά τους χειμερινούς μήνες, επισκεπτόταν τον λαό που ζούσε στις εσχατιές του βορρά και του ήταν ιδιαίτερα πιστός. Κατά την περίοδο αυτή, το ιερό των Δελφών περνούσε στη δικαιοδοσία του Διονύσου.

Μαντείο υπήρχε και στον Ωρωπό. Ήταν γνωστό για την πρακτική της ονειρομαντείας, μιας ιδιαίτερης μορφής μαντείας, στην οποία οι ικέτες λάμβαναν τον χρησμό δια μέσου ονείρων, που προκαλούνταν με δίαιτες και πρακτικές εξαγνισμού. Στα μαντεία τέτοιου είδους, προσέφευγαν, κυρίως, οι άρρωστοι. Το ιερό ήταν αφιερωμένο στον ήρωα Αμφιάραο, ένα από τους επτά στρατηλάτες που μετείχαν στον πόλεμο του Άργους εναντίον της Θήβας. Ο πόλεμος, του οποίου γίνεται αναφορά στην τραγωδία του Αισχύλου «*Επτά επί Θήβας*», έγινε για να αποδοθεί η πόλη στον Πολυνείκη ο οποίος

²⁰⁴ Dario και Lia del Corno, *Στη γη του μύθου: Ταξιδεύοντας στην Ελλάδα με θεούς, ήρωες και ποιητές*, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2004, σσ. 152, 153.

είχε εκθρονιστεί από τον αδελφό του Ετεοκλή. Στον πόλεμο εκείνο ο Αμφιάραος, που ήταν και μάντης, σκοτώθηκε ή εξαφανίστηκε.²⁰⁵

Κοντά στα σημερινά Ιωάννινα, σ' ένα εντυπωσιακό τοπίο με δάση και φαράγγια βρισκόταν το μαντείο της Δωδώνης, το οποίο τιμούσαν όλες οι ελληνικές φυλές. Για την καθιέρωση του, ο Ηρόδοτος μας αναφέρει τον ακόλουθο μύθο (2, 54–57): «Προ αμνημονεύτων χρόνων, δυο μαύρα περιστέρια έφυγαν πετώντας από τις Θήβες της Αιγύπτου, το ένα προς τη Δωδώνη και το άλλο προς τη Λιβύη. Στη Δωδώνη, το περιστέρι κάθισε πάνω σε μια δρυ και με ανθρώπινη φωνή κάλεσε τους κατοίκους να ιδρύσουν ένα μαντείο αφιερωμένο στον Δία. Το ίδιο έκανε και το περιστέρι που πήγε στη Λιβύη για να κτιστεί το περίφημο μαντείο του Άμμωνα, εκεί όπου υπάρχει η όαση της Σίβας. Ο Άμμων υπήρξε κύρια θεότητα των Θηβών της αρχαίας Αιγύπτου, των φυλών της Λιβυκής ερήμου και γνωστός στους αρχαίους Έλληνες που τον ταύτιζαν με τον Δία.²⁰⁶

²⁰⁵ Ό.π., σσ. 91,95.

²⁰⁶ Ό.π., σ. 216.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Κατά σειρά εμφάνισης)

1. Θουκυδίδου, *Ιστορίες*, κατά μετάφραση Ελευθερίου Βενιζέλου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
2. Ιωάννης Θεοδωρακόπουλος, Η αρχή της επιστήμης και της φιλοσοφίας, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β΄: Αρχαϊκός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971.
3. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμος Α΄: Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2007.
4. Αριστοτέλους, *Μετά τα Φυσικά*.
5. Πλάτωνος, *Πολιτικός*.
6. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Γ.
7. Πλάτωνος, *Νόμοι*.
8. Πλάτωνος, *Πολιτεία*.
9. Πλάτωνος, *Συμπόσιον*, κατά μετάφραση Γιάννη Κουχτσόγλου.
10. Πλάτωνος, *Απολογία Σωκράτους*, κατά μετάφραση Γιάννη Κουχτσόγλου.
11. Αριστοτέλους, *Περί ζώων πορείας*.
12. Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

13. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*.
14. Pierre Aubenque, Οι ελληνιστικές φιλοσοφίες, στο Φρανσουά Σατελέ (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, Τόμος Α', Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά Ακινάτη, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1989.
15. Ιωάννης Κακριδής, Η ποίηση της γεωμετρικής εποχής (1000-700 π.Χ.), στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971.
16. Norman Davies, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Α', Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2009.
17. Samuel Noah Kramer, *The Sumerians: their history, culture, and character*, University of Chicago Press, Chicago 1963.
18. Νίκος Χρ. Χαραλάμπους, *Αρχαίοι Πολιτισμοί στην Ανατολική Μεσόγειο*, Εκδόσεις «Καθημερινή», Λευκωσία 2022.
19. Trevor Bryce, *Life and Society in the Hittite World*, Oxford University Press, Oxford-New York 2004.
20. Joshua Free, *Sumerian Religion: Introducing the Anunnaki Gods of Mesopotamian Neopaganism*, χ.ε., 2021.
21. Νικόλαος Παπαχατζής, Ελληνική Μυθολογία, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971.
22. Ησιόδου, *Θεογονία*.
23. Κωνσταντίνος Τρυπάνης, Η ελληνική ποίηση (700-479 π.Χ.), στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

24. Νίκος Κονομής, Λυρική Ποίηση, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄ 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972.
25. Θρασύβουλος Γεωργιάδης, Μουσική, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄ 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972.
26. Νίκος Χουρμουζιάδης, Θέατρο: Οι Δραματικοί Αγώνες στην Αθήνα, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄ 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972.
27. Αριστοτέλους, *Ποιητική*, κατά μετάφραση Δ. Λυπουρλή, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας.
28. Αισχύλου, *Τραγωδία, Α: Ικέτιδες-Πέρσαι*, κατά μετάφραση Β. Τάσου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 98, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
29. Mark van de Mieroop, *Ιστορία της αρχαίας Εγγύς Ανατολής (περ. 3000-323 π.Χ.)*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2016.
30. Βασίλης Άτσαλος, Ιστοριογραφία: Αρχές της Ελληνικής Ιστοριογραφίας, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄ 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972.
31. Κωνσταντίνος Ε. Χατζηστεφάνου, *Ο φερόμενος ως «Κύπριος Χαρακτήρ» του Αισχύλου και η διάλυση ενός μύθου: Μια νέα διόρθωση και ερμηνεία των Αισχύλων Ικετίδων 282-283*, Μελέται και Υπομνήματα ΙΙ, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, Λευκωσία 1990.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

32. Αισχύλου, *Τραγωδίαι, Β: Προμηθέας Δεσμώτης - Επτά επί Θήβας*, κατά μετάφραση Β. Τάσου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 99, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
33. Αισχύλου, *Ορέστεια, Αγαμέμνων, Χοηφόροι, Ευμενίδες*, κατά μετάφραση Αποστόλου Μελαχρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 38, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
34. Σοφοκλέους, *Οιδίπους Τύραννος*, κατά μετάφραση Κ. Μ. Μύρη, στο βιβλίο της Β' Γενικού Λυκείου του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων της Ελλάδας.
35. Σοφοκλέους, *Αίας*, κατά μετάφραση Δ. Ν. Μαρωνίτη, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012.
36. Σοφοκλέους, *Τραγωδίαι: Αντιγόνη, Ηλέκτρα*, κατά μετάφραση Κωνσταντίνου Μάνου και Απόστολου Μελαχρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 6, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
37. Σοφοκλέους, *Οιδίπους επί Κολωνώ*, κατά μετάφραση Ηλία Π. Βουτερίδου, Εκδόσεις Φέξη, Αθήνα 2011.
38. Ευριπίδου, *Τραγωδίαι: Εκάβη, Ιφιγένεια η εν Αυλίδι*, κατά μετάφραση Αποστόλου Μελαχρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 13, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
39. Ευριπίδου, *Τραγωδίαι: Ιφιγένεια η εν Ταύροις, Μήδεια*, κατά μετάφραση Αποστόλου Μελαχρινού και Έφης Φερεντίνου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 14, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

40. Ευριπίδου, *Τραγωδίαι: Βάκχαι, Ηλέκτρα*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 15, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
41. Ευριπίδου, *Τραγωδίαι: Τρωάδες, Ιππόλυτος*, κατά μετάφραση Έφης Φερεντίνου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 16, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
42. Ευριπίδου, *Τραγωδίαι: Ορέστης, Κύκλωψ*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 88, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
43. Ευριπίδου, *Τραγωδίαι: Ελένη, Ανδρομάχη*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 114, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
44. Ευριπίδου, *Τραγωδίαι: Φοίνισσαι, Ρήσος*, κατά μετάφραση Έφης Φερεντίνου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 115, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
45. Αριστοφάνους, *Κωμωδίαι: Αχαρνής, Ιππής*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 12, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
46. Kenneth J. Dover, Η Κωμωδία του Αριστοφάνη, Β' έκδοση, κατά μετάφραση Φάνη Ι. Κακριδή, Έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1981.
47. Αριστοφάνους, *Κωμωδίαι: Όρνιθες, Νεφέλαι*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 9, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

48. Αριστοφάνους, *Κωμωδίαι: Λυσιστράτη, Θεσμοφοριάζουσαι*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 10, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
49. Αριστοφάνους, *Κωμωδίαι: Εκκλησιάζουσαι, Βάτραχοι*, κατά μετάφραση Νίκου Σφυρόερα, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 11, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
50. Αριστοφάνη, *Εκκλησιάζουσαι*, κατά μετάφραση Κώστα Βάρναλη, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας.
51. Ιωάννης Κακριδής, Ιστοριογραφία: Θουκυδίδης, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972.
52. Κωνσταντίνος Τσάτσος, Ρητορική, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972.
53. Λυσίου, *Λόγοι*, κατά μετάφραση Σταμάτη Βουλαρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμοι 110 και 113, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
54. Ισοκράτους, *Λόγοι*, κατά μετάφραση Χρίστου Σωτ. Θεοδωράτου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 89, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
55. Παναγιώτης Στυλιανού, «Τα Αρχαία Βασιλεία», στο *Ιστορία της Κύπρου, τόμος Β' : Αρχαία Κύπρος*, επιμ. Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, Έκδοση Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', Λευκωσία 2000.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

56. Jacqueline de Romilly, *Ο νόμος στην ελληνική σκέψη: Από τις Απαρχές στον Αριστοτέλη*, μετάφραση Μπάμπης Αθανασίου και Κατερίνα Μηλιαρέση, Εκδόσεις Το Άστυ, Αθήνα 1995.
57. Δημοσθένους, *Λόγοι*, κατά μετάφραση Κ. Ν. Παπανικολάου, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 140, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.
58. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Ακμή του Αρχαϊκού Ελληνισμού, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β': Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971.
59. Γεωργίου Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Έκδοση Κέντρου Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2004.
60. Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου, *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμοι 2, Εκδοτικός Οίκος Χάρη Πάτση, Αθήνα.
61. Νικόλαος Ανδριώτης, *Γλώσσα, στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1972.
62. Χρυσόστομος Α. Σοφιανός, *Αλέξανδρος ο Μέγας*, Εκδόσεις Ιδρύματος Εύης Σοφιανού, Λευκωσία 1998.
63. Παύλος Ν. Τζεργιάς, *Η Κύπρος από την αρχαιότητα ως την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση: γλυκειάς χώρας ιστορία*, Τόμος Ι, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2004.
64. Αισχίνου, *Άπαντα*, Τόμος Α', κατά μετάφραση Σταμάτη Βουλαρινού, Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Τόμος 85, Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, Αθήνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

65. Ernst H. Gombrich, *The Story of Art*, Phaidon Press, London 1995.
66. Μανόλης Ανδρόνικος, Αρχαϊκή τέχνη: Γλυπτική, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β΄: Αρχαϊκός Πολιτισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971.
67. Μανόλης Ανδρόνικος, Η κλασική τέχνη, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄ 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971.
68. Νικόλαος Παπαχατζής, Η Θρησκεία των Κλασικών Χρόνων, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ΄ 2: Κλασικός Ελληνισμός, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971.
69. Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Από τον Δία στον Χριστό*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2017.
70. Νικόλαος Παπαχατζής, Η θρησκεία κατά την Αρχαϊκή Εποχή, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Β΄: Αρχαϊκή Εποχή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971.
71. Dario και Lia del Corno, *Στη γη του μύθου: Ταξιδεύοντας στην Ελλάδα με θεούς, ήρωες και ποιητές*, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2004.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ» ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΧΡ.
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗ-
ΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΒΙΒΛΙΟΤΕΧΝΙΑ, ΠΑ-
ΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ 6Δ, ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ 12132, ΑΘΗΝΑ,
ΜΕ ΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ HIPPASUS,
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2025.

